

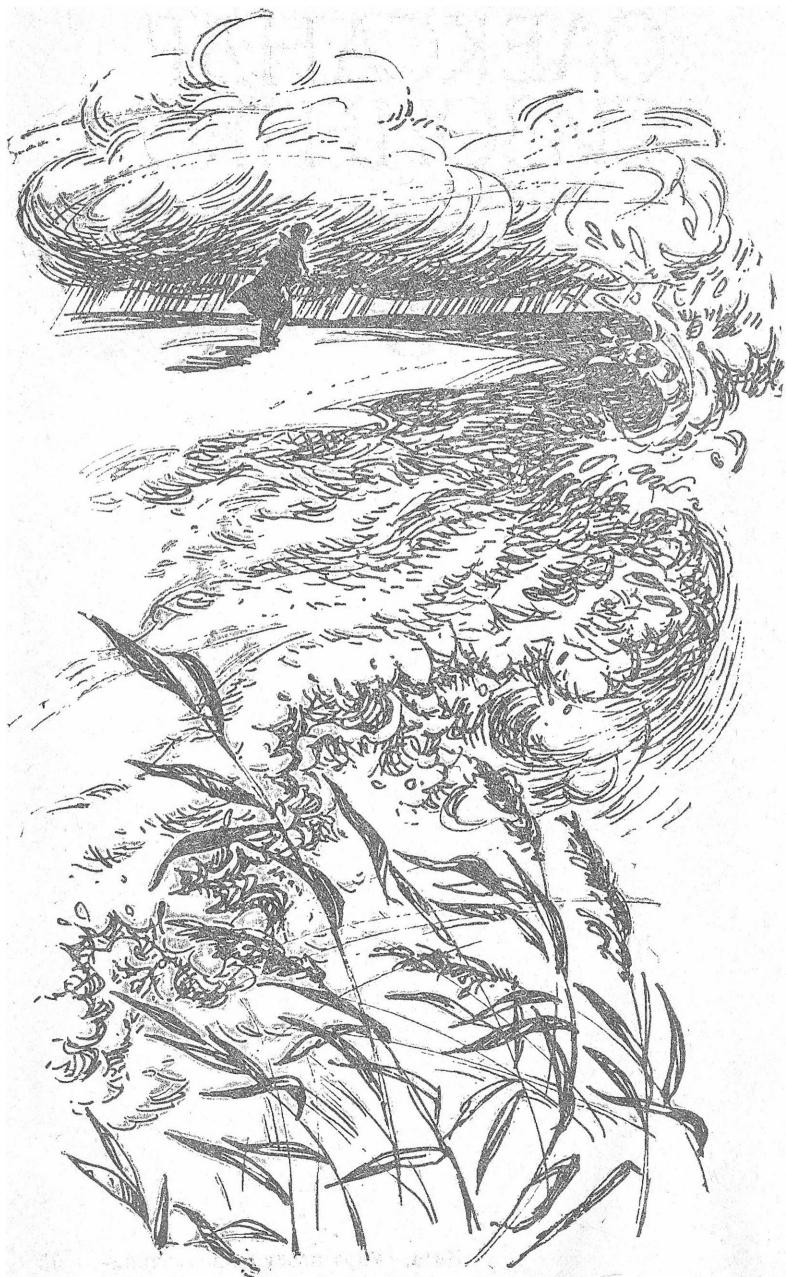
84.4УКРБ

СЗ4

ОЛЕКСАНДР
СИЗОНЕНКО

*Далекий
Бейкуш*

ОМЕКЧАНАР ЦМБОНЕИКО

ОЛЕКСАНДР
СИЗОНЕНКО

*Далекий
Фейкуш*

РОМАН

Київ, «Український письменник», 1992

ББК 84Ук7

С34

Складні, часом трагічні долі людей різних поколінь, гострі життєві колізії та найцітимиші перипетії кохання на тлі безкомпромісних зіткнень поглядів і характерів, екологічних катастроф і загрозливих природних аномалій зображує автор у своєму новому романі.

У ньому читач знайде багато прикмет і розгадок нашого складного, розтровоженого, жорстокого світу.

Редактор *А. К. Григоренко*

С $\frac{4702640201-082}{223-92}$ 94.92

ISBN 5-333-00941-4

© Сизоненко О. О., 1992

Розділ перший

1.

Дзвінок пролунав о пів на дев'яту. Ввічливий і тихий голос міг би здатися вкрадливим, якби не був сповнений гідності й самоповаги:

— Пробачте, що відриваю від роботи. Це Васляєв...

— Господи,— вирвалося в мене мимоволі.— Володимире Олександровичу, яким вітром?

— Та гірших не буває,— сказав він покважливо.— Просив би приїхати негайно. В мене сьогодні операція, і я хотів би перед нею дещо сказати, доки можу.— Він помовчав, ніби даючи змогу вдуматися в його незвичні слова.— Я в Феофанії. Чекатиму біля першої прохідної.— Він кинув трубку, ніби віддав наказ.

Різкі й часті гудки відбою били у вуха, а я ніяк не міг відірвати трубку, бо в голові сколошкано билася думка: як же так? Що з ним сталося? Минулого літа за банкетним столом з приводу... Тоді приводів справді було багато. Він тягнувся до мене через стіл своєю чаркою, говорив майже суворо: «Мало пишеш! А в тебе зараз найкраща пора. Не марнуй своїх днів».— «Володю,— смикала його за рукав Алла Дмитрівна, піяковіючи.— Ви ж тут не самі!» — «Треба працювати на повну силу, а то схаменешся, та пізно буде»,— кидав він мені, мов каміння, ігноруючи обов'язки господаря і вигуки з різних кінців столу, звернені до нього.

Тепер він стояв під крислатим дубом у неймовірно білій сорочці, ретельно виголений і майже свіжий, якби не раптова худорлявість, що дуже змінила його, зробила аскетичним і незвично суворим. Руку, проте, потиснув міцно, подав мені конверта:

— Це лист Горищенкові в Очаків, щоб прийняли рішення райвиконкому про виділення вам садиби під літню дачу біля моря. Але не заради цього я вас викликав. Є речі важливіші й невідкладніші: розпочинається будівництво Очаківського гідровузла з виділенням мільярдних асигнувань під незавершений проект. Хто дозволив? Хто виділив

фонди й техніку? Хто санкціонує початок робіт, коли нема уявлення, що вийде в остаточному рахунку з цієї грандіозної затії? На жодне з цих запитань відповіді не знаходжу. А паралельно докопуюсь і до ініціаторів розбудови Південно-Української атомної електростанції до шести енергоблоків, коли ще й перші два не повністю забезпечені достатньою кількістю води для охолодження. Що буде з цією атомною і особливо з Дніпром та Бугом, коли їх зупинять очаківською греблею і перетнуть шлях до моря? Що буде з самим морем, позбавленим стоку цих велетенських рік, а згодом і Дунаю? Адже й досі не вивчено, що відбувається в Босфорі й Дарданеллах — куди тече вода крізь ці протоки: з Чорного в Середземне чи навпаки? Ніхто напевне не знає, бо версії існують різні. А раз так, то й доля Чорного моря після очаківської греблі лишається не те що невивіреною, а просто незбагненою. Як же можна розпочинати таке будівництво, не знаючи й не відаючи його наслідків? Я вже воюю проти цих грандіозних і невловних «перетворювачів» природи третій рік. Оце й довоювався — аж до Феофанії, з якої й не вилажу. Але й тут не маю спокою: день у день отримую погрози від запопадливих виконавців незатверджених проєктів.

Васляєв вперше поскаржився мені й одразу ж виявився незахищеним, хоч і намагався вдавати з себе здорову людину.

— Померти спокійно не дають, дияволи! — вилаявся він крізь зуби безсило. — Тільки дрімати почну, а перед очима постає осиротіле Чорне море без Дніпра, без Дунаю, без Південного Бугу. Що буде з ним? Адже води в ньому всього двісті метрів верхнього шару, а решта глибин — до кілометра й глибше — сірчистий водень. Якщо через Дарданелли й Босфор вода витікає в Середземне море, а це легко передбачити хоча б тому, що за площею воно велетенське і швидко випаровується, та й сток не такий уже багатий, то тоді водний шар Чорного моря швидко змаліє й переміститься через турецькі протоки, оголивши по всій акваторії неймовірну товщу гримучого газу, який може вибухнути від блискавки, від якоїсь іскри з будь-якого двигуна. Уявляєш, який може статися катастрофічний вибух? Навіщо атомні чи водневі бомби? І без них може статися всесвітня катастрофа, наслідки якої передбачити, а тим більш визначити навряд чи хтось візьметься. Не хотілось тобі говорити, але для цього я й агітую тебе поселитися під Очаковом: будеш спостерігати за тим будівництвом, радитимешся із спеціалістами, може, навіть

до Патона доберешся — хай вони теж в Академії п'яук поміркують над перспективами цього будівництва, а може, й доб'ються його припинення. Бо я пробував. Не раз ставив питання про доцільність цієї греблі. Мене одразу ж ставили, як кажуть, перед вибором: виконувати постанову партійних і державних органів або... Ти знаєш, що стоїть за цим «або» — партійна дисципліна. Порушивши її, не годен лишатися на своїй роботі. А я свою роботу люблю й дорожу нею не менш, ніж життям. Проти цієї будови, при всій упевненості в її абсурдності, я беззбройний. Така система. Колись її визначать і засудять, а зараз... — Васляєв розвів руками, зболено усміхнувся. — Зараз я зв'язаний по руках і по ногах, і моє сумління розтоптано, бо ніхто й слухати не хоче: «Москва затвердила — нам виконувати! На те ми й партійні керівники». Отак, друже мій. Ти статую не зв'язаний, бо не функціонер, а «вільний художник», як колись прийнято було говорити. Доручаю тобі це як мій заповіт. Бо несла мені вже боротися проти цих злих проєктантів і будівельників. Несла й вийти звідси. Не судилося... — сказав він з гіркотою, але без трагічного надриву, як про щось уже не раз передумане і в муках усвідомлене. — А заповіти гріх не виконувати. Тим більше такі, що зачіпають долю не лише цілого регіону — цілого народу, напевне, якщо наслідки не виявляться ще глобальнішими. — Васляєв узяв мене під руку. — Ходімо, подивися, в яких хоробах я живу... Та не живу, а доживаю. Тільки цур йому й пек! — усміхнувся він. — Нікому про це ні слова, бо ще до Алли Дмитрівни дійде. Не хочу її передчасно хвилювати...

«Сама, мабуть, здогадується», — подумав я, бо запалі очі і щоки, неприродно випнуті скроні і загальна виснаженість та худорлявість не залишали жодного сумніву про безнадійність його фізичного стану, непоправність і невблаганність хвороби, що звалилася на нього в розквіті сил і працездатності, помноженої на великий життєвий досвід та природжену мудрість. Він тримався, безумовно, великими зусиллями волі і духу, і страшно було бачити й усвідомлювати згасання цієї сильної особистості. На жаль, життя наше все частіше й частіше ставить нас перед наглою смертю найближчих людей від хвороби, колись рідкісної, а тепер вона лютує дедалі дужче, лишаючи кожному з нас мізерний шанс уникнути її покаутуючого удару.

В його розкішному номері-люксі на другому поверсі знаменитої Феофанії було повно квітів, фруктів і винограду на столах і підвіконні; у великому холодильнику, який він

відкрив з іронічною посмішкою, я побачив безліч пляшок з ненашими напоями.

— Бачив ти отаке безглуздя? — майже весело запитав він, обернувшись до мене. — Смертельно хворій людині приносять такі напої й закуски, знаючи, що все це не для мене. І квіти несуть, і посмішки, а я ж бачу, як їм усім тяжко дивитись на мене. — Він помовчав, стоячи серед кімнати на великому й товстому килимі, освітлений сонцем, що цієї пори заглядало у вікна і мовби просвічувало його, виснаженого й змученого стражданнями, наскрізь. — Так само, як і тобі. — Він суворо глянув на мене, хоча й запалими, але неймовірно збільшеними очима, від чого їхня карість померкла і гаспидна чорнота мовби залила їх зсередини болями й стражданнями. — Іди вже, бо мені час до процедурної перед операцією: внутрішнє вливання робитимуть. Пригостив би тебе, так ти ж за кермом, тобі зараз теж не можна. Вип'єте вже потім... Без мене...

Я обняв його, ховаючи очі, а він тільки щоку підставив, як мій батько колись перед смертю підставляв мені, боячись заразити хворобою Боткіна.

— Клапайся морю й лиманам, яких я вже не побачу... І не кидай їх, не лишай на поталу бездушним технократам, запопадливим «перетворювачам природи», які й батька рідного, і рідну ріку продадуть не знати за що і нащо, аби тільки здійснити безглуздий проект, розроблений або підсунутий кимсь. Може, й з-за бугра. Хто тепер що знає? Через те й померати тяжко — саме через це! Мої друзі з танкового корпусу генерала Пушкіна знаєш коли загинули?! Хлопчаками! А нам жалітися нічого — пожили і дещо навіть встигли зробити. Тільки рідного моря і рідних рік захистити не зуміли. Принаймні досі не вдавалося ще нікому захистити, паче хтось, гірший за Клейста, підсовує нам ці проекти. Клейста ми, хоч і з великими труднощами й жертвами, а перемогли. А тут... Якись невидимки. Бій з тінями. Ти ніколи не займався боксом?

За слізьми я ледве-ледве бачив його, мов у хисткому тумані чи під водою. Одірвався од лутки, об яку спирався, стоячи спиною до вікна, і швидко вийшов, щоб не розридатися при ньому.

Я вже збігав сходами, коли двері відчинилися і він гукнув мені:

— Їдь туди зараз же, негайно!

А був тоді вересень — теплий і ясний, як у нас на півдні, і в мене перед очима невиразно пливла й розпливалася його білосніжна сорочка, від якої я не міг відірвати засла-

ного слізьми погляду. І кавіть коли вийшов із корпусу, сорочка біліла мені перед очима і застила світ саваном для похорону або розвішаною на шворці білизною, серед якої, закривавлюючи її, умирав прошитий автоматною чергою Збігнев Цибульський з незабутнього фільму Анджея Вайди.

Я знав, що ніколи вже не побачу його, вирушивши на південь, додому, і дав собі клятву боротися за збереження Дніпро-Бузького лиману всіма доступними й недоступними засобами.

— Вас до телефону, — сказали мені, перехопивши на прохідній і подаючи трубку.

— Я забув тобі нагадати, — сказав він спокійно й буденно. — З Південноукраїнської АЕС теж не зводьте погляду: її потужність обов'язково спробують нарощувати кількістю енергоблоків. А більше двох Південний Буг не потягне — води не вистачить для охолодження при наших літніх температурах. Як бачиш, атака на Буг ведеться і з гирла, і з витоків. Так само, як і на Дніпро. Комусь конче треба знищити ці обидві ріки. І наше прекрасне тепле й поки що чисте Чорне море.

— Кому ж? — запитав я з обуренням.

Він мовчки поклав трубку на важіль, і я уявив, як голка впилась йому в вену, і в мене в самого заболіла рука в тому місці, сіпнулася мимоволі.

Не заїжджаючи додому, я вирулив на об'їзне коло, вїрвався на автостраду і через сім годин опинився в Далекому Бейкуші під Очаковом. Тоді мені ще не треба було довгих лаштувань у дорогу і вагання ще не підточували моїх несподіваних і навіть екстравагантних рішень — це настане пізніше, зовсім непомітно для мене самого.

2.

Смугастий шлагбаум перетинав вузьку асфальтову смужку над самим глинистим урвищем, що стрімко спадало вниз і занурювалось у жовто-зеленувате море, збурене шубовсканням довгих хвиль з білими гребенями.

Згори видно було, як вони виникають з далеких просторів моря, з-під самого захмареного, синювато-чорного обр'ю, і котяться сюди одна за одною повільно й величаво. Добігають до осяяного сонцем берега, потрапляючи в розріджені снопи мерехтливого проміння, що пробивається в розриви покошланих вітром низько летючих хмар, і, просвічені сонцем, світлішають, жовкнуть від прибережного мулу й вкриваються шапками піни. Вітер зривав її з

гребенів хвиль, видував на пустельний берег і котив бруднувато-драглистими кулями у виямки круч, де вони і влягалися, мов торішні забуті сніги.

Пахло йодом, свіжими водоростями, рибою і неспокоєм далеких, збурених і нездоланих просторів, як завжди і скрізь пахне на морських узбережжях та приморських шельфах.

Праворуч, через дорогу, ліпилися тісно одна до одної кам'яні й цегляні хати, криті черешицею. Приземкуваті й міцні у своїй згуртованості, вони готові були протистояти мінливій морській погоді — осіннім штормам та ураганам, про які в цих хатах не забували, мабуть, і цієї погожої пори.

Зараз тут було тихо й затишно, і в палісадниках перед причілками жовтіли в темно-зеленому оксамитовому листі золотисті плоди айви, пропизливо й визивно пламеніли поміж запиленими кущами бузку і порічок пурпурові троянди «суперстар», мов дивовижно чисті клапті кардинальської мантиї, далекої від цих місць і педосяжної. Звичайні чорнобривці й піони та припізнілі нагідки покірно й приречено вклонялись під подувами вітру із-за рогу, і було в цьому пізньому цвітінні, в цій покірності й приреченості щемливе передчуття зимової спустошеності й забуття, бо ж нічого на світі немає сумнішого й покинутішого, як зимові береги моря.

Із зеленої будки-вагончика, що з самої веспи правив тут за житло для сторожів, вийшов засмаглий, оголений до пояса черговий, підняв шлагбаум, розпустивши каната, стримано привітався до Обранця, що сидів за кермом «уазика».

— Що, Миколо, останній день чергуєте? — запитав Обранець.

— Останній, — закриваючи шлагбаум, коли машина проїхала, відповів вартовий і, насупивши вигорілі брови, підійшов до райвиконкомівського начальства, обіперся об передні незасклені дверцята. — Завтра шлагбаум знімемо, бо першого вересня всі бази відпочинку закриваються і берег спорожніє. А куди ж мені? Може, на будівництво гідровузла? Кажуть, там ставки будуть підвищені.

— Коли ще те будівництво почнеться, — усміхнувся Обранець, — та й не всім там платитимуть великі гроші, а лиш бульдозеристам, екскаваторникам, водіям самоскидів. А таким сторожам, як ти, одна ціна, що тут, на шлагбаумі, що на великій будові, хай би вона пощезла.

— Так куди ж мені накажете? Без роботи я не можу жодного дня — сім'я, діти, мама хворі лежать.

— Підеш охороняти базу відпочинку заводу «Океан». Її прийняв щойно демобілізований полковник Сухенко. Я вже домовився, він тебе візьме.

— Та там же ще й кіт не валявся. Тільки й того, що будматеріалів навезли: лісу, металокопструкцій, шиферу. Але навіть будки отакої ще не поставили. А берег відкритий, незатишний. Де ж на тому белебні сховатися?

— Завтра прийде баржа з готовими будиночками. Плавкраном розвантажать, встановлять за день — от вам і буде й контора, й сторожка.

— Ну, спасибі,— повеселішав білявий хлопець, і стали виднішими його підтягнутість і врода, коли він, відштовхнувшись од машини, відступив на кілька кроків.

— Зарплата та ж сама,— сказав Обранець.

— А клопоту буде більше. Особливо ночами...

— Поставите паркан, собак прив'яжете.

— А хіба з моря баркасом не можна підійти та павантажити лісу чи прихопити готові двері та вікна? А шифер? Та його й на годину zostавити без нагляду не можна. Будівельні матеріали тепер усім потрібні — тільки дай.

— А ви не давайте. Не мені ж вас учити, як сторожувати,— холодно сказав Обранець.— У вас тепер буде своє начальство — позавідомча охорона.

— Та це я так... Не стільки ділюся з вами, скільки міркую вголос. Спасибі, що про роботу для мене потурбувались. Бо сезон кінчається — біда для нашого брата.

— Еге ж, для такого брата, що в колгоспі не хоче працювати, а звик обслуговувати відпочиваючих та по базах відпочинку хоч би й сторожем ошиватися в такому віці,— непримиренно й осудливо сказав Обранець і стемнів обличчям ще дужче.

— А чим же тут ще можна піклуватися, на цьому продутому вітрами белебні?

— Скільки казав тобі: йди в «Сільгоспхімію» водієм на автоцистерну — аміак возити,— адже марно пропадає водійська професія і права. А зарплата там вдвічі-втричі вища. І спецодяг, і додатковий пайок за шкідливість роботи...

— Хай воно все вам залишається,— спокійно сказав Микола.— Хімії скрізь вистачає. Ми, Григоровичу, до моря звикли. Для чого ж себе хімією труїти?

— Цього разу ти б у мене не викрутився,— похмуро зауважив Обранець.— Але дам тобі ще одну зиму на

обдумування. Тільки разом з базою відпочинку «Океан» будеш наглядати за ще одним невеличким будівництвом навпроти переднього Вікторівського маяка...

— Там, де колись батарея була? — пожвавішав Микола.

— Батарея, мабуть, була насипана ще у вісімнадцятому столітті при Суворову. А за нашої пам'яті там і трамвай-щики свою базу влаштовували, і автостоянку «дикуни»: там відкривали. Та й звалище колись було біля самісіньких лабазів, де солили осетрів. Пам'ятаєш?

— Ще б не пам'ятати, — усміхнувся Микола. — Щасливе врем'я було: наблизимо малими до тих лабазів, а батьки й діди наші баркасами підійдуть до невеличкої пристаньки і давай з них красну рибу вивантажувати на вагонетки та вузькоколієюю й котять її в лабази під комишем, у бетонні чани вивалять, сіллю засиплють і давай нас, пацапву, свіжою ікром вгощати. Ви знаєте, — звернувся Микола до мене, — з першого ставника як витягнуть осетра, ікру випустять з нього, присолять і, доки інші ставники потрусять та на берег повернуться, вона саме-саме готова. Так ми її — ложками. Наїдалися так, що аж нудило. А що там тепер хочете ставити? — звернувся він до Обранця.

— Невеличку дачку на дві кімнати ставитимемо ось цюму товаришеві з Києва...

— Аж із Києва? — здивувався Микола. — Ну, це вже точно будівництво греблі розпочнеться!

— А ти й радий, дурню, цій греблі, — осудливо скривив губи Обранець. — Від неї одні біди нашому краю випають: це ж не жарт — відділити аж дві ріки від моря! Ти хоч задумувався над цим?

— А що мені думати. Хай за всіх нас учені думають...

— Якраз учені тут і ні при чому. А само Міністерство меліорації та Укрводбуд розробили цей дурацький проєкт для таких головоотяпів, як ти. Тобі ж аби сьогодні якась вигода, а там і море по коліна. Морю молитесь і його ж продаєте, не думаючи, що з ним станеться, як греблею Дніпро-Бузький лиман перегородять. А що з ріками буде?

— Нащо ж дозволяють, — нудьгуючи, глянув Микола на мене. — От ви з самого Києва. Ви щось там чули, для чого це затівають?

— Звісно для чого, — відповів за мене Обранець, — води скрізь не вистачає: і в промисловості, особливо металургійній, і в сільському господарстві для поливних робіт. Але не таким же способом вирішувати питання, щоб ріки перекривати й перетворювати їх на болото, а море кидати

напризволяще без стоку Дніпра, Південного Бугу, Дунаю. Бо Дунай же каналом мають з'єднати з Дніпром. Що з того вийде? Яка катастрофа нас чекає? Ніхто про це не задумується.

— У Києві, мабуть, задумуються,— сказав Микола.— Там людей вчених та башковитих до чорта. Не те що в нас у Далекому Бейкуші.

— Не задумуються,— сказав я Миколі, бо Обранцю вже казав.— Зовсім науково не обгрунтований проект запускають у виробництво, добившись під цей свій скороспечений «спиріг» у Держплані сотні мільйонів карбованців...

— А ви ж ким будете?

— Я поселенець. До будівництва ніякого відношення не маю.

— А чого ж тут отаборитись надумали? Щоб воювати проти цього будівництва? Інакше чого ж вам у таку далечинь забиратися?

— Сам я, Миколо, тутешній. Потягло в рідний край, на південь, до моря, в степи і тишу. А тут така каша заварюється, що, мабуть, як і в Києві, тиша тільки снитиметься незабаром.

— Коли то ще буде,— безтурботно махнув рукою Микола.— Та й будуватиметься гребля не тут, а по той бік Очакова, як їхати на Куцуруб. Там уже готують майданчик під промбазу. Туди мене й на роботу кликали, та я поки що остерігаюся: чи не запроторять на Кінбурн або аж у Таврію десь, а в мене тут мати хворіють. Треба доглядати.

— Ну, значить, ти в курсі,— сказав Обранець,— а я думав...

— Та в курсі, хай йому грець,— ще раз махнув невдоволено рукою Микола.— Що було, бачили, а що буде, побачимо. Давайте я вас краще пригощу. Кавуна з'їсте? — запитав раптом білобрисий Микола, щоб змінити тему розмови, яка, видно, і його непокоїла і набувала для нього неприємного повороту.— Або луфаря з помідорами? Чи рибця? Самі ловимо, самі й солимо — ніде такої риби й не покуштуєте.

У розчинені двері будки заглядало сонце крізь вікно й просвічувало її наскрізь. На підлозі виднілися рлябі «херсонці» чи «мелітопольці» — їх по-різному називають, залежно від того, де вони ростуть, де їх споживають. Величезні «тумани» вирізнялися поміж ними похмурою своєю величчю. А поряд жевріли спілі й крупні помідори. Під самою стелею будки принадно просвічувалися рідкісні

навіть у цих місцях риби й луфарі, розвішані на шворці, щоб просихали, в'ялились.

— Снідали недавно, — сказав Обранець. — Може, як назад повертатимемось, тоді й спробуємо твоїх ласощів. А зараз треба оглянути місце, прикинути, де саме ставити будиночок, де розбити садочок і виноградничок, щоб усе було, як водиться в наших місцях. Ідьмо з нами, Микола, порадимось там, на місці, що й до чого. Ти ж хлопець метикований — розкинь, як кажуть, звивцями. Віктор Григорович доручив нам зробити це сьогодні, бо завтра вже й будматеріал підвезуть з Миколаєва. Товариш і будматеріал оплатив, і машину замовив. Поїхали.

Микола мовчки поліз у свою будку, натягнув морську тільняшку, заправив її у сині моряцькі штани з вицвілої роби, накинув на плечі бушлат, який одразу ж нагадав недалеко вже осінь.

— Поїхали, покажу, — сказав він, вмощуючись на задньому сидінні. — Я так думаю, треба ставити будиночок не на белебні, а вниз, під кручею, щоб од вітру захистити.

— Од якого вітру? — посміхнувся Обранець. — Тут не вітер, а троянда вітрів — дмуть з усіх сторін світу. Не знаєш, з якого боку й лихо схватиться.

— Яке це має значення, — стелу я плечима.

— Е-е-е, це ви не знаєте наших осінніх штормів, — озвався із заднього сидіння Микола. — Думаєте, чого тут так багато землянок і хат з плоскими дахами? Шторми та урагани бувають такі — покрівлі зриває й закидає у море.

— Не лякай, не паускай страху, — всміхнувся Обранець. — Осінні шторми на узбережжі всім відомі. Ти от краще скажи, на кого шлагбаум покидаєш? Сьогодні ж саме такий день, що всі з баз вирушають і кожен захоче щось провезти.

— Сестра залишається...

— А в тебе є сестра? — здивувався Обранець. — Я щось не пригадую. Може, паречена? Їх тут із баз відпочинку чимало навідується.

— Яка вам різниця — сестра чи наречена? Головне, діло знає, краденого не пропустить, будьте певні.

— У практикантах у тебе довго була? — під'юджував далі Миколу Обранець. — Щось тут часто тебе підчерговують наречені. Треба було б глянути, чи це та сама, що недавно частувала нас з Віктором Григоровичем осетровою юшкою? — Він завів двигун і увімкнув швидкість.

— Обережно! — скрикнув Микола, перегнувшись із заднього сидіння. — Гляньте, що у вас під колесами.

— У-у-ух ти! — видихнув Обранець з подивом і, мені причулося, з моторошною відразою.

Я висунувся з віконечка, глянув під переднє колесо і заціпенів: перед машиною суцільною звивистою вервечною повзли змії. Вони утворили сірувато-зелений жмут, що повільно і незбагненно плавно переливався через асфальтову стрічку від моря до поля, що починалося поряд з кількома приземкуватими будинками, біля яких пурпурно яскравіли королівські троянди «суперстар». Наче вода текла проти законів фізики знизу вгору, з неглибокого кювету на горбисте полотно дороги.

— Щось ранувато цього року вони рушили, — сказав Обранець, відпустивши важіль і скинувши газ.

— Навпаки, трохи припізналися, — сказав Микола. — Я їх щороку спостерігаю — тут їхній міграційний маршрут: навесні з поля до моря, а восени з моря на поле. В землю підуть ховатися.

І коли змії переповзли дорогу і щезли в травах, хвилюючи їх своїм поповзом, немов якимсь додатковим вітром, ми нарешті рушили.

— Пам'ятаєте, колись ми там на північну качку полювали, — нагадав Микола. — Пам'ятаєте? — допитувався він. — Просто над головами свистіли, тільки вицілюй.

— Це в кінці острова? — не відриваючи погляду від дороги, уточнив Обранець.

— У кінці Далекого Бейкуша, — поправив його Микола. — Саме там, де з Березанського лиману витікає Бейкуський.

— На батареї, чи що? — розсердився Обранець. — Я ж тобі про неї й кажу.

— Авжеж, то місце підходяще... Я тепер згадав.

— Не підходяще, а кращого по всьому узбережжю не знайдеш. Там і підвищення, й перепади висот: з одного боку, в головах, лиман, а з другого, через дорогу, море і маяк над ним. Та й дорога ж поруч.

Асфальт, щоправда, й тут було прокладено місцями, значить, дорога ще тільки будувалася. Тому іноді доводилося з'їжджати з полотна, на яке наведено було піску й жорстви, щебеню й гравію: яка організація що мала на своїй території — те й везла, бо дорога будувалася колективно, всіма забудовниками баз відпочинку на Табірній косі. Інколи

по цьому, вже втрамбованому і вкоткованому покриттю Обранець хвацько проскакував сотню-другу метрів, навіть вилітав на діляночку вже прокладеного асфальту, а потім знову доводилося з'їжджати з полотна дороги в кювет перед суцільними купами щебінки або піску, вивернутого із самоскидів і ще не розправленого бульдозерами, не зрівняного грейдерами та не втрамбованого котками, хоча й бульдозери, й грейдер, і коток, навіть один асфальтоукладач стояли по всій довжині дороги, по якій ми просувалися. Тільки ніде не видно було людей — ані жоднісінької живої істоти, ані дупи! Наче вони вимерли або поховалися не спати чого.

— А де ж люди? — спитав я. — Чого вони не працюють? Це ж саме така година стоїть, тиха та тепла, що тільки дорогу будувати.

— Завтра такий день — початок нового навчального року. Всі позалишалися вдома, щоб дітей відвести до школи на перший дзвінок. Якби це наші були, то й після дзвінка можна було б зібрати. А так з Миколаєва хто там надумає приїхати? Гуртове — чортове! Доки розтрусимо начальство, у якого своє завдання, свої клопоти — хіба їм до дороги? Тільки Віктор Григорович і може якось вплинути на них: то сюди збере, то обком підключить. Важко дорогу гуртом будувати, коли немає одного хазяїна. А їм що? Їм аби ділянку на березі виділили. Тоді вони швиденько за спорудження бази беруться, а дорогу нехай буде для них хтось. Дуже важко вибивати й матеріал, от хоч би й такий сипучий, як щебінь, пісок, я вже й не кажу про гравій, бо його в нашу область завозять хтозна й звідкіля. А дорожні машини — це взагалі рідкість. Ні в кого не допросишся. Своїми обходимося, які в нас є то в райшляхвідділі, то в УСПР. До речі, УСПР — будівельна організація райвиконкому, будуватиме й ваш будиночок.

— Отак само будуватиме, як оцю дорогу, — криво всміхнувся, кепкуючи, гостроязикий Микола.

— УСПР тут ні при чому, — зітхнув Обранець. — Але з будівництвом йому доведеться нелегко. Яке там у нас, у райвиконкомі, управління будівельно-проектних робіт? Ледве з поточним ремонтом житлофонду зводить кінці з кінцями.

— Ну, взимку ж ніхто ремонту не затіває, — підказав Микола.

— На це тільки й сподіваємося, — погодився Обранець. — Тільки й надія на те, що люди й транспорт будуть незавантажені — саме вашим будиночком і займуться.

Доки ми їхали, праворуч лишалися хати й землянки — вони міцно повростали в землю, мабуть, тому, що були низенькі, а черепичні дахи, теж невисокі й розложисті, ніби спеціально попригиналися, щоб протистояти ураганам. Я тепер пильно придивлявся до кожної хати і шукав саме цих рис остійливості й захищеності від бур і штормів. А може, щось і додумував сам. У садах яскравили «яблука дозрілі, яблука червоні». Тут, мабуть, віддавали перевагу рожево-смаглявим сортам, таким, як «слава переможцям», «циганка», «рубінове Дуки», — я пізнавав ці сорти, бо давно готувався й будиночок збудувати, й сад насадити, про виноградник же мріяв з дитинства. До виноградників придивлявся особливо, але їх на садибах було мало, та й ті, що траплялись, враження не справляли: були всуціль із «кудерки», невибагливого гібриду з винограду і вишні. З «кудерки» найпростіше робити вино, бо воно не кисне і не потребує часу на визрівання і відстоювання.

Де-не-де траплялися в садах пірамідальні груші. І плоди, й листя вони тримали міцно, зеленіли хоч би що, наче й осені на них не було. А плоди медово світилися до нас, і ніжно-ніжно рожевіли, немов дитяча усмішка, то «улюблениця Клапа», то крупна й приваблива «Деканка дю Коміс», а то й наша «бере київська» жовтіла. Та найдужче і найпривабливіше жовтіли крутобокi, кулясті плоди айви, може, через те, що визирали з лапатового, ніби темно-оксамитового листя, що здавалося екзотичним, наче його привезли десь аж з Єгипту.

Тут було багато приваб і затишку обжитого в злагоді закутка над морем, і саме близькість осені з її непогодою, з штормами, ще заманливішими перспективами поселитися тут оступали мене. Чисто виметені двори, зорані на зиму городи і доглянуті кущі, квіти й дерева свідчили про роботящість мешканців, про їх злагодженість і дружбу. До гарних міцних хат горнулися ще, здається, затишніші літні кухні, погрібники й сараї, де напевне зберігалися й овочі, й фрукти, й виноград, підвішений на шворках, щоб не давився та не псувався. Легко було уявити собі, що поряд вервечками висіли й в'ялена тараня та копчені ляці, а то й красувався підвішений за лобату голову в м'ясо посолений осетер чи севрюга, а в сараях, напевно, порожкували кабани-сьоголітки, щоб визріти саме до жовтневих свята чи Нового року.

Як я переконався потім, так воно було й насправді, але

мова про це далі, бо ліворуч від нас, далеко вишу за стрімкими глинистими урвищами зеленіло встелене сонячними блискітками на кожному зламі хвиль величаве й відчужене море, в якому вже піхто не купався. Саме о цій порі пустіють очаківські береги, покидають їх вітрам та негодам веселі й безтурботні курортники. І — боже ж ти мій! — нічого на світі не знаю сумнішого, як покинуті людьми ці береги, повні літнього тлуму, розваг, безпричинного сміху, легких романів і ще легших розставань.

Мені вже давно хотілося пожити й попрацювати на цих осиротілих, покинутих берегах восени, бо досі доводилося бачити їх лише влітку, коли всі тут шукали не лише безтурботного відпочинку, а й легких знайомств, крадених поцілунків, бездумних віддавань і повернення в юність, якщо не в дитинство, яке вже ні до кого ніколи не повернеться. І вродливі жінки, що ходили тут мов на виставці, як манекенниці, пустотливо кокетуючи, входили в море, ніби у вічність, залишали по собі лише щемливий сум і жаль, що поїхали кудись далеко і ти їх більше не побачиш. Згадається на пустому й продугому вітрами березі обличчя, затінене сонцезахисними окулярами або розпущеним волоссям, струнка нога, округлі божественні стегна, обціловані хвилею або й вкутані піною, що так само легко змивається, як і легковажний курортний поговор, — все відлетіло з літом, обернулося осіннім сумом, вкрилося мінливим серпанком спогадів і забуття — нетривке й скороминуче, як твій вік, мов твоє життя. У невгамовному шумі хвиль, у спустілих берегах ці видива блукають, мов примари, і ти відчуваєш тут по-справжньому своє безсилля перед несхитним поступом життя, перед невідворотністю його перемін і збагнеш, як мало значиш у цьому світі ти — людина. Бо все минає і не вертається, хоч скільки б ти повертався у якісь дорогі місця, бо інших не буде вже ніколи. І яка втіха — думати й усвідомлювати й свою значимість хоч би й тому, що, якби не ми, нічого тут і не ставалося б, нічого й не відбувалося. Море завжди схиляє до роздумів небуденних, часом дивних, а найчастіше — оманливих. І в цій саме оманливості, може, й криється найбільша привабливість моря, у якій ми й самі собі не хочемо зізнатися.

Я прогнав ці оманливі роздуми й враження іншого далекого берега та іншого життя і глянув ліворуч. Там, не ворущачи крильми, дуже легко й невимушено ловили вітер з моря білі й сріблясті чайки, мов у сні, і всі вони здавалися приспаними шубовсканням хвиль під глинистими урвищами чи заколисаними рівним леготом вітру. За них

було трохи боязно: чи не впадуть вони сонними в оті урвища, чи не розіб'ються білими грудьми об гоструваті виступи. За шумом мотора не чути було їхніх криків, і вони ніби спали-розкошували на наших очах на тугих струмках потужного й рівного бризу, підставляли йому свої рожевооклюві голови, випнуті груди неймовірної чистоти, трепетні і майже нерухомі крила, мов чутливі долоні диригента. Тільки й хоралів тут не чути, і зблизка видно було, як потемніли і порідшали на вітрах махові пера чайних крил, вив'ялені й висушені сонцем, витріпані вітрами.

За урвищем, мов за чиїмось широченним плечем, виднілося зеленаве проти сонця море, а коли глянути праворуч на лиман, то він контрастував з морем синьо-синьо, ультрамариново й неймовірно, ніби змагаючись з небом, навіть пересинюючи його дивним і незбагненим чином, бо небо вже почало займатися полум'ям не лише зі сходу, а й посередині, в міру того, як піднімалося сонце. Контраст полягав ще й у тому, коли добре придивитися, що в лимані було тихо-тихо: адже вітер дув над ним від його пологого, порослого очеретом і осокою берега. Синій і тихий лиман ніби дрімав і слав спокій на близькі хати й далекі виноградники на протилежному березі. Виноградники стояли чистими шпалерами й нагадували Францію, Італію чи Швейцарію — неймовірно було бачити круті пагорби, вкриті виноградниками на недавньому Дикому полі, на місці вчорашніх полів, покритих колючою стернею.

Далі дорога всуціль була завалена щебінкою, піском і гравієм, і ми змушені були з'їхати з її полотна і покотити півцеєм, поміж накоченими коліями якого то слався процилений спориш, то щетинився всюдисущий пірій, то білів обсіпаний нилком, немов борошном, полив або й вилискувала під сонцем мітлиця. Лободи тут чомусь не падалося.

На накочених коліях, на прогрітій землі і тут врядигоди вигрівалися сірі пістряві змії незвичайної чистоти й вологості. Обранець об'їздив їх або пригальмовував, даючи можливість втекти.

— Хай вигріваються, — казав він, всміхаючись, — бо скоро їм уже в землю заповзати на всю осінь і зиму, аж до весни.

Змії викликали в мене моторошне стискання серця і майже містичну відразу, огиду аж до внутрішнього струсу, і поза власною волею притягували до себе погляд і увагу.

Та ось зачервоніло попереду, ніби десь унизу, і все ж вивищуєчись над усім довколишнім світом, червоно-біле

округле диво — маяк! Він панував тут над морем, над береговими урвищами, над западиною лиману й далекими горизонтами, критими імлою недосяжності, над будівлями господарськими і житловими будинками чи попросту отими приземкуватими хатами, і було радісно й урочисто бачити його немов вознесеним над усім світом, цей передній Вікторівський маяк, звернений до моря.

Розділ другий

1.

Мало тепер на землі збереглося таких куточків: ледве ми вийшли з машини, зупинившись в центрі концентричного насипу під колишню, може, й двохсотлітньої давності, батарею, як від нас в усі боки з блискавичним переблиском дрібнеспенької луски усіх можливих відтінків шугонуло в травах та бур'янах кілька десятків змій, напрочуд довгих, вигинистих і неймовірно чистих. У кожному русі вчувалася незбагненна концентрація сили й потужності, затаєної різкості й несподіваного прискорення, що тамувалися вкрадливою м'якістю, звивистою податливістю, що з першого ж недосвідченого погляду здавалася лукавою й підступною. Мені здається, в людині дремає з давніх пращурів моторошний страх перед зміїною підступністю, силою, отруйністю й смертельною небезпекою.

Змії шугнули й щезли, тільки трава оддалік хвилювалася під їхніми звивистими тілами і навальним та неймовірно швидким пересуванням. Усі вони, як не дивно, обрали напрям до високого глинистого урвища, що стрімко спадало в голубий о цій порі Бейкушський лиман. Можна було легко припустити, що трави хвилюються через те, що попід ними швидкоплинно тече вода, тільки вряди-годи то тут, то там злякано підстрибували, пропускаючи змій, сріблясті альбатроси з такими неймовірно білими грудьми й підкрилками, що таких білих чистих оперень і в природі, здається, не існує, доки не побачиш це диво зблизька.

Злітаючи, чи, скоріше, підплигуючи, щоб пропустити змій, альбатроси спокійно поверталися на свої місця, ворухнули крильми, ніби струшувалися, й задумливо стояли собі в траві або походжали, щось скльовуючи, не звертаючи на нас уваги.

— Неякани, — зауважив Обранець.

— Оце тут стільки гадюк? — перепуджено запитав я, мимоволі обімлівши і тремтячи нутрощами від огиди і непереможної відрази.

— Та ні! — весело гукнув Обранець. — Це морські вужі! Вони живляться виключно рибою. В основному бичками. Ловлять їх запросто на глибині, а випливають на берег, щоб тут проковтнути. Чомусь у воді не ковтають...

— У воді й жодна змія не вкусить, якщо не наступити на неї, — додав Микола. — Гляньте, гляньте! — загукав раптом він, показуючи в бік густо порослого очеретом острова. — Оце краса!..

Із зелених петрів острова величаво здіймалася в небо білосніжна вервечка лебедів. Оскільки сонце світило із-за наших спин, то білизна лебединої зграї на зеленому тлі очеретів та на синьому тлі лиману здавалася сліпучою і ще наймовірнішою за білизна альбатросів. Довгі-довгі, стрімко витягнуті шиї, повільні помаху могутніх двометрових крил надавали їхньому летові такої швидкості, що вітер свистів і з того свисту народжувалася ніколи не чути мною мелодія, яка бриніла в повітрі, віддавалася в серці й викликала сльози розчуленості й захоплення. Ніколи в житті я не бачив такої краси й елегантності! Вони просвистіли майже над нами, показавши витягнуті вперед рожеві широкі клюви, а назад рожеві перетинчаті лапи, якими, разом з вібрацією хвостів, вони, напевне, спрямовували свій лет і орієнтувалися в блакитному просторі. Пролетіли і щезли за недалеким звідси островом Березань, виразно й чітко вирізненим сонцем на синьо-блакитному тлі моря.

Було видно кожну скелю, кожний пагорб, вкритий бур'янами й перекотиполем: його вже пожовклі кулі ледве, мабуть, трималися на перезрілому корінні, і я подумав, що ніяким полем йому не судилося перекотитися, а, зірване вітром в осінню негоду, воно впаде з високих берегів Березані, упаде в море й блукатиме його просторами, доки хвилі не винесуть його на якийсь далекий чи й близький берег. Було видно також кожен шрам на рваних урвищах берегів Березані, прорізаний водою з нечастих тут дощів, а на самому віддаленому краєчку острова над невисоким пагорбом височіла потрійна залізобетонна стела, поставлена студентами Миколаївського кораблебудівного інституту на могилі розстріляного тут лейтенанта Шмідта й двох його матросів-побратимів. Всі три стели, поставлені на відстані одна від одної товщинами своїми основами, тонкими, витонченими вгору стрілами схилилися одна до одної, утворивши нерозривне ціле, як нерозривними вони були під час

повстання, на несправедному засіданні воєнно-польового суду в одному з казенних приміщень Очакова, що тепер стало Музеєм лейтенанта Петра Петровича Шмідта. Хоч розстріляні й засуджені разом з ним до страти два рядових матроси й не фігурують в назві музею (а це, що не говорять, несправедливо!), вони лежать разом з ним в одній могилі, і три з'єднані верхівками стели ніби символізують, уособлюють нашу неувважність і несправедливість, виправлену чутливими й благородними серцями студентів-корабелів, яким завжди хочеться вклонитися. Проте їхні імена, так само, як імена розстріляних одночасно з лейтенантом Шмідтом матросів, позабувалися і згадуються все рідше та рідше або не згадуються й зовсім: не будеш же щоразу їхати в архів кораблебудівного інституту. Та невідомо, чи й там зафіксовано імена тих, хто самотужки, з власної ініціативи, за покликом юних, чесних і чулих сердець колись прийшли на цей покинутий богом і людьми порожній острів, який відвідують лише екскурсанти та археологи на чолі з поетом Борисом Мозолевським, і поставили власноручно цей невибагливий, але дуже промовистий пам'ятний знак.

За островом, який тепер все частіше називають заїжджі екскурсанти островом лейтенанта Шмідта, додаючи при цьому, що з нього писав Пушкін свій острів Буян, мерехтить до обрії хвиляста поверхня моря аж до Одеси й за Одесу, але й море тепер почало втомлюватися: за зиму не може вже перетравити й очистити все те, що несуть у нього люди, підприємства, міста й кораблі, які, повертаючись із далеких рейсів, микють при березі, навпроти пляжів, нафтові танки, трюми. Адаже ж перевозиться всіляка хімічна отрута й різний непотріб, яким нерозумне людство намагається замінити порушену структуру ґрунтів і розтрачену їхню родючість, убити бур'яни й шкідників, не витрачаючи для цього необхідних зусиль і тим самим вбиваючи свою матір-годувальницю, її дивовижний і неповторний, нічим не замінимий тонесенький шар гумусу, нищачи його гусеницями й колесами багатотонних тракторів та всіляких інших численних сільськогосподарських машин, трамбуючи й порушуючи структуру, перетворюють його на пил, який підмітають з рівного поля і несуть над усією планетою невгамовні вітри...

Про все це якось думалося за давньою звичкою само собою, поки дивився услід білим лебедям, а потім перевів погляд на той бік Бейкушського лиману, від протилежного берега якого пнулися угору виноградні плантації, ніби десь

у Швейцарії чи Франції,— район давно вже спеціалізувався і в основному займається виноградарством на цих супіщаних та віддавна біднуватих землях приморського шельфу.

— Так отут і отаборимось,— сказав Обранець.— Кращого місця й не вигадаси і не уявиш. Оце ось лиман. А через дорогу, бачите, маяк? За маяком одразу ж починається відкрите море. Ну, метрів сімдесят чи сто. Пляжі тут піщані і зовсім пусті навіть серед літа — шлагбаум перешиняє дорогу «дикунам», а бази відпочинку аж ген там! На самому краю оцієї Табірної коси. Все тут вичистимо бульдозером, усе розрівняємо й розплануємо, насадимо дерев і виноградник — рай буде, а не місце. Ви б коли хотіли приступити до будівництва?

— Та хоч би й зараз. Я вже виписав у Миколаєві два садових будиночки, замовив і оплатив транспорт — завтра зранку й привеземо.

— Та на який хрін вам оті садові будиночки? — розсердився Обранець.— Виписували б уже фінський будинок на три-чотири кімнати. Я ж чув: сім'я у вас чималенька, десять чи дванадцять чоловік з онуками. Що ж ви з таким сімейством робитимете в тих двох шпаківнях?

— З'єднаємо в один.

— Ну то що? Буде дві кімнати й веранда? А де ж і як ви будете працювати? Тут же саме писати! Саме-саме! А гараж як?

— Гараж зробимо підземний, щоб не займати зайвої площі.

— Це — інтересно. Як у Штірліца. Тільки будинок би вибрали пристойніший, а то ці садові будиночки-курятники я добре знаю.

— Не було путящих, були тільки ці. От я їх і оформив: осінь же на носі! Треба до негоди обов'язково трапити під покрівлю. Мені про це й Володимир Олександрович говорив, і Віктор Григорович радив: пошвидше, доки не задоцилось, не подули штормові вітри. Адже у вас тут, здається, троянда вітрів? Чи не так? Людей валить з ніг під час штормів. Що ж при такому урагані можна побудувати.

— Гаразд,— сказав Обранець, помовчавши, поміркувавши і все зваживши.— Гаразд, привозьте будиночки. Вони ж у вас дерев'яні?

— Та мені показували в магазині «Будматеріали» тільки ліс: дошки, лаги, рейки, крокви — все це мініатюрне, але симпатичне. Щось та придумаємо, аби від негоди пошвидше сховатись.

— Розміри ви ж хоч знаєте?

— Розміри-то я виписав, але вони не можуть задовольнити: гараж по периметру виходить набагато просторіший, ніж сам здвоєний будиночок. Я так собі думаю, та й з Віктором Григоровичем радились: треба котлован під гараж вирити такий, як треба, стінки з буту вивести на поверхню, плитами накриємо, а на плитах розташуємо будиночок, який уже буде. Раз він дерев'яний...

— Авжеж, навантаження на плити будуть незначні. Значить, так: я зараз пришлю екскаватор-бульдозер «Білорус». Він тут на одній базі працює, траншею рие: у нього анкерні зубці такі, як нам треба, бо тут глина-«білозірка», до того тверда, що її звичайний екскаватор не візьме. Давайте тільки місце визначимо, параметри розіб'ємо. У мене в машині й пакільці є. Як усі нормальні люди, орієнтуватимемо будиночок на південь, тобто перпендикулярно до оцієї дороги, яку ми ще тільки будуємо — готуємо під'їзди до баз. От вам і до цієї дороги буде недалечко. — Він витягнув з багажника пакільці, шнур, рулеткою виміряв відстані, позабивав пакільці разом з водієм, а потім послав його за бульдозеристом-екскаваторником, який буквально за десять хвилин і прибув. Він, не зупиняючись, з ходу розрівняв майданчик, вирвавши чималий куц глodu пополам з терном, а під ним виявилось зміїне гніздо: чотири чи п'ять переплетених тіл висло на ножі бульдозера, вчепившись у нього пащами і лишаючи на віддзеркаленому лезі п'яточки прозорого кольору. «Отрута!» — вжахнувся я, подумавши, що Обранець мене обдурив, що це не водяні вужі, а справжні гадюки. До того ж вони всі були геть чорні.

Бульдозерист згріб їхні понівечені тіла грубим кирзовим чоботом, вкритим стародавнім шаром глини, потім бляшанкою хлопнув на них солярки з старого відра і, черкнувши сірником, кинув його в те передсмертне вовтузіння. Вогонь спалахнув миттю, здійнялася й характерна для солярки кіптява, з якої повистромлялись зміїні голови, геть схожі на не раз уже бачені в кіно і на телевізії голови гримучих змій або ж кобр. Тільки ніякого гримотіння не пролунало, не роздулися вола, як у тих тропічних гадів, але звивалися вони в полум'ї так само погрозово й страшно, розхитувалися з боку на бік, доки не сконали. Від них лишилася купка попелу й чорної жужелиці.

— Яка жорстокість! — мимоволі вирвалося в мене.

— Гаддя, воно і є гаддя, — сказав поважний кремезний бульдозерист, — його й треба спалювати на пні. Тоді воно

швидко покине свої гнізда! І що головне — інші не приповзуть сюди нізащо. От ви скажіть, наче по якійсь рації попереджають своє зміїне кодро! Де спалю, там більш ніколи не з'являються. Ну, так що ж тут рити? — без ніякого переходу запитав він мене.— Оцей котлованчик? Під гараж, чи що? Це ми зробимо нараз. От тільки я зібрався з'їздити додому пообідати.

— Далеко?

— Та ні. Кілометрів дванадцять. Може, чули, Іванівка?

— І оце ви щодня ганяєте трактор на таку відстань? — не втримався я, знаючи звичку й наших сільських трактористів їздити з поля за пачкою сигарет трактором, виведеним із загінки.

— Не щодня,— спокійно сказав бульдозерист-екскаваторник.— Тоді їду, коли обіду жінка не дасть на роботу.

— У мене машина в райкомі стоїть. Я на попутній доскочу й куплю вам чогось гаряченького: біляшів чи пиріжків з м'ясом. А ви починайте. Чого ж ми будемо час гаяти.

— Попутної не шукайте,— сказав незворушний і надто спокійний екскаваторник.— Зараз Обранець їхати ме з бази відпочинку заводу «Океан», звідки мене оце зірвали. З ним і поїдете. Та не забудьте оте, що воно вроді б то від скаженої корови. Будівництво ж починаємо. Який не є, а будиночок. В ньому ж по-людськи жити треба. Ну, і все інше — теж треба по-людськи. А зроблю я так, як ніхто тут не зробить. Ось побачите. Доки приїдете, вже й котлован ваш буде готовий. Скільки тут тієї роботи для мого трактора. Та ще вмючи.— Він оббив чоботи й поліз у кабіну. Для чогось поплював на руки, потер долонями.— Господи, благослови,— сказав мені, підморгнувши, і зайшов перший захід посередині.— Ви йдіть на дорогу,— гукнув мені з кабіни, повертаючись своїм слідом назад, не розвертаючи трактора.— Зроблю все як положено. Глибину я знаю, пакільцями й шнуром все розмічено. Мені більш нічого не треба. Оце тільки, як у нас в армії узбек казав: погано, що курсак пустий, а так все буде добре!

У цей час проти нас зупинився «уазик», і Обранець помахав мені рукою, запрошуючи в машину.

2.

Коли я повернувся з гарячими біляшами і пляшкою «Столичної», трактора на поверхні вже не було. Він гуркотів десь унизу, вивергаючи жовту глину з білими й досить густими вкрапленнями вапна, за що ця вередлива порода

глини й дістала в місцевих жителів назву «білозірка». Від дощів вона бубнявіє, немов зерно, а коли засохне, стає твердою, мов камінь. Коли я заглянув у котлован, то навіть здивувався: краї наче хтось зачистив під лінійку — ні виступів, ні впадин, а на зрізі навіть відбивалося сонце — такі тверді й блискучі краї лишалися від ковша екскаватора, особливо від його побідитових анкерних зубів, які тільки й спроможні були «вгризти» оцю лиху «білозірку».

Котлован був добрячий, з рівними стінками, з пологим виїздом з нього, і дивно було мені бачити його швидко й досконале народження. Я спустився до бульдозериста-скрепериста-екскаваторника, подав йому біляші, загорнуті в газету, промаслену й гарячу, зате холодом віяло від білої «Столичної» з білою головкою — особливо на тлі неба, яке, звувившись закрайками котлована, зазірало сюди майже настирливо і здавалося ближчим, ніж було насправді: тут між нами і небом не лишилося нічого, за що можна було б вцепитися окові.

Екскаваторник опустил ківш, збавив оберти, і його «Білорус» зарокотав примирливо і майже змовницьки. Я чекав, що тракторист розпочне з пляшки, тому й склянку приготував — звичайного гранчака випросив у чайній. Але він акуратно загорнув пляшку в свій одяг, у який, мабуть, переодягнеться, викупавшись, після роботи. Я потім бачив, як він купався, і розділив з ним це задоволення, яке в майбутньому належатиме мені, моїм дітям та внукам, але, на жаль, не надовго...

Бо ж ніколи не дано знати нам, скільки доля надає нам ті чи інші принади. Особливо у найважчому та найтривалішому, що тільки вишало людині в мирний час нашої ери — в будівництві житла: збираєшся вікувати, а вік може визначитись кількома роками, і всі твої зусилля, надії й сподівання гинуть марно й безповоротно. І найтрагічніше в цьому — твій вік, твоє здоров'я і повна невідомість у майбутньому, завжди закритому для нас на всі існуючі замки несподіванок та невідворотності біди, хвороби і втрати, які підстерігають кожного з нас у всякому намірі, на довгій чи короткій ниві життя.

Заховавши пляшку й підморгнувши мені лукаво і водночас дружньо, тракторист-екскаваторник поцупив з газети це гарячого біляша-чебурека, котрі оце тільки розпочали випікати в новій очаківській чебуречній, щойно побудованій Віктором Григоровичем за порадою приїжджих вірмен чи абхазців, що тепер, за відсутністю Інституту

виноградарства, часто запрошувались для консультації по винограді. Він з апетитом проковтнув першого і взявся за другий.

— А та, біла, нехай лежить — вдома вип'ю. Бо в мене закон: ні в дорозі, ні на роботі не п'ю. А мені ж ще яму треба якось вирити, бо що ж то за гараж без ями, а потім цілих двадцять кілометрів додому піляти, та ще й через Очаків. Ану як котрийсь з автоінспекторів прив'яжеться? Ще й з трактора злетити. Та й глузу буде на весь район, бо доведеться й з Дошки пошани злетіти, хоч уже років із десять не знімають, як кращого бульдозериста й екскаваторника. Ви думаете, Обранець сам мене сюди прислав? Ні, за вказівкою Віктора Григоровича — ще як їхав з вами сюди, вказівку вже одержав, і доповідати мені доведеться не йому і не вам, а Віктору Григоровичу. За ці дванадцять років я добре взнав нашого першого: під кінець роботи підскочить обов'язково, хай там горить, хай навіть обласне начальство з'явиться. Все звик особисто перевіряти. І обов'язково щось його не влаштує. В даному разі це була б оглядова яма, якби я її не викопав. Але я її викопав. Хай навіть стріла виявиться короткою — на якісь підмостки зіпнуся, а яма буде в ажурі.

— Як же вас хоч звати? — запитав я, розхвилюваний такою майстерністю й добросовісністю.

— Миколою мене звіть. Та й додому до мене заїжджайте: як уїдете в Іванівку, по праву руку третя хата. Одразу пізнаєте, бо таких горіхів, таких персиків та айви там ні в кого немає. Ще й тополями обсаджено й двір, і сад, усе обійстя. Але ж ви не приїдете. Матимете іншу компанію. Та й турбот матимете чимало. Одначе я вже вам не знадоблюся. Я тут свою роботу закінчу сьогодні. Крім ями, мені ще треба вирити траншею метрів на тридцять до отого відкосу, під яким лабази стоять.

— Траншею для чого? — здивувався я.

— Для відводної або зливної труби на 380 міліметрів, через яку витікатиме дощова й снігова вода перед дверима вашого гаража. Там будуть встановлені решітки водозабірні, і жодна краплина в гараж не потрапить. Я вже для стоку з котлована поперечну канаву прорив з нахилом у тому напрямку. І ось що там знайшов. — Микола порився в своєму мастильному клоччі, яким і трактора протирав, і руки, і подав мені добре-таки заіржавіле ядро, діаметром 8 або 10 сантиметрів, важке неймовірно: — Може, наше, суворовське, а може, турецьке. Все одно, думаю, цікаву штуку відкопав. Особливо для вас. Покладете в новім

будиночку на передньому, причілковому вікні — вік тут звікуєте в добрій злагоді!

Що було б послухати мудрого Миколу! Але я його не послухав: забрав те старовинне, може, й полите чужою кров'ю ядро та одразу ж і привіз додому, в Київ. Показати дітям, онукам, а тоді й товаришам. Коли ще те будівництво закінчиться, а такий рідкісний, по-справжньому історичний сувенір буде завжди зі мною, лежатиме в моєму кабінеті, і всі, хто прийде до мене, милуватимуться ним.

Уже й будиночок стоятиме, як лялечка, вже й товаришів моїх поменшає на цьому світі від старих ран і новітніх хвороб, а ядро так і залишиться в моєму київському кабінеті і, може, й на мене накличе хворобу та загострення старих ран, а головне — звалить з ніг мою невтомчу й вірпу дружину, що за все життя й не присіла через нас, і наше перебування в отому богом і людьми збереженому місці між морем та лиманами виявиться не таким вже й довговічним, як нам хотілося, як ми сподівалися, і думати про це гірко й невтішно, як і про людський скороминучий вік. І тепер, втративши ті надії, розлучившись навіки з будиночком, садом та виноградником, посадженим і сформованим власноручно, я хотів би сказати всім, хто десь будеється зараз: «Слухайте мудрих Микол — майстрів, які не лише допомагають будувати вам житло, дачу або садовий будиночок, а й знають та зберігають народні прикмети. Слухайте, вірте їм і виконуйте їхні поради-передчуття. В них закладена народна мудрість, зібрана за століття, а може, й тисячоліття, і народні повір'я, якими ніколи й нікому не можна нехтувати».

Але все це буде не скоро — ще всі мої радощі й надії, а також тривоги забудовника були попереду, і я ніяк не міг нахвалитися Вікторові Григоровичу цією рідкісною й пам'ятною знахідкою. А він тільки й сказав, не задумуючись, як про щось давно вирішене:

— Треба його здати в краєзнавчий музей.

Але я і його не послухав.

— Ні, вже збираєте для того музею грецькі амфори і цілі турецькі гармати і ятагани десятиліттями. А це ядро буде мені. Воно тут викопане, тут йому й місце. Не все ж конче стаскувати в той ваш музей, що аж ломиться від експонатів.

— Як знаєте, — стримано й відсторонено сказав Горищенко.

Можливо, мені треба було і його послухати?! Не знаю. А тільки великий жаль та великий тусок не покидають мене і понині...

І все ж викопати оглядову яму Миколі довго не вдавалося: з двометрової глибини стріла його екскаватора ніяк не могла подолати верхнього зрізу котлована. Не допомагали й колодки — навпаки, заважали, бо з них не вдавалося заглибити ківш екскаватора в особливо тверду на глибині «білозірку». Трактор завалювався, розгойдувався при заглибленні ковша, а особливо при його підйомі з набраною глиною та ще й з вгризанням у свіжий пласт просто-таки непожитної тверді.

За цією роботою, яка скоріше скидалася на мучеництво, Миколу й застав Віктор Григорович, що приїхав-таки на кінець зміни. Ніби й не помічаючи мене, він, вибравшись із-за керма того ж самого «уазика», що ним ми приїхали сюди з Обранцем, одразу ж спустився в котлован, обійшов його по периметру, пильно оглядаючи стінки, потім наблизився до Миколи, махнув йому рукою: глуши, мовляв. Микола збавив оберти «Білоруса», стрибнув з кабіни на жорстке дно, з паклею в руках підійшов до Горищенка, стримано привітався, розвів руками:

— Нічого не виходить з ямою. Думав виконати ваше завдання повністю, а воно, бачте: стріла коротка, а на колодках трактор завалюється, ось-ось перекинеться. От хай вони скажуть.

— Ти, Миколо, свідків не шукай. Як і виправдань. Я ж тобі не про колодки казав. Ану, згадай! Я тобі радив яму вирити, коли котлован не на всю глибину вирисп. Щоб зручно було з ями землю нагору викидати. Яму б закінчив, тоді вже глибину котлована завершив.

— А може, без ями обійдемося? Заїзд тут буде непростий, з крутого нахилу. Не всякий водій на яму й заїде. До того ж і у вас в райкомі, і в райвиконкомі, і в Сільгосптехніці, не кажучи вже про АТП... Скрізь ями є, ніхто, я думаю, не відмовить товаришеві.

— І оце він з Києва приїде чи на Київ лаштуватиметься і кожного разу до когось аж у Очаків їздитиме проситися на яму? А вони завжди зайняті. Та й не з руки за дванадцять кілометрів по бездоріжжю щоразу їздити, щоб підтягнути чи змазати ходову частину або щось там відрегулювати. Це, Миколо, не діло. Раз ми вже взялися підземний гараж будувати, то без ями що це буде за гараж? Дощ, шторм чи ніч заходить, а тут буде світло від електрики, затишно й зручно. Я й сам мрію про такий гараж з ямою. От давай, Миколо, нагорни трохи землі під колеса

й під упори, щоб трактор набув остійливості і трохи піднявся. Давай. Я ж теж трактористом-багатопрофільником працював ще до армії. Не такі штуки витворяли, коли треба було. Давай, не огинайся, бо я звідси не поїду, доки ти яму не викопаш. Та отаку, довгеньку, щоб і передню підвіску, і задній міст одночасно можна було і оглянути, й перевірити, й обслуговувати: змастити, прошприцувати передок, а в задній міст долити гіпоїдки. Ото буде по-хазяйському! Давай. Я підстрахую, не бійсь.

На вечір яма була як лялечка. Здається, й цеглою обкладати не доведеться. Але Горищенко, ніби вгадавши мої думки, сказав, коли ми вже випроводили Миколу:

— Глина є глина. Висохне — почне осипатися. Завтра ж скажу начальникові УСНР, щоб привіз сюди бут для подальшої заливки цементом стін...

— А як же воно триматиметься? — здивувався я. — Бут — це битий камінь, найчастіше граніт. Як же з нього виводити стіни?

— Не виводити, — сказав Орищук, — а заливати. Спочатку зробимо опалубку, засиплемо в неї бут, а потім гарним рідким цементним розчином, скажімо, марки «500», заллемо. Як відстоїть, як зв'яже цементом оте дрібне каміння — кращого фундаменту не знайти. Одночасно двох дівчат поставлять на викладку цеглою ями. Не знаю, який ви там будиночок замовили, а гараж буде справжній. Я все звик робити не шалам-балам, а по-справжньому. Так можете сказати й Володимирові Олександровичу. Та він і сам знає, — засміявся Горищенко, якого Васляев, перший секретар обкому, не те що поважав, а любив, бо вперше в історії Миколаївщини Очаківський район при ньому не тільки здійснив перехід на виноградарство, а й за усіма показниками рільництва, риболовлі й тваринництва вже третій рік міцно й упевнено займав на той час перше місце в області. Відзначався район не раз і в республіці, нагороджувався перехідними прапорами ЦК і Ради Міністрів та грошовими преміями. Одне слово, поряд зі мною сидів за кермом потрпаного «уазика» один з найкращих секретарів райкому не лише Миколаївщини, а й усієї республіки. — Я завезу вас до готелю. Номер замовлено для вас ще зранку. Зараз ми все перевіримо. — Він зупинився не біля під'їзду, а трохи збоку, щоб не заважати іншим машинам, і в цьому теж був стиль першого секретаря: скромність, піклування про інших, звичка не ставити себе в привілейоване становище.

Що не кажіть, а й тоді, в застійний період, в період стагнації та окомизмилювання, траплялися, і досить часто, справжні партійні керівники, лідери і носії народної та соціалістичної моралі. Я в цьому переконувався часто. Можливо, мені просто таланило на справжніх людей, за якими я й зараз тужу і жалкую: «Иных уж нет, а те далече». Ми все частіше згадуємо ці безсмертні слова, приписуючи їх генієві Пушкіна, забуваючи його підкреслене застереження: «Как Саади некогда сказал». Ця пушкінська делікатність і висока честь побратимства, а може, й поклоніння перед давнім східним мудрецем, ніяк не навчить нас поважати суверенність, неповторність людської особистості. Ніяк не відучить нас стригти усіх під один гребінець: раз стагнація, раз період застою, то всі були брехунами, казнокрадами, догідниками й підлабузниками. А це велика й жорстока неправда. Хіба ж тільки одна людина помічала кризу? Хіба одна вона готувала перебудову, а не цілий загін справжніх комуністів-ленінців? Рашидовщина, сусловщина і навіть брежневщина не всіх підім'яли під себе. Так само, як і сталінщина. Народ тим і безсмертний, що в його надрах зберігалися достойні люди, ніколи не меркли Ленінові заповіді — тільки це й зберегло і партію, і державу. І про це ніколи не треба забувати.

Так, ми несли втрати від розкуркулення, від примусової й форсованої колективізації, від голоду 1933 року, оптимального за врожайністю, але невблаганного за наслідками: мільйони дітей і дорослих лягло тоді в землю з осатнілої примхи прискорити ще й індустріалізацію. Двадцять мільйонів лягло і у Велику Вітчизняну — комусь так було з руки подавати неповерненні втрати округло, а скільки насправді полягло в тридцять третьому, ми не знаємо, як не знаємо й повних втрат у боротьбі з фашистами. Але народ вистояв. Народ переміг. Народ перебув усі лиха. І не треба його перейменовувати з «гвинтиків» у «людський фактор». Бо це — не фактор. Кожна людина — цілий світ, неповторний і суверенний. Не можна ігнорувати цього факту навіть заради перебудови, демократизації й гласності. Людина має лишатися Людиною, а не додатком до якоїсь системи чи кампанії. Бо вище за людину не було й немає нічого в цьому бурхливому, жорстокому і вже майже вичерпаному світі. Хоч зараз треба визнати право людини на недоторканність і суверенність: адже все на світі робиться завдяки її інтелектуальним і всяким іншим діям, аж до

обробки полів, добування вугілля і нафти, догляду за худобою «з раннього ранку й до пізньої ніченьки», як писав колись з іншого приводу страждалець і мученик Грабовський, якого ми теж потроху забуваємо.

Тоді, 1980 року, вже помер мій перший і найулюбленіший учитель Михайло Митрофанович Фандєєв, що вчив мене ще в нашій Новоолександрівській семирічці. Помер Іван Іванович Домбровський — давній мій друг, перший секретар мого рідного Баштанського району. Помер друг дитинства Павло Солоний, знятий з посади керуючого відділку «Доброї Криниці». Помер однокласник Василь Старостенко — одвічний тракторист і прекрасний лівий крайній нашої шкільної команди. Давши передсмертне напучування оселитися на літо під Очаковим, помирив у Феофанії Володимир Олександрович Васляев — перший секретар Миколаївського обкому партії:

— Будеш частіше в своєму рідному краї, про який все життя пишеш. Будеш ближче до могил батьків і друзів. — Він помовчав і додав: — Запам'ятай, могили найдорожчих людей ми забуваємо найлегше. А це великий гріх, якому немає виправдання.

5.

Так я опинився в Очакові і тепер вслід за Горищенком входив у новенький пристойний і для обласного центру готель під назвою «Гілея», тобто богиня лісів у нашій степовій зоні, в нашому правічному Степу! Так назвав свій останній роман мій друг Микола Зарудний, списавши його з місцевих лісівників, які врятували піщаний Кінбурн і зробили його суцільним лісом серед моря. Приїхавши в Очаків із колишнім міністром лісової промисловості Володимиром Миколайовичем, якого теж давно вже немає, вони й запропонували таку назву готелю — незвичну, поетичну й пророчу. Все одно, мовляв, лісами вкриється наш посушливий південь, все одно... Але міністра вже нема, а його наступник легко згодився на будівництво очаківської греблі, яка пройде через Кінбурнську косу і навряд чи залишить щось від тих лісів, які вдалося виростити на сипучих пісках. А що вже про нові ліси тепер думати? Люди відходять, а з ними й порядність, і їхні ідеї та задуми. Западав перший вечір в Очакові для мене. А скільки їх буде? Які вони? Ніхто не міг мені сказати. А сам я не міг уявити. Та швидко переконався, що будівництво, хай і найменше, легко й швидко проектується, а не здійснюється.

Оскільки в цьому готельному номері, в цій кімнаті мені з невеликими перервами доведеться подовгу мешкати всю осінь, зиму й весну, опишу його хоч у загальних рисах. Перш за все, це був резервний номер, який числився за райкомом партії і призначався для проживання представників обласних організацій під час їхніх відряджень у район. По-друге, це був найкращий двокімнатний номер, який в середовищі служителів готелю звався «люксом». Але печат провінційної убогості лежала навіть на дверях, зроблених за браком лісу, з відомих плит ДСП, які жолобилися з часом і смерділи клеєм чи ще чимось бридким навіть крізь масляну фарбу, навіть через кілька років після їх виготовлення. З таких самісіньких плит виготовлять і стіни мансарди в моєму будиночку, в яку серед літа не можна буде повернутися і через нестерпну спеку, що пануватиме там навіть при розчинених вікнах і дверях, і через той самий сморід. Та це буде колись, а зараз...

Переступивши поріг, бачиш перш за все здіблений, пурпуристий лінолеум на підлозі. Синьо-білий і смугастий, він нагадує в першу мить поверхню моря в негоду і смердить не менше, ніж ДСП. Якщо до цього холодного, незатишного й непривітного покриття додати бугристі стіни і стелю, примітивні щілисті рами у вікнах і ще примітивніші меблі, то неприкаяність і незручність цього «найкращого» помешкання просто вражає. Тут холодно й незатишно не лише тілу, а й душі: зачинивши двері, опиняєшся перед широкими вікнами, що виходять у глухий, порожній, без жодного деревця й кущика, крутий провулочок, який збігає, мабуть, до моря, петляючи й зламуючись поміж с'як-так поставленими хатами.

Людей в ньому ніколи не видно — ні вдень, ні вночі, ні звечора, ні зранку, і ти почуваш себе навіть непомітним тут і забутим. Вітер зриває з провулка рудуватий пил, жбурляє на твої вікна, і чути, як порохить по шибках крупним піском. Вітер у цьому провулочку не вгавав, крутився з самого ранку до пізньої ночі, доки не заснеш під його завивання в нездоланих щілинах вікон та від порохання піску — все ніби хтось його шпурляє пригорщами, щоб вигнати тебе звідси. Вранці з такого «люкса» тікаєш якомога швидше, теж не помітивши людей за вікнами. Провулок лежить, як мертвий: порожній, глухий, навіть ворожий своєю пустельністю, над якою збиткується рвучкий і холодний вітер, і ти починаєш думати, що всі оці садиби виходять ворітьми й парканами на якісь інші вулиці чи провулки. Але ж у вимуруваних з каменю-вапняку загорожах,

які тут так і звуться «мурами», помічаєш хвіртки, а подекуди й ворота і хочеш гукнути: «Люди, де ви?», як гукає в одній симпатичній комедії лектор з товариства по розповсюдженню...

Мабуть, тільки поживши в отакому номері-«люксі» ново-збудованого панельного готелю, тільки покористувавшись якоюсь варварською сантехнікою з брунатного пластику, з водогінними трубами, пофарбованими теж смердючим і чорним «Кузбасслаком»,— мабуть, тільки тоді й збагнеш по-справжньому і зі справжньою гіркотою, як тяжко нам вибиратися по всій країні з оцього районного провінціалізму й недбальства. А що ж там уже говорити про жахливий примітивізм сільської глибинки? Яка незбагненна далеч зусиль і напруженої праці лежить перед нами зараз, у час перебудови?! Та найважче, найскладніше завдання — подолати в людях звичку до цього примітивізму, байдужість і убогість запитів і мислення. Як же ж достукатися й догрукатися до охоплених летаргією збайдужілих душ? Як усунути те, від чого вони збайдужіли? Як розбудити їх? Якими впливами й засобами відновити в людях людське, щоб це було отаких провулків, таких недбало опоряджених, як під негоду лопатою скидапих, готелів і особливо отаких «люксів» у них...

Звичайно, є прекрасні села з претензією на повації й без претензій на них, є райцентри такі, як Умань, Біла Церква чи той же Очаків або Первомайськ, але і в них знайдемо сліди нашого недолугого господарювання на рідній землі в усі непрості періоди нашої історії: воєнного комунізму, пореволюційної ломки життєвих засад і звичаїв, колективізації й індустріалізації, воєнного лихоліття й окупації, величезних людських і матеріальних втрат повоєнної розрухи і відбудови. Все це були подвиги й стражданя, і народові треба поклонитися за них. Народ ніколи не буває винним — він буває скривдженим і обдуреним, ошуканим і збіднілим навіть духовно, але не він винен у цьому, не він! — такі усвідомлення й приходять до нас на самоті, під посвист вітру, далекі гудки пароплавів у нічному морі, під самотній гавкіт старого й, мабуть, вигнаного з дому собаки, коли лежиш у продутому вітрами незатишному готелі, відчуваючи, що ти й сам недалеко втік від того собаки, хоч ніхто й нізвідки тебе поки що не виганяв, а вигнало саме життя і якісь неясні і, можливо, припізнілі бажання опинитися в самотині на морському узбережжі не на день-два, не на час відпустки, а може, й назавжди...

Після перетворення в суспільстві ми взялися перетворювати природу, особливо після війни і до нинішніх днів. З гіркотою думаєш і читаєш про те, що голова колгоспу не може одержати, вирвати з банку своїх колгоспних, кровних, зароблених трьох карбованців, щоб купити віник і замести контору, без віз і розпоряджень найвищого в районі, а то й області начальства. Ми вже давно й багато пишемо й говоримо про це, а тим часом під незавершені й незатвержені проекти міністерств та відомств, особливо по меліорації, водних ресурсах та будівництву гідро- і атомних електростанцій, одержують сотні мільйонів карбованців з державного бюджету, найпотужнішу техніку і швидко-швиденько заходжуються нівечити ріки, цілі регіони, висушуючи болота, з яких починаються навіть Волга й Дніпро, вгачують ці дармові мільйони в проекти повороту північних рік, каналів Дунай — Дніпро, в спорудження майбутньої греблі, яка перетне шлях до моря Дніпро-Бузькому лиманові, наче всі осліпли й не бачать, до чого, до якої непоправної катастрофи призвело зарегулювання Амудар'ї та Сирдар'ї, коли вони не дотекли, розібрані на бавовняні поля, до Аралу.

Розділ третій

1.

У кабінеті Горищенка комісія зібрала на нараду представників Міністерства водного господарства республіки на чолі із заступником міністра Водолієм, запросила керівництво новоствореного управління «Дніпробугводбуд» на чолі з щойно призначеним на посаду начальника Лавандовим — кучерявим, приземкуватим чоловіком у коричневій сорочці, з червонуватими мовби від задавненого безсоння очима.

Комісія заслуховувала гідробудівників та представників місцевих партійних і радянських установ про перспективу будівництва очаківського гідровузла, не втручаючись в суперечки, безсторонньо фіксуючи їх, щоб потім зробити свої висновки.

Ця безсторонність обурювала. Вона могла б нагадати судове засідання, в якому сторони обмінювалися взаємними звинуваченнями, доводами, запереченнями й твердженнями, якби члени комісії задавали запитання чи ставили якісь проблеми. Але вони мовчали, і в їхньому мовчанні

вчувалася погроза: адже ніхто не знав і не міг знати, що візьмуть члени комісії з цього обговорення, чію думку підтримають, які висновки зроблять? З безсторонності, якщо вона мовчазна, народжується відчуження: члени комісії здавалися такими далекими від тих трагічних колізій, які тут обговорювалися, що мимоволі думалося про їхню громадянську приналежність — чи не приїхали вони з якоїсь іншої держави, а не з Москви.

Очевидно, це була доля кожної перевіряючої й контролюючої організації, яких у нас розвелосся по всіх міністерствах, відомствах та установах така сила, що вони почали з'їдати одна одну разом з державними витратами і попросту заважали одна одній.

Лавандов вимагав чималий шмат узбережжя під майдаччик промбазис між Очаковом та Куцурубом і район у міській смузі для житлового будівництва; на ці домагання у першого секретаря райкому були свої резони:

— А що ж матиме район і місто від вашого будівництва? — допитувався він, поглядаючи на Водолія, а той удавав, що допитувань секретаря райкому не помічає.

— Матиме десять процентів збудованої житлової площі... — хотів перелічувати всі вигоди Лавандов, але саме на цьому пункті Горищенко перебив його, бо в райцентрі житлове будівництво майже зовсім не велося.

— Чому десять? — підвівся він за столом. — Ми вам все падаємо: цілий район забудови міста, величезний шмат узбережжя, під'їзні дороги, контингент робітників-будівельників. Не з Марса ж ви їх привезете сюди, а пабиратимете з наших.

— Законом встановлена норма, — сказав Лавандов пезворушно.

— Ну, це ви комусь розкажете, а норми ці встановлено для зовсім інших випадків. Наприклад, коли будівельна організація існує в місті на загальних підставах, а не вселяється в нього з такими апетитами, як у вас, з таким розмахом і такими намірами на майбутнє. За цих умов, та ще враховуючи задавнену житлову кризу в Очакові, ми будемо заселяти двадцять процентів збудованого вами житлового фонду. Цей пункт внесемо до тексту договору, щоб не було жодних відхилень.

— Але ж це — диктат, — подав голос заступник міністра водного господарства.

— А ви хочете, щоб у нас в районі і в місті диктував свої умови начальник ще неіснуючого управління? — усміхнувся Горищенко. — І це в той час, коли ви розпочинаєте

будівництво, не маючи на руках затвердженого проекту? Одне це дає мені право ставити питання про заборону вашого будівництва...

— Чому ж воно наше? — спокійно перебив його Воде-лій. — Це, в першу чергу, ваше будівництво. Бо розпочинається воно в ваших інтересах.

— Так вже й наших, — скептично глянув на заступника міністра Горищенку.

— В інтересах вашого регіону, — уточнив Лавандов, щоб нагадати про себе. — Крім того, ми збудуємо очисні колектори, яких у вас ще й у проекті не існує. Побудуємо асфальтові дороги. Вирішувється питання про залізничну колію, щоб полегшити і здешевити підвіз техніки й будівельних матеріалів. Ми з вами вже домовлялись про це, — нагадав Лавандов.

— Як радянська влада ставиться до таких планів? — запитав Горищенко, звертаючись до голови райвиконкому.

— Стелять-то вони м'яко, а як спати буде, побачимо. Я б, Вікторе Григоровичу, не дозволяв розпочинати роботи по спорудженню гідровузла до затвердження проекту. Ми беремо на себе велику відповідальність. Послухайте, що в народі про це говорять. Народ ремствує: мовляв, і море, й лиман, і обидві ріки цей проект ставлять під загрозу. У мене вже накопичилось до тисячі листів трудящих, особливо старих рибалок, які твердять, що гребля перекриє всім осетровим дорогу на нерестилища і вони загинуть. Що лиман зацвіте й перетвориться на болото, в якому засядуть навіть кораблі, і їх треба буде проводити тільки з допомогою криголамів. Це страшна пошта. Я збираюсь відправити її до Верховної Ради, у Раду Міністрів. Хай там ознайомляться з нею, хай знають, що думає про цю будову народ. Може, під цим враженням вищі органи влади змінять своє рішення й заборонять будівництво гідровузла?

— Перш ніж приймати рішення, уряд заручився підтримкою Академії, а це вам не те, що одна баба сказала, — дав відсіч заступник міністра. — Вчені беруть безпосередню участь у розробці й затвердженні проекту.

— Дивлячись які вчені, — буркнув Горищенко. — Якщо це вчені з вашого відомства, то вони виконають будь-яке розпорядження, ще й підведуть під нього наукове обґрунтування. Саме так і сталося з цим проектом. Я дзвонив Патонові. Він спом-духом не знає про ваш проект і виступає категорично проти будівництва греблі і самого гідровузла, в який, як він мені пояснив, входить і канал Ду-

най — Дніпро. Цілий комплекс, на спорудження якого держава витратить мільярди карбованців, а результатів й екологічних наслідків, по-моєму, ніхто не уявляє...

— Це буде екологічна катастрофа для всього півдня України,— сказав Обранець.— А може, й не тільки півдня. Може, й для всієї республіки, для всього нашого народу. Ніхто не може сказати, як себе поведуть Дніпро й Південний Буг після перекриття. Динамічний удар буде страшний!..

— Гадаєте, більший, ніж під час перекриття Ангари чи Єнісея? — спитав Водолій стримано, ховаючи іронію.— Ви хто за освітою?

— Я вчений агроном, не меліоратор,— відповів Обранець з гідністю.— Але одразу дві ріки перекривати не доводилося. Та ще в зоні інтенсивної промислової діяльності. Ми всі можемо спокійно уявити, скільки солей важких металів, скільки нуклідів залягло в мулі обох рік за двісті останніх літ, особливо в їхній нижній течії. І все це внаслідок динамічного удару при перекритті і збуренні обох рік підніметься з дна, зануртує, викинеться на поверхню. Які будуть наслідки? У вашому проекті це навіть не закладено. А потім, як ріки зупиняться й стануть? Що буде з ними? Що буде з Чорним морем після ліквідації стоку цих двох потужних рік, та ще й Дунаю на додаток? Не знаю, чию волю ви виконуєте...

— Ми виконуємо постанову партії й уряду,— аж підскочив на своєму місці, мов баранець на сковороді, Лавандов.

— А хто подав урядові ідею цього будівництва? — запитав Горищенко.

— Ініціатори завжди знайдуться,— сказав Обранець.— Без них жоден проект не народжується. Хотілося б знати, чия це ініціатива? Хотілося б, щоб ви, товаришу Водолій, наодинці з собою подумали: кому це вигідно? Хто нав'язує нам усім опці брутальні проекти по будівництву паперово-целюлозного комбінату на Байкалі, повороту північних рік на південь, по будівництву атомних електростанцій на Україні — половини всіх АЕС Радянського Союзу? «Крутить їм голови, мотайте нерви,— десь я читав нещодавно.— Подавайте ідеї, безглуздіші одна від одної. Доки вони розберуться, що й до чого, буде вже пізно. А ми їм підкинемо нові ідеї». Це писали й друкували наші найлютіші вороги, от тільки не пам'ятаю, де саме я читав про це. А зараз, мені здається, ми маємо справу саме з такою безглуздою ідеєю, що втілюється без проекту з якоюсь дия-

вольською поспішливістю, на поспішливо виділені кошти. Причому виділені всупереч існуючим законам, в обхід непорушних банківських традицій. Мимоволі настоює всесильність авторів проекту, що діють через голови «поетов и правительств», як писав колись Маяковський. Що це за одні? Чому вони засекречені, як колись був засекречений головний конструктор наших ракет Корольов чи головний теоретик Келдиш? Що це за кабалістичні таємниці? І що за поспішливість розгортання робіт, яка випереджує розробку й затвердження проекту? Колись, як буде повернено Радам їхню реальну владу, — а я вірю, що це неодмінно буде! — такі проекти перед затвердженням виноситимуться на загальнонародне обговорення. Отоді в нас не буде таких невизначених і суперечливих ситуацій, як оця, в яку ми всі потрапили.

— Мушу вам сказати, — після довгої мовчанки озвався заступник міністра, — що ви надто загострюєте ситуацію самі. І перебільшуєте небезпеку екологічних наслідків нашого проекту. Ситуація як ситуація: завжди розпочинаються такі великі будови з певним запасом часу. Бо єдине, чого не можна повернути, це втрачений час. От щоб його марно не витратити, ми й приступаємо до підготовки будівництва, аби не вибитися з графіка з розгортанням робіт, які ні простими, ні легкими не назвеш. Підготовка до них, як до генерального наступу, вимагає багато часу і зусиль і дуже часто, якщо не завжди, вирішує долю всього будівництва.

— Як ми любимо військову термінологію! — з гіркотою сказав Горищенко. — І не тільки в будівництві, але й в основні космосу, в піднятті цілини. Навіть в футболі й хокеї лунають терміни воєнної тактики і стратегії. А суть? Суть за цими термінами легко й загубити. Власне, вона саме за воєнною термінологією і криється, затуманюючись, вуалюючись. Попросту кажучи, її топлять у цій «високій» словесності, щоб приховати від народу. Та народ не обдуриш — він розумніший, ніж ми собі уявляємо. Він, зрештою, розумніший за нас з вами, бо всіх бачить наскрізь. І царів бачив такими, як вони були, а не намагалися видавати себе. І Леніна наш народ любив і вірив йому, вірив у революцію. Вірять і любять і зараз. Сталінові простий люд теж знав справжню ціну. Тільки його ніхто ні про що не питав. Його на Соловки та на Колиму відправляли. А він все бачив і розумів, як і зараз бачить і розуміє і наші проекти, і наші прорахунки. Але ми знову ж таки не рахуємось з його думкою і ні про що не питаємо його.

Все самі вирішусмо за нього. Плюндруємо землю, ріки й моря, які належать по праву тільки народів, а не нам і не урядові.

— Далеко ми зайшли в нашому обговоренні! — погрозило зауважив Водолій.

— Не далі, ніж ви зі своїми проектами та будовами, — різко обірвав його Горищенко. — Але виконувати все одно доведеться, — сказав він, помовчавши. — В цьому й криється небезпека ваших проектів, що вони ще до завершення підпираються урядовими рішеннями або рекомендаціями, які для нас, функціонерів, є не що інше, як керівництво до дії. І не виконати цих рекомендацій чи рішень ми не маємо права під загрозою не лише втрати посади, а й партквитка. І ви добре це знаєте. Тому й поводитесь відповідно. Що ж, партійний статут для всіх нас один. Відповідальність за наслідки цього проекту теж буде одна для всіх.

— Ніколи, — дозволив собі криво всміхнутися Водолій. — Так не буває, щоб усі відповідали разом. Ви підете на підвищення, бо молоді ще й перспективні. А раз на підвищення, то й відповідальність за цей проект та його здійснення нести будуть ваші наступники. Причому відповідальність дуже віддалену й відносну. За все відповідати мені, якщо не помру чи не знімуть з роботи, та ще ось товаришеві Лавандову...

— Коли цей проект буде втілено в життя, — похмуро видавив з себе Обранець, — мабуть, нікого з нас вже й на землі не буде. І відповідати, і страждати доведеться іншим, про яких би годилося нам усім подумати сьогодні. Але ж ми не думаємо про наших нащадків. Якби думали, то не торгували б газом і нафтою, не ввозили б дорогоцінний ліс за кордон, спустошуючи тайгу, Карпати. Не порушували б ленінського заповіту не займати надра, які належать не нам, а нашим нащадкам. Живемо сьогоднішнім днем: план, план, план! За всяку ціну. Інакше — голову з пліч!

— «Что-то я не то чего-то делаю, что-то я неправильно вижу», — не втримався я й процитував Солоухіна. — Добре було б кожному отак задуматися хоч раз на віку. Може б, менше заподатливості було у здійсненні цих невивірених і небезпечних проектів. Менше б помилок припускалися.

— Письменники усіх звинувачують, ніби вони — істина в останній інстанції, — похмуро констатував Водолій.

— На цьому обговоренні сьогодні припинимо, — сказав Горищенко. — Житлове будівництво розпочинайте хоч зав-

тра, готуйте майданчик під промбазу, проект колектора у вас затверджено — теж немає заперечень...

— Ще б у вас були заперечення! — вигукнув Лавандов.— Виключно на район і на місто працюватимемо перших два-три роки...

— Ну, а там побачимо,— підхопив Обранець.— Може, ви й проект обговорите в Академії наук та й затвердите — всім нам стане легше здійснювати його. Особливо в моральному відношенні. А поки що до спорудження греблі так далеко, що вона може виявитися й непотрібною. Це був би найкращий варіант.

— На це не сподівайтесь,— усміхнувся поблажливо Водолій.— Вас може виручити тільки альтернативний проект, який би забезпечив без будівництва греблі і промисловість, і меліорацію достатньою кількістю води. «Сезам, відкрийся!» — не раз гукали ми, шукаючи вирішення проблеми водопостачання. Але він, клятий, не відкривається. Хоч чорта дай,— закінчив він простецьки і обвів усіх майже ласкавим поглядом блакитних, трохи вицвілих очей, що разом з сивиною на скронях свідчили про нелегко прожиті роки і немалий вік як для заступника міністра меліорації та водного господарства, і якийсь тихий жаль і співчуття до нього на мить ворухнулися в моїй душі. Але тільки на мить, бо доля Дніпра, Південного Бугу, а значить, і його притоки Інгулу — річки мого дитинства — знову постали переді мною. І небезпеку цим трьом рікам, як і рідному Чорному морю, піс саме цей немолодий блакитноокий чоловік, за плечима якого таїлася нездоланна адміністративна, а то й державна сила, безжална і невблаганна.

— Ну, а все ж таки, чия ідея лягла в основу цього безглузлого проекту? — запитав я його, коли ми в натовпі покидали кабінет.— Невже ваша? Не хотілося б думати про вас так погано.

— Не моя,— швидко відповів Водолій, вибираючись з натовпу і ще швидше закурюючи.

На райкомівському подвір'ї, куди ми вийшли тільки вдвох, було порожньо й тихо. Призахідне сонце сідало за гаражами, і в його скісному промінні густо синів дим від сигарети. Звиваючись і зламуючись, він здіймався вгору, підкреслюючи рідкісну в цих приморських краях перухомість повітря.

— Не моя,— повторив Водолій, глибоко затягнувшись і випустивши дим з обох піздрів.— Ми люди маленькі. Ідеї народжуються десь у глибинах Держплану, а може, й уряду. Наше діло — обґрунтувати ідею і розробити про-

ект. Ну, і захистити від отаких невігласів, як ви, як оці місцеві керівники, котрі всього бояться...

— Дякую за відвертість. Але дозвольте так само відверто запитати: невже вам у вашому немолодому віці та й не на малій посаді не соромно і принизливо обгрунтовувати чужі ідеї, а не подавати свої? Ну, а якщо ідею подав вам прихований ворог, скажімо, агент ЦРУ чи член якоїсь маоської лжі, на зразок «Мі-5»?

— Лічо Джелі, ви хочете сказати?

— Ну, не сам Джелі — його в нашій країні ніколи не було і, сподіваємось, ніколи не буде. Але ж є й інші авантюристи, які тільки тоді й об'являються, коли їх розкривають. Хіба мало в нас розкривали таких?

— А ще більше не розкривали, — охоче підхопив мою «подачу» Водолій, — відправляли в закордонні відрядження, як Пеньковського. Але ж їх ніколи не було й не могло бути в Держплані чи в Раді Міністрів СРСР. Ви, може, любитель детективів? Чи самі їх печете? Мені аж смішно слухати про таке.

— Глядіть, товаришу заступнику міністра, щоб не довелось вам сміятися на кутні, як кажуть, в нашому селі.

— Я знаю, що таке сміятися на кутні, — незворушно й спокійно сказав Водолій. — Але не збираюсь. А вам усім раджу не панікувати. Все буде гаразд і з ріками, і з лиманом, і з морем. Цей проект спрямований на те, щоб припинити засолення лиману. Ви ж, здається, миколаєвець за походженням?

— За походженням я новоолександрівець, якщо це можна назвати походженням, а в Миколаєві жив з сорок шостого по шістдесят другий, одразу ж після повернення з госпіталю.

— Значить, Миколаїв знаєте добре, — підсумував заступник міністра, допалюючи сигарету. — Так от до самої Великої Коренихи і навіть до яхтклубу добралися медузи. Що це означає, ви, мабуть, розумієте?

— Авжеж, медузи в прісній воді не живуть.

— Отож-то й воно, що не живуть. Отож-то й воно, що солона морська вода підпирає ослаблений сток лиману, відтісняє його й засолює. А оскільки солона вода важча від прісної, то море наступає з глибин, глибиною й проникає аж до Миколаєва й до Херсона.

— Бо Дніпро перегородили п'ятьма чи шістьма греблями, розтягли його води Північно-Кримським каналом, Інгулецькою зрошувальною системою, Каховським, Кремен-

чудьким, Черкаським, Канівським, Київським так званими морями. А на Південному Бузі поставили атомну електро-станцію, яка забирає в свої водосховища не менше води, ніж Чорнобильська на Прип'яті, а це ж теж дніпробузький сток. Що ви тільки нарobili? І меліоратори, і атомні енергетики, — адже кожна нова будова ставить перед природою нездоланні перепони, які вимагають все нових та нових жертв, все нових та нових «рятівних» проєктів, що вимагають ще новіших для врятування чи хоч поправлення заповідної природі шкоди. А ті теж виявляються згубними для неї. Воістину, ланцюгова реакція злочинів перед природою, яка нам мстить за наше втручання в її одвічні й мудрі закони. Я хотів вас спитати: невже вам не страшно чисто по-людськи, що вас проклинатимуть не лише нішіні, а й прийдешні покоління?

— Виходить, ви — запеклий ретроград? — не то запитав, не то ствердив на диво спокійний Водолій, дивлячись мені у вічі з несхитним переконанням.

Такими спокійними бувають тільки глибоко переконані в своїй правоті люди, яких ніколи не відвідують сумніви чи вагання.

Розділ четвертий

1.

Передній Вікторівський маяк стояв, як не дивно, не па узвишші, не над глинистим урвищем, що панувало над морем і навколишнім шельфом, а притулювся неподалік, праворуч від кручі, ніби в її затишкю чи прихистку, і все одно, звідки б ви не під'їздили до нього — з суші чи з моря, він першим впадав у вічі — володарював над усім і вищувався, ігноруючи такі незначні параметри кручі чи будь-якої будівлі, хоч би й тієї казенної, білокам'яної, в якій розмістилися дизельна установка, електрогенератор, майстерня й склад мастильно-паливних запасів на випадок відключення енергосистеми чи звичайного обриву проводів електропередачі під поривами й натиском осінніх бур і штормів, які тут не вщухають аж до весни.

Окремо й трохи віддалік від цієї службової кам'яної й приземкуватої будівлі білів довгастий житловий будинок з пласким дахом — можна сказати, зовсім без даху, наче його не встигли ще або забули поставити. Це враження підсилювалося височенним та міцним цегляним димарем,

що стирчав якось неприкаяно якраз у центрі і вимагав якоїсь підпори чи захисту навіть на вигляд. І маяк, і обидві ці дивні кам'яні будівлі, і стайня з гаражем для службового мотоцикла — все це було обнесене від дороги оцинкованою сіткою, нап'ятою на азбестоцементні труби чималого діаметра, від пляжу і моря — звичайним колючим дротом, однаковим на передньому краї у війну, цавколо в'язниць і концтаборів та воєнних об'єктів у мирний час. З усіх чотирьох сторін на огорожі міцно прикріплені металеві квадрати, на яких білою фарбою по червоному тлі було чітко виведено трафаретом: «Територія Міністерства оборони. Вхід суворо заборонено!»

Надивившись на білий-білий знизу цегляний цоколь маяка та на його витовщену яскраво-червону «голову» з вимкнутим ліхтарем, зверненим в бік моря, паслухавшись шуму вітру там, на його майже недосяжній височині, я пішов понад огорожею вздовж дороги, шукаючи хвіртки, а може, й воріт, і невдовзі потрапив-таки на ворота, які важко було розрізнити в огорожі, бо, зварені з таких самих оцинкованих сіток, вправлених у рами з металевого трикутного профілю, вони здавалися продовженням огорожі і ніяк не виділялися з неї.

Ворота, проте, виявилися, як можна було й сподіватися, замкненими зсередини висячим замком на приварених металевих петлях. Ні електричного дзвінка, ні чогось іншого, чим би можна було викликати господарів чи дати їм знак, що прийшли. Не кричати ж перед цими високими ворітьми? Та й що ти крикнеш, коли не знаєш, хто тут володарює? Не свистіти ж? А навколо — ні душі. Тільки вітер шумить у вершечку маяка, крутить невеличкі стовпи рудої пилюки на роз'їждженій понад морем дорозі. Я оглянувся навкруги. Порожні корпуси давно покинутої туберкульозної лікарні зяяли чорними отворами вибитих вікон і знятих дверей, чорніли також на тлі білих вапнякових стін густі зарості бузку й смородини, з яких давно вже облетіло листя, і тяжкий сум запустіння й покинутості вперше ворухнувся в моїй душі. Мені стало моторошно й від шуму вітру і хвиль, що ніби відсторонилися враз і замкнулись у своїй вічності, від жовтих глинистих кучугур, нагорнутих довкола котлована під мій майбутній будиночок, — все це видавалось таким неприкаяним і безладним, що вже й не вірилось ні в будівництво, ні в якийсь розумний порядок. Здавалось, вивергнута земля вже й не підвладна ніяким зусиллям — так і лежатиме кучугурами аж до весни.

— Ви щось хотіли? — почув я молодий голос і, обернувшись, побачив за ворітьми білявого, стрункого, простоволового хлопця в розстебнутій сорочці. Вигоріле на сонці волосся і засмагле, навіть трохи шершаве від постійних вітрів обличчя, добре й усмінене, враз викликали довір'я й симпатію. Бувають люди, що розкриваються з першого погляду. Бо ніколи, мабуть, ні з чим не крилися і не навчилися ховати своєї доброти й відвертості.

— Хотів з вами порадитися й попросити допомоги.

Він миттю зняв із петель незамкнений замок, ворота самі розчипилися, легкі, хисткі й тремтливі, і ми опинилися один перед одним майже поруч.

— Затіяли будуватися?

— Еге ж. Завтра маю привезти з Миколаєва два садових будиночки...

— Я знаю. Вони невеличкі — в одну машину з причепом увійдуть.

— Саме таку машину й заказано, з причепом. Тільки от думаю: куди їх притулити? Там же самий ліс...

— Ну, ліс — це гучно сказано. Отакі речки, — показав він три пальці, — отакі дощечки, — стулив долоню. — От вам і дах, і підлога, й верандочка. Ми такий будиночок нещодавно родичам брали. Це отам, за херсонською залізницею? Магазин «Облбудматеріали»? Поганенькі будиночки: одна кімнатка — 9,8 квадратних метра і верандочка метрів на дванадцять. Вам би фіпський будиночок на дві кімнати. Ото було б добре.

— Немає фіпських. Кажуть, розібрали.

— Їх завжди розбирають. З руками рвуть.

— Так оце думка з двох садових — один зліпити. Тільки не знаю, де скласти. Не на оцьому ж белебні, де ще й гараж виводитимуть, бут возитимуть, цемент і пісок — ніде повернутися буде. А головне — на ніч залишити, то на ранок, каже мені тракторист-екскаваторник, і тріски не лишиться.

— Так, тепер лісу тільки дай. Усі почали будуватися. Треба його на якийсь склад тут, в Очакові, вивантажити.

— Думаєте, там вціліє? А мороки скільки буде з оформленням! Думав до вас попроситися. Вас як звуть?

— Мене? — перепитав, роздумуючи. — Мене Василем звуть.

— А дружину?

— Та ось і вона, — кивнув Василь на біляву, ставну й грудасту жінку, що саме підійшла, теж усмінена й трохи

зняковіла, і усміхалася вона майже так само, як Василь. Щось було споріднене в них, і я подумав, що вони, мабуть, любляться і живуть гарно й дружно.

— Добрий день,— подала вона руку по-сільському, човником, і назвала себе: — Люда. А чого ж це ти гостя на воротах тримаєш? — спитала вона чоловіка.— А там юшка вихолоняє.

— Не вихолоняє, а настоюється,— поправив її Василь. І до мене: — Ходімте та там і порадимось.

Усе тут було кам'яне, зблизька — непохитне й величаве, трохи важкувате й похмуре, як всі військові будівлі, незважаючи на білизну стін, що аж ніяк не асоціювалася з брунотно-червоним кольором казарм. Флот є флот, і в центрі фасаду, поміж двома широкими вікнами, висіла важка і темна чавунна дошка: «Викторовские маяки. 1854 год. Принадлежность КЧФ». Чи й тоді буква «К» щось означала? Наприклад: «Каботажного», бо це все ще був Дніпро-Бузький лиман, і тут могли плавати лише каботажні, а не лінійні військові кораблі. Чи дошка виготовлялася в наш час, щоб зберегти дату будівлі маяків, і тоді КЧФ набувало сучасного змісту: «Краснознаменного Черноморского флота». Я не став допитуватись, бо не дуже й сподівався, що Василь і Люда достеменно знають історію виготовлення цієї, схожої на меморіальну, дошки, її змісту і особливо розшифрування абрєвіатури, яких у нас з потребою й без потреби завжди і скрізь було багато.

Зате стіни були непохитні, щонайменше в метр товщиною, розраховані на всі можливі урагани протягом не одного, а вже двох століть. Затишно й безпечно почувалися за цими стінами не лише електродвигуни, акумуляторні батареї, дивельні установки на міцних металево-цементних фундаментах, а й люди, що їх обслуговували.

— Усе це на випадок ураганів та аварій місцевої електросіті, — пояснив мені Василь, любовно погладжуючи лискучу і чисту поверхню довірених йому агрегатів.— Усе в абсолютному ажурі. Перевіряється спеціальними комісіями з штабу флоту, з Севастополя, щомісяця. А то й по кілька разів на місяць...

— Особливо, коли йде красна риба,— підхопила Люда.

— А коли ж вона йде? — поцікавився я.

— Квітень,— загнув пальця Василь,— травень,— загнув другий,— червень,— він показав мені три загнутих пальці і потряс ними перед самим моїм обличчям. Мабуть, для нього ця пора була дуже важливою і бажаною.— У липні вже від випадку до випадку потрапляють осетри в стійники

або ж ставникові неводи. А потім красна риба — білуга, севрюга, осетер — ідуть на глибину до наступної весни. Хоч календар по них звіряй. Але сьогодні ми вас пригощимо справжньою чорноморською рибальською юшкою, хоча й без осетрини. Риба на осінь нагулює жиру і буває найсмачнішою. Незабаром ви все це знатимете самі. Самі й ловитимете, і юшку варитимете. Але такої, як Люда, ніколи не зварите. І ніхто тут не зварить: потомствена рибачка! Її батько й досі очолює бригаду прибережного лову. На баркасах. На отих шаландах, які повні кефалі в Одесу Костя привозив. Знаєте цю пісню? Та як же її не знати, коли, кажуть, весь Південний, і потім Третій Український фронт співав, вручись до Одеси аж з-під Сталінграда.

— Знаю і шаланди, і кефаль, особливо в Скадовську крупні лобані. Та й чорноморську юшку куштувати доводилося. Але завжди це — свято.

— От ми вас на це свято й запрошуємо, — сказала Люда, позираючи на мене трохи ніяково, і через те, що була вона зарум'янілою від природи й від постійних вітрів та сонця, мені здавалося, що вона соромиться чи остерігається мене, і мені через те було прикро. А як розвіяти її ніяковість, я не знав і підходящого засобу не знаходив.

Вони завели мене в свою світлицю — інакше це приміщення казенного дому не назвеш, так тут було не повійськовому затишно, чисто і мило через рушники, килими, всілякі накидки й покривала на столах, на ліжку і на вікнах. А підлога, свіжопофарбована й ніби вилизана, просто вразила мене, і в своїх черевиках з патоптаного глиною на підшвах я не те що не посмів переступити поріг, а й подумати про це не міг.

— От що, друзі мої, — сказав я їм обом. — Юшка, звичайно, варитися тут не могла. Правда?

— Звичайно, вона варилася в кухні і зараз там настоюється, — сказав Василь. — Ми оце тільки-тільки збиралися сідати до столу...

— От і ведіть мене до того столу, бо я нічого на світі так не люблю, як вечеряти на кухні. «На кухні», — так кажуть у нас в селі. Особливо після смерті матері. Бо не насиділися ми з нею на кухні і не навечерялися, бо я з восьмого класу вчився по сусідніх селах, а потім війна, потім інше життя — в місті, на заводі, зачне навчання. Все ніколи було. Так і не зглянувся, як роки пролетіли без батьків, і отямився вже, коли довелося хоронити їх. Так і вік людський минає, тільки ми того не помічаємо, та й не розуміємо, доки молоді, а тоді вже батьків не повернеш...

Так що ведіть мене в кухню. Я матиму це за велику честь і ще більше — задоволення.

Кухня теж була приземкувата, напівукопана в землю і, крита міцною червоною черепицею, нагадувала дот чи бліндаж, тільки виявилася просторою й височенькою всередині. А пахощі, пахощі! Ну, ви, мабуть, знаєте, які йдуть пахощі від майстерно звареної юшки на берегах Чорного, Каспійського чи Азовського морів. Вона й характерні пахне гарно й апетитно, але тут особливо: і через характерні місцеві рецепти, і, очевидно, в першу чергу через особливий смак риби: на яких пасовиськах вигулюється вона, які генетичні риси закладено в неї з прадавніх віків. Як би там не було, а риба чорноморська відрізняється від балтійської і навіть від азовської — та в деяких видах: кефалі, наприклад, виявляється ще смачнішою.

Юшка була янтарно-прозора, з глибинним м'яким полиском. З неї вже вибрали рибу, коріння петрушки, чорний духмяний перець, лавровий лист і цибулю. Та її тільки показала мені Люда й дала понюхати на моє настійливе прохання і тут же й накрила каструлю кришкою, ще й товстим рушником вкутала, бо почипати треба, як я вже знав, з риби, политої саламуром — густо розбавленою перцем, часником і круто посоленою юшкою у невеликій мисочці. Саламуром поливають відварену в ющі рибу, кожен за своїми уподобаннями, приправляють потім і саму юшку, як кому заманеться. Я ж люблю й рибу, і юшку, сказати б, у натуральному вигляді, без зайвих спецій, які вбивають їхню первородну природу: і смак, і запах. Благослови нас, господи, попоїсти на рідних берегах і риби, і юшки, бо вже, здається, все це гине разом з ріками, зарегульованими водгоспом, загаженими мастилом з усіляких підприємств, навіть відходами ферм і свинарників, не кажучи вже про атомні електростанції, які їх просто вбивають, як убив четвертий блок Чорнобиля красуню лісову та лугову — Прип'ять.

2.

— Скажу вам відверто, як на духу, — не підводячи голови від тарілки, вимучено й несміливо видавив із себе Василь після другої чи третьої чарки, які, хочеш не хочеш, зближують людей, усувають перепони між ними і навіть незнайомих роблять друзями. — Не зможемо ми вам допомогти. — Він глянув на Люду, ніби сподіваючись підтримки з її боку або підтвердження своїм невпевненим словам, які,

хоч як важко, а мають бути тут висловлені невідкладно. — Все, що потрапляє на нашу територію, тобто територію Міністерства оборони, має бути негайно оприбутковане. І вивести його звідси можна тільки з дозволу начальника навігаційної служби. А він аж в Севастополі. І з'явиться тут тільки весною. А вам ваш ліс може знадобиться й через тиждень. Розумієте? Нам перш за все скажуть: що це ви на території маяка влаштуєте склад дерева? Щоб запалити тут все? Так що люди ми тут підневільні — підлягаємо військово-морському статусу.

— То, може, завезти до ваших родичів? — з надією запитав я.

— Родичі наші далеко, — сказав Василь, з-під лоба зиркнувши на мене.

— Мої батьки живуть аж на іншому кінці Далекого Бейкуша, — встряла в розмову Люда — розшарілася, розрум'янилася, очі поголубіли, і губи самі склалися в ласкаву, майже піжну усмішку. — Найкраще завезти ваші будиночки до Долгових. Ось вони, поряд з вашим будівництвом.

— У землянці? — здивувався я. — Так у них же ні кола, ні двора! Геть розгороджене обійстя. На такому белебні — все одно що й на відведеному мені місці. Хто не захоче, той не візьме.

— Белебень — не белебень, а люди живуть. І всі про це знають. Та й собака в них є. На ланцюгу весь час прив'язаний. Той нікого не підпустить. Домовтеся з ними сьогодні ж, а завтра привезете, розвантажите під погрібником. Ми вам теж допоможемо.

— Їм заплатити треба, — сказала Люда.

— Що, гроші люблять?

— Ну, а який же рибалка не любить грошей? — запитав Василь з іронією.

— До свіжої копійки тут у нас всі позивали. Щодня щось привозять з моря і продають. Риба, знаєте, лежати не може. Її або продають, або солять на зиму. Але, як правило, продають. Бо взимку, коли артільний лов припиняється, кожен професійний рибалка промишляє під кригою. Таких судаків витягають, що і в сіті не потрапляють. Вловлене під кригою теж продається. Так і ведеться з дідапрадіда. Хоч уловом із сусідами завжди діляться. Ось поживете тут та побачите. То, може, я, Васю, за Андрієм збігаю? Та тут і домовляться. Кращої нагоди й не придумаш.

— Що ж, збігай. А тільки Андрій сам не прийде: кума Надька обов'язково вчепиться. Та ще знаючи, що в нас юшка сьогодні.

— Ну, а де ж ти дінеш Надію Михайлівну,— сказала Люда, стріпуючи хусткою перед тим, як накрити голову.— Мало вона нам риби приносила?

— Та не тільки риби, а й ікри перепадало,— засміявся Вася.— Жаль, що зараз для нашого гостя немає такого делікатесу.

— То я ж, може, натякну їм?

— Натякни, натякни. У них, напевне, припасено до Жовтневих свят. Та на зиму вони не лишаються без нічого. Натякни,— примовляв Василь, наливаючи ще по одній чарці.— Давайте оце по останній до риби. А там сусіди на юшку прийдуть, то й до юшки вип'ємо. Сам бог велів.

— Я вже, Васю, мабуть маяк увімкну,— запропонувала Люда.

— Не треба. Я сам все зроблю. Ти вже йди за ними, щоб не встигли вечеряти. Бо яка ж то юшка після вечері. А ми ось удвох маяк засвіtimo, щоб людям у нічному морі не було сумно й самотньо, щоб знали, проти якого створу пропливають — проти Бейкушського! Проминувши маяк і Табірну косу, в Березанський лиман зайдуть, кому треба, а інші знатимуть: передній Вікторівський пройшли — до Одеси сто двадцять кілометрів лишилось. Або вісімдесят миль. Все буде в ажурі. А порядок на морі — значить, порядок і на душі в мене, бо службу свою невідкладну соблюдаю й виконую.— Василь починав п'яніти і говорив про головне: недарма ж кажуть, що в тверезого на умі, те в п'яного на язиці, і велика симпатія до нього ворухнулася в моїм серці. Не даремна. І не передчасна, як потім переконаюся.

3.

Крутими гвинтовими східцями по внутрішньому периметру чималого в діаметрі маяка — кам'яного й неситного — ми піднялися на верхній відкритий майданчик, де нас негайно охопило, обняло й обгорнуло тугим та міцним вітром. Увімкнені дугові ліхтарі, підсилені рубіново-червоними кришталевими лінзами, слали в темне море свої світлові сигнали й поклики рівно, потужно, без миготінь та інтервалів, і було в цьому щось незбагненне і величаве, щось старе, як світ, і прекрасне, як художні витвори давніх майстрів. Мовчки стояли ми на високому, огорожене-

ному майданчику маяка, відчуваючи причетність до мореплавства, навігаційних тайн і далеких плавань, що і у внутрішніх морях тамують в собі багато романтики, а ще більше — небезпек. З цієї ночі й почалося моє хоч і недовготривале, але й незабутнє перебування на березі моря. П'ять років, прокидаючись ночами, в передніх вікнах я бачитиму рубінове сльиво переднього Вікторівського маяка. Але це буде потім, потім. Аж на друге літо. А тепер я стою в епіцентрі самого маяка і ніби братався з ним навіки.

Незабаром нас досить прозаїчно погукала Люда, наче ми сиділи десь на призьбі, а не стояли на маяку, і ми почали спускатися тими ж крутими й покрученими сходами, що здалися зараз ще крутішими, замкнули залізні корабельні дверцята і пішли від маяка, несучи в душі відчуття його височини і значимості. А він горів рівно й потужно, слав на далекі фарватери і маршрути, на уявні курси кораблів своє рівне заспокійливе сльиво: «Я тут! Я тут!» — ніби гукав він кораблям, і ті спокійно йшли собі морем, не збиваючись із курсу.

Виявляється, без нас в кухню не заходили. Темний обличчям та й одягнений в усе темне худорлявий і трохи похилений чоловік курих сигарету, прихилившись до одвіррка, а Люда із сусідкою стояли поодаль, безперервно розмовляючи, але не перебиваючи одна одну.

— Андрій Володимирович, — подав мені в темряві суху й жиливу руку темний чоловік, тримаючи сигарету в кутику вуст.

Надія Михайлівна ні вітатися, ні рекомендуватися в темряві не стала. Переступивши поріг, височенький-таки, як для кухні, вона не виїняла з-під чистенького фартуха руки, пересмикнула плечима і пробралась поближче до плити. Була, як і її чоловік, темнолиця, опасиста, трохи навіть здалася похмурою. А вже сівши за стіл, одсунула стовбувату й невеличку чарку від себе, потяглася за склянкою-гранчаком:

— Хлюпни, Людко, штрафної, бо ви тут без нас перешилили вже не по одній, мабуть, та й не по дві! — гукнула вона досить несподівано й зухвало, так що Андрій Володимирович, викинувши недопалок за поріг і причинивши двері за собою, гнівно зблиснув на неї циганським загіненим оком:

— А яке твоє діло? Тебе покликали — скажи спасибі.

— Спасибі, люди добрі, що нас не забули. Не забудьте ж і штраф, бо я страх люблю пити штрафні чарки: вони

солодші,— Надія Михайлівна ще несподіваніше підморгнула мені, і доки Василь наливав гостям таки в гранчаки, вона самостійно зняла кришку з каструлі і стала розливати юшку. При цьому першу тарілку подала не мені, хоч я й ближче сидів до неї, а своєму Андрієві.— На тобі, чоловічку, та не гнівайся на мене. Бо давно вже юшки не їла й горілочки не пила!

— А мишулої неділі, як Сашка в армію виряджали...

— Так то ж виряджання! Я за слізьми й клопотами світу білого не бачила, не те що чарки чи миски з юшкою. Дай мені, Людо, дерев'яну ложку. Не люблю псувати юшку алюмінієвою. Отак, спасибі. Ну, сусідоньки любі, дай вам боже здоров'я! — Вона, ні з ким не цокаючись, рішуче піднесла до спраглих губів майже повного гранчака і одним духом випорожнила його, наче влила в себе горілку.

Андрій Володимирович ще якийсь час дивився на неї не то з осудом, не то з гнівом, потім крутнув головою осудливо, повільно й довго пив, смакуючи, а випивши, не скривився, навіть дух не перевів, і я зрозумів, що мої будиночки потраплять в надійні руки і лежатимуть на їхньому обійсті аж до мого повернення з Києва незаймані й цілі. Так воно, між іншим, і сталось. Тільки й того, що коли вже будівництво завершилось, будівельна організація райвиконкому УСРР, підбивши підсумки, зазначила в документах наявність будматеріалів лише одного садового будиночка і зарахувала його вартість — 980 карбованців. Другий будиночок як здимів, ніби я його й не привозив. Коли ж я натякнув Андрієві Володимировичу на цю загадкову пропажу, він, не замислившись ні на хвилину, одразу ж поставив «діагноз»:

— Будівельники й пропили. Я ж їм не видавав по квитанціях — брали, що хотіли й коли хотіли, а куди несли, один бог знає. Понад лиманом, низиною, шмигнуть до першої-ліпшої хати, прихопивши дошки, рейки, лаги, а то й вікно або двері,— і пий, хоч залийся: у кожному дворі виноградник. Та й те ще скажіть: будувати доводилось на осінньому й зимовому белебні — вітри знаєте які? З ніг валять. Не випивши, важко цілий день витримати на такому холоді. Так що ви їх і не судіть. Скажіть спасибі, що стіни вивели й дах поставили. Після цього, вставивши готові вікна і двері, можна було спокійно стелити підлоги, підшивати стелю, ставити підвіконня, зводити перегородки в теплі й добрі, не боячись ні дощу, ні снігу, ні шторму.

мових вітрів. А на зовнішніх роботах хлопці намучилися добряче — я сам бачив: мені й з вікна моєї землянки видно, як вони цілий день працюють, та й ходив я до них частенько. По правді сказати, інколи й мені перепадала то склянка вина, то півсклянки горілки, тільки я ніколи не питав, де хлопці добувають це добро й за що. Звісно ж, не із зарплати. Хоч відомо, що ви розпорядились, аби кожен, хто працює на будівництві, одержував не менше десяти карбованців у день. Через те хлопці й старалися. А за тими дровами, як і за їхньою вартістю, ви не шкодуйте. На будівництві без цього не буває. Лісу ж, бачте, вистачило. А чого не вистачало, виписували зі складу. Бо на перекриття потрібної довжини й міцності балок взагалі не виявилось в цьому подвійному наборі. Бо що ж це за набір? Хіба ж це будиночки? Так, собачі будки. А у вас, хоч і невеликий, а вийшов справжній будинок. Та й то дякуючи Твердовському: той тільки свої шнури розтягнув при Горищенкові, який його привіз на останню консультацію перед забудовою...

Тут нам треба зупинитися, бо ці балачки будуть ще не скоро, аж навесні, а зараз була осінь, усі перипетії будівництва — попереду, і один бог та забудовники знають, яка це важка, тривала й марудна справа. Хто не будував хати, дачі, садового будиночка, гаража, той не знає, що це одвіку найтяжча справа. Її ні з чим порівняти не можна в людському побуті. Чехов казав про посаджене дерево, що це майже подвиг. Але кожна збудована сільська хата, хай і найменша, вимага зусиль чи всього людського життя і запам'ятовується кожному, як найголовніша акція і подія на твоєму короткому чи довгому віку. І розвалені хати — це поруйновані людські долі, ошукані надії й сподівання. Іноді й загибель цілого роду. А скільки ж у нас поруйновано хат по селах! І на Україні, і в Нечорнозем'ї, і в центрально-чорноземних областях?!

От коли ми уявимо собі чи зберемо статистичні дані, якщо колись візьмемося за це, тоді й знатимемо по-справжньому, яку гігантську роботу нам треба виконати всім суспільством, щоб повернути до життя і відновити загублений духовний і виробничий потенціал нашого селянства. Отоді ми й перестанемо купувати зерно за кордоном, маючи такі численні й багаті землі, які або поросли вже чагарниками в покинутих і загиблих селах, або потребують рекультивациї повсюди, де не припинялося землеробство, та й ще з допомогою хімії, меліорації і особливо із застосуванням гербіцидів.

А того пам'ятного вечора ми легко домовилися про те, щоб скласти завтра на обійсті Долгових заготовки будиноків, ще легше й невимушеніше Андрій Володимирович взяв у мене двісті карбованців, як платню наперед і за розміщення, і за нагляд та зберігання. Так що наступного дня, вже аж під вечір, я з водієм заїхав просто в неогороджену садибу сусідів моїх майбутніх, Вася й Люда прибігли нам допомагати, і коли сонце збільшилось вдвічі, торкнулось дзеркальної й тихої поверхні Березанського й Бейкушського лиманів, запаливши їх і небо над ними ще ніколи не баченою вечірньою загравою або зорею, все було акуратно складено під погрібником і собачою будкою — і ліс, і сто великих промислових аркушів шиферу — накрито рубероїдом, що видавався для того, щоб його стелити під шифер, і я з полегшенням зітхнув: мені здалося, що головне, що залежало від мене, я зробив. Хазяїв, щоправда, не було вдома. Важко уявити, коли вони й бувають тут, а не десь за столами, де пахне юшкою чи хоч чаркою. Але собака, випущений Василем з будки, оббіг навкруги чималої купи лісу й шиферу на своєму довгому ланцюгу — рудуватий, з підпалинами, широкогрудий гончак, помішаний з дворнягою, обнюхав усе, потім довго й ретельно помочився на привезене, ніби розписався за нього і взяв під свою охорону. На собаку можна було покластися більше, ніж на господарів — так мені принаймні здалося. «Кинувши» водієві «полтинник», як вони в своєму колі й на своєму жаргоні називають півсотні карбованців, я попрощався з ним і пішов почувати до Люди і Васи, скориставшись їхнім люб'язним запрошенням.

Над глибоким котлованом, виритим під гараж, над високими купами ще сирої біло-жовтої «білозірки», важкої й пепевної глини, над безмежжям вод двох лиманів розмахнулася на півнеба й палахкотіла в тиші вечірня зорязаграва, манлива й прекрасна. Од неї віяло вічністю, і серце стислося, що такої краси не бачать всі ті, кого я люблю й поважаю, бо це було б ніби моїм подарунком для них. Так завжди здається, якщо ти когось любиш, якщо є кого любити в цьому дуже схильному до втрат і бездушшя невмолимому та невблаганному світі.

4.

А позавтра видався літній день. Після легенького дощу, що прошумів нишком уночі, дерева і трави, освітлені низьким вранішнім сонцем, іскрилися смарагдами крапель

під голубим, наче вимитим небом, і було тихо-тихо й радісно в світі. На тихій та рівній поверхні лиману, що застигла мов скло, відбивалися далекі урвисті береги і навіть тополі над дорогою аж на тім боці, а тут із-за зеленого острова, вкритого високими та густими очеретами, знову випливли назустріч сонцю лебеді. Білі-білі, як сон, вони, виплувши груди та велично вигнувши шиї, вели за собою рудих і навіть сіруватих цьоголітків, трохи незграбних і ніби розкудланих. Відбиваючись у воді, вони множилися в числі і враженні, створювали рідкісну красу й гармонію, наповнюючи простори лиману, очеретяні зарості на острові і по берегах особливим змістом, музикою досконалості й благополуччя.

Прийшла машина з щитами рихтувань, привезла й робітників, котрі неквапом і ніби нехотя почали встановлювати ті щити вздовж стінок котлована, насамперед встановивши металеві гаражні ворота. Від них все й почалося. Щити ставили рівненько і брали на розпірки доволі товстими кругляками неокореної рожевуватої сосни, що різко контрастували з білими щитами. А незабаром почали під'їздити самоскиди — старі й зачучверені трудяги «газики» з позаторішньою ванняною й цементною прибудреністю по бортах — і, відкинувши задні борти, висипали поміж щитами й стінками котлована бут — подрібнений граніт. Ці дві прудкі машини до обідньої перерви забили бутом стінки майбутнього гаража по всьому периметру, а по обіді залили його рідкорозбавленим цементом. Зеленаватий розчин його свідчив про високу марку цементу, який мав добре-таки скріпити бут і утворити чи не найміцніший з усіх відомих фундаментів.

В обідню перерву заїхав із своїх безперервних секретарських мандрів по району Горищенко, привіз колишнього керівника УСПР — інженера Олександра Онисимовича Твердовського.

— Знайомтесь,— сказав секретар райкому.— Це найголовніший наш будівельник: збудував райком, Будинок культури, замостив усі очаківські вулиці. Покажіть йому креслення ваших будиночків — будемо визначатися з другою кімнатою, де і як її приліпити до цієї основної, що стане над гаражем.

— Це буде добра кімната,— сказав Олександр Онисимович,— тільки не треба її перегороджувати. Хай буде така, як оцей фундамент. Бо до вас же путні люди навідуватимуться. Щоб було де розвернутись. А другу ми приліпимо отут, з південної сторони, при задньому кінці гаража.

— Спробуйте її розмістити за параметрами садового будиночка,— попросив Горищенко.— З розмірів одного вийшли, будемо діставати додаткові матеріали, а другу кімнату, можливо, вдасться забезпечити отими он привезеними заготовками,— кивнув він на звалені на обійсті Долгових дерев'яні деталі.— Я ще їх, правда, не дивився...

— А що їх дивитися? — сказав Олександр Онисимович.— І звіди видно, що це не ліс, а барахло. Ось я вам зараз розмічу, й ви самі переконаєтесь: такі легковажні рішення можуть прийти в голову абсолютному дилетантові.— І він вийняв із свого портфеля гарно заточені і навіть пофарбовані пакільці, улюблений невеличкий молоток, білий капроновий шнур. Попросив мене потримати один кінець біля вбитого пакільця, дивлячись у креслення, забив другий, третій і четвертий, натягнув шнур і, нічого мені не сказавши, підійшов до Горищенка, тихо сказав йому фразу, яку потім не раз повторювали не лише Андрій Володимирович Долгов, а й Вася, і Люда, і багато людей у Далекому Бейкуші та Очакові: — Ми що збираємося будувати, Вікторе Григоровичу, письменницьку дачу чи собачу будку?

Ця фраза стала крилатою і рознеслася невідомо якими засобами серед навколишнього населення.

Горищенко тільки глянув на розмітку, одразу ж похитав головою і довго сміявся, не відводячи погляду від мене. І в хитанні головою, і в сміхові багато було осуду, а ще більше здивування: на землі, між натягнутими шнурами, замкнувся простір, у якому й справді вистачило б місця, може, і не на одного, а на двох собак, але як у ньому можна було поставити хоч якісь меблі і жити людям — залишалось великою загадкою.

— Може, це сарай для садово-городнього інструменту? — дивувався Горищенко.— Може, вам підсунули замість садових будиночків зовсім інше? Хоча ні. Ось так і написано: «Садовий будиночок». Ще й додали: «Типовий проект». Оце так проектант! Ще кращі, ніж ви будівельник. І де ж це зробили такий винахід? — Він розгорнув креслення, обдивився з обох боків, знайшов штамп: «Броварський завод дерев'яних виробів». — Та це ж біля самого Києва! — вигукнув він.— Майже вдома у вас! А привезли, бачте, аж в Миколаїв. Ну, й залишили б це надбання в столичній області на втіху садоводам-любителям. Так ні, всю республіку отаким барахлом завалили.

— Та вже ж не нам його переробляти,— заспокоїв Горищенка Олександр Онисимович.— Взяли, то й взяли.

На щось цей ліс обов'язково знадобиться, бо однією й другою кімнатою все одно не обійдемось. Потрібна кухня. А через кухню ж і самі не будете ходити, а тим більше гостей не водитимете. Значить, між усіма цими двома кімнатами й кухнею треба коридор планувати. Хоча б невеличкий. А з нього й буде окремий хід до кожної кімнати і в кухню. Тоді це буде по-людськи.

— Розмічайте,— рішуче змахнув рукою Горищенко.— Вам і карти в руки. Ну, не карти, а шнур та пакільці...

— Спочатку розмічу, щоб хлопці фундамент готували, а увечері проєкт накреслю, бо його ж треба затвердити в районного архітектора, а потім...

— Акт на забудову вже оформлений райвиконкомом по оцих двох шпаківнях,— сказав Горищенко.— Завтра збираються чи везти, чи відправити поштою на затвердження в облвиконком. Так ви вже постарайтесь, Олександрє Онісимовичу, на ранок підготувати оцей проєкт і запесить архітекторові — я їй передзвоню, вона чекатиме і без вашого проєкту не відправлятиме, щоб потім не виникло непорозумінь. Бо все це буде розцінено, як відхід, відхилення від проєкту.

— А щоб відхилення не було, то я тут пришпандолю й веранду — без неї не обійтись: при наших вітрах ніякі двері довго не витримають, і ото як звідси подує гарненько, то весь дощ буде в квартирі. Я вже не раз переконувався в цьому на практиці. Краще все спланувати відразу, аніж потім добудовувати та просити заново дозволу.

— Давайте, розплануйте тут, щоб не затримувати людей. А ми поїдемо до Лавандова, подивимося, як там рухається в нього будівництво промбазиса.

— Та багатому, як кажуть, і чорт дітей колише: вже три фінських будинки на кам'яному фундаменті стоять. Зараз дахи зводять. Вони все одержують комплектно. До найменшої планочки, до шиферини і вітрового крючка.

— До речі,— обернувся Горищенко від самого «уаза», вже й ногу занісши в кабінку.— Над дахом вам доведеться поморочитись: конфігурація, як я розумію, буде непроста: під один дах все не підведеш, а всі ці розводи, переходи, жолоби й з'єднання...

— Поморочитися доведеться,— погодився Твердовський.— Та хіба нам вперше? Й не такі дахи ставили.— Він стояв перед Горищенком у новому темно-синьому костюмі, в кремовій сорочці з бордовим галстуком, в зеленому

капелюсі — інтелігентний, ретельно виголений і через все це якийсь надто яскравий і святковий серед наверханої глини, засипаного поміж щитами і стінками котлована буту. Навіть дещо чужий.

— Та я знаю,— усміхнувся Горищенко.— Але ж ви вже скільки на пенсії? Років з десять? Мабуть, щось уже й забулося?

— Професія не забувається, якщо її опанував по-справжньому,— сказав моложавий і рум'янощокий Твердовський.— Але заїду в УСПР до хлопців, порадимось. Їм же ставити дах, а не мені.

— Тільки проєкт їм не перепоручайте — не витягнуть,

— Можете не турбуватись, все буде гаразд. Я ж вас ніколи не підводив.

— Не підводили, це правда,— сказав Горищенко й подав йому руку.

Хоч як мені не хотілось покидати будівництво першого в житті самостійно будованого житла, та ще й такого цікавого спеціаліста і незвичну людину, як Твердовський, ми поїхали-покотили яскравим і сонячним осіннім світом, понад синім морем, над яким ось-ось мали заячати лебеді чи закурликати журавлі, і Горищенко після довгої мовчанки і пильного вглядання в незавершену будівництвом дорогу спитав мене:

— Як ви думаєте, скільки дідусеві років?

— Твердовському?— перепитав я.— Раз він на пенсії, то напевне понад шістдесят. А чому він вже десять років на пенсії, цього я не розумію. Можливо, будівельників раніше оформлюють, скажімо, як металургів чи шахтарів? Ті, здається, на пенсію виходять у п'ятдесят п'ять?

— Сімдесят шість років дідусеві! — вигукнув Горищенко.— А в нього ягоди грають, мов у нареченого. Наче він ще тільки зібрався женитися. От як треба прожити мудро в трудах і клопотах! Золотий майстер! І людина.

5.

Між Очаковом та Куцурубом, скільки я й пам'ятаю, було міське звалище. Воно розросталось понад морем, заповнювало майже весь п'ятикілометровий простір між цими двома населеними пунктами, і хоч комунгосп намагався іноді тут щось спалити, загорнути в землю, мерзенне видовище покидьків з усіх міських кварталів, будівельні відходи, бита цегла і обшуканий тиньк громадилися купа на купу, і вітер ганяв та перекочував по цьому кладовищу «людської ді-

ьяльності» старі газети й целофанові обривки. А над усім цим роїлося гайвороння й численні зграї чайок в надії знайти якусь поживу. Зараз, починаючи від околиці «міста російської слави», як зветься Очаків у всіх довідниках, могутні бульдозери й скрепери, поки що не зайняті на будівництві ще не спроектованої греблі, але виділені саме для цієї мети задалегідь, згортали міську звалку в одну величезну купу, звільняючи узбережжя від сміття та вирівнюючи, плануючи його під забудову промбази.

Три досить довгих фінських будинки з свіжого лісу вже красувались понад береговою кручею, з'єднані поміж собою асфальтовими дорогами й тротуарами. Широкий, ще не заасфальтований, але вже забитий щебінкою в'їзд у центральні ворота вже був позначений високими бордюрами, і його утюжили велетенські котки. Вся територія промбази, виділена райвиконкомом, була обнесена залізобетонним парканом і її ніяк не можна було назвати майбутньою, бо вона вже була, звільнена від звалища і майже вся розмічена під будівництво гуртожитків, магазинів, гаражів, заправочних станцій.

— Ну й швидко ж вони розвертаються! — тільки й встиг сказати я Горищенкові, як тут же вилетів з воріт Лавандов, скочив на підніжку секретарського «уазика», гучно та весело привітався.

Горищенко зупинив машину.

— Ти що на ходу стрибаєш? — удавано гнівно сказав йому Віктор Григорович. — А як промахнешся? Як з тобою що-небудь станеться? Де ми візьмемо нового керуючого трестом «Дніпроводбуд»?

— Та вам тільки цього й треба! — в тон йому відповів Лавандов. — Аби тільки будівництво припинилося!

— Такою ціною? — здивувався Горищенко. — «Якщо заради щастя всього людства треба щоб загинула одна дитина, — писали колись класики, — то не треба такого щастя!»

— Це Достоевський написав, — переможно підхопив Лавандов.

— Ну, от бачите. А ви ж — не дитина. Ви начальник такого будівництва! Про таку ціну й подумати страшно.

— Ви краще гляньте, як ми берег вирівняли! Як вашу міську звалку привели до порядку. А вже повним ходом ідуть роботи над проектом очисних споруд. За обласною лікарнею одразу три будинки розпочали будувати. Бачили?

— Бачив, — сказав Горищенко. — Мені належить все бачити, що робиться в райцентрі й по всьому району. За

все це вам спасибі. Аби тільки не чіпали рік лиману й моря — ціни б вам не було. Проект прислали?

— Проекту ще немає. А план прислали. За цей рік земляних робіт належить виконати на два з половиною мільйони карбованців.

— Яких саме земляних робіт?

— У тому-то й штука, що самому треба їх визначити й не промахнутись.

— А оці роботи по впорядкуванню узбережжя і будівництво промбазису вам зарахують?

— Обов'язково.

— То не гайте часу. Ліквідуйте цю звалку. Закопайте її в землю, збудуйте до неї під'їзди. Вирийте такі котловани, щоб в них років з десять возити й не перевозити всяке сміття й відходи.

— Навіть продумуємо технологію переробки. Не всіх, звичайно, але деяких видів відходів. Наприклад, паперових, текстильних. Буде вторсировина для паперово-целюлозної й текстильної промисловості. Ще й гроші йтимуть на баланс міста. Я вже домовився з ким треба. Самі й забиратимуть вторсировину — їм це вигідно.

— За турботу про місто спасибі...

— Ну, а як же. В одному місті житимемо. От і турботи спільні.

— Ну, то показуйте, як іде складання фінських будиночків.

— Не будиночків, а будинків,— уточнив Лавандов.— Але що ж показувати? Поставили стіпи, а зараз ставлять крокви, перекривають готовими щитами стелі на всіх трьох, щоб до негоди схватись під шифер. А там і негода вже не страшна. Під дахом будувати — все одно що розважатися. Особливо тут, над морем, де вітри й дощі й не припиляються. Оце сьогодні та вчора тільки й випали погожі дні.

Павутина бабиного літа летіла над світом, сріблилася в блакиті густого осіннього неба й чіплялася за кучері простоволосого Лавандова, ще дужче сріблила його вже посріблену голову. Не помічаючи павутини, він глянув на годинник.

— Теця жива,— сказав Горищенкові.

— У мене жива,— всміхнувся той.— А в нього,— кивнув він на мене,— померла. А що, на обід саме нагодилися?

— Якби ж то тільки на обід — на юшку з осетрини.

— Самі піймали?

— Самі. У мене ж тут рибалок багато трудиться.

— Глядіть, щоб з рибалками не заgrimіли, як рибінспекція накриє.

— Та в мене ж саме начальник обласної рибінспекції й сидить.

— Невже Стьопін?

— Він і є. Вертольотом пролітав, сітки побачив. Зараз акта складає.

— І юшки чекає?

— Не знаю,— стенив плечима Лавандов.— Може, ви його запросите?

— Ти — хазяїн. Ти — винуватець. От і запрошуй.

— Винуватців не слухають, а вас він послухає: ви ж з ним друзі?

— До першого міліціонера,— всміхнувся Горищенко.— Ану, ходімо до нього. Може, й умовимо, щоб акта не складав. На початку будівництва це не етично. Не по-народному.

— І я ж йому кажу! І слухать не хоче.

— Послухає,— пообіцяв Горищенко.— Ведіть.

Контора Лавандова розміщалась в бамівському вагончику, виготовленому в Чехо-Словаччині. Як він сюди потрапив, де його він дістав і чим привіз, залишилося для мене нерозгаданою загадкою. Та й хіба мало у нас повсюди загадок? Зате вагон був справжній, комфортабельний, м'який — такі бувають тільки в міжнародних поїздах.

— Інтересно, скільки він коштує? — тихо спитав я Горищенка.

— Вам це не по карману,— сказав Віктор Григорович.

— Шістдесят тисяч валютних карбованців,— відповів Лавандов.— Ми його діставали через міністерство Союзу.

— Вам його просто виділили без усякого клопотання,— зауважив Горищенко.— У вас же все вогнем горить, як тільки десь зачепитесь і розпочинаєте будівництво на морях, на ріках, на атомних електростанціях! Хоч яким вузьким, просто мученицьким місцем у нашій економіці і виробництві було й лишається постачання, меліоратори і атомщики ніякого лиха не знають. Та й якого там лиха — елементарних труднощів вам не випадає. От уже держава в державі! Бились ми бились над тим, де взяти тару для рідкого аміаку, щоб він у нас був завжди й постійно під рукою і лишався екологічно безпечним. Уже думали над тим, щоб отут закопати в землю бензоцистерни і зливати в них виділений за лімітами аміак.

— А чому саме тут?

— Центр району. Від усіх господарств однакова відстань. Я маю на увазі віддалені господарства, такі, як радгосп імені Ольшанців, з одного боку, і радгосп імені Шмідта — з другого. І що ж ви думаєте? Варто було виділити оце узбережжя під промбазу, як нам одразу ж надали танкер. Ви уявляєте, танкер! Ну, правда, старенький, може, вже й вимотав він свої плавальні й ходові ресурси, але ж танки в ньому лужені — на шість тисяч тонн! Беріть, мовляв, тільки звільніть для промбаз майбутнього будівництва греблі, бо отут якраз намічається її створ. Телеграму підписав перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР. Послав в Одесу з цією телеграмою команду сейнера, що стояв на ремонті, і вони своїм ходом привели танкер до колишнього села Гусарка...

— А чому колишнього?

— Село вислали вже років двадцять тому, бо там побудували випробувальний степд і експериментальний цех Південно-турбінного заводу. Жити стало неможливо — там таке ревище здійсмається, що й робітники не витримують, не те що діти й старі люди. Причому, випробування триває по три, а то й п'ять діб безперервно, вдень і вночі згідно з технічними та динамічними вимогами. По-моєму, там і трави вже не ростуть. От ми там цю манну небесну пришваргували, а зараз риемо в крутому березі канал, щоб по ньому завести танкер, потім поставити перемичку, воду викачати, а танкер засипати землею, лишивши тільки комінгси і люки. Сто років стоятиме, і згубний вплив аміаку на оточуюче середовище зведемо до мінімуму. От цим вони й беруть, оці меліоратори й гідробудівники: де з'являється, там виникають вигоди місцевим господарникам. Вигоди, між іншим, тимчасові, але хто в нас звик заглядати далеко вперед?

— Я ж колишній корабел. Цікаво було б глянути, чи це не наш «Казбек», який ми першим побудували після війни?

— Він,— тихо і ніби аж злякано видихнув Горищенко. Потім крикнув: — Він! Тільки бронзові букви позбивали та познімали всі пристрої з кольорових металів. Двигуни заберуть пізніше.

— Мабуть, реставрують чи використають як силові установки тепер уже на березі.

— Ну, де ви там? — виглянув з розчинених дверей вагона, темно-синього зовні і яскраво-білого зсередини, неголений і червоноокий Лавандов, що аж ніяк не міг бути

пасажиром цього міжнародного вишуканого вагона, вате був його господарем за милу душу.

— А Стьопін же що? — запитав Горищенко.

— Акта дописує. Як не прошу, як не молю...

— Зараз ми його попросимо, — пообіцяв Горищенко. — Ну, а юшка ж де? Запах чую, а де вариться, не второпаю.

— У вагоні ж і вариться. Тут же електроплита і кухня — за останнім словом техніки. У нас, в Одесі, кажуть: як у кращих домах Ріо-де-Жанейро і Філадельфії! Заходьте, бо вже ж і юшка перестоює.

— Не перестоїть, — спокійно, із знанням справи, сказав Горищенко, піднімаючись сходами у вагон, ніби збирався ось зараз же їхати аж на БАМ чи й ще далі, бо під колесами вагона лежали рейки на металевих шпалах. — Тільки не здумай нас куди-небудь завезти, — ніби вгадавши мої думки, попередив Лавандова.

— Зараз, Вікторе Григоровичу, рушити поки що нікуди не можемо. Але як тільки протягнемо сюди залізничну вітку від перегону Одеса — Миколаїв, наш вагон негайно буде встановлено на ній, і ми зможемо не лише працювати тут, а й здійснювати контроль за будівництвом, маневруючи по всіх напрямках: і на залізничні склади, і на майданчики, де накопичуватимуться будматеріали, і за насипанням самої греблі стежитимемо...

— А що він у вас, самохідний? — кивнув Горищенко без іронії на вагон. — Щось я такого ще не чував, щоб вагони самі рухалися.

— Тепловозів вистачить. А залізницю ми прокладемо по греблі через Кінбурн аж на той берег Дніпра, у Таврію. Так що для маневру буде досить простору й відстані.

— Бідний Кінбурн, — вихопилося в мене. — Століттями лежав голою піщаною косою, тепер його засадили лісом, утворилися озера, вкриті по берегах очеретами й осокою, з'явилися дикі свині, косулі, навіть олені, не кажучи вже про величезні популяції крижнів, чирків, королівських фазанів, куріпок і навіть диких гусей. І все це ще під час будівництва греблі й прокладання залізниці буде винищено й розігнано, і піски знову запанують тут, як при турках. Яке варварство! Значить, загроза йде не лише Дніпру і Південному Бугу, не тільки Чорному морю, а й Кінбурну, Ягорлицькому лиману та острову Ягорлик. І чому це нікого не хвилює? Та невже ж тут і там, в Мінводбуді, немає справжніх патріотів? Невже там дійсно сидять чужі

люди, яким наплювати і на ріки, і навіть на море, ну, а природа... Хіба ж вона може бути їм рідною?

— «Хіба ж хто кохає нерідних дітей»,— чисто й задушевно проспівав цей напівзабутий рядок відомої пісні Горищенку, щоб причинити мій монолог недоречний, бо адресувався він всього лиш сліпому й малому виконавцеві, у якого тільки зовні були ніби великі права і можливості. Але волю він виконував чужу, волю безжальну і майже нікому непідвладну.

У прекрасному й чистому голосі Горищенка чулася справжня туга, може, й від того, що він і сам давно наболівся душею за любі і рідні йому угіддя, над якими нависла загибель — невідворотна й страшна. І навіть він нічого не міг вдіяти, не міг захистити те, що десятиліттями впорядковувалося й розквітало під його керівництвом, при його безпосередній участі.

— У тілі греблі,— терпеливо пояснював мені Лавандов,— на всьому протязі й одразу ж будуватиметься тунель. От по ньому й прокладемо залізничну колію й пустимо поїзди на Херсон і далі — в Крим. А верхом пройде автострада. Це буде грандіозна будова — весь край переміниться.

— Подарував би я її вам, якби моя сила і влада,— сказав Горищенку,— та й будуйте собі десь на необжитих островах чи в пустелі, а так поруйнуєте, порушите тут все-чисто, завістесь — і поминай, як звали!

Уже пора було б з'явитися Стьопіну, але він не з'являвся, і Віктор Григорович, а за ним і я, зайшов у салон. Інакше це приміщення назвати не можна: дивовижні дубові панелі обрамляли стіни і стелю, широкі вікна вміщали майже весь простір моря — світло лилося могутнім потоком. Тепло було тут і затишно, ясно і світло, чистота просто вражала, і гуркіт бульдозерів і скреперів ледве долинав сюди, немов із якогось далекого й нетутешнього світу. Стьопін підвівся з-за пригвинченого біля широкого вікна столика й привітався з Горищенком тепло й зраділо, як віталися з ним, я примітив, усі люди. Подав і мені міцну, рудувату, як він сам, руку, вкриту ще рудішим волоссям.

— Кого приховили? — невимушено поцікавився Горищенко.— Мінводбудівців? — Він кивнув на розкладений на столі і вже заповнений акт.

— Якби ж то,— сказав Стьопін.— Прихватили ми не їх, хоч юшка й вариться тут. А приховили мої хлопці Василя Гончаренка — маячника.

— Ну, а сіті гідробудівників з вертольота засік?

— Сіті засік і вилучив, але ж не доведеш, хто ставив. А Василя на місці злочину прихватили. Саме як сіті вибирав уночі.

— А по-моєму, наглядач маяка, якщо він один, має право поставити сіті: ми всі тут тільки гості на цих берегах, а він літо й зиму невідлучно й беззмінно несе свою вахту і має право вловити собі риби. Собі і своїй родині.

— Ніхто таких прав за ним не рахує. Хіба що за неписаними законами так воно повелось. І ми б тут не проявляли особистої строгості. Але він не підкорився рибінспекторам: намагався втопити сіті й улов, не віддавав і таки не віддав гумового човна, посилаючись на те, що це, мовляв, маячна власність, а значить — власність Міністерства оборони. Лаявся й ображав їх. Погані діла у Василя-маячника. Весь Далекий Бейкуш тільки й говорить про те, як він рибінспекції не скорився. Доведеться передати справу до суду.

— Ну, а як же це твої хлопці навідалися саме тоді, як він сітку трусив? Хтось навів твоїх хлопців?

— Не має значення...

— Ні, товаришу начальник, має. Я вже від цих доносів та анонімок отак ситий, по горло,— Горищенко черкнув ребром долоні по шиї від вуха до вуха, паче зарізався, і в тому жесті багато було відрази і гніву.— Можу навіть сказати, хто навів твоїх хлопців-молодців: двоюрідний брат Василевої жінки, якого Василь, як ледаря й справжнього браконьєра, вигнав з роботи на маяку, передавши обов'язки метеоролога своїй дружині, яка фактично й вела щоденні записи в журналі, а її родич тільки числився та зарплату отримував. Як кажуть, око за око, зуб за зуб. Цей двоюрідний братичок і до мене приходив скаржитися, та я його вигнав. А ти підхопив його навіть. Тому він знайшов-таки, як помститися двоюрідному братові за те, що той взяв його після відбуття покарання на свій страх і ризик на роботу. Хіба ж це людина? Це донощик і падлюка. Ти ж сам не раз ловив його з аханами. І до суду не притягав. А роботящого, скромного й порядного Василя віддаси суду, спровадиш у в'язницю. Хіба ж це діло?

— Ну до цього, думаю, діло не дійде.

— Думай. Це нашому братові ніколи не зайве.

— Та й суд може обмежитися тільки штрафом.

— А ти залишишся в стороні: суд, а не ти, визначатиме міру його провини й міру покарання. Я б на твоєму місці добре все зважив.

— У мене офіційний рапорт нічного патруля: Василь ображав рибінспекторів при виконанні службових обов'язків. Такі речі підлягають судовому розглядові. Не можу ж я зігнорувати рапорт?

— А це вже як тобі підкаже твій досвід, обов'язок і сумління,— відсторонено сказав Горищенко.— Але гляди, щоб не спроводав до в'язниці чесну й порядну людину. Бо воно якось так у нас виходить останнім часом, що злодюги живуть, приспівуючи, а чесні люди потрапляють замість них туди, куди Макар телят не ганяв. Я тобі не можу наказувати. Я тільки прошу не діяти з кондачка, а все перевірити особисто, не покладаючись лише на своїх підлеглих, яким, можливо, поставили могорич, щоб упекти Василя в тюрюгу.

— А хто це доведе?

— Я й не збираюся нічого доводити — висловлюю припущення. Довести ж чесність, порядність, відданість роботи та обов'язкам Василя міг би й перед судом. І обов'язково доведу, якщо ти передаси в суд.

— Кожен повинен виконувати своє діло чесно,— затято сказав Стьопін.— Я не маю права залишити цей випадок без уваги.

— Оштрафуй його,— підказав Горищенко.— Сам. Без суду.

— Тут він штрафом не відбудеться: опір властям, затоплення сіток. Ні, це вже занадто.— Стьопін швидко зібрав свої папери, бо поряд з вагоном завис вертоліт — невеличкий, схожий на бабку, звідти вже махали йому, щоб не затримувався.

— Подумай гарненько, зваж усе! — кричав йому Горищенко.— В кого юшка вариться, а кого збираєшся карати!

Але Стьопін чи не почув його, чи не схотів оглянутися. Притримуючи капелюха, добіг до розчинених назустріч йому дверцят, поставив на приступку ногу і, підтриманий дружніми і дужими руками, щез у темних нутрощах вертольота, які тут же й зачинилися білими дверцятами.

Завалюючись у бік моря прозорими колами обох гвинтів, вивертаючи біле черево, мов напоказ, легенький вертоліт рибінспекції шугнув по невидимій похилій площині тугої повітряної стихії і, погурчавши трохи, зник з очей, розчинився в здвоєній блакиті неба і моря, прямуючи на далеку оконечність Кінбурнської коси, на Ягорлицьку протоку і ще дальший острів Зміїний.

Того разу Василя Бондаренка кара рибінспекції не зачепила: чи одумався Стьошін, чи знайшов на далеких своїх маршрутах браконьєрство серйозніше. Попереджувальна зірниця змигнула, а грому не було. Поки що.

Розділ п'ятий

1.

По першому морозцю, що поклав на травах легенький іній, а калюжі навіть не заснував павутиною нитяного льодку, ми приїхали з Горищенком із самого ранку на будівництво дачі, про яке ніби й забули за клопотоми й дискусіями навколо Очаківського гідровузла. Врівень з поверхнею землі ми побачили щільно підігнані одна до одної масивні плити перекриття. Гаражні ворота були прикриті, а з труби, виведеної для вентиляції, йшов синюватий пахучий дим. Він повільно тягнувся вгору і тут, на поверхні, підхопленою свіженьким вітерцем з моря, пісся понад землею в бік лиману.

— От і вийшли з нульового циклу,— сказав Горищенко весело, трохи іронічно.— А це в будівництві найголовніше.

Ми спустилися до гаражних воріт, відчинили їх і побачили залізну пічку-буржуйку, навколо якої згромадились будівельники, гріючись і разом снідаючи. Пахло й тут димом, розпеченим залізом, цибулею, і здається, вином теж пахло, бо хлопці були рожевощокі, в усіх блищали очі, настябані ранковим дощкульним вітром чи теплом з буржуйки, а може, й вином — хто знає? Ми прикрили за собою двері, щоб не напускати холоду, привіталися. Було тут тепло й затишно. Бутові стіни, вже потиньковані, протряхали, а над оглядовою ямою красувався облямівний каркас, заґрунтований залізним суриком. Мені хотілося похвалити будівельників і подякувати їм, але Горищенко хвалити й дякувати не поспішав.

— Що, хлопці, не встигли вдома поспідати? — запитав він іронічно.

— Не встигли,— підвівся Іван Ісакович, котрий нещодавно перейшов з посади оргвідділу райкому партії й очолив УСПР, оскільки за освітою й практикою був справжнім будівельником.— Я їх сьогодні підняв о шостій, випросивши автокран в сільгосптехніці і машини до початку роботи, бо вся техніка занаряджена на будівництво харчокомбінату.

— Правильно й зробили,— сказав Горищенко.— Це було найвужче місце — дістати кран і транспорт. І ви його вирішили мудро: і плити перевезли, і державний об'єкт не оголили. Що то за сила — блат! За мою відсутність ви провели, будучи оргінструктором райкому, звітно-виборні партзбори в сільгосптехніці, вони там і партійне бюро, і секретаря обрали за своїм смаком, а не за рекомендацією райкому. За це я вас і перемістив на посаду начальника УСНР, а тут вам одразу ж і підтримка!

Іван Ісакович мовчки дивився на Горищенка і всміхався, ніяковіючи, може, не так перед секретарем райкому, як перед своїми підлеглими. Щось хлопчачо-відверте було в його усмішці, в усій підібраній, спортивній постаті і особливо в обличчі — кирпатовому, осяяному доброю карістю великих очей.

— Я вам весь час дякую за це переміщення,— сказав він одверто.— Робота в апараті райкому була для мене суцєю карою, а будівництво — це не тільки моя професія, будівництво — це моя стихія!

— Районну лікарню бачили? — раптом спитав мене, одвернувшись від Івана Ісаковича, Горищенко.— Отут, на виїзді з Очакова на Табірну косу.

— Бачив. Величезна сучасна чотириповерхова будівля.

— П'ятиповерхова,— поправив мене Горищенко.— Погано поверхи рахуєте на швидкості, та ще й за кермом. Він будував. Від нульового циклу й до самого конька даху. Якісно, без ніяких авралів і набридань начальству,— загинав пальці секретар райкому,— і головне — в строк. І здав республіканській комісії з першого пред'явлення без ніяких доробок. От за це ми й забрали його в райком, на посаду заворгвідділом, бо ніяк не можемо підібрати достойну людину на цей найголовніший відділ. Одбивався, як тільки міг. Ну, від нас же не відіб'єшся сплоха! — усміхнувся Горищенко.— А от не потягнув Іван Ісакович оргвідділу. Не потягнув чи не схотів. Зате тут він зробить усе як годиться. Бо що таке ваша малесенька й примітивна дача порівняно з надзвичайно складною й велетенською будівлею районної лікарні? Ти от що, Іване Ісаковичу,— звернувся до нього Горищенко,— виміряй гарненько проріз ями й наріж дощок, ну, скажімо, сороковки. І прикрий яму, щоб ненароком хтось не оступився і не полетів у неї. А за травми робітників, ти ж знаєш, караємо суворо: і по партійній лінії, й премій позбавляємо все підприємство. А ще затям собі: нічого немає постійнішого за тимчасове. Я вже пересвідчився в цьому не раз. Та й ти, мабуть, теж.

Оце не наріжеш дощок, вчасно не закривш яму — так він і вік вікуватиме над нею, розкритою.

— Немає лісу,— сказав Іван Ісакович.— Дощок ні з чого нарізати.

— Отож-то й воно: то дощок нема, то забудеш, а то пило-рама зупиниться. Причини завжди знайдуться. А от що плити вихватив вчасно та й поклав путньо — за це молодець. Тепер стіни заклади по периметру фундаменту, а не плит...

— Та я знаю...

— Не сумнівайось,— сказав Горищенко і, за звичкою у все втручатися самому, покликав із собою робітників, розпорядився закласти всі чотири кути майбутнього будиночка точно над відповідним рогом цементно-бутових стін гаража, що одночасно правили за фундамент.— Кладіть одразу на проектну товщину: ріг будинку — основа основ!

— Спочатку йде цоколь,— сказав Іван Ісакович.— Вісімдесят сантиметрів висотою і на цеглину товщій за стіни.

— Отак і кладіть,— сказав Горищенко робітникам, що, розбившись на пари, швидко і вправно заходилися закласти всі чотири кути майбутньої кімнати. Підсобні робітники, переважно літні жінки, ледве встигали подавати цеглу, що лежала поруч, вивантажена з трьох боків навколо накритого плитами гаража, крім в'їзду в нього.

Хоч як тут скаженів і допікав вологий вітер з моря, робота закипіла, замелькали кельми і відра з цементним розчином, і за якихось півгодини всі чотири кути вже стояли по краях рівнесеньких плит, одразу вималювалися параметри майбутньої кімнати зсередини і кожен ріг будинку ззовні. Кімната була метрів тридцять, нівроку, і серце мое наповнилось радістю, яку не годилося показувати присутнім.

— Іване Ісаковичу,— покликав Горищенко.— Дивися: отут, з причілка, поставиш два вікна з одного будиночка. Я дивився, путні вікна. Єдине, що не викликає заперечень, так це вікна. Тільки не верандні вікна, оті широкі, погано обстругані і ще гірше підігнані...

— Їх ми використаємо для прикидки, коли гнатимемо стіни, а тим часом виготовимо за їхніми розмірами й конфігурацією нові, справжні. Вони подобаються хазяїнові й підуть для меншої кімнати — двох, ще одне для мансарди, а четверте для кухні. По формі — це венеціанські вікна...

— А по виконанню — броварські,— підхопив Горищенко.

— Мої діди як зроблять, побачите, що це за краса буде.

— Тільки ти одразу ж роби їх подвійні. Щоб і тепло взимку тримали і спеку влітку не пропускали.

— Яке тепло, Вікторе Григоровичу? Тут же не закладено в проєкті ніякого опалення?

— Хай це тебе зараз не колише. Подумаємо, поміркуємо, що тут підійде: АГВ? Природного газу немає, а балонного не настачишся. Вугіллям топити звичайну пічку? Ну, що це за дача? Та ще для письменника. Чи ж йому з вугіллям возитися, чи книжки писати?

— Тоді на рідкому паливі, форсуною. Агрегат поставити в гаражі, він просторий, а труби й батареї кинути по периметру гаража і вивести вгору, аж на мансарду. Для батарей треба заглибини в стінах робити.

— Я ж кажу, порадитися треба. Не поспішай. Роботи й так у тебе — відкритий фронт. Може, каміном обійдемося.

— І для каміна треба запланувати отвір у покрівлі, місце в кімнаті. До того ж камін — це розвага, а не опалення. Від нього може потепліти тільки в одній кімнаті. І то не дуже і ненадовго. З теплом треба вирішувати зараз, щоб потім не переробляти, не довбати стін, не пробивати стелю. Переробляти завжди важче, ніж будувати одразу.

— Зайдеш до мене з Твердовським сьогодні ж, поміркуємо. До речі, проєкт покрівлі ви вже прикинули?

— Учора сиділи до півночі, ще не все ув'язали. Сьогодні закінчимо.

— Ото закінчуйте й приносьте, я подивлюся. Тим часом і про опалення поміркуємо.

— З юристами треба порадитися, — сказав Іван Ісакович. — Такі будівлі вважаються сезонними, літніми. Тепло для них не планується, може, навіть і забороняється.

— У садових будиночках так, забороняється. А в письменницькій дачі? Ти був у Переделкіно чи в Кончі-Озерній під Києвом?

— Не доводилося, — засміявся крупнозубо Іван Ісакович.

— Ото дачі! І нікому до голови не спаде ставити під сумнів тепло: потрібне воно чи ні, дозволяється чи не дозволяється?

— А ми що будуємо? — запитав Іван Ісакович. — У мене на руках рішення райвиконкому, затверджене облвиконкомом. Там прямо сказано: «Садовий будиночок в порядку виключення».

— Записано-то воно так, — сказав Горищенко, — але і райвиконком, і облвиконком, і навіть бюро обкому партії знають, що ми будуємо дачу письменнику-земляку за зароблені чесною літературною працею кошти, а не за вкра-

дені в державі чи привласнені у вигляді хабара, як це тепер часто практикується.

— Все одно, як тільки напишуть анонімку, а її таки напишуть, може, й з наших хтось, будьте певні...

— Я й так певен. Вони вже в печінках у мене сидять, ці анонімки. Я їх ненавиджу лютою ненавистю, ти ж знаєш.

— А боротися з ними важко, особливо якщо вони приходять не нам, а у вищі інстанції і там реєструються, створюється комісія по їх перевірці, наїздить сюди купа людей, переважно юристів із звинувачувальними намірами. Як тоді від них відбиватися?

— Відіб'ємось,— весело сказав Горищенко.— Можеш посилатися і покладатися на мене.

— А як вас заберуть кудись на підвищення?

— Отож, не базікати треба та в ріжок пудити, а пошвидше будувати.

Горищенко взяв мене під руку, повів до завершеного, акуратно викладеного рогу, затиснув у куток, до самої цегли.

— Отут поставите стіл. Уявляєте? Ви сидите в кутку, стіл перед вами одним кінцем до вікна, так що світло падає зліва, а глянете у вікно — що ви бачите зараз?

— Острів Березань...

— Авжеж. Острів Березань і могилу лейтенанта Шмідта з високою стелою над нею. Я одразу зорієнтував Обранця, посилаючи з вами. Бо мені про це місце Володимир Олександрович дзвонив.

— З Феофанії?

— А звідки ж йому, сердешному, тепер дзвонити? Це його ідея поселити вас саме тут. Кращого місця на всьому нашому узбережжі не знайдеш.

— Спасибі,— тихо й зворушено прошепотів я, уявляючи майбутній свій будиночок і кабінет, піби освячений пам'яттю високочолого ясновидця і мужнього революціонера лейтенанта Шмідта, могила якого постійно виднітиметься з мого вікна, з мого робочого місця, промовляючи до мого серця і мого творчого сумління щось високе й непереїдене, щось вічне й прекрасне, ім'я чому — Правда і Краса, Мужність і Самопожертва, Мудрість і Добрість. Одне це вже робило мій вибір — не моїм вибором, а піби обранням Долі. Відкрите сьогодні так несподівано й просто Горищенком, як він звик все робити, це таємне прилучення до світлої і трагічної долі незабутнього в віках лейтенанта Шмідта та його товарищів, з одного боку, робило мене щасливим, а з другого — накладало на мене якусь високу й моторошну відповідальність: перед цією високою могилою,

що уособлює безсмертний подвиг, треба жити такими ж високими помислами і прагненнями, треба й зробити тут щось високе і справжнє.

А чи ж вистачить сил і здібностей? Чи ж готовий і я до такого обов'язку й подвигу, на який, безумовно, розраховують і вмираючий у Феофанії Васляєв, і сміливий та кмітливий у своїй секретарській діяльності Горищенко; і перед пам'яттю моїх загиблих товаришів я відчув острах, як і перед цими сподіваннями. Моя воля, мій характер, моя робота й мої здібності — все належало їм, як моїй рідній землі, хоч вона існувала, не помічаючи мене й не підозрюючи про мої наміри, сподівання й печалі.

2.

— Ну,— сказав мені Горищенко увечері, після того, як ми посиділи в його кабінеті й обговорили всі деталі майбутнього даху, відклавши рішення про «тепло» до весни.— Здається, вам тут більш робити нічого. А вдома, і в Спільці, і в парторганізації справ нагромадилось чимало. То я зараз подзвоню в наш аеропорт, замовлю вам квиток на завтрашній літак до Києва.— Він одвернувся до селектора, натиснув відповідну кнопку й віддав коротке розпорядження, а потім знову обернувся до мене.— А зараз підемо до нас, повечеряємо, переночуємо, і ви собі полетите додому.

— А зараз? — спитав я.— Вечірнім рейсом вилетіти не можна?

— Спробуємо.— Горищенко знову взявся за селектор, додзвонився в Миколаївський аеропорт, довго когось умовляв і таки умовив.— Зараз же Коля підвезе вас до готелю, Заберете свої речі...

— Та які там у мене речі? Невеличкий баульчик.

— Ну, в баульчику хоч пару копчених лящів повезете додому? З Очакова без риби їздять тільки розгільдяї.

— Не було ж коли заpastися.

— Тоді заїжджайте за мною. Може, щось у нас знайдеться. Але поспішайте: до вашого рейсу залишилося дві години. Можете не встигнути.

З Миколою ми встигли все: і до готелю заскочити й розрахуватись, і до Горищенків заїхали і до літака не запізнились.

З першого очаківського рейсу я привіз додому копчених лящів, смачніших, мабуть, ніде не буває; і в'ялених рибців, і тарані наділив мені Віктор Григорович, так що ки-

ївські мої друзі, покуштувавши давно забутих делікатесів, вирішили, що я й справді обрав гарне місце для дачі, хоча й далеке. Але ж рідний дім ніколи далеким не буває, як і рідний край, тому я, володарюючи над трасою за кермом своєї «Волги», ніколи й не замислювався над відстанню, бо долав її залюбки.

Але, хоч як я хотів бачити, як ведеться будівництво дачі, як виводяться стіни, вставляються вікна і двері (а про це я дізнавався щовечора, набираючи за міжміським кодом квартиру Івана Ісаковича), Горищенко незмінно відмовляв мене від наміру приїхати й подивитися.

— Ну що ви тут побачите? Стіни кладуть бездарно, бо цегла погана з нашого місцевого заводу. Я ж пропонував вам замовити в Миколаєві силікатну, так ви ж не схотіли: довго чекати й додаткова морока — возити за сімдесят кілометрів, коли є цегла під боком без усяких черг і нарядів. Може, й правильно зробили, що мене не послушали, що не схотіли чекати. Будівництво йде швидко, але дешевше вам не обійдеться, бо платити нашому заводу треба не лише за цілу цеглу, яка йде в діло, а й за биту, яка при кладці стін викидається.

— Не біда, — говорив я йому. — Аби тільки міцно стояли стіни й не сипалися та вітрами не оббивалися.

— Як же вони сипатимуться, як ми їх обтинькуємо цементним розчином? От я й хочу, щоб ви побачили вже виведені й обтиньковані стіни, а не цю осоружну кладку, на яку я не можу спокійно дивитися. Тим більше її недосконалість вразить вас, хазяїна: гроші платите добрячі і справно, а подивитись нема на що. Та й вириватися в таку далеку дорогу заради сумнівного задоволення я б вам не радив. Погода сьогодні пристойна, а завтра піде дощ або мокрий сніг, та ще й морозець притисне — знаєте, яка то їзда в ожеледу та в туман? Сидіть до весни і не рипайтеся. Весною ми самі вас покличемо.

— А як же там хлопці? Замерзають на белебні та на отих скажених вітрах, що дують то з моря, то з лиману.

— О, хлопці щодня питають, коли ж приїде хазяїн, на могорич сподіваються. А в народі могорич знаєте коли п'ється? Як будівництво завершують. Ще пару тижнів вони помучаться, доки запотолочать виведені стіни та дах поставлять, а там уже почнуть зсередини тинькувати стелю і стіни, настилатимуть підлоги, опоряджуватимуть дверні й віконні створи та встановлюватимуть електропроводку...

— Якби ви знали, Вікторе Григоровичу, як мені хочеться бути там, все бачити своїми очима!

— Ваша присутність тільки розхолоджуватиме будівельників, будитиме в них непотрібні бажання. Тепер же скрізь так і дивляться, щоб із замовника здерти могорич. А те, що їм добру зарплату платять з ваших грошей, то ніби то й не їм, а їхнім сім'ям. Зарплата в зарплаті, а могорич — могоричем. Будівельники — хлопці ушлі. А головне — давно їй надійно привчені до цього. Так що я вам раджу не приїздити, бо ви й Іванові Ісаковичу ускладните вплив на його робітників, і ритм порушите, а зараз робота йде нормально, будівельники всім забезпечені — Іван Ісакович кваліфікований прораб, всі будівельні професії опанував замолоду. Кожному й розкаже й покаже, як треба робити. Нам би побільше таких спеціалістів. І горя б не знали. Так що, я думаю, до Травневих свят ви можете приїздити і вселятися. А поки що будьте здорові, займайтеся своєю роботою, вона у вас не проста. Ми вас дачею порадуємо, а ви нас новими творами — оце й буде справжнє співробітництво. З обопільними інтересами й вигодами. А зараз у нас тут не затишно: шторми не вщухають, дороги в поле розлемішені. Який з колгоспів не запасся з осені кормами, то гірко бідують. Хоч скирти й ставили понад дорогою, та все одно до них під'їхати можна тільки гусеничними тракторами. Але таких архарівців у районі небагато. Як правило, найдальші та найглухіші села не підвезли на ферми кормів, а ставили скирти в полі. Ну, звісно, допомагаєм чим можемо, але й не пропускаю нагоди, щоб не докорити: не послухали, мовляв, установок райкому, то й техніку тепер мучите, і, головне, людей мучите. Дивні люди! Самі себе гроблять, і худоба від їхньої безгосподарності страждає. Так що клопотів у нас — далі нікуди. Не до вас зараз, не до вашого приїзду. Облишмо все на весну, до завершення будівництва. Даруйте за таку відвертість, але ж, кажуть, краще гірка правда, ніж солодка брехня. Бувайте здорові та не здумайте вириватись в таку неgodу, бо тут вас ніщо не порадує. — Горипценко відключився, і мені стало прикро й тривожно.

Інколи подзвонював Іван Ісакович. Більше радився, як стелити підлогу, пояснював, який вони дах спроектували з Твердовським і як ставитимуть його, казав, що будинок виходить, хоч і маленький, але акуратний, питав, чи ставити одразу ж веранду, як радить Олександр Описимович, чи лишити до весни, на що я відповів, що йому

там видніше, що він спеціаліст, а я дилетант. Робіть, мовляв, як краще. І це, очевидно, його більш влаштовувало. На запитання, як там посуваються роботи, беззмінно відповідав, що йдуть, мовляв, помаленьку — приїдете, то самі побачите й оціните. А перед Новим роком сказав на-решті:

— Увійшли під дах,— і дзвонити перестав.

Не став набридати і я їм: у Києві впали сніги, залягла зима, мені о цій порі працюється найкраще, то за щоденною складною й виснажливою роботою я перестав думати про дачу. Однак ще завзятішою мрійницею про дачу над морем виявилася моя дволітня онука. Ранком вона прибігала до мене, тільки босі ноженята лопотіли по паркету, і, забравшись під ковдру та пригорнувшись до мене, про-сила:

— Розкажи про зайчика.

Справа в тому, що коли ми востаннє відвідали з Гориченком будівництво дачі, то я помітив, що вітер з усієї коси і з усіх пустирів та сільських городів наносив під самі ворота гаража в котлован заїзду кураї, колочі кулі дивного перекотиполя, бо на голій рівнині приморського шельфу їм ні за що було зачепитись, крім цієї затишної впадини. Цим дармовим паливом будівельники топили свою металеву пічку-буржуйку, грілися біля неї й розігрівали свої обіди. Ну, а в моїх розповідях про той край і про дачу, кураї і перекотиполє правили за прихисток для зайця, що необачно забіг на косу з полів. Тут він грівся, тут ховався від злих сільських собак, тут він спав і навіть бачив сни, які могла бачити й дволітня Ланочка.

— От, значить,— починав я, і мала, притулившись до мого плеча, одразу ж починала згідно кивати головою,— біжить-біжить зайчик понад морем, собаки його помітили з дворів і кинулися за ним. Куди йому, бідному, діватись? Кругом рівно і пусто. Аж гульк: дача стоїть, а під дачею — гараж, а до гаража глибокий та крутий в'їзд веде, а в кінці цього в'їзду, під самими дверима гаража, вітер накотив кураю й перекотиполя величезну й колочу купу. Зайчик туди шаснув, собаки не зрозуміли, куди він і подівся. А він зарився в кураї глибоко-глибоко, вушка до спини прищулив, завмер і сидить.

— А як це прищулив? — підводить Ланочка голову й дивиться на мене такими зацікавленими й настраханими очима, що я мушу, приклавши руки до голови, маніпулювати ними, то піднімаючи над тім'ям, то притискуючи:

— Отак прищулить вуха, щоб меншим здаватися, заб'ється в куток під курай і перекотиполе і дух притаїть. Собаки бігають довкола, дух його чують, а дістати не можуть — дуже колюче там перекотиполе. В чутливі їхні носи як шпигоне, то вони й порозбігаються з колючками в носі. А зайчик посидить, посидить, доки вони по хатах розійдуться, збиваючи лапами колючки з носів, а тоді й дремене на озимку попаستися, вже як звечорів. Наїсться — та й знову до нашої дачі прибіжить, в бур'ян, у курай та перекотиполе заб'ється і спить собі цілий день. Там, у куточку під гаражем, тихо й затишно, а вгорі вітер шумить, пролітаючи над землею, море шумить-шумить, заколисує зайчика, навіває йому сні на цілу зиму. Там він і весни дождатиметься.

— Доки і я приїду?

— Авжеж. Діждеться обов'язково. Він і зараз виглядає тебе: де це Ланочка забарилася? Коли вона вже приїде до мене?

— Це він хоче, щоб ми з ним подружилися й гралися разом?

— Авжеж. Самому йому набридло, от він і виглядає тебе.

— Давай зараз поїдемо до нього і дачу нашу подивимось.

— Зараз там холодно, вітряно. Дачу ще не збудували. Ніде й зігрітися. А ось розвесниться, потепліє, обтинькують і побілять нашу дачу, отоді ми й приїдемо. «Здрастуй, зайчику-чеберайчику!» — скажеш ти йому, а він стане на задні лапки, передніми вмистяться і відповість: «Здрастуй, Ланочко! Я давно вже тебе чекаю. Чому ти так довго не приїздила?»

Лана схвачується, розкучмана й рожева, у своїй теплій піжамці:

— Давай, дідусю, чкурнемо туди й назад, доки в мене вихідний в дитячому садку, доки тато й мама сплять, а бабуня на базарі.

— Ні, Ланусю, це дуже далеко. Ти закачаєшся в дорозі, тебе почне нудити, а їсти в нас не буде чого.

Вона дивиться на мене чистими й задумливими очима: в яких бажання переплелася з ваганням. Рожевий ротик напіввідкритий, обличчя напружене.

— А ми купимо хліба й ковбаси,— вирішує вона складне для неї питання.— Візьмемо термос із чаєм. Мені більше нічого й не треба. Набридли вже й каша, й картопля.

— Але ж дорога далека, Ланусю, та й слизька, снігом і кригою покрита, машину може занести на швидкості.

Вона зітхає й погоджується:

— Так, може занести, бо ти дуже швидко їздиш.

— А як занесе в кювет, то можемо й перевернутись. Що тоді буде з нами? Повбивасємось, загинемо. Як же ж тоді бабуся, твої мама й тато залишаться без нас? Яке це їм буде горе? Та й ми ж з тобою ще не нажилися, ще й дачі свої не бачили і в морі ти ніколи не купалася.

Обличчя Ланоччине видовжується, похмурніє, на цьому з'являються острах і печаль — читаю його, мов розгорнуту книгу, це наймиліше, чисте й прекрасне дитяче обличчя. Обнімаю й пригортаю до себе тепленьке й тендітне тільце, цілую біляву голівку в тім'я, яке і взимку пахне чомусь літом і сонцем, і вона нарешті погоджується:

— Краще підождемо весни, а весною візьмемо бабуся Галю й поїдемо.

Без дачі вона може себе уявити. Без бабусі Галі — ні. Навіть зайчик тут не багато важить, а може, й не важить нічого.

3.

Весна 1981 року була затяжна. Чи не найголовнішою будовою на Україні було спорудження Меморіалу-Музею Великої Вітчизняної війни поблизу Києво-Печерської лаври на крутому правому березі Дніпра. Завершення будівництва й відкриття Меморіалу приурочувалось до Дня Перемоги. Очікувався приїзд Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Леоніда Ілліча Брежнєва. Як завжди, перед кішчем будівництва виникла маса невирішених проблем і незавершених робіт. Тому щодня в кабінеті другого секретаря ЦК КП України Титаренка проводились ранкові наради прорабів і пачальників дільниць, на яких памічалось «підбирання хвостів», і вечірні, підсумкові, які свідчили, що «хвости» мали схильність не вкорочуватись, а множитись і довшати, виникати там, де їх не чекали. Титаренко, сам із шахтарів, озброєний всіма засобами впливу, аж до репресивних включно, виразів не вибирав — мат на таких перевірках-парадах звучав убивчий і відбірний, так що не всі витримували це розгнуждане хамство, і деяких високоосвічених керівників, наділений почуттям людської гідності і культурою взаємин, виносили з кабінету другого секретаря на пошях «швидкої допомоги» з інсультами й інфарктами, а деякі просто вмирили на товстих килимах за дверима.

Величезна баба з піднятим мечем, схожа на середньовічного ката, а не на Батьківщину-матір, і зовсім не схожа на тих тихих і скромних селянських матерів, що своїми дітьми не лише поповнювали, а й ставили на ноги спочатку Червону, а потім Радянську Армію, яка й перемогла фашистів, хоч їх, здається, взагалі неможливо було перемогти, металева, зі сталі-нержавійки, страхолюдна баба знеслася над Дніпром, над золотими, сповненими краси й досконалості банями Лаври й Видубецького монастиря й запанувала над усім правим берегом, над усім древнім Києвом — велетенська, помпезна, багатотонна. Здається, вона пригнітила і берег, і місто, і священну Лавру й постанала над ними, немов тевтонський завойовник у латах, хоча лат на ній і не було.

У нас з дружиною були перепустки на п'яту трибуну. На цих перепустках було накреслено схему складних переходів і розташувань із зазначенням наших місць синіми хрестиками над другим ярусом трибуни, але перепустки в той пам'ятний День Перемоги лишилися в шухляді мого столу, а ми втрюх з Ланочкою мчали з досвітку пустою автострадою на Одесу, не зустрічаючи машин, наче все завмерло і зосередилось на події, що відбувалася в Києві при такому збіговиську народу, в присутності такого високого гостя, якого ще й не бувало на Україні.

Виїхавши з дому о сьомій годині ранку, вільною автострадою домчали ми до Одеси за п'ять годин, в'їхали в неї о дванадцятій, а о пів на другу в'їздили, як і домовились, на подвір'я Очаківського райкому партії, але нікого там не застали. Черговий по райкому нічого не міг сказати про місцеперебування Горищенка і порадив подзвонити йому додому.

Трубку взяла Рита Федорівна, з якою я вже зазнайомився восени.

— Де Віктор Григорович? — спитав я її. — Черговий не знає.

— Та знає він добре, — розсміялася вона, — тільки не хоче говорити, бо не знає, хто ви й звідки. Машину лишайте на райкомівському подвір'ї, Галину Дмитрівну приводьте сюди, а самі потім підете до Віктора Григоровича. Я скажу, куди. А як повернетесь, поїдемо дивитися вашу дачу. Тут про неї тільки й розмов — Очаків аж гуде: дачу нас ще не будували.

Коли ми прийшли й жінки як жівки розцілувалися і навіть невідь-чого сплакнули, коли Ланочку, передорожену

й стомлену, посадили за стіл разом з горищенківськими дев'ятикласником та дівчинкою-третьокласницею, Федорівна сказала, випроводжаючи мене:

— Ідіть прямісінько в ресторан, на другий поверх. Всі члени бюро за традицією відзначають День Перемоги без жінок після відвідання могил та меморіалів. А підвечір, вже з жінками, зберуться на одній з баз відпочинку, неподалік вашої дачі. По дорозі й подивимося на неї, — пояснювала Рита, святково вбрана й святково сяюча. — Тільки ви там підганяйте їх, щоб не засиджувалися без нас, бо ми ж теж хочемо відзначити це велике свято й приїзд на Україну Генерального секретаря! — Рита Федорівна явно кепкувала над тим далеким приїздом — тоді без кепкування на адресу Генерального не обходилося навіть в партійних колах на будь-яких рівнях, хоч це й не заважало йому збирати не лише найвищі військові нагороди в мирний час, а й дружні «довготривалі» аплодисменти на всіх плечумах і нарадах, особливо ж на з'їздах партії.

На другому поверсі ресторану, ще закритому для відвідувачів, я ступив у розчинені двері й побачив за довгим столом всіх членів бюро райкому, незвично веселих, привітних і збуджених. Ну, ви знаєте, як приємно втрапити на застілля, трохи спізнившись: ви стаєте тут найголовнішим.

Горищенко саме проголошував черговий тост, стоячи спиною до входу, і разом з усіма оглянувся на мене, гукнув щось парубоцьке, веселе, привітне й радісне, пішов мені назустріч з наливою чаркою, подав її мені і поцілував тричі, як годиться, по-народному, чи ще за козацьким звичаєм.

— З приїздом! — гукнув він, перекриваючи гомін, бо всі повставали, всі щось гукали до мене, теж привітне й радісне. — А я думав, що ви будете там, на урядовій трибуні, будете «лицезреть» нашого Генерального! — Горищенко знав, що в мене була перепустка, ще коли дзвонив, щоб я не виривався на Перше Травня, бо дача була не готова.

— Вирішив з вами зустріти й відзначити цей день, — сказав я, тамуючи радість, бо нема ж нічого кращого на світі, як потрапити на свято у рідні краї, опинитися серед рідних людей, та ще й за святковим столом, де вже випито перші чарки — наступні, найважливіші й найприємніші ще попереду, як і задушевні бесіди та святкові настрої, коли говорять душа з душею самі собою.

— За вами тост, — сказав Горищенко, і всі дружно підтримали його.

— Згадуючи всіх загиблих друзів своїх і п'ючи за їхню пам'ять, я п'ю за кожного з вас, дорогі мої земляки. Пом'янімо ж їх у цей день, усіх тих, хто зложив свою голову, хто віддав своє юне життя за нас з вами й за нашу Перемогу, та будьмо здорові, будьмо дружні й невтомні, виконуючи і за них те, що вони мріяли зробити на своїй рідній землі. Вічна слава їм, нашим загиблим побратимам-героям! Вічна пам'ять і пухом земля! Пом'янімо їх, не докаючись, як заведено в народі, перед цим пошанувавши хвилиною мовчання.

Усі ми постояли, всі випили мовчки, мовчали якийсь час і закушуючи, а потім почалися тости й вітання, обійми й задушевні бесіди серед дня. Але тут всі вміли триматися достойно, вміли цінувати час, вміли залишатися тверезими, бо кожен знав свою норму. Знали також, що це прийом офіційний, що справжнє застілля попереду, з друзицями й домашніми стравами — пірижками й кручениками хіба ж такими, як у ресторані, а вінчатиме все відварпа й смажена осетрина і знаменита чорноморська юшка із неї ж таки — з осетрини, севрюги, з потрухів та голів цієї цар-риби, яка стрічається дедалі рідше, незважаючи ні на заборону лову, ні на риборозплідники, що з'явилися на всіх внутрішніх морях, де водяться осетрові, зокрема й на Кінбурнській косі.

Серед членів бюро райкому сидів у своїй беззмінній коричневій сорочці Лавандов — як завжди, кучерявий, зазмаглий, червоноокий, ніби він тут один з усіх працював день і ніч і не мав коли виспатися.

«Невже його обрали членом бюро райкому партії?» — подумав я здивовано, але незабаром і забув про це, бо спитати було незручно та й ніколи, та ще в такий день. Згодом я подумав, що без начальника будівництва, як і без начальника міліції чи начальника районного управління КДБ, такі застілля були б неправомірні і несправедливі.

Лавандов потім не раз тягнувся до мене через стіл з своєю чаркою, щось гукав привітне, я йому відповідав тим же, на що звернув увагу завжди тверезий та уважний, професійно спостережливий Гориченко. Незлобиво кепкуючи, він сказав, щоб усі за столом чули:

— Спостерігається настійливе зближення за цим святковим столом, настійливе зближення будівництва очаківського гідровузла і літератури за ініціативою начальника будівельного управління. Але, я сподіваюсь, воно не виллється в співробітництво і не дістане підтримки в пресі...

— Чому ж? — втрутився Обранець. — Преса давно підтримує й розхвалює будівництво, доки ще не дійшло до перекриття рік і лиману. Особливо наша районна. Та й обласна. Але письменники дивляться, мабуть, глибше і бачать далі. Тому Віктор Григорович має рацію: в літературі перекриття Дніпро-Бузького лиману очаківською греблею не вихвалитиметься, а, навпаки, засуджуватиметься якнайсуворіше...

— Інакше для чого б ми й затівали будівництво дачі для одного з письменників? — кепкував далі Горищенко.

— Ви хочете сказати, альтернативне будівництво? — підхопив його тон Лавандов. — Але ж воно надто мізерне, навіть в порівнянні з тим, що ми встигли зробити за зиму. А про загальний обсяг робіт і говорити не доводиться. Вам доведеться шукати й знайти щось набагато суттєвіше.

— Альтернативу шукатимемо не ми, — враз посуворішав Горищенко, відкинувшись на спинку стільця. — Альтернативу шукатимуть вчені з Академії наук або ж ви самі. — Віктор Григорович говорив тихо, але його чули всі, припинивши застільні веселі розмови. — Зараз віддалене в часі перекриття лиману розглядається Радою Міністрів республіки, і вашому Водолію доручено підготувати обґрунтування будівництва греблі.

— Воно вже давно обґрунтоване, — сказав Лавандов, — інакше ми б не починали, бо Держплан ні коштів, ні техніки не виділив би, ні будівництва б не дозволив. Та й наше Управління не виникло б.

— Випикло воно, як і саме будівництво, через затратну економіку, що ніколи не цікавилася кінцевими результатами, а тільки освоювала виділені кошти — куди-небудь: чи в греблю кидала їх, чи в котлован майбутнього моря. О-о, — високо підвів він круте своє підборіддя, — ми вже надивились на ваші вишивання.

— Вишивання? — здивувався Лавандов.

— Еге ж, вишивання, щоб не назвати ганебні дії водгоспу, гідробуду чи меліорації художествами. Бо то дуже високий термін для вас.

— Я вже гадав, ви змінили гнів на милість.

— Не сподівайтесь, — блиснув на Лавандова сизим поглядом звужених зіниць Горищенко. — Навіть якщо мене переведуть звідси чи знімуть з роботи, я боротимуся проти перекриття лиману. — Він раптом різко підвівся, взяв наповнену чарку і, піднісши її над головою, заспівав

чистим, звучним і навдивовиж густим голосом: «Я знаю, друзя, что не жить мне без моря, как море мертво без меня-а-а...»

Ми всі теж підвелись і підхопили цю традиційну тут, на берегах південного моря, пісню далекого Північного моря, бо тут в пошані були всі морські пісні. Ця ж спрямовувалась проти Лавандова та його наміру перекрити лиман і вбити море, без якого не можна уявити ні нашого життя, ні самої України.

Лавандов теж підхопив пісню, але невдовзі вмовк, бо не знав, мабуть, слів, а може, й просто збагнув натяк Горищенка й засмутився.

Проте, коли розходилися, Горищенко сказав присмирнілому й задумливому, трохи навіть опечаленому Лавандову:

— На вісімнадцять пультів-нуль приїздіть з дружиною в Будинок творчості художників імені Судковського.

— А де це? — задрів Лавандов.

— На Табірній косі. Знаєте? Ну, повз лікарню проїдете і ліворуч...

— Ну, там же, за лікарнею, ми будинки ставимо. Там я дорогу знаю, зорієнтуюсь. Це їхати повз турбазу аж до маяка...

— Орієнтуєтесь правильно, — сказав Горищенко весело. — Отак би в роботі! Ціни б вам не було!

— Гадаю, й зараз ви мені ціни не складете хоча б за те, що очисні споруди для міста будує, звалище міське привів у порядок і поповнюю житловий фонд району.

— Ну, ще тільки збираєтесь поповнити, коли здасте перні будинки. За це спасибі скажемо. А лиману й моря не чіпайте — матимете великі неприємності і ви, й Водолій...

— Виконуємо державний план і замовлення. За що ж неприємності?

Горищенко зітхнув і довго дивився на Лавандова, ніби вперше побачив його. На обох сипалися білі пелюстки з квітучої абрикоси, заплутувалися в волоссі, опадали на плечі.

— Ну чому ми вбиваємо рідну природу? — спитав задумливо Горищенко.

Лавандов ніяково здвигнув плечима.

— Хто ми такі? Сини своєї землі, які мають дбати про неї, як про рідну матір, чи браконьєри, що взялися знищити всі приваби й саму душу її, щоб не лишилось нічого ні нашим дітям, ні онукам? Ех! — змахнув він ру-

кою.— Нелюди ми, от хто. Нелюди й холої, що виконують тупо чужі накази, здійснюють чужі проекти...

— Вікторе Григоровичу! — злякано оглянувся Лавандов.— Хіба можна вам, першому секретареві райкому...

— Що? Вольнодумствувати в шинку? Чи біля шинку? Правильно, не до лиця. Треба шукати достойну трибуну. А ти чого злякався? Кого? Думаєш, він не так само міркує? — кивнув Горищенко на мене, вперше дозволивши собі невластиве йому панібратство, з чого я зрозумів, що він починає п'яніти.

— Йому можна, а вам — ні. За своєю посадою ви маєте не лише підтримувати державні плани, а й сприяти успішному здійсненню й виконанню їх.

— Ну й розумник же ти, Лавандов! Чесне слово, розумник рідкісний: все розумієш, все ти зважуєш. Далеко підеш, чорт кучерявий! Але сьогодні приїзди з дружиною всього лиш на Табірну косу. Не можна ж тебе лишати в самотині, та ще в такий день!

— Приїду,— сказав Лавандов.— Тільки без дружини. Не їхати ж мені за нею в Одесу.

— Звичайно, не їхати, бо не встигнеш. А вона що? Навіть на такі свята до тебе не навідується?

— Ніколи їй: діти, робота...

— Яка робота, Лавандов, у День Перемоги? Може, там, в Одесі, знайшла собі заміну, га? Незамінимих же, сказано, нема на цім світі.

Лавандов мовчав.

— Жартую,— сказав Горищенко, поклавши руку йому на плече.— Рідко доводиться жартувати — така в мене посада. Тому, може, жартую невпопад, недоречно, незграбно. Ти мені пробач. І обов'язково приїзди. Думаєш, я не розумію, що ти тільки виконавець і що нічого від тебе не залежить, хіба що темпи виконання робіт. Ми всі, брат, тільки виконавці, а не хазяї на своїй рідній землі. От що мене мучить. Давно мучить!

— Я відмовляюсь вести такі розмови з вами.

— Злякався? А ти не бійся. Часи минули, коли за такі розмови розстрілювали чи заарештовували.

— Часи минули, а доноси лишилися,— сказав Лавандов.— Та й багато чого з тих часів зилишилося — ми тільки не помічаємо, бо звикли.

— Ну, гаразд. Поговорили й досить. Хочу, щоб і ти інколи думав про свої синівські, а не лише виконавські обов'язки. Інакше ми й самі перестанемо вважати себе людьми. А маємо бути ще й господарями своєї землі, її

справжніми синами. Як воно й коли сталося з нами отаке диво, ми перетворилися в безрідних Іванів, що не пам'ятають родства. Хіба ж коли-небудь так ставилися до рідної землі наші батьки, діди й прадіди? А ми ж здійснили революцію саме для того, щоб бути господарями і своєї долі, й своєї землі. І доля паша щербата, і землю перетворили на страдницю: загадили її хімікатами, засмітили пітратами й пітритами, не кажучи вже про гербіциди. А водам нашим — рікам та озерам, навіть морям — що ми нарobili? Повітря насичене викидами, які невідомо коли розвіються вітрами чи опадуть знову-таки на землю. Все отруїли, все знищили, наче гуни чи готи сплюндрували все, щоб і самим загинути від цієї отрути.

— Страшно слухати вас, — сказав Лавандов. — Мені такі думки і в голову не приходили...

— А треба кожному з нас вставати й лягати з цими думками про нашу землю, повітря і води і всі прагнення спрямувати не на «перетворення природи», а на її захист, збереження, а то й порятуюк. Бо ні термоядерної, ні хімічної, ніякої іншої війни не знадобиться — ми самі вб'ємо себе, отруївши все навколишнє середовище аж до космосу. Не стає де жити! Ви розумієте? Не стає чого їсти, бо все заражено пітратами й пітритами. Як це сталося? Хто винен? Всі! А значить, ніхто. От що страшно, Лавандов. А тут ще й ви з вашим проектом, з будівництвом очаківського гідровузла, який уб'є і ріки, зупинивши їх та знищивши й розпорозивши їхні живлючі стоки, Дніпро, Південний Буг, Дунай, бо все ж проектується в комплексі, і море задихнеться без стоків, обміліє і вмере. І знову нікого буде спитати: «Що ж ви нарobili?» А як і спитаємо, то що з того вийде? Відомо, що порушені джерела не відновлюються. Тим більш не відновлюються убиті й зупинені ріки. Тим більше не відроджуються загублені моря, бо ніхто не знає механізму їхнього випикнення. Ніхто не зуміє відновити механізми й процеси, які підтримували існування рік і морів. Підтримували і підтримують вже мільйони років. А ми прийшли й поруйнували все те, що було нашим щастям, нашим благополуччям, зрештою, самим нашим життям. Нашим, наших дідів і прадідів, а мали б стати надбанням наших внуків і правнуків. Однак не стануть, бо ми нічого їм не залишимо: ні копалин, ні лісів, ні рік, ні морів, ні родючих ґрунтів, ні повітря. Ну, як перспектива? — сміявся Горшценко, тільки в ледь сп'янілих очах глибоко залягла гіркота, ледве просвічуючись з-під при-
мружених повік.

Його страшні слова моторшно контрастували й з цвітотом дерев, і з кумачевими прапорами, транспарантами та лозунгами, розвішаними на всіх будинках, воротах і навіть через вулиці, і синє море з блискітками зламаних хвиль, просвічених сонцем, теж контрастувало з його пророцтвами, сміючись, кепкуючи, тамуючи вічність у собі й не знаючи, яка біда зависла над ним і над усім звичним світом.

4.

Коса була ще порожня. Хоч з Першого травня починаються заїзди на заводські й відомчі бази відпочинку, рідко коли вдається все приготувати до визначеного строку: ремонти приміщень після зими затягувались, не вистачало фарби, вапна, а то й робочих рук. Та й свята, що йшли в травні одне за одним, люди намагалися проводити вдома, бо діти ще перебували в школі. А чого ж ми не зробимо заради дітей?

Коли ми під'їхали надвечір до Будинку творчості художників імені Судковського, а він знаходився на самісінькому кінці коси, поряд з базою відпочинку заводу імені 61 комунара, в затишному куточку, порослому вербами, очеретами й осокою поміж сріблястими заростями лоху, на пустельній дорозі замаячили дві постаті, і, під'їхавши ближче, ми впізнали голову облвиконкому Федора Федоровича Зайвого і директора рибокомбінату Анатолія Петровича Гусєва. Обоє в святкових костюмах, білосніжних сорочках та вишуканих модних галстуках, вони справляли справді святкове враження. Це були давні друзі, ще з тої пори, як працювали першими секретарями райкомів партії: Гусєв — тут, в Очакові, а Зайвий — у Вознесенську. Після того долі їхні склалися по-різному. Гусєв подав заяву, на подив усій області, про те, що не в змозі очолювати районну парторганізацію, його, здивувавшись, звільнили з посади першого секретаря райкому, вдовольнивши прохання очолити рибокомбінат. А Зайвий, нічим особливим не відзначаючись серед своїх товаришів — перших секретарів райкомів, був невідомо ким і з яких міркувань висунутий на посаду голови облвиконкому.

З ним ми були здавна знайомі ще по моєму виступу у Вищій партійній школі, де Зайвий проходив чергове підвищення кваліфікації серед зими, коли в сільському господарстві настає затишшя і всі кадри буцімто вчаться.

Після теплих вітань він взяв мене під руку, притримав і, коли ми лишилися з ним удвох, спитав:

— Задоволені своєю дачею? Сподіваюся, ви ж не проїхали повз неї, а зайшли й подивилися?

— Що ж там дивитися, Федоре Федоровичу? Коли вона не обтінькована світитися ребрами бездарної цегельної кладки, де кожна цеглина потріскана, а то й переламана, а зсередини пнеться у вічі дранка...

— А що ж ви хотіли, — спокійно сказав Зайвий. — Опоряджувальні роботи дуже трудомісткі й марудні.

— Я хотів одного: вселитися й працювати. Віктор Григорович обіцяв на перше травня завершити будівництво, а воно й дев'ятого ще й кіт не валявся. Я розчарований...

— Не розчаровуйтеся, — так само спокійно сказав Зайвий. — Мені, наприклад, дача сподобалася: невеличка, розумно спланована, не дуже впада в око. Про неї стільки було розмов, що я навіть рішення райвиконкому про її будівництво підписав не відразу. Зволював, сумнівався, бо до мене йшли потоком і усні, й письмові скарги, доноси, анонімки про те, що письменникові, мовляв, будують триповерхову дачу. А подивився оце з Анатолієм Петровичем: дача як дача. Всього на дві кімнати. Тільки й того, що гараж під нею та сяку-таку мансардочку з ДСП зліпили на одне віконце. Посадите виноград, персики, айву, горіхи — тут рай буде!

— Якби знав, що така буде реакція, що стільки клопоту буде вам...

— Мені? — усміхнувся Зайвий. — Я далеко. От спитайте Віктора, що йому довелося вислухати, як довелося відбиватися від донощиків та анонімників усно й письмово, скільки комісії перебувало в нього і з управління юстиції, і з народного контролю. Писали навіть в ЦК, другому секретареві Соколову, й той викликав Грицаю...

— Секретаря обкому по пропаганді? — зупинився я, оторопівши.

— А ви й не знали? — здивувався Зайвий. — То Віктор не хотів вас хвилювати. Ми до цього звикли: що не зробиш — анонімка готова. Відбиваємось помаленьку. Так ото Соколов викликав Грицаю, показав йому анонімку і наказав розібратися й доповісти першому секретареві обкому, щоб той прийняв рішення на бюро й потім доповів йому. Приїздили сюди і Грицай, і голова парткомісії обкому партії, і мене Леонід Гаврилович посилав: мовляв, захистити треба письменника-земляка, це ж ганьба, що ми не можемо допомогти йому отаборитись тут на літо, бо

пише ж він переважно про Миколаївщину. Невже за свої гроші не має права оселитися на літо біля моря, працювати й відпочивати тут, серед своїх героїв? Кажу, Грицай з Горещенком і самі розберуться, щоб закрити цю анонімку. Закрили.

— Отоді ви й затвердили рішення райвиконкому?

— Тоді,— зізнався Зайвий.— І ви не ображайтесь: спеціально ждав, коли пролунає найгучніший та найкрупнокаліберніший залп. Тоді легше відбиватися. От і відбилися. Тепер ви зможете спокійно вселятися й успішно працювати, незважаючи ні на які закиди, хоч їх уникнути не вдасться, бо побудувалися ви на видноті, при самій дорозі. Всі, хто йде, хто їде, бачать дачу і заздритимуть вам: чому у вас є дача, а в мене немає! — подумає кожний подорожній. І буде правий.

— Зворотний бік зрівнялівки,— сказав я.— За рівність ми революцію здійснили, за рівність боролися, гинули й перемагали, але ж не за сліпу зрівнялівку, будь вона неладна!

— Я поділяю ваші думки,— сказав незворушний Зайвий,— але людей не переробиш і не перевиховаєш одразу. Тому «зручності» вам забезпечені, особливо на перших порах. Потім звикнуть і примиряться. Та не це головне. Головне, на мою думку: пізнавато. От якби років на десять раніше поселились ви тут! А так уже ж шістдесят підбирається, так? А за тим уже й старість вигулькує, і хвороби і давні рани даються знаки. Ви не думали про це?

— Не думав,— безтурботно всміхнувся я.— Старість — це не для мене. І хвороби не для мене. Так само я думав, що й смерть не для мене, коли біг в атаку. І це додавало сил, ніби захищало від куль...

— Аж доки вас не поранили в Берліні. Я чув, що поранення було тяжке і видряпувались ви з нього майже два роки. Під час поранення думки ваші змінилися? Ви вже не думали, що смерть не для вас?

— Ра-а-аз, і вже на підлозі. Незчувся й коли. І перша думка була: ага, значить, не вбили, а тільки поранили! Навіть з якоюсь радістю подумав. У це важко повірити, але було саме так, доки не прийшов біль і непритомність. Знав, що молодий, що мені всього двадцять років, а значить, знесу будь-яке поранення. І видужаю...

— Від старості не видужаєш. Від неї ні ліків, ні засобів.

— Старості я не відчуваю. Вона від мене ще дуже далеко.

— Це тільки так здається. Не встигнеш оглянутися, як вона стрибне на тебе, подібно тигру. І не захистишся, і не втечеш, і не уникнеш. Наймогутніших, наймудріших підстерігає на життєвій дорозі — і ніякого рятунку. Мені прикро це тобі говорити, повір. Але я з гіркого свого досвіду знаю це, бо я старший за тебе і сповна відчув на собі її підступність і невідворотність, як постріл із-за рогу.

Яскраво світило сонце, схилиючись над водною гладіною лиману, в якому відбивалися далекий протилежний берег, тополі на ньому, що побігли кудись за обрій двома рівними рядами понад дорогою, шуміло море у нас за спицями, шубовскало хвилями в піщаний берег, і видно було, як підстрибує чайка щоразу, коли до неї докочується хвиля. І острів Березань наблизився в цьому передвечірньому освітленні, так що стало видно розкопки на ньому і могилу лейтенанта Шмідта з двома його незрадливими товаришами-матросами, розстріляними разом з ним, і тихе й прозоре повітря висіло над нами безмежним океаном — так тихо, світло й сонячно в світі було, що ні про яку старість і думати не хотілось, та й не думалося: черестороги Зайвого здавалися воістину зайвими і навіть трохи смішними у своїй передчасності, бо я не тільки не відчував, я ніколи навіть не задумувався над тим, що мене очікує старість і хвороби, — такі припущення навіть ображали й злили мене, і я запропонував:

— Федоре Федоровичу, облишмо ці філософствування та ходімте краще юшку їсти, горілку пити, з друзями чаркуватися...

— Це не філософствування. Це гірка реальність.

— Доки вона ще не сягнула мого життя, нащо я буду забивати собі голову такими гіркими передчуттями?

— Це, звичайно, захисна реакція — не думати про старість, гнати навіть згадки про неї. Мудро придумано. Життя взагалі мудре, хоча й мало справедливе. Мені, на жаль, — віп постукав зігнутими пальцями по серцю, — вже був дзвінок, і не один, про те, що з горілкою треба розпрощатися назавжди. Юшечки попоїм, а про чарку, як ти про старість, намагаюся навіть не думати й не згадувати.

Ми зайшли у свіжоофарбовані ворота — яскраво-сині з червоним. За ними починалася викладена бетонними плитами стежка через піски. Вона вела на пляж поміж дерев'яними будиночками, теж пофарбованими заради нового сезону — всі удари штормових вітрів, дощів і непогоди були стерті з цих вутлих будівель жорсткими щітка-

ми малярів: тут щовесни все починалося спочатку. Розгалуження бетонних плит серед сипучих пісків вели до кожного з цих будиночків, до медпункту, до їдальні, а нам Горищенко махав рукою від літнього павільйону, блакитного, як мрія, смугастого й пістрявого від натягнутих на всю його довжину тентів.

А там, усередині, за довгим столом сиділо багато людей, парувала й запаморочливо пахла юшка і шашлики, подавали свій скромний домашній дух вчинені пироги з потрібкою, — все це стояло на столі, застеленому білоспідною накрохмаленою скатертиною, у такій немислимій і привабливій суміші кольорів скла, переливів прозорої горілки й різних відтінків вина й коньяку; та найдужче впадали в око все-таки жінки: в барвистих весняних сукнях, із свіжими зачісками й осяяними святковим відблиском очей обличчями, вони всі здавалися молодшими, ніж насправді, красунями. Всім, очевидно, личить пленер, тобто — природа, та ще й весняна, біля моря. Але найбільше це личить жінкам. Вони здатні й природу прикрасити своєю присутністю. А що вже наелектризувати застілля, то й поготів. Саме через них все здається вродливішим, святковішим, мимоволі й самому хочеться бути кращим, найкращим, ну настільки делікатним і привабливим, наскільки це тобі вділено природою.

За всім цим загальним святковим настроєм розмова з Федором Федоровичем Зайвим забулася зовсім, паче її й не було, але настане час, і я його пророкування згадаю. На жаль, не такий уже й довгий час мине, як усе постане переді мною в неспростовній та певідворотній своїй реальності.

5.

Роз'їздилися пізньої ночі. Машини приходили й відходили одна за другою, і, випровадивши всіх, в тому числі й наших дружин, Горищенко залишив мене з собою, перевів через двір і відімкнув двері у великий дерев'яний будинок з просторим холлом, з каміном в кутку, з вікнами, що виходили на темне море, яке шуміло й гахкало в піщаний берег все загрозливіше — несподівано палетів вітер, зашумів, загув над покрівлею, розбурхував море все дужче та дужче. Ми постояли й послушали шум вітру і моря, взяли з піраміди киї, розчохлили розкішний більярдний стіл, який сягнув на нас яскраво-зеленим з блакитним сукном та полірованими бортами.

— Вріжемо «американку»? — запитав Горищенко, натираючи кий крейдою.

— Можна й «американку»,— відповів я, відчуваючи радісне хвилювання.

— Чи, може, ви любите «піраміду»?

— Я люблю «свої», а в «піраміді» вони заборонені. Дайте «американку», бо «піраміда» марудніша й довша. Тим більше, що треба ж випробувати стіл, кії і лузи, а це завжди легше й швидше зробити при грі в «американку». «Піраміда» гра серйозна — не для курорту, навіть не для Будинку творчості, особливо якщо поряд море шумить і в голові шумить од випитого.

— А ми ще й тут вип'ємо,— сказав Горищенко, киваючи на невеличкий столик під стіною, накритий білою скатертиною, що, немов дельтаплан, нависала над напитками й наїдками своєю накрохмаленою недоторканістю.

Він рішучим жестом зняв це рипливе й шелестюче диво. Під ним відкрилась пляшка «Тиси», відварена осетрина, сьомга, шинка, спілі, яскраво-червоні помідори, свіжі огірки, покраяні вздовж на ласі й соковиті довгасті шматки. Але після спорожнених кришталевих келишків ми взяли не за ці ласощі, бо були не голодні. Ми вмочили в цукор по кружальцю лимона, поклали на палаючі від коньяку язики і взялися до гри. Довгий час грали мовчки, слухаючи моторошне завивання вітру й могутнє шубовскання хвиль в непроглядній темряві за вікном, і здавалося, що світ відлетів від нас хтозна й куди і ми лишилися вдвох на цій порожній і довгій косі, з обох боків обкладеної водами. Вітер бешкетував над покрівлею, порошив піском по шибках і по дерев'яних стінах, але це не порушувало, а ніби підкреслювало первозданну тишу, а ритмічний шум моря заколисував і навівав думи про вічність, красу, незбагненність та нескінченність світу, в якому й ми самі собі здавалися вічними й безсмертними. Може, під дією коньяку, а може, під враженням глухої ночі, вітряної й незвичної над збуреним морем.

Я виграв першу партію і ми випили ще по одній чарочці «Тиси». Горищенко з нагрудної кишеньки своєї білосніжної сорочки дістав сигарети, пригостив мене й черкнув запальничкою. Затягнувшись, помовчав, потім налив ще по одній крихітній чарці, але брати з столу не поспішав.

— Хочу, щоб ми випили за дружбу,— раптом запропонував він.— Щоб ніякі відстані і розлуки не розвіяли її. І ніякі вітри не роздули...

— Що це значить? — здивувався я.— Які відстані? Які

розлуки? Ми ж тільки збирасмося подружитися посправжньому і пожити поряд, зустрічаючись щодня. А ви раптом про відстані й розлуки. Не лукавте й не лякайте мене, бо ви ж мені тут найближча і найдорожча людина.

— Ви думаєте, чого в такий день Зайвий приїхав? Цей тверезий і поміркований чоловік в День Перемоги покинув дружину й приїхав сюди, щоб попередити мене: після листів у ЦК і Раду Міністрів, спрямованих проти будівництва греблі, або, як прийнято це називати, очаківського гідровузла, Миколаївському обкому запропоновано замінити мене на цій посаді. Перевести в інший район, а може, в іншу область. Це вже як бюро обкому вирішить. Подальше моє перебування на посту першого секретаря райкому тут не сумісне з моєю думкою про це будівництво, з моїм ставленням до цього проекту і його здійснення. — Він довго курив мовчки, відчужений і суворий. Потім загасив у попільниці недопалок, взяв малесеньку чарку, що втонула в його пальцях, мов перепелятку. — От і давайте вип'ємо за те, щоб не забувати один одного, — він цокнув своєю чаркою об мою і випив, не чекаючи, доки я вип'ю, хоч це й не водилося за ним. А випивши, знову налив собі й мені, не закушуючи. — Думаю, що не лише мої листи викликали таку реакцію в Києві. Хтось тут мені взявся лапті сплести чи постолити зморщити.

— Може, Лавандов?

Горищенко енергійно замотав головою.

— Ні. Цей не зможе. Не такий чоловік. Він прямий і безхитрісний. Незлобивий. Одне слово, порядний.

— Когось же ви підозрюєте?

— Отож-то й воно, що тільки підозрюю, але ніколи не визнаю напевне. Така в нас система: оберігати донощиків і пасквілянтів. Довго це з нас вивітруватиметься! І, знаєте, навіть отаким вітром, як зараз, не вивітриється. Таємність, анонімність — ось що непохитне. Ніколи не визнаєш, куди й чому тебе призначать. Чому знімуть? Формування одне, а справжнтя причина захована так, що ніколи не визнаєш. Навіть не здогадаєшся.

Мені було прикро й сіяково. Було навіть боляче за Горищенка — гордовитого, вневненого в собі, чудового організатора і проникливого партійного керівника. Та й не просто керівника, а справжнього лідера. Він успішно здійснив спеціалізацію району за дуже короткий строк, перепрофілювавши з хліборобства на бідних землях приморського шельфу на виноградарство, що потребувало саме таких ґрунтів.

— У вас в кабінеті майже всі можливі перехідні прапори,— сказав я, щоб хоч що-небудь сказати і втішити його.— У вас перші місця за всіма показниками! І це — в найпівденнішому, найпосушливішому районі області, розташованому в приморському шельфі й позбавленому знаменитих чорноземів колишнього Дикого поля. Та ще й спеціалізацію під виноградарство проведено в кожному господарстві.

— Переведено,— поправив мене Горипценко.— Всі господарства переведено із зернового клину, який тут зовсім неприйнятний, на виноградарство. Без зупинки, без коригування плавів. Але хто це враховує?

— Володимир Олександрович дуже високої думки про вас,— сказав я, пригадавши свою розмову з Васильєвим напередодні від'їзду.

— А надія є, що він повернеться? — запитав Горипценко, наливаючи наші крихітні чарки.

— Лікарі кажуть, що навряд.

— Так «навряд» чи точно не повернеться?

— Вікторе Григоровичу,— змолвився я,— не заставляйте мене говорити про те, що й так усі знають. А коли кажеш те, що треба сказати, то ніби власноручно вирок людині підписуєш. Та ще якій Людині?! Я ж його, як і ви, люблю здавна. Ще відтоді, як він на нашому заводі стажувався, закінчуючи кораблебудівний інститут. А потім працював першим секретарем міськкому партії: з підприємств і не вилазив, у кабінеті його тільки вечорами заставали.

— У тому-то й суть, що він був ініціатором спеціалізації району під виноградарство. Тому й підтримував мене. І цінував. А вже другий, що зараз замінює його, не раз і не два натякав: недобираємо зерна, бо цілий район під виноградники віддали.

— Так ви ж і хліб вирощуєте...

— І хліб, і до хліба. Третій рік першість по тваринництву утримуємо. Та й хлібозаготівлі, хай і трохи зменшені, але щороку перевиконуємо, пабагато більше пшениці здаємо, ніж березанці, хоч площі у нас менші. По правді кажучи, не хочеться покидати район: саме таке будівництво розгорнули! Пам'ятник лейтенантові Шмідту, музей Судковського, бронзові погруддя всім соратникам Суворова: адміралу Ушакову, Барклаю де Толлі, Кутузову, Багратіону, наказному отаману Січі Запорозької Головатому,— і все це за рахунок місцевого бюджету! Пам'ятник і погруддя вже відліто. Закінчуємо будівни-

цтво гранітних постаментів. А от чи вдасться встановити й відкрити пам'ятники й музей, тепер важко сказати. Якщо заберуть кудись раніше, весь мій труд пропав. Не тому, що іншому припишуть. Це мене не хвилює. Біда в тому, що ніхто на свої плечі такий тягар не візьме. Тому все в майже завершеному вигляді пустять за вітром, і поминай, як звали: а що, мовляв, це ж не м'ясо, не зерно, навіть не яйця і не виноград! — Він гірко всміхнувся.

Розділ шостий

1.

Ніхто нам не зробить більше зла, ніж близькі родичі й друзі. Ті, від кого його й не чекаєш. Тим воно дошкульніше, тим дужче б'є по наших серцях та нервах, крас душу гіркими роздумами про недосконалість світу, про марність сподівань на щастя і благополуччя в ньому.

Щось подібне трапилось й з Василем та Людою вже другої зими після нашого вселення й життя в Далекому Бейкуші. Хіба ж забудуться ранки над лиманом, коли у великому вікні на всю задню стіну з'являються, вишлювачи з-за острова, білі лебеді на синій воді.

— Дивися, Галю, — озиваюся з-за столу, де працюю з перших проблисків зорі, розбуджений гуркотом ранніх рибальських мотоциклів, які озиваються вдосвіта о пів на шосту, хоч годинника по них звірай. — Дивися й надивляйся на свою ферму, — жартую до неї, а вона схоплюється з ліжка боса, в нічній сорочці, припадає до вікна і не може одвести погляду. Іноді від захоплення у неї в очі зблисне сльоза.

Нелегко покидати такі місця на довгу зиму й читати про те, що лебеді залишилися зимувати, а лиман, де вони жили й харчувалися, замерз, і люди рятують їх, мов дітей. У такі морози в нашу дачу забиралися миші-полівки, стурбований Василь дзвонив нам, що Люда веде з ними боротьбу з допомогою суміші борошна з алебастром: поставити повсюди блюдця з цією поживою, а поміж ними — з водою. От миші, зголоднілі від зимового безхліб'я та холоду, нахапаються борошна з алебастром, а тоді як кинуться до води, — отут їм і кінець. Скільки б не налазило з колишнього звалища, якою була й давня батарея, де ми поселилися, всі гинули до одної. А потім нашестя припинилося — біда, мабуть, відбила охоту вишпорити

в покинутій на зиму дачі й ховатися там від морозів. Лишалося тільки дивуватися, як вони проникали в будинок на глухому метровому цоколі, викладеному з випаленої цегли на цементі.

— Ге-е,— казав нам Василь, коли ми на початку квітня приїхали з Києва літувати,— миші — це така худоба, що шпанину обов'язково знайде. А ні, то прогризе, як у вас прогризли спочатку двері веранди, потім коридорні, потім кухонні і в обидві кімнати. А на горіщі їх було тьма-тьмуща: кризь щілини між шифером пролізали, лізли по сходах і по стінах, а в піддашші отвори не замазали хлопці, як ставили дах. Ну, вони алебастру понаїдалися і всі до одної поколіли. Ми тільки встигали з Григорівною збирати й виносити. А потім атака припинилася. А зараз потепліло, то вони в свої нори на луках та пустирях повернулися — потомство виводять. Ходіте ж до нас, доки ваші масляні електрорадіатори прогріються та у нетоплених кімнатах хоч трохи теплом повіє. Григорівна вже й юшечку зварила — справжню, на цей раз із севрюжки попробуєте. Та й тарані ж, мабуть, за всю зиму не купували.

— Яка там тараня! В Києві рибою й не пахне. Хіба ото з осені ставкових коропчуків наловлять та продадуть за якийсь тиждень. Ми, як правило, не встигаємо на той час повернутись: приїздимо, то тільки згадки лишаються. «Та нема ж краю найкращого за наш край!» — говорила баба Горпина в «Залізному потоці» Серафимовича. Правду говорила, хоч мала на увазі не Україну, а Кубань. Тарідний край кожному найдорожчий. Оцей шум моря, легіт вітру і плескіт хвиль мені вчувалися цілу зиму. На що вже мала наша наша оука, а й та щоранку прибігає в спальню до мене: «Дідусю, розкажи мені про море. Про дачу і зайчика розкажи». Залізе до мене під ковдру, обніме за шию й замре, так слухає мої небилиці й вигадки. Все їй вигадував, що зайчик під гаражними ворітьми в кураї, нанесеному вітром, сидить і її виглядає. І про те, як море шумить, як вітри і птахи пролітають над нашою дачею, як ваш Пірат її стереже.

— А чого ж ви не взяли її з собою?

— Холодно ще. Та й роботи багато. Треба ж буде, мабуть, перетерти й перебілити стіни і особливо стелі в усіх кімнатах, та на кухні. Та й городяну якусь посадити, виноград повідкривати, дерева підсадити — роботи вистачить. Так що ніколи з нею бавитись. Хоч скучаємо за нею дуже.

— Я вже скучила, — сказала моя дружина і заплакала.

— Галина Дмитрівна і тут від неї й не відходили. Та й там, мабуть, вона більше з бабусею, ніж з матір'ю.

— Там вона в садку цілий день. Аж увечері, як усі посходяться, пощобече, першу казочку по телебаченню подивиться і спати. Бо встає ж разом з батьками — на вісім годин, як на роботу. Бідній дитині й виспатися ніколи з самого малечку.

— А тут, я примічаю, вона рано вставала, хоч ніхто її й не будив і в садок не треба було іти. Звикає, мабуть, рано вставати?

— Та звикає ж. Куди ж ти подінешся. Так вже й буде вставати все життя. То в школу, то в інститут чи університет, то на роботу. Так заведено. О, а ось і Люда прийшла! Здрастуй, Людочко, — вони обнялися, розцілувались і, як водиться в жінок, просльозилися.

— Ну, ви йдіть готуйте вечерю, — сказав Василь, — а ми ось машину з дороги помиемо та витремо, як і належить, а тоді й у гараж поставимо.

— Та не баріться ж! — наказувала Людмила, приймаючи від Галини Дмитрівни «Київський» любий торт, інші столичні гостинці.

— Будьте спокійні, — відповідав за нас обох Василь, — ми в курсі діла — не запізнимось. Вчасно прийдем, аби тільки налили.

— Заради такої зустрічі й весни як не налити — паллем! — сміялася Люда, тягнучи за собою під руку стомлену далекою дорогою Галину Дмитрівну. — У нас майже все готове, ждемо вас.

Тим часом сонце хилилося за лимани, посилаючи знову заграву на всю західну половину неба, що, палахкотючи, відбивалося в безмежних водах. Це було захоплююче видовище навіть для нашої внучки; в таку пору вона гукала: «Дідусю, йди швидше та подивися, яка прекрасна вечірня зоря над лиманом!» Все палало й палахкотило: і води, і небо, і комиші, а далекий тогобіцький берег, відкидаючи тінь, ліловів і танув в імлі сиповатій, і чайки великими й безгучними табунами летіли через лиман у поля на ночівлю — увесь світ розпросторювався, вищав і пиршав, подавався в якусь немислиму глибочинь вечірніх сутінків, що кралась зі сходу, підкреслюючи незбагненну й чарівну різноманітність і мінливість всього суцього на землі. Це було як музика, почута давно і вже забута в своїй неповторній красі, коли вона несподівано й радісно повертається і ти її пізнаєш, аж серце заходиться

з захвату і з того пастрою, який тепер прокидається в ньому наймилішими спогадами про щось далеке і неповторне, що було до нас і лишилось після нас навіки, тільки щоб його не розгубили в суцільній бездуховності, що насувається на людей, як мара.

А спустивши машину в гараж, ми не так і витираємо її, як слухаємо приглушене шубовскання хвиль, невгамовне й машливе, шум вітру і далекі гудки пароплавів, і тоді виразно уявлялося, що на цих берегах обіцялось тобі багато прекрасного, милого, захоплюючого, як буває тільки в юності.

Милий мій, незабутній Далекий Бейкуше! Я тебе пам'ятаю отаким весняним, сонячним, замріяним у ці передвечірні чарівливі хвилини, і ти згадуєшся мені, як найбільше пастя. Ти виявився таким же недовговічним, як і воно, і згадки про тебе зігрівають мою душу захопленням, сумом, навіть печаллю, бо людське життя й складається з отакої мішанини, і тут нічого не зробиш, нікого не звинуватиш — таке воно, наше життя. І коротке, й прекрасне в своїй скороминучості, і радісне та сумне, бо все одно закінчується воно тим, що нас не стає. Спочатку в Далекому Бейкуші на морському березі, а потім і на березі життя, якому нічого не доведеш, майже нічого не залишиш, бо все, що зостанеться від трудів і діянь твоїх, од здійснених намірів, — рано чи пізно забудеться, розвіється з вітром. І добрість твоя, і талант, якщо він був, і пам'ять про тебе й про тих, кого ти любив, і про тих, що любили тебе... І тут нічого не вдієш, нічим не зарадиш — добре, що хоч про ці марноти марнот починаєш думати й розуміти їх вже на схилі віку, а не замолоду, коли все ще треба зробити з того, що судилось тобі на твоєму віку.

2.

У кухні тепло було й затишно. Тепло йшло від великої плити, біля якої все ще поралися Люда й Галина Дмитрівна — смажили осетрину в помідорному соусі, і пахощі йшли звідти запаморочливі.

— Тю, — сказав Василь, — ще й смаженої захотілось. А хто ж відварену, з юшки, їстиме? Я б її ні на яку не проміняв. А ви? — запитав він мене. — Я ще з минулого року пам'ятаю, що ви й саламуру не визнаєте. Вам аби натуральну та спецій поменше.

— Я її всяку люблю. Оце ж тут тільки й покуштуєш справжню, а не виморожену осетрину. А вона, як ото про

дівчину кажуть: «Во всех ты, душенька, нарядах хороша», в усіх способах і методах приготування прекрасна — смачної риби й на світі немає. Недарма ж її звать красною, царською чи й королівською.

— Хвалить, хвалить, та не перехвалить, — усміхнулася від плити розпашіла Люда: ягоди на щоках цвітуть. — Тільки не про вас це блюдо готується, щоб ви знали.

— Знаємо, — підхопив тут же Василь. — Горищенко дзвонив?

— Дзвонив. Зараз приїде. Він їхню машину бачив, як вони через Очаків проїздили. Попросив, щоб з помідорами насмажили.

— Той усе помічає, — покрутив коротко стриженою білявою головою Василь. — Усе баче й знає: що в райцентрі й на базарі робиться, чим у магазинах торгують, що діється в районі. Справжній хазяїн. Він до нас не заїжджає — вас хоче побачити. А куди б не їхав, там знають, що любить він всяку рибу під помідорним соусом. Так йому мати бички й карасі смажила.

Горищенко приїхав з дружиною. Рита Федорівна в жовтому реглані, простоволоса, з короткою пишною зачіскою, трохи кирпата й усміхнена, привіталася зі мною стримано й просто, як з давнім знайомим, бо я не раз бував у них вдома: іноді, коли райкомівський так званий «люкс» в «Гілеї» був зайнятий, Віктор Григорович мене, бездомного, під час будівництва дачі запрошував ночувати. Особливо коли пізно поверталися з будівництва гідровузла, де не припинялись дебати, суперечки й дискусії, а також провадилися довготривалі наряди, чи із звітно-виборних зборів у далеких господарствах. Одне слово, я вже давно став для них своїм, а з Горищенком подружився по-справжньому і просто закохався в цю розумну, привітну, принципову й часом різку, але завжди справедливу людину.

Він рвучко обійняв мене, розцілувався зі мною не для годиться, як тепер прийнято, а по-козацьки тричі міцно почоломкався і, щоб сказати найприємніше, нообіцяв з'їздити до своєї старенької матері, до якої давно вже і я, і він збирались поїхати, та все ніколи, все не час. Одного разу старенька навіть телеграму прислала: «Кабана заколола Вітя приїзди». — Але хіба ж свіжиною сина вирвеш з секретарських турбот і буднів? Невдовзі після тієї телеграми їхали ми з Первомайська, з якогось обласного семінару, вночі, і Горищенко показав мені поворот у

материнське село, що знаходилося, щоправда, в іншій області кілометрів за двсті.

— Одну свиню закололи, — сказав я тоді йому, — а дві живі проїздять мимо.

Він довго сміявся й витирив сльози, тільки я так і не зрозумів: сміявся він справді чи плакав?

Осетрина і юшка на столі, ми — за столом, Вася розливає «Столичну» під нашу тиху й сердечну розмову. Якщо є кращі хвилини за оці весінні зустрічі після довгої зими, то їх за все життя знайдеться небагато. А тепер мені здається, що кращих хвилин і не буває: і дружба, й довге літо, й морські купання, і навіть наше застолля — все ще тільки починалося.

Та починалося й те несподіване й одворотне, про що ніхто ніколи не здогадується, що супроводжує людину все життя, підстерігаючи, вичікуючи свій невблаганний час, і рідко хто проживає на землі, щоб на нього не впало нагле й невідворотне горе. А воно починалося саме з цього благосного передвесіннього вечора, коли душі розкривалися назустріч весні, новому літу, новим сподіванням. І почалося воно з безвинного і навіть приємного запитання Горищенка:

— Людо, у вас є сестра? — запитав він, ласуючи гарячим шматком осетрини під помідорним соусом, щойно знято з сковороди. Віктор любив усе свіже й гаряче, буквально з вогню. Після охолодженої горілки це була незрівнянна, рідкісна закуска.

— Є, — відповіла Люда, зашарівшись і дуже зніяковівши.

— Молоденька така, — уточнив Горищенко. — Схожа на вас, тільки трохи нижча й повніша.

— А звідки ви її знаєте? — насторожився й Вася.

— Ох, і стерво ж, — несподівано сказав Горищенко, схилившись над тарілкою й покрутивши скрушно головою. — Приходила до мене жалітися на вас обох. Сказала, що Василь Григорович злісний браконьєр, наживається з маячного господарства, використовуючи город, який мав би бути пасовиськом для коня, ловить рибу в нерест, в усі заборонені терміни й продає, спекулює нею, заломлюючи нечувані ціни. Навіть в Одесу на привоз мотається з рибою на службовому мотоциклі. І це, якби ж ми не знали добросовісного, роботящого й чесного Васю, який тут один заміняв військово-морському начальству ціле відділення матросів, могло б викликати які завгодно санкції. Але Василя Григоровича і ми знаємо, і весь Очаків знає, тому на поталу його не віддамо. Так я й сказав вашій сестрі,

Людо. Так вона аж підскочила: ви, мовляв, покриваєте браконьєра й спекулянта, у нього, мовляв, і жінка така! Он він поставив її на посаду мого чоловіка, користуючись блатом! Я на них управу все одно знайду! І на вас знайду!

— І ви її не вигнали? — спитав я.

— Не вигнав, — сказав Горищенко, доївши осетрину й витираючи губи білосніжною серветкою. — День прийому громадян з особистими справами. От які бувають особисті справи! Не анонімки, то наговори, а вислуховувати мушу. Як же вам, кажу, не соромно отак свою сестру та її чоловіка порядного обмовляти? Топити! А я їх, каже, все одно по судах затягаю! Захищаєте їх тому, що й самі там рибкою постачалися. «От ви, — кажу, — служили там, на маяку. Хоч раз бачили мене або мого водія, щоб по рибу до Василя Григоровича приїздили?» — «Люди даремно не балакатимуть». — «Люди людьми. На кожний роток не накинеш платок, — кажу їй. — А ви самі або ваш чоловік бачили мене там? Ви, ви особисто, — навідав на неї. — Бачили? Підтвердити можете? Ні? То я вже маю право притягти вас до суду за наклеп. І притягну! Якщо не кинете обстріхувати мене і роботящих та чесних людей». — Горищенко запалив сигарету з дозволу жіноцтва і заспокійливо виставив руку. — Можете не турбуватись, більше вона не посміє наплюжити вас. Винесло з кабінету, як вітром здуло!

— То ви її не знаєте, — тихо всміхнувся Василь. — Її нічого не зупинить, буде шукати інших шляхів, щоб помститися.

— Людо, невже ви не можете вплинути на рідну сестру? — дивувався Горищенко. — І де такі люди беруться? Щоб своїх рідних отаким брудом обливати! Так нагло обстріхувати! За що ж це вони так вам мстяться?

— За те, що її чоловіка пожалів. Він був розбився на мотоциклі, втратив працездатність, так я домовився з своїм севастопольським начальством і його оформили на посаду метеоролога, якою поступилася Люда, що спеціальні курси проходила. Так ви повірите: за два роки — жодного запису в журналі не зробив. Вже й поправившись, оклигавши після аварії. Все за нього Люда робила, а він тільки зарплату одержував. Ну, а комісія нагодилася, перевірила всю нашу роботу, побачила Людиним почерком заповнений журнал, так хотіли навіть зарплату з нього стягнути й одразу ж наказом начальника навігаційної служби увільнити його від обов'язків, які він фактично не виконував, за що його мало до судової відповідальності

не притягли. Радів, що одкараскався. А тепер каже: це ви все підлаштували.

— Так ви ж тут ні при чому,— сказав Горищенко.— Звідки ж така ненависть і помста?

— Здавна,— спокійно сказав Вася, розливаючи юшку, бо Люда побігла доїти корову.— Їхній батько розкуркулював і моїх, і Людиних батьків, наполягав обидві сім'ї вислати на Соловки, та вислали тільки моїх, а за Людиних громада заступилася: мовляв, діти малі та й нізачо висилати. Справно хазяйнували, баркаса мали свого, коні й корови, але нікого не наймали, самі працювали, як прокляті, день і ніч не вилазили з роботи. А його батько байдикував, засідав по комнезамах, землю, наділену Радянською владою, в оренду здав, щоб не морочитись біля неї та пупа не рвати. Через те нічого й не мав. І заздрих усім. Такий і синок удався. Все б йому на готовому, все б нічого не робити й гроші одержувати. У нас тепер розвелось таких до біса. Та хай йому грець, все одно по його не буде. Давайте вип'ємо, щоб поменше анонімщиків, донощиків та оббріхувачів залишалось на нашій землі та на наших шляхах і дорогах. Щоб люди чесно працювали і чесно заробляли, без оцієї дурнуватої зрівнялівки, коли в кінці місяця ледареві, п'яниці й прогульщиків так само нараховується зарплатня, як і справжньому трудязі. Хіба ж не обідно? Ще й стягнення накладають на бригадира чи майстра, якщо не виведе рвачам середньої зарплати. А це ж брехня! Окозамилування, яке і в роботящій людині одбиває охоту працювати.

— Я не раз ставив таке питання. І на пленумі райкому, і навіть на пленумі обкому. Як у прірву. Наче й не чують. Я б вас, Василю Григоровичу, з такими думками й переконаннями, з вашою роботящістю й порядністю в райком на роботу б запросив...

— Так я ж безпартійний,— зніяковіло всміхнувся Вася.

— Знаю,— сказав Горищенко.— А чому в партію не вступаєте?

— А в анкеті що я запишу? Що батьки були розкуркулені? Таких до партії й близько не підпускали. І при Сталінові, і при Хрущові, й при Брежнєві. Та й тепер так само, при Андропові,— він же в ЦК з КДБ прийшов. Саме такий, що за законами колишніми, мабуть, до всіх підходить.

— Такий, та не такий,— роздумливо сказав Горищенко.— Хворий він дуже, от що погано. А то хоч порядок би в країні навів.

— А що ж у нього таке? — поцікавилась Рита Федорівна. — Ти б хоч нам тайну відкрив, — вона невзамітку всім нам підморгнула, але Горищенко жарту її не сприйняв, бо які ж тут жарти, коли людина тяжко хворіє.

— Я й сам толком нічого не знаю. Офіційних повідомлень нема, а на з'їзді — я ж був делегатом двадцять п'ятого з'їзду — в кулуарах балакали різне. Не мені те повторювати й поширювати — посада не дозволяє. Давайте краще вип'ємо за вас, Василю Григоровичу, і за вас, Людмило Григорівно, спасибі вам і за юшечку, і за таку рибку в соусі, і за те, що молочка принесли на закуску.

— Та хіба ж після риби і юшки молоко пити? — здивувалася господиня. — Я ще такого й не чула. Кажуть старі рибалки, що й розстройство може бути, навіть захворіти можна.

— То як кому. А мені все можна. Навіть цвяхи смажені підуть, — пожартував Горищенко. — Ну, щоб до вас ніякі навіги не приставали ні від родичів, ні від чужих людей...

— Так давайте ж краще за наших гостей вип'ємо, — запропонувала Люда. — Вони ж яку дорогу сьогодні подолали, вперше за зиму приїхали.

— За гостей у їхньому домі вип'ємо найперше, за те, щоб так надовго не покидали ні хату, ні нас з вами. А зараз будьте щасливі й здорові. Благополуччя вам і в хаті, й надворі, і в родині!

Ми всі дружно підтримали тост, поласували юшкою, що була над усе — такої наче і їсти ніде не доводилося, як у Люди.

Потім вийшли проваджати Горищенків, здивувалися тиші й теплому повітру вітерця з моря, помилувалися високими зорями й далекими та близькими маяками, і ніхто з нас не знав, що саме цієї ночі Васю чекає перше і найголовніше випробування, що переросте потім майже в цілковиту загибель.

3.

Ми розійшлися десь по дванадцятій. В нашій нетопленій цілу зиму дачі було прохолодно, хоча за ці кілька годин дух з двох електро-масляних мелітопольських радіаторів все ж трохи нагрів повітря в кімнаті, де ми зібралися ночувати. Але й постелі не прогрілись, так що довелося лягати напіводягненими. Що там казати? Ми сумували за нашою покинутою дачею, і перша ніч в ній після довгої розлуки здавалася присмною, незважаючи ні на які

незручності. Тим більш, що я люблю з дитинства спати в нетопленій хаті, де таке прохолодне й чисте повітря, так легко й гарно дихається навіть уві сні. З дороги, та ще подолааної за кермом, та після такої вечері, спалося на славу. І все ж навіть крізь глибокий сон я почув постріл і кинувся до вікна. Майже на нашу хату крутою дугою летіла від моря червона ракета, наче хтось невидимий спрямовував вогонь на нас. Ракета, проте, не долетіла, згорівши в повітрі, і стало знову темно-темно, хоч око ви-копи, і тихо. Але в цій тиші до мене долинуло не гавкання, а алісне гарчання, майже рик роздратованого пса: схоже було, що він нападав на когось. А затим почувся Василевий дзвінкий і схвильований голос:

— Пірат! До мене!

Але гарчання продовжувалося, і тут пролунав другий постріл з ракетниці, тільки ракета пролетіла низько понад берегом і впала на косі, освітивши будинки найближчої бази відпочинку, майже білий піщаний берег і зовсім темне море, запінене прибоєм, що не вгавав і в найтихішу погоду.

— Куди ти? — зойкнула спросопня дружина, коли я в темряві почав був швидко одягатися.— Тут же прикордонники патрулюють. Може, когось затримують, а ти вв'яжешся, тільки завадиш їм. Лягай, Апіка-воїн, пройшли твої фронтові подвиги. Минулося...

— Минулося, zostалися лиш могили в полі,— пробурмотів я, пригадавши безсмертні вірші нашого генія, але, й роздягнувшись та забравшись в непрохололе ліжко, довго не міг заснути, наче і дорожня втома пройшла, і якась неясна тривога не покидала мене до ранку.

4.

А з Василем трапилося ось що. З Василем-таки, з Василем... Помивши посуд, вони з Людою довго перетирали його, перетирали чарки, ножі й вилки — ну, ви знаєте, як це буває після гостей: і до їхнього приходу панервуються й наробляться господарі, щоб усе ж удалося якнайкраще, якнайсмачніше, щоб і настрій же був відповідний, і пілося, й гулялося чи хоч би «бесіда» вдалася на славу, ви-йшла цікавою й невимушеною, та й наїдки-напитки щоб сподобалися гостям. А вже як вони підуть, настане душевне полегшення, спаде нервова напруга, тільки роботи після гостей лишиться не менше, ніж до їхнього приходу. Отож доки впералися, то й півень заспівав, і, нагодувавши пса залишками розкішної трапези, Василь відв'язав його,

взяв надувного гумового човника з коротенькими веслами під руку, свиснув Піратові й почав спускатися до моря. — Та не ходив би ти вже сьогодні! — гукнула йому вслід Люда з порога, все ще витираючи якесь блюдо.

Василь нічого не відповів їй, бо й сама знає, що завтра вдосвіта пойдуть вони в свою контору в Миколаїв за зарплатою, виписувати матеріали для догляду й обслуговування маяка. Але тим, хто в зарослях лоху чекав цього моменту, засівши одразу ж, як Горищенки покинули територію маяка, досить було й Людиної фрази, щоб підготуватися і задалегідь відрізати йому всі шляхи відступу — вміли це робити вдалі хлонці з рибінспекції, напрактикувавшись за довгі роки неспокійної своєї служби. От тільки собака заважав їм по-справжньому: чого не почув господар, те не пропустить нізащо Пірат — величезна, чорна, як воронове крило, вівчарка в бойовій своїй порі: шестилітка, викохана, випещена, принята на ланцюг, щоб злізна була. Скрадливо й печотно бігла вона попереду Василя, і в самому бігові, навіть в темряві, вгадувалася сила і грація в кожному кроці й кожному рухові цього сильного, улюбленого й відданого Василеві пса: викохав же його з щепяти. Приніс з базару під кухвайкою, не пожалівши п'ятдесяти карбованців, бо знав його батька й матір — лишилися на маяках від німців справжні службові собаки, породисті й добре дресировані. Відтоді на очаківських маяках і не переводилася ця порода.

Пірат біг звивистою й крутою стежкою до моря, знаючи намір хазяїна і свої обов'язки: йому належало випроводити Василя в море й терпеливо чекати повернення. Але, як тільки вибіг він на піщану прибережну смугу, що біліла під місяцем, його чорну й видовжену тінь помітили в кущах лоху і гарячково радились, чи не покинути сьогоднішню затію та чи не діддатися слушнішого випадку, коли Василь прийде трусити сіті сам, без собаки? Може, рибінспектори й облишили б свій намір затримати сьогодні саме його, а пошукали б інших браконьєрів. Хіба ж їх мало по всьому узбережжю? Але налитий помстою й жовчною ненавистю родич, який доброго могорича не пожалів рибінспекторам і сам напросився на цю операцію, аж сичав: «Собаки вони злякалися! Та я Пірата беру на себе! Чого ж чекати, коли браконьєр сам іде в руки!»

А Василь, нічого не знаючи й не відаючи, переконаний в повній безпеці такої глухої ночі, коли ще й прикордонні патрулі не вийшли на передрашкове патрулювання, спокійно й звично кинув легкого човника на хвилю прибою,

став у нього одним, потім другим чоботом-бахилом, заклав куценькі, майже іграшкові весла у петлі, сів, розвернувся й повеслував, орієнтуючись по своєму маяку. Він не ставив тичок, не визнавав ніяких прикмет, тому його важко було зловити найдосвідченішим рибінспекторам. З багатьма був здавна знайомий — вони навіть приїздили до нього, коли виникала потреба, скажімо, у в'яленому рибиці чи копченій тарані. Так, як Вася й Люда, ніхто не вмів цього робити в усьому Далекому Бейкуші.

Начальству брали тільки в них. Це була давня традиція: рибінспекція знала, що наглядати маяків ловлять рибу для своїх потреб, гибіючи на обдутих вітрами берегах літо й зиму, але не займала їх. Ще ж Толстой сказав, що за писаними законами живуть три проценти людей, а більшість живе за неписаними традиційними звичаями, за якими і судять людину найсуворіше, і милують найдоброчливіше. Маячників важко було віднести до підлого племені жадібних і злісних браконьєрів, бо ті рвуть, скільки можуть, не дивлячись на нерест, не гребують мальком і недомірком, а маячники ловлять тільки для себе, тільки тоді, коли можна ловити, і ту рибу, яку саме пора ловити. Звичайно, трапляється й відхилення від норм, коли треба повести гарної риби начальству чи дістати якусь зачастину до маяка, дизеля чи й мотоцикла. Але й до цього рибінспекція за певних умов ставиться з певним розумінням. Але, якщо виникає конфлікт, тоді в силу вступає невблаганний закон, який, відомо ж здавна, можна застосувати і до рідної матінки — він нікого не милує і ніяких виправдань не визнає. Саме такий випадок і назрів зараз тут, біля переднього Вікторівського маяка, де закон мав уразити саме Василя.

Василь тихенько перебирав сітку, не виймаючи її з води, а перепускаючи через човен. Ще тільки доторкнувся до неї, а вже відчув, що б'ється крупна рибина. Може, осетер, а скоріше — севрюга. Він вибирав і кидав у човен лящів, судаків, пласку, мов мілка тарілка, глось, а сам чекав зустрічі з красною рибою: її скільки не лови, хвилюватися не перестанеш. Ось вона зблиснула під місяцем видовженим тілом, вкритим смарагдовими гоструватими наростами, ніби якимись медалями за якість, вигнулася й розпрямилася пружно, мов поперечна пилка. Василь підтягав її поближче до човна в самій «матні» сітки і намірявся найперше вхопити за надто видовжене рильце, слизьке та одночасно й ребристе, а потім, піднявши з води, можна буде перехопити й за хвіст — теж витончений і довгий, але без отих

ріжучих, мов бритва, наростів, якими можна поранити руки до кістки, особливо, коли риба б'ється, пручається й намагається вирватися.

І як тільки він вхопив севрюгу за довжелезного носа, ризикуючи перекинутися з човном, тільки підняв її з води, одразу визначивши в ній кілограмів дванадцять і спритно перехопивши за виткого хвоста, злий і загрозливий гавкіт Пірата пролунав у нього за спиною. Василь вкинув севрюгу в човен, одночасно виплутавши її з сіті, і оглянувся на берег. Там темніли якісь постаті, і на них наскакував з шаленим гавкотом і гарчанням Пірат. Навіть звідси Василеві видно було, що грива його здибилась, а це означало крайню роздратованість і рішучість пса, його агресивність, яка інколи лякала навіть господаря, бо тоді вгамувати Пірата могла тільки Люда — годувальниця й вихователька його змалечку, але навіть Василь у такі хвилини вплинути на нього не міг.

Рибу викидати в море він не звик, критися — теж, та й не було коли, тому Василь якнайшвидше погріб до берега, вискочив з човна, як тільки торкнувся суші, кинувся до собаки:

— Пірат! До мене! — крикнув він грізно, але пес, зачувши голос хазяїна, ще рішучіше кинувся на пришельців, стрибнув одному мало не на груди. Той ухилився і вистрілив з ракетниці вгору, сподіваючись, що попереджувальний постріл, його оглушливий звук і засліплюючий зблиск і вибух подіють заспокійливо, а то й просто злякають пса.

Але в генах Пірата дрімала відчайдушність і лють його фашистських предків, яких, можливо, натаскували на нещасних в'язнях концтаборів, тому він потужним стрибком збив стрільця з ніг, і той змушений був вистрілити в нападника майже в упор. Ракета після оглушливого пострілу шугонула над самісінькою лобастою головою Пірата, на мить засліпила його, відкинула геть, і в цю мить Василь вхопив його за пашийник.

— Ти що, мати твою, собаку дресированого на рибінспекцію награвлюєш? Спеціально натаскав на це вовкодава?! — грізно допитувався збитий Піратом, важко підводячись з піску. — Забери й прив'яжи його або зачпни в будці, бо зараз ми обшук робитимемо...

— На маяці? — не повірив Василь. — Маяк — це територія Військово-Морського Флоту, точніше — Міністерства оборони. Будете відповідати перед військовим трибуналом.

— Це ми ще побачимо, хто перед ким відповідатиме, — пообіцяв старший інспектор очаківської рибінспекції, якого Василь давно й добре знав.

Коли ж вони піднялись на урвище і зайшли в двір, там уже стояла машина начальника обласної рибної інспекції Стьопіна, і, як тільки Василь прив'язав Пірата, а потім загнав у будку й зачинив на ключок, з машини вийшло три чоловіка й оточили Василя.

— Залиште в акт обшуку й затримання — опір органам рибінспекції із застосуванням спеціально дресированого службового собаки, — сказав Стьопін. — А зараз обшукати горище й підвали. Що виявлено в човні?

— Севрюгу кілограмів на дванадцять, три лящі кілограмів по чотири кожний, дві глосі по кілограму.

— Усе занести в акт. Сіть конфіскувати. Човен знищити, — наказував, як при військовій операції, начальник рибінспекції своїм підлеглим.

— На обшук ордера у вас немає, — сказав Василь спокійно. — Човен — казенний, входить в маячний інвентар. За все будете відповідати перед командуванням, як я перед вами. Бо про все доповім завтра ж... Точніше, сьогодні зранку.

— Якщо ми тебе відпустимо, — погрозово зауважив Стьопін. — А начальство твоє ми знаємо добре — саме в нас на гачку. Давайте, хлопці, приступайте до обшуку.

— Ордер! — різко й вимогливо вигукнув Василь, не помітивши, як метнулися поза кухню на берег двоє з тих, що весь час мовчали й трималися ще внизу під час сутички оддалік.

— Буде тобі й ордер, і акт, — пообіцяв Стьопін. — Поменше б ти хорохорився. Бо по судах затаскаємо.

— Погрожуєте, значить. Ну, давайте, давайте. Там побачимо, хто з нас зловмисніше закон порушить.

— Закон? — іронізував Стьопін. — Ти ще й про закон турбуєшся, спіяманий на гарячому? Багато ми тобі прощали. На багато що закривали очі — мовляв, на маяку гибіє в найлютіші шторми і морози, хай поласує рибкою. А ти, брате, заривався. Вже заривався, далі нікуди. Доведеться тобі хвоста прищемити, а то й до суду притягти. Що там, хлопці? — гукнув він на розчинене горище, біля якого вони стояли і на якому вже орудували ті двоє з стьопінської машини.

Замість відповіді з горища полетіли в'язки в'яленої відбірної тарані, яку навіть на цьому споконвічно рибаль-

сьому березі мало хто вмів так доладно солити і в'ялити, як це робили Люда й Вася.

Стьопін до тарані не доторкнувся. Підождав, поки поскидають усю.

— Тепер порахуйте і в машину, — наказав він, а сам обернувся до Василя: — Ну, що, громадянине Гончаренко? Будете й зараз вимагати ордер?

— Обшук, чим би він не закінчився, та ще на території Міністерства оборони, без ордера, підписаного прокурором, протизаконний, — сказав Василь. — І я буду скаржитись.

— Та тут же, на березі, на косі, законів ніхто не дотримується. А ордер я вишишу зранку вчорашнім числом. Це ж дуже просто робиться, — цинічно і трохи поблажливо говорив Стьопін, йдучи до дверей кухні. — Тут, я сподіваюсь, світло є, щоб скласти акта?

Василь мовчки увімкнув світло й сів біля дверей. У будці сердито й приречено погавкував Пірат, не розуміючи, за що його покарали. Бо це й була йому змалечку найсуворіша кара — загнання й замикання в будці.

Нарешті, покликавши своїх підлеглих та вписавши в акт їхні підрахунки, Стьопін зажадав підпису від Василя, підписав його сам, підписали й інші рибінспектори — безпосередні учасники затримання й обшуку. Один примірник він залишив на столі для Василя й додав до нього квитанцію на гербовому папері. Коли вже зібралися виходити, Стьопін затримався.

— Як поїдеш завтра жалітись своєму начальству, заодно в оцадкасі сплатиш штраф і занесеш мені квитанцію. Ясно? — Він вийшов, хряпнув дверцятами, машина одразу ж завелася, для порядку газонула два-три рази, даючи обертги захололому двигунові, викотилася з території маяка і щезла, лишивши задушливий бензиновий перегар. Одразу ж звук її розчинився в темряві і затих. Люда спала в глибині великого будинку в ізольованій від двору кімнаті й нічого не чула.

Василь підійшов до столу, схилився над залишеними паперами. Перше, що він побачив, кількість рибин в акті — він їх і так знав напам'ять. Друга цифра на невеличкому бланку — 1016 карбованців — означала штраф, що його треба сплатити завтра ж. «Справу передати на розгляд суду», — прочитав він заключну фразу акта, якого підписував, не читаючи. «Та як же це?» — сказав він сам собі, бо казати комусь іншому було вже пізно. — Такий страшенний штраф, ще й до суду притягають?» Якби він прочитав це перед тим, як підписувати, то спитав би про

це. Стьопіна і, можливо, відмовився б підписати, але все вже було зроблено, Стьопін був далеко, а завтра стане ще дальшим, просто недосяжним, і Василь реально відчув, як між ним і Стьопіном став непорушною стіною закон. Та що там Стьопін! Закон став поміж ним і морем, поміж ним і світом! А коли спускався за човном і глянув на незворушне й незмигливе світло маяка, то відчув, що й між ними теж виросла перепона закону, і йому стало до сліз сумно і кривдно. Але це ще було не все: спустившись на берег, він знайшов зелений військовий гумовий човен, виданий йому як маячний інвентар, порізаним на шмаття. Краяли його, майже вздовж усього надутого борту, ще коли в ньому залишалось повітря. Ні про який ремонт не могло бути й мови. Василь намірявся просто зарити його під кручею в пісок, але потім передумав і поніс понівечений, покраяний на шматки і смуги колишній човен, схожий на капусту, до себе на маяк. Здираючись крутими глинистими сходами на кручу, він помічав дедалі ясніше її жовтизну і зрозумів, що вже світає. «Це буде речовий доказ»,— переконував він себе, але переконання не було навіть в душі: рибінспекція завжди права й безпомилна, тим більш, що докази в неї були неспростовні, а він сам був заскочений зненацька на місці злочину. «Та ще й цей Пірат»,— подумав він, але не осуд, а вдячність ворухнулась в його душі: з усіх живих істот на пустельному морському березі тільки собака заступився за нього, як міг, аж до самозречення — готовий за нього вмерти під двома пострілами з ракетниці, що не зуміли ні залякати, ні зупинити його. «Оце друг!» — подумав Василь, відчуваючи, як на очі йому навертаються сльози.

Кинувши пошматованого й покраяного човна в погрібник, він відчинив собачу будку і випустив Пірата. Пес кинувся йому на груди, лизнув в обличчя, ніби зрадівши, що Василь живий, і кинувся на берег, шукаючи своїх ворогів — нападників на господаря: він одразу собачим серцем відчув, чого вони з'явилися. Бо ніколи ж не те що не чіпав нікого, коли б Василь не вийшов з ним на прогулянку, вдень чи вночі, а навіть уваги не звертав ні на кого. Не любив тільки, як розімлілі на сонці курортниці аж стогнали від захоплення: «О! Який розкішний пес! Яка краса! Яка могутність!» — і намагалися його погладити. Чорний-чорний на білім піску, широкогрудий і по-вовчому підібраний, він не біг, а, здається, летів над землею і непомітно й спритно уникав тих доторків, тільки вуха його, завжди насторожені, здригались і липли до голови.

Оббігавши берег і не виявивши своїх та хазяїнових кривдників, Пірат повернувся на подвір'я, не застав Василя, бо той уже помчав мотоциклом до Миколаєва, захопивши всі гроші, які були на господарстві, а побачив тільки Люду, що сиділа на низькій цямрині артезіанського колодязя й плакала, він хотів лащитися до неї, хоч покласти голову на коліна, але вона сердито відштовхнула його. І тоді він вибіг аж до відчинених навстіж воріт, сів і, задерши голову, по-вовчому тоскно й жалібно завив.

Пірате, Пірате! Яким чутливим виявилось твоє собаче серце!

5.

Штраф Василь заплатив у найближчій від рибінспекції ощадкасі, і майже всі дівчата збіглися, щоб подивитися на нього: такої суми штрафу громадяни платять не часто. Та ще в рибінспекцію.

— Що, мабуть, білугу кілограмів на триста зловили? — допитувалася нафарбована і вродлива контролерка, оформляючи його ордер. — А ікри було, мабуть, з пуд?

Василь дивився на неї й мовчав.

— Такий худенький навряд чи витягнув би таку велику рибину, — висловила сумнів огрядна касирка, рахуючи гроші.

Василь вийшов від них з якимсь полегшенням і поїхав до рибінспекції. Тут було людно й гамірно, і після тиші на маяку та морському узбережжі Василю перши напнули до краю, вигуки били у вуха, а тривога підступала до самого серця, й воно билосся, тіпалося, як скажене, від пережитого, і від зовсім безсонної ночі, і від того, що на нього чекає зараз.

Ось уже гамір потроху стихає, людей меншає, а Василь все ще сидить на стільці під стіною в коридорі, чекає, коли й зовсім нікого не стане. Отоді він піде до Стьопіна, щоб, значить, переговорити з ока на око. Він все ще сподівався, що від цієї розмови залежала його доля. Але Василь помилявся: доля його залежала виключно від папірця, складеного вночі, і фактично вже була вирішена. Він саме зібрався тихенько зайти до приймальної із золотим написом на вишневому тлі таблички, як двері самі розчинилися, і Стьопін, кудись поспішаючи, налетів на нього сам своєю персоною і не здивувався, а, здається, трохи спикрив:

— Гончаренко? Ох, як ви невчасно! Сказано ж було з самого ранку, а тепер я поспішаю.

— Я й так з самого ранку сиджу тут, так у вас же людей повно.

— Квитанцію привіс?

— Будь ласка,— подав йому Василь.

— От за це молодець, а то тягнуть, тягнуть із штрафом на свою ж голову. Бо санкції жорстокішають з кожним днем неуплати.

— Тепер я можу бути вільний? — спитав Василь.

— Авжеж,— ховаючи квитанцію в кишеню, сказав Стьопін.— У суд вас викличуть по місцю проживання. Я ще не встиг оформити подання, але, сподіваюся, сьогодні відправити.

— Та невже ж отакого штрафу мало? — змолвився Василь.

— Жмуть, Гончаренко,— зізнався Стьопін.— Твої родичі тиснуть через обком, через обласне управління юстиції. А тут ще й опір — собаку нацьковував на службових осіб при виконанні обов'язків.

— Та не нацьковував я! В морі був, коли Пірат кинувся на них.

— У суді будеш доводити свою правоту,— незворушно сказав Стьопін.— Суд розбереться.— Він вже не мав до Василя ні гніву, ні осуду: виконав свої обов'язки, а доля Василева його не цікавила.

— Так що ж мені робити? — не в змозі терпіти сувору й неблаганну невідомість, таку загрозу, що мовби впала на нього кам'яною брилою й давить до землі, паралізує розум і волю, з благанням запитав Василь.

— Чекати суду,— сказав ще спокійніше Стьопін і рушив до виходу.

— А що ж мені можуть присудити? — не відставав від нього Василь.— Ви ж з досвіду знаєте?

— Такого в мене, у моїй практиці багатолітній, ще не було,— відчиняючи дверцята машини, говорив йому, все чужішаючи й віддаляючись, Стьопін: біля машини він став зовсім чужим і недосяжним.

— І все ж таки,— благав Василь, збентежено приклавши руки до грудей,— на що мені сподіватися?

— Якщо відпаде до суду опір властям з нацькуванням дресированого собаки, одержиш два роки умовно зі стягненням двадцяти п'яти процентів зарплати. Ну, а якщо приплюсують і те, то можуть засудити до чотирьох років ув'язнення. Але я ще раз підкреслюю: все вирішиться в су-

довому засіданні. А суд, як ти знаєш, незалежний і підпорядковується, тобто керується, тільки законом.

— Та мене ж на ваших очах оббрехали! — в розпачі крикнув Василь.

Але Стьопін його не почув. Він трахнув дверцятами, і машина, мов на пожежу, вискочила з двору рибінспекції і помчала широкою вулицею поміж високими тополями в центр міста.

Василь неквапом завів свого мотоцикла, натягнув шолом, міцно його прив'язав під підборіддям і рушив до Варварівського мосту і далі на Очаків, придавлений тягарем пекучої невідомості й провини, вже й тепер переповнений очікуванням кари, що застило світ, випихало його з дійсності у якийсь примарливий напівсон. Млоїло. Під серцем лежав холодний камінь страху, провини й каяття, до яких нікому в світі не було ніякого діла.

6.

Вдома, коли він повернувся, так само, як зранку, плакала Люда. Лежала, вкутавшись хусткою, і навіть обличчя не відкрила, піби й бачити його не хотіла. Дочка-восьмикласниця Світлана насипала йому вчорашньої юшки, накраяла хліба.

— Іж, — сказала вона тихо. — В тебе ж зранку не було й ресинки в роті. Поїж, таточку, і лягай, бо ти як з хреста знятий: очі й щоки попровалювалися, а губи запеклися, наче це й не ти.

Істи не хотілося, і Василь знайшов у холодильнику недопиту пляшку, налив собі гранчака, випив одним духом і не скривився: горілка видалася зовсім не міцною, аж солодкою, як вода з маяцького артезіану.

— Казала мама, може б, ти Горищенкові подзвонив?

— Пізно вже, дочко. Та й при чому тут Горищенко? З роду й з віку не просив нікого про таку малість, а тут же й рибінспекція обласна — йому не підлягає. Та хіба ж він може втручатися в судову справу?

— А тебе ще й до суду потягнуть? — здивувалася дочка. — Хіба їм мало такого великого штрафу, після якого ми лишилися без копійки?

— У них свої закони, — сказав Василь, відчуваючи, як горілка запекла десь у шлунку, і голова стала прояснятися.

Холодна юшка тамувала спрагу й випиту горілку, і світ йому вже не здавався таким похмурим, а становище таким

трагічним. Почало ніби розвиднятися. А тут засигналила машина під ворітьми.

— Піди, доню, подивись, хто там,— сказав Василь,— та відчини ворота, якщо до нас хтось приїхав.

Світлана вибігла, і невдовзі біля самої кухні рокітливо озвався могутній двигун всюдихода «Урал» — це були гості здалеку, з самого Севастополя. Василь знав і звук двигуна, і манеру отак тихо й скрадливо під'їздити. Він саме доїв юшку, коли на порозі, пригнувшись, з'явився високий військовий моряк. Випроставшись, кинув руку до козирка:

— Мічман Огієнко і п'ять матросів! — доповів він напівжартівливо, як завжди, але господар не виявив звичної привітності, не кинувся йому назустріч. Сидів і дивився на мічмана якось приголомшено чи навіть приречено, і очі поступово почали наливатися слізьми.

— Щось трапилось? — білі брови мічмана полізли десь аж під козирок, та він враз скинув картуза, і брови виявилися на місці. На місці були і його чорпо-білі погони, й золота коронка-фікса на лівому верхньому зубі, і виправка лишилася бравою, тільки голос упав до шепоту, і рука злегка затремтіла. — Якесь пещастя?

Василь розповів. І про нічну пригоду. Й про штраф. І про те, що справу передають, а може, вже й передали до суду.

Мічман сів на найближчий табурет і свиснув.

— Жаль, що ми не вибралися до вас учора. Все було б інакше. Ми б цих рибінспекторів... — він не договорив, змахнув різко й сприкріло рукою і раптом зовсім іншим тоном сказав: — Ну, нічого, Василю Григоровичу. «Від тюрми й від суми ніколи не відмовляйся», — каже наш народ. А народ знає, що каже. До того ж ми захопили свій човен — лишимо його вам. А там видно буде. Зараз наловимо бичків, зваримо юшку, пропустимо по п'ять грамів та й обмізкуємо ситуацію. Може, на наше начальство вийдемо, га?

Василь мовчки похитав заперечливо головою.

— Весла від баркаса в дизельній, — сказав він. — Черв'яки ви знаєте де копати: під отою купою гною, що біля стайні. А я піду піднімати хазяйку — занедужала, затужила, може, хоч ви її розважите. Може, хоч ваш приїзд її збадьорить, бо на мене й дивитися не хоче, наче я винен. А я жертва. Жертва доносу її рідної сестри та сестриноного чоловіка, якого після аварії два роки тримав тут на зарплаті, хоч він нічого й не робив. Ми з Людою все робили за нього. А начальство перевірило навігаційні журнали, побачило там Людин почерк і звільнило його. Після того й риють на мене, й риють, строчать доноси в усі інстанції — і район-

ні, і обласні. Оце й дописалися, домоглися свого. Мабуть, це й хабаря дали.

— От що значить дурні гроші! — запально сказав мічман. — А в нас же половина людей, зайнятих у промисловості і особливо в будівництві, одержують незароблені гроші. І готові за них горло перегризти кому завгодно. От де починається моральний занепад! Ні совісті, ні честі, ні відповідальності. Розкладаємося на складові частини і загниваемо, як капіталізм. Ану, ходімте до Григорівни, може ж, вона мене послухає, коли вас не хоче слухати й бачити. Ось тільки віддам деякі розпорядження, бо матроси аж ревуть, так хочуть пошвидше бігти на море купатися, а треба ж розвантажитись, продукти знести в підвал, а дещо, може, і в холодильник, якщо дозволите, покладемо.

— Це вже Люду питайте, — сказав Василь, підводячись з-за столу і ведучи мічмана в квартиру до господині.

— Добрий день, Григорівно! — весело й гучно привітався мічман Огієнко, якому Людмила Григорівна давно і явно симпатизувала. — Горе своє Василь Григорович мені відкрив, а я йому й кажу: треба горем об землю! І жити далі, ніби нічого й не трапилось.

— Не трапилось? — зойкнула Людмила, зірвавши хустку з обличчя, сіла в збитій вище повних стегон сукні на краю ліжка і з ненавистю глянула на бідного Василя. — Він же нас старцями зробив! Збирали-збирали, копійчку до копійчки, бо й дівчина ж он підрастає, і хату в Куцурубі надумали будувати — не вік же нам вікувати на цьому маяку! А він все одвіз і штраф заплатив! Не міг з людьми домовитися!

— А ви свою сестру та її чоловіка людьми вважаєте? — спокійно запитав мічман. — Ні, Людо, це — нелюди. А з нелюдами хіба ж можна до чогось домовитися? Вони поставили проти вас на ноги й райком, і міліцію, і рибінспекцію. Ви ж хоч знаєте, як налетіли на Василя Григоровича?

— Ні, я спала, не чула. Якби я була, то ніколи б не дозволила їм без ордера робити обшук на такому об'єкті, як маячне господарство.

— А ордера на обшук не було? — здивувався мічман.

— Не було, — тихо сказав Василь.

— Що ж це ви так сплохували, Григоровичу?

— Вони й так мені пришили опір службовим особам при виконанні службових обов'язків. А якби ще й на територію не пустив та проти обшуку повстав, то вони б і не те

вигадали, і нічого нікому не доведеш: закон моря і ночі. Ви ж знаєте цей закон.

— Вставайте, Григорівно, — обняв мічман Василеву дружину і потягнув її з ліжка, аж сукня заголилася.

Темна й дужа рука його на білому тлі шовкової сукні видавалася хижкою й бруталною — не тільки обвила стан Людмили й занурилась в западину над круто випнутим стегном, а й сягнула пальцями під пахву, вдавила одуклість розвиненої груді, ще дужче напнула на ній і без того натягнутий шовк, так що Василь знітився й одвів очі. Та як він не одводив погляду, по очах різонуло, наче бритвою, перехопило подих від білих і круглих стегон, що відкрилися, коли мічман мовби жартома Люду з високого ліжка стягував, а сукня чіплялася за жорстку солдатську чи матроську ковдру з ворсистого сукна, і від того безцеремонного жесту, що здався Василеві вкрай обурливим, але не викликав жодної реакції з боку дружини. Навпаки, Люда заусміхалась, почервоніла, звівшись на рівні, м'яким жестом, наче боялася образити мічмана, зняла й відвела його руку, вступила в тапочки й покірно вийшла з хати.

Мічман був якимось начпродом, завжди привозив їм рідкісні м'ясні консерви з болгарською чи югославською шинкою, борошно-крупчатку, вершкове масло й ковбаси холодного копчення — найчастіше сервілат. Власне, це був їхній пайок із складів Військово-Морського Флоту, за яким вони числились як вільнонаймані, хоч Василеві видавали й форму без звання, але ж мічман завжди вибирав продукти найделікатесніші та й більш, ніж їм належало. А це в кожній господині викликає почуття вдячності, симпатії: жіноча душа дуже чутлива на будь-які прояви турботи й уваги, особливо якщо вони не епізодичні, а постійні. Це трохи нагадує взаємну змову, викликає необхідність подяки, ставить їх обох у непевне, залежне становище. Василь давно вже відчував і розумів цю непевність. Чесний від природи і навіть в дрібницях принциповий, він не раз і не два, долаючи сором'язливість, просив мічмана Огієнка не робити їм цих незаслужених і незаконних послуг, на що бравий мічман завжди відповідав жартівливо: «Колісь Суворов сказав, що кожного інтенданта й каптенармуса по десятьох роках служби можна розстрілювати, будучи певним, що вони непоправно й віроломно прокрадалися, а тепер, якщо ти десять і більше років пропрацював начпродом і не навчився ні начальству подати найвишуканіші делікатеси, ні друзям зробити послугу чи піднести подару-

нок, злітай з поста і лети, куди вітер віє. Не турбуйтеся, Григоровичу, у мене цього добра вистачає. На флоті знаєте як годують матросів, старшин та офіцерів! А ми ж обслуговуємо й адміралів, яким наркомівська норма просто не по зубах, та й зарплату вони одержують не таку, як ми з вами. Я ж статут не порушую, нестачі не створюю, а привожу те, що можна й треба привезти. Ну, а якщо викрою якісь делікатесні продукти, то це вже моя особиста справа, бо я теж людина обов'язкова: невже тижнями жити на ваш рахунок посаженим гостем? Отут тільки й відпочинеш від набридливої субординації і служби. У вас, на маяку, мов у тещі в гостях: і піріжки, й сир та сметана, яких в жодному магазині не знайдеш, я вже не кажу про рибу, про юшку та шашлики!»

Так і тяглося це вже не перший рік і дедалі дужче бентежило Василя, але повстати проти щедрих мічманових підношень він не міг: образив би й мічмана, і Людмилу, яка весь час пиляє його за те, що «не вмів жити». Вона виросла в рибальській родині, де завжди торгували рибою, завжди була свіжа копійка, і базарні принципи та переконання були й залишались понині способом життя, де цінувалось найвище вміння зловити чи вкрасти побільше риби і подорожче продати її. Це вже був і не спосіб, а скоріше сенс життя, тому рибальські родинні зв'язки, як і портові, мали свої особливості: вони визначалися щоденним грошовим заробітком, умінням «крутитися» знову ж таки навколо риби і карбованця. Великою міцністю і зрідненістю такі сім'ї не відзначались ніколи — не відзначалися й тепер: там панує відчуженість і байдужість, як скрізь, де править бал чистоган. Біда Василева була в тому, що він любив дружину по-справжньому.

Розділ сьомий

1.

У нашому житті було стільки трагедій, що запитай першого стрічного, як склалося життя його роду, він міг би розповісти потрясаючу історію. Майже кожен, без винятку. Але в тому-то й біда наша, що ми рідко питаємо. В тому й складність життя, що не кожен і не всім відкривється. Що трагедію свого роду доводилося десятиліттями тримати в таємниці, щоб і самому не заgrimіти туди, де й Макар телят не ганяв чи де крутять козам роги.

Але те, що сталося з Василем, навіть серед потрясачих трагедій розкуркулювання, виділялося своєю трагічністю: коли їхню родину відправляли на Соловки, мати викинула його, шестимісячного, з саней в лютий мороз у якомусь селі, через яке вони проїжджали в сутінки, і жінці, що брала воду з криниці, гукнула: «Ради бога, візьміть моє дитя, догляньте, бо ми всі загинемо!» І Василя взяли, доглянули і врятували, а навесні тридцять третього, коли йому виповнилося три роки, рятувальники його, залишившись без крихти хліба, приречені самі на страшний голод, віддали його в «Червоне сонечко» — так звався притул для безпритульних дітей в Миколасві.

Здати офіційно дитину було неможливо, то ті безіменні й досі невідомі Василеві люди підкинули його рано-рапесенько сонного на ганок «Червоного сонечка». Він там ще й поспав трохи, доки зійшло справжнє сонце, а тоді з голоду й холоду зарепетував так, що одразу ж вискочив вусатий вахтер, згріб його в свої шкарубкі руки й заніс у той державний притулок, як заносив уже не одного підкинутого, і там Василь ріс далі на казенних харчах, доки його, підрослого, не перевели в дитбудинок.

Набідувався й напоневірявся він по тих будинках і до війни, і особливо у війну, під час евакуації. Але не вмер, не загинув. Закінчив ремісниче училище № 1 на заводі імені Андре Марті, відпрацював там на стапелях шість чи сім років і, зазнайомившись із Людою, що теж вчилася в тому ж таки РУ-1 і працювала на будівництві одного з ним корабля, вирішив податися за нею в Далекий Бейкуш, коли вона розрахувалася із заводу й поїхала до батьків, до моря, до свіжої риби й свіжого повітря, не отруєного автогенними апаратами, на яких їм обом довелося за спеціальністю працювати. Люду звільнили тому, що в неї від ацетилену підкинувся астматичний бронхіт, а Василь ходив аж до заступника директора заводу по кадрах, просився й молився, щоб його відпустили разом з нареченою,

У той час саме відмінялися дисциплінарні строгості після смерті Сталіна; Васі йшов двадцять четвертий рік, а Люді лише дев'ятнадцятий, і він не уявляв свого життя без неї: вперше після безпритульного дитинства і юності, після жорстоких умов, що панували в ремісничому училищі, де все трималося серед його вихованців на кулаці, він зустрів рідну душу, котра нехотя, з певним опором, але все більш розкривалася йому назустріч. Вже були й походеньки в кіно, де вони сиділи рядочком, тихі, мов миші, трималися за руки до самого кінця сеансу, так що долоні

аж пітніли одна в одній, і не сміли зустрітись поглядами. Але навіть за ці неповні півтори години заціпенілого сидіння в темряві перед екраном Василеві доводилося не раз битися в глухих провулках зі своїми однокашниками по РУ-1, серед яких неодмінно знаходилися претенденти на Людмилу та її прихильність. Він був у тих сутичках упертим і навіть жорстоким, не уникав їх і, хоч не завжди перемігав, гартував свій характер, а його любов до Люди ще збільшувалась, поглиблювалась, хоч і не заходила далі не-сміливого й невмілого поцілунку в тихому й темному кутку гуртожитку чи під пахучими акаціями миколаївських вулиць.

Був він несміливим тільки з Людою, але відчайдушним у боротьбі за неї із суперниками, і це підносило його в її очах, переконувало в серйозності намірів (що для неї було найважливішим) і в справжності почуттів, яких вони не могли збагнути до кінця і уникали навіть згадувати про них, не те що зізнатись в любові чи закоханості.

За все, за все Василь був винагороджений, коли, вирвавшись із заводу, приїхав до Людиних батьків у Далекий Бейкуш і замимрив:

— Ми... Я... Давно дружимо, зустрічаємось. То я оце...

— Я вже все розповіла мамі,— сказала усміхнена й враз посвіжіла на свіжому повітрі, на маминих харчах — осетрині, молоці та ікрі — його Люда, що була й тоді найкращою за всіх для нього, а тепер так розквітла за місяць, протягом якого вони не бачились, що він боявся дивитися на неї.

Надвечір вони пішли купатися до моря, і Люда у воді обнімала його за шию, тулилася до нього своїм тілом, і він теж обнімав її і не міг наобніматися. Особливо його хвилювали її великі й тверді груди під якимсь тоненьким в'язаним чи трикотажним ліфчиком, її налиті невідомою притягальною силою стегна, розкішні, тугі, навіть на дотик солодкі до млості — вона дозволяла йому гладити їх, пестити і тішитися ними, а до грудей не підпускала, грудьми вона тільки міцно тулилася до його грудей і дихала все глибше й хапливіше, так що те купання затяглося аж до ночі, і вони виходили з моря, мов розжохані коні. Хапливо повечерявши, вони пройшли через кімнату батьків, що вже спали, бо рано звикли вставати — така робота в селі і в рибалок.

Не засвічуючи світла, Люда розібрала високе ліжко з великими пуховими подушками, поклала одразу аж дві поряд — вони ледве вмістились на широкому ліжкові,

і серце Василеве обірвалось і закотилося десь далеко, бо він зрозумів, для чого це все робиться. В роті в нього пересохло, серце незабаром повернулося на місце і забилося так, що аж у вуха гупало, а Люда, як і на пляжі, спритно й швидко стягла сукню через голову, повернулася до нього спиною й шепнула: «Розстебни»,— він зрозумів, що вона мала на увазі ліфчик. Відчуваючи жар у руках і в обличчі, він намацав три гудзики, квапливо й не зовсім управно, але все ж таки розстебнув їх і одразу ж відчув, як порснули й розправились звільнені від ліфчика тугі й розкішні Людині груди, що забіліли в темряві дивовижним і неймовірним видом. Очі звикли до темряви чи місяць вигулькнув із-за хмар, але саме в цю мить Вася побачив її всю і не повірив, що на світі буває така дивовижна краса і що ця краса може належати йому і більше нікому!

— Ну, чого ж ти? — прошепотіла докірливо Люда, в одну мить пірнувши під ковдру.— Роздягайся і лягай... Іди до мене швидше, швидше, швидше...— благала вона, приїнявши його в обійми гарячих рук і прохолодних з купання тугих і округлих стегон, і Василь утонув у її гарячому, солодко-зволожілому лоні, ніби занурився в надра її привабливості й молоді краси, загубивши чи зовсім втративши себе, і все його світовідчуження зосередилося на її грудях — великих, навіть в темряві білих-білих і тугих. Вони коливалися й билися перед його обличчям безборонно й беззахисно. Він схилився й припав до них і руками, й ротом, і Люда ще дужче забилася під ним, ще гарячіше відповідала на кожен його рух, на кожен поцілунок. Вона звивалася й стогнала, осипаючи його голову, чоло, обличчя й шию палкими й безтямними поцілунками, шепотіла щось сороміцько-солодке й запаморочливе, а його мучила й пекла невгамовна жага й хіть до неї, і він не міг зупинитись до ранку.

Вона знесилювалася на якусь мить і розслаблювалася зі стогоном, навіть з молінням, але потім знову й знову відповідала на його пестоці своїми зустрічними пестощами-рухами, які Василеві здавалися неземними, бо за них він ладен був негайно вмерти, віддати життя, тільки щоб з нею, з нею, з нею, разом, разом, разом... Ох, як же далеко була тоді смерть від нього! Скоріше він перебував у безсмерті, тільки не розумів його прикмет і значення. Йому тоді здалося, що вони злилися воєдино і вже ніколи не розлучаться, не роз'єднуються, не розмежуються і не стануть нарізно самими собою, бо зараз вони, розчинені одне в одному любов'ю, стали чимсь великим і прекрасним, якимсь

чиби неземним еством, якого ще ніколи не було на землі до них і чи й буде після них, бо любов та втіхи її завжди неповторні, як музика, як сонце, як сам світ, у якому ми народилися не знати для чого, може, саме для отакої любові.

Тепер і небо, й земля, і повітря, і море, трави й дерева — все ніби й існувало для цього таїнства, завдяки йому; і своє власне життя, повевіряння, муки самотності без матері й батька — все прожите й перенесене було задля цієї ночі, задля Люди та її щедрої любові, що пролилася на нього так несподівано й оглушила його радістю, щастям, насолодою до самозабуття, в якому він нарешті знайшов себе не таким, яким зробило його сирітство й повевіряння серед чужих людей, а таким, яким він був насправді: сильним і мужнім, здібним на володарювання над Людою, над її вродою й привабами, над її любов'ю, хоч він одночасно в якоюсь оторопілістю відчував незбагненну радість бути рабом цієї любові, краси й самопожертви Людиної, що втілилася в тому, як безоглядно і навіть згубно вона віддалася йому.

Так і не заснувши тої ночі ні на хвилину, він уже в перших проблисках світання, що просочувалося крізь тюлеві фіранки, милувався її сонним, трохи змарнілим обличчям, її світлою голівкою, що зручно лежала на його зігнутій руці, й боявся поворухнутися, щоб не збудити її, не потривожити солодкого передсвітанкового сну коханої, і чим більше дивися на її уста, заплющені очі, на все спокійне і вдоволене обличчя, тим чудовішою вона здавалась йому, тим сильніше охоплювало його почуття любові й ніжності до неї. За все життя, понівечене сирітством, він на повну силу відчув, як рідна й близька людина лежить поряд з ним, віддавши йому все, що могла і що мала, і серце його тануло від вдячності й захоплення, відданості й любові.

Йому знову хотілося цілувати її, обнімати, тішитися й насолоджуватися її ласками й самою нею, але він не смів навіть поцілувати її напіврозтулені уста, а тільки схилився до самого обличчя й ловив своїм ротом її дихання, що пахло йому життям і щастям. І знав, що це — назавжди.

2.

Ранком вони пішли в сільраду й розписалися, але ця формальність обом була ні до чого, видалася скучною й непотрібною. Веселішим було рибальське весілля з юшкою,

осетриною по-монастирськи, запеченою разом з картоплею в сметані, з баянами й відчайдушними піснями, з танцями, трохи манірними у жінок і зухвалими та бешкетливими в чоловіків. Столи стояли в дворі під брезентовим навісом, що захищав від лютого сонця, хоч зводився він на випадок дощу. Однак дощі в зоні «троянди вітрів», як звалася ця місцина перепадистого приморського шельфу, на якій розмахнувся-розкинувся Далекий Бейкуш понад одноім'яним лиманом, випадають рідко. Тому тут такий соловідний виноград, що навіть місцева «кудерка» набирає за літо вищу цукристість, ніж в інших місцях найвишуканіші та найкращі сорти столового й технічного винограду. «Кудерка» — це давній гібрид вишні й винограду. Тому вона дуже зручна для домашнього виноробства: не кисне, дуже швидко визріває, при бродінні самоочищається й дає багато гарного на смак і досить міцного вина. Невибачлива й стійка, вона не знає притаманних виноградових хвороб, не боїться бур'янів і шкідників — висапась за літо раз чи двічі і хай собі росте і зріє. Ні дроту на шпалери не натягати, ні займатися формуванням кущів не треба. Та й морозів не боїться. Йї тут по всіх селах Одещини й Миколаївщини віддають перевагу перед класичними сортами: головне, що вино, навіть не закрите герметично й не окурене спаленою сіркою для консервації, ніколи не кисне і до самої весни не міняє ні кольору, ні смаку, ні міцності.

На весіллі, як звичайно, пили горілку, але другого дня, коли по всіх дворах ловили, били й смажили та варили курей, всі потяглися за давньою звичкою до «кудерки» й пили її фужерами, гранчаками, а то й півлітровими банками. Пили й приказували:

— Отака щоб і жінка була в тебе, Василю, як оця наша «кудерка»! Щоб не боялася ні тучі, ні грому, завжди була свіжа й хмільна для тебе і ні в чому тебе не підводила!

— Спасибі, спасибі, — вклонявся тверезий Василь (а тверезість молодого на весіллі здавна цінується дуже високо в народі!), — а тільки куди тій «кудерці» до моєї дружини! З нею ні «Карабурну», ні «Італія», ні «Фетяска», ні «Каберне» зрівнятися не можуть. Може, і є такий виноград, що дорівнявся своїми достоїнствами достоїнств моєї Людмили Григорівни, та росте він, мабуть, далеко за морями, а не у нас.

— Молодець, синашу, гарно сказав, — просльозився добре-таки підпитий Людин батько. — Дай я тебе поцілую. — А поцілувавши, гукнув до своєї бригади: — Хлопці! Опри-

ділим його до нас — на баркасі саме не вистачає одного після виходу Єфрема на пенсію, га?

— Та, видать, хлопець кріпкий — заводського гарту. Там жмуриків та дремлюг не полюбують.

Так, одразу ж після весілля, о шостій ранку, на одному мотоциклі з тестем помчав Василь на причал риболовецької артілі «Чорноморець», розташований на вершині Табірної коси. Зеленим баркасом вони вийшли в море ще до схід сонця і в першому ж ставнику, крім хамси, лящів, карасів та глоси, взяли трьох сажених осетрів. Їх спочатку, підтягнувши сіткою ставного невода, били молотком по широких лобах, тобто глушили, мов биків перед забоєм, бо сила в них була неміряна і своїми гострими наростами-шипами вздовж спини й по боках могли розкряти руку до кістки. Літньої пори вони встигають віднереститися, тому на ікру мало було сподівань, і все ж дві самки були з ікрою — їх і поділили між собою члени бригади, щедро нагородивши новачка.

— За давніми рибальськими прикметами такий улов випадає на перший вихід у море тільки добрим і справжнім людям, — сказав бригадир, віддаючи Василю передню частину найкрупнішого осетра з головою. А в голові ж — найбільший смак і найбільша честь для нового рибалки.

Та не встигли вони повернутися з виснажливого рейду по ставниках вздовж берега та навколо Кінбурнської коси, не встигли помитися й пообідати, як вся осетрина й ікра була вже продана жадібною на гроші й великою прихильницею чарки — Людиною матір'ю.

— Це так у вас постійно? — запитав Василь, діждавшись, коли вони залишилися наодинці.

— Завжди, — відповіла Люда, розстібаючи легкий халатик, під яким нічого не було. — Нам треба, Васю, заводити свій, самостійний дім, щоб я в тебе була не лише коханкою, а й хазяйкою в домі. А то ми тут будемо старцями, скільки б не заробляли. Та й почувати себе вільніше — буду тобі ще кращою дружиною, ще палкіше любитиму тебе.

— А хіба це можливо? — здивувався Василь.

— Побачиш тоді, — сказала Люда, підходячи до нього у всій красі, переступивши через скинутий в нетерпінні калат.

— Я й зараз побачу, — прошепотів Василь, стаючи перед нею на коліна й обнімаючи за могутні стегна. Він тулився щокую до її теплої й ніжної лона, чув під руками тугі й вивершені сідниці, вдихав її пахощі тіла і плоті, а під-

вівшись, цілував груди, обцілював її всю і не міг намілюватись нею, бо й там, у морі, уявляв ці хвилини й не терпеливився, тому день видався йому таким довгим, наче він Люду бачив хтозна й коли.

Вона не лише дозволяла йому все, а й заохочувала, благала пестити її й обнімати міцніше й сама горнулася до нього так, щоб дух забивало й захоплювало, і велика, невідома йому сила піднімалася в ньому й давала щастя і радість їм обом. Він ловив ротом її пругкі груди, а вона сама підтримувала й подавала йому їх, аж танула від його довгих жадібних поцілунків — хапала за голову й, відриваючи від грудей, впивалася своїм ротом в його рот, звивалася під ним, відповідаючи на кожний рух, випереджуючи кожне бажання, так що він навіть дивуватися не встигав, а тільки відчував велику насолоду й захоплення та любив її дедалі більше.

Одного разу вона зустріла його біля хвіртки й покликала із собою так швидко й непомітно, що батьки, зайняті щойно привезеною рибою, навіть не помітили їхньої відсутності.

— Куди ти мене ведеш? — здивувався Василь. — Я так поспішав обняти тебе, так хотів, щоб ми знову були вдвох, як завжди...

— Будемо, милий, будемо, — обіцяла Люда, ведучи його до маяка.

Там чекали на них суворий капітан третього рангу й мічман Огієнко.

— Добрий день, — привітався Василь.

А Люда сказала:

— Оце мій чоловік.

— Кораблі будували? — запитав суворий капітан третього рангу. — Наш, значить? Флотський? От і будеш тут маяком піклуватися як належить, а то поспивалися всі, канали, навіть лінзи місяцями не протираються.

Так Василь з Людою стали хазяїнувати на передньому Вікторівському маяку, територія якого, огорожена дотною сіткою, становила не менше цілого гектара — тут і поливний город, і висівання трав, особливо суданки й люцерни, і лишалося неоране угіддя для сіножаті, де після скошеного різнотрав'я випасали приписаного до маяка коня, на якому і їздили куди знадобиться, і підвозили корм, і обробляли землю. Кінь був випещений, буланій, з чорним розкішним хвостом і гривною, що закривала йому очі. Він теж походив, як і Пірат, від покинутих німцями пращурів. Тільки Пірат був нащадком вельми породистих дресированих вівчарок якоїсь особливої чорної породи,

а кінь — від битюгів-арденів, якими завойовники заїхали аж так далеко від Німеччини.

Василь прийняв від старого п'яниці і коня, й собаку, й мотоцикла з люлькою, майже нового, занедбану дизельну, в якій треба було наводити негайно та невідкладно порядок, починаючи з ремонту приміщення. Люда ще в присутності майора та мічмана заходилася містити глину, закасавши спідницю, і ті, як здавалося Василеві, з пожадливістю кидали на її оголені стегна хтиві погляди, від яких у нього з болем стискувалося серце. Помазала й побілила дизельне приміщення навдивовиж легко й швидко, ніби все життя лише те й робила, що ремонтувала казенні будівлі. Потім швиденько зварила юшку, нагодувала гостей і пішла наводити лад у занедбаній хаті.

— Сказано, вдівець! — гукнула вона. — Та ще й п'яниця. Тут нам, Васю, роботи вистачить на місяць.

— Та вже якось справимось, — відповідав Василь, радий, що гості нарешті поїхали й лишили їх наодинці з таким великим, непорядкованим, але романтичним господарством.

І хоч як його вмовляли зачекати весни, бо осінь і зима повівечать його клопти й зусилля, він за тиждень, підвісивши спеціальну люльку, пофарбував маяк: білилами — високий двадцятиметровий цоколь і яскраво-червоною фарбою — широкий, схожий на барабан, верх, з оглядовим майданчиком для обслуговування лінії маяка та непростого, графітно-дугового джерела освітлення. І став маяк над морем, мов лялечка. Звідки не глянь на цю яскраву червоно-білу споруду, в серці прокидається романтика далеких рейдів та корабельних маршрутів, серед білого дня красується він — передній Вікторівський маяк — над усім околom: над глинистими жовтавими урвищами високих очаківських берегів, над рівниною моря і степу, підкреслює сипяву небес і безмежність далечини за лиманами. Саме таким побачив я його вперше з машини Обранця, таким відкрився він усій нашій сім'ї, всьому нашому роду. Яскравим червоно-білим видом поставав він здаля, коли після зими поверталися ми в ці краї леготливих вітрів, неугавного плескоту моря, шубовскання хвиль у лиманах, що зустрічали нас весінніми пахощами й надіями, яким не судилося здійснитися: під цим маяком хотілося прожити вічність, а наше перебування виявилось тут несподівано нетривалим.

Передній Вікторівський маяк, задній Вікторівський маяк на далекому протилежному березі Березанського лиману,

а там, в кінці Табірної коси бовваніє пустельний острів Березань з могилою улюбленого лейтенанта Шмідта — навіки ви лишилися у моїй душі! Буду вклонятися подумки й сумуватиму за вами до останнього дихання на цій грішній, загадженій, задимленій і сплюндрованій землі: тільки там ще вона й зберегла своє прекрасне обличчя. Чи надовго ж? Чи побачу ще її такою? Ніхто не знає й не відає.

3.

Занило-заскількило серце у Василя від мічманської зухвалості, а Люда хоч би що: повеселіла, заусміхалася, наче й про свої кривди забула й про те нещастя, що впало на Василя, і на неї, та на їхню дочку, забула. Не могла вона ж знати, що їх чекає. А Василь уже знав усе наперед і одразу ніби побачив усе наяву, і йому стало моторошно. Він ніби одгородився від них і від усього світу. Душа його, змерзла від сирітства й поневірянь, втратила раптом в одну невловну мить тепло і ласку, придбані в любові та шлюбі з Людмилою, геть стужавіла, похоліла, як і раніше, налилася страшним тягарем відчуженості, який вже не могла знести.

Він сам пішов за веслами, сам зібрав і привів у порядок вудочки й снасті, сам накопав черв'яків, тугих і червоних, що піколи не виводились у зволожілому свіжому гною біля стайні в затінку, сам і на берег вийшов з довжелезними важкими веслами на плечі, відром і снастями у вільній руці, і ніхто — ні мічман, ні матроси, ні сама Людмила ніби того і не помічали. Наче це не для них треба було наловити бичків, щоб зварити юшку. І чи не вперше за все їхнє життя Вася відчув таку образу на дружину й за цю неуважність, а ще більше за ті сльози й прокльони, що вона вивергнула на нього через той штраф, через гроші, зароблені ним і віддані державі не з доброї волі, а як покарання. Хіба ж він цього хотів? Хіба ж це його вина, а не біда, що звалилася так несподівано через її родичів! А й мічман, гад, давно вже клеїться й клеїться до Людмили, наче його, чоловіка, тут і немає! Тепер ще йди лови йому бичків, наче якомусь панові, а він навіть забув наказати матросам, щоб не тільки допомогли господареві, а й самі наловили за вигранки, з насолодою, бо хто ж не мріяв власноручно вловити рибу, навіть таку дрібну, як бички.

Ступивши в човна, припнутого до берега, Василь поставив відро і снасті на банку, вставив уклучини в гнізда і оглянувся, сподіваючись, що хтось його все ж наздожене,

щоб прийти на поміч. Але ніхто до нього й не збирався поспішати. Мічмана й Люди в дворі не видно було, зате через косу виднівся пляж, і серед засмаглих місцевих заядлих кушальщиків та відпочиваючих він помітив білу зграю матросів, що всю веспу не вилазили з форменок і кльошів, а тепер склали їх на білому піску, і вони дратівливо вирізнялися із загального берегового колориту. Матросів було п'ятеро. Вони сиділи тісеньким колом і грали в карти. Серед них Василь вирізнув і шосту голову, що здалася йому не лише знайомою, а й рідною. Придивившись уважніше, він пізнав дочку, що саме оце повернулася з Миколаївської школи-інтернату, закінчивши дев'ятий клас.

«Вже й цю обкладають!» — з серцем подумав Василь і зіпхнув баркас з берега, пройшов за ним кілька кроків, виводячи на глибину і легко й спритно стрибнув у нього через корму. Сідаючи за весла, побачив, як шугонули з тої місцини, де щойно стояв баркас, зеленкуваті, під колір води, вужі. В деяких в пащі, перехоплені впоперек, тіпалися, билися й звивалися, намагаючись вирватись, невеликі бички, приречені на загибель: Василь знав, що жодному з них вирватись із загнутих назад гострих зміїних зубів не судилося. Про це потурбувалася природа, наділивши такою зброєю, по суті, безпечних, але дуже вправних підводних ловців. «Отак і моїх дівчат похватають, — подумав Василь з якоюсь відчайдушною мукою і самокатуванням, — і вже ніщо їх не врятує». І як тільки подумав про це, вже не міг зупинитись: малював собі картини страшніші одна від одної. Хіба ж не могла його дружина, роззізлившись на нього, віддатися мічманові, доки він ловитиме в них на очах бичків? Чому б їй не вивільнити своїх ласих і розкішних грудей перед зголоднілим на жіночі ласки бравим мічманом? Хіба ж він не кращий, не вищий, не молодший за Василя? Чому б їй перед ним не скинути халат, як скидала вона перед Василем? Лишаючись голою, привабливо-чарівною і стаючи разом з тим всевладною? «Де вони так довго? Що вони роблять? — думав він, і серце в нього заходилося від тривоги й образи. — Чому не з'являються на подвір'ї і навіть не помітили, що його немає?»

Він тягав бичків одного за одним та ще дорідних, тілестих, майже золотавих пісковиків. Кидав їх у відро з водою біля ніг, не відчуваючи ні рибальського азарту чи захоплення, ні втіхи, бо вся його увага була зосереджена на казенній хаті, де вони досі жили вже дев'ятнадцять років, мов у своїй власній. Але там було пусто й порожньо. Ніхто

не з'являвся ні з хати, ні з кухні. Подвір'я було сліпучо-біле під сонцем і здавалось пустелею, яку йому вже ніколи не перейти.

— Ну й пехай, — сказав він сам собі і зовсім несподівано заплакав, знищений духовно своїми підозрами та уявленнями ще більше, ніж подіями окаяної цієї ночі, приизливого ранку, сповненого погроз і принижень перед Стюпціним, нежданого наїзду мічмана серед дня і особливо його нахабними посяганнями на Василеву дружину. — Живіть собі як хочете, раз ви такі, — мимрив він крізь сльози, що душили його все дужче, так що він раптом аж заривав та ніяк не міг зупинитись.

Двоє хлопчиків з вудочками брели понад берегом з величкими куканами, на яких бовталосся по десятку дрібненьких бичків, і, дивлячись на них, він позаздрив їм, що вони малі, що вільні й безтурботні, що не скоро ще їм женитися, а потім, люблячи дружин, страждати отак, як страждає зараз він, що не знають вони, який підступний і який жорстокий світ чекає на них. За цими думками він заспокоївся, непомітно для себе, соромлячись цих хлопчиків, перестав плакати. Проте вони щось запідозрили: зупинились навпроти нього й довго та уважно дивились, приклавши руки козирком до надбрів'я. Він помахав їм рукою, що все, мовляв, гаразд, привіт юним рибалкам, але вони так само уважно й недовірливо дивились на нього. «Невже почули? — злякався Василь. — Не може бути: вони ж далеко».

— У вас щось трапилось? — ввічливо запитав білоголовий худенький хлопчик. — Може, вам допомогти?

— Спасибі, — відповів Василь, відчуваючи, як ридання знову здійснюються з-під самого серця і ось-ось вирвуться з грудей. — Все в порядку.

— А нам почулося, що ви плачете, — сказав другий, грудастий, кремезний і набагато засмаглиший — очевидно, місцевий.

— То вам здалося, — збрехав Василь, тамуючи хвилювання й образу, бажання комусь пожалітися, хоч би й оцим хлопчикам. Але що вони зрозуміють? Чим допоможуть? І в цю мить він зрозумів, що в таких ділах ні помічників, ні рятувальників не буває на всім білим світі.

— А бички ловляться? — не відставав місцевий. — Якщо великі, то покажіть хоч одного, бо Валерка не вірить, що у нас водяться крупні бички.

— А ось бачите якого спіймав, — Василь виловив з відра і підняв над собою найбільшого бичка, що звивався,

м'язисто випручувався з його руки і нарешті випручався-таки й булькнув за борт.

— Ха-ха-ха! — засміялися хлопці. — Оце так бичок! Був — і нема!

— Хай ще поплаває трохи та підросте, — сказав Василь полегшено. — Може, котромусь з вас попадеться...

— О-о, це було б здорово! — сказав приїжджий білявець. — Тільки човна немає, щоб ловити таких.

— Доки він виросте, — сказав Василь, оглядаючись на своє подвір'я, — то й ти підростеш, і човна тобі куплять невеличкого й легкого — гумового. Отоді ти його обов'язково спіймаси майже вдвічі більшого й жирнішого.

— Тоді я й великих бичків ловитиму, — зухвало пообіцяв хлопець і пішов понад берегом, доганяючи товариша.

Коли їх потім питатимуть начальник міліції Стерлев та молодий слідчий Збандут, чи не помітили вони чогось підозрілого в поведінці наглядча маяка, хлопці розповідатимуть обоє про великого бичка, якого той не втримав, показуючи їм, але ні той, ні другий не згадає, що чули здалеку, ніби Василь Гончаренко, ловлячи рибу, плакав. Вони просто забудуть про це в своїй хлопчачій безтурботності.

4.

Коли Василь приніс повне відро залитих водою і тому живих бичків, на подвір'ї вже було людно: приїхала подруга Людмила Таміла з своїм кучерявим чоловіком-всдієм (вони завжди з'являлися вчасно, як тільки хтось приїздив і назривала гулянка — може, Людмила й дзвонила своїй подрузі так, що Василь і не знав), який вже смажив у холодку під навісом шашлики; засланий білою скатертиною стіл був заставлений пляшками й фужерами, бо чарок тут не визнавали, стояло й дубове барильце з вином, аж зволожіле від холоду. Таке холодне вино могло бути тільки в підвалах винзаводу, і Тамілін чоловік, напевне, дістав його там, бо возив голову райвиконкому і мав доступ всюди, навіть там, куди його начальство й не заглядало. Таких спиртних водіїв у нас розвелось не менше, ніж помічників, але вони були ще пропирливіші й нахабніші — від них і зараз немає відбою в значних та дефіцитних місцях. Якби можна було ліквідувати ці дві посади — помічників та водіїв, — утримання адміністративно-господарського та партійно-державного апарату подешевшало б втричі, якщо не в п'ять разів. Тільки Василь зараз не ламав голову над звичними й давно для нього наболілими

думками: він раптом відчув себе абсолютно зайвим і чужим у цьому колі голодних молодих матросів, тілостої Таміли, що розв'язно перемовлялася із ними на їхньому жаргоні, вульгарно кокетуючи й заохочуючи їх до ще більшої розв'язності, хоч годилася їм у матері. Вона завжди викликала своїми базарними манерами глуху відразу й неприязнь у Василя, але він мусив терпіти, бо ж — кума! Людмила шкільна подруга!

Стіл готували злагоджено й швидко Людмила з бравим мічманом, зрідка перемовляючись впівголоса, мов змовники, що розуміються з півслова. Дочка Світлана у вологому купальникові крутилася серед матросів з магнітофоном, не знаючи, де його пристроїти. Всі були збуджені, веселі, мабуть, встигли вже й хильнути по чарці та по другій, і на Василя та його бичків не звернули навіть уваги. Першою його помітила дочка:

— Нащо ти наловив їх? — вередливо вивертаючи губи, запитала вона. — Невже тобі й після сьогоднішньої ночі ще хочеться риби чи юшки? Вона вже в печінках сидить і нікому тут не потрібна.

— Потрібна, потрібна, — спробував переконати її й заспокоїти себе Василь. — От ви тільки залиште поки що магнітофон, візьміть ножі й швиденько почистьте бички. Вам шістьом тут роботи на півгодини.

— Не буду чистити, набридло! — злісно сказала Світлана, хизуючись перед матросами, що теж огинались і не дуже-то хотіли братися за таку марудну справу, націлюючись на білий стіл і особливо прохолодне питво.

— Берися, дочко, сама та й матросам покажи, як це робиться. Вони кмітливі хлопці, враз затямлять, що й до чого.

— Сказала: не буду! Значить, не буду...

— Та якого чорта причепився до дитини! — вибухнула раптом Людмила. — Сідай сам та й чисть, якщо вже так хочеться тієї юшки!

— Та я ж для людей, — пригнічено вичавив із себе Василь, убитий цим сповненим зневажливим тоном, цією несподіваною зневагою, що ніби давно вже зріла в Людмиліній душі і тільки зараз, при цих чужих людях прорвалася, показуючи істинне, а не удаване ставлення до нього. — І потім ти ж знаєш: я вмію тільки ловити, але зовсім не вмію чистити бичків.

— Ну, й провалюй з ними! — ще лютіше гаркнула на нього Людмила, кинувши на нього погляд, сповнений такої неприємності й зневаги, що Василь оторопів, відчуваючи, як

у нього потерпли ноги і почали підламуватись у колінах. Він зіперся об шершавий стовпець, що підпирав навіс, у очах йому потемніло, а застелений білою скатертиною стіл став раптом чорним і відплив кудись далеко-далеко й пропав...

— Матроси! — гукнув від того подаленілого й щезлого столу зичний голос бравого мічмана, немов на кораблі під час бою чи бойового навчання.

Матроси всі виструнчилися і, як один, розвернулись до нього й вступилися очима в свого командира.

— Взять ножі! Приступити до чистки бичків! Юшку варитиму я особисто! — Він насолоджувався своєю владою, хизувався молодістю й привабливістю, але Василь вже ніби й не чув його, і не помічав його хизування: одвалившись від стовпа, він пішов до погрібника, мов у сні, набрав повну склянку хлорофосу з целофанового мішка — цим хлорофосом ще вчора вони з Людмилою труїли коло-радських жуків на картоплі і склянкою міряли норму розчину: одна склянка на відро води давала повну гарантію знищення підкинутого нам з-за океану наврипистого й дивовижно живучого шкідника, проти якого ми й досі не знайшли ефективних методів боротьби.

З повною склянкою кристалічної отрути Василь вдарився навпрошки, поза стайнею й скиртою свіжого молодого сіна, яке він встиг накосити, висушити й скласти на зиму для коня, до старих лабазів під очеретом, де колись у бетонних чапах понад стінами солили осетрів, білуг і севрюг, підвозячи їх від баркасів і шаланд спеціальними візками на рейках. Тепер там лишилася тільки вузькоколієчка, порожні чани та навесні, під час шлюбної пори, кублюлись і звивались в тугі жмути гадюки, вужі й навіть полози — він не раз бачив це страховинне видовище, від якого, як оце зараз, терпли ноги й надсадно билось серце.

Проминувши лабази й гарячково поспішаючи, немов боявся роздумати, він добіг до свого причаленого тут же баркаса, зачерпнув прозорої води, під якою хвилювалися водорості від потужних звивань вигнаного з-під берега, великого й плямистого вужаки, похитав круговими рухами воду в склянці, даючи їй розчинити ненависні й смертельні кристали хлорофосу, і, коли вода, лишившись прозорою, погустішала, підніс склянку до губів і, не роздумуючи ні однієї миті, вилив у рот і проковтнув мерзенну суміш тягучої води, змішаної з кристалами. В роті, в стравоході, відчутому на всю нескінченну довжину, навіть у шлунку

щось вибухнуло, мов грім, опалило, мов блискавка,— земля перед очима раптом підстрибнула, а синій лиман, не проливаючись, перевернувся, став сторчма, закриваючи побіліле й зпрозоріле небо, і все раптом шугнуло на нього нетутешньою навальністю й невідворотністю, і він в пекельному невидимому вогні кинувся назустріч перевернутим водам лиману, сподіваючись хоч там знайти прохолоду й рятунок. Але прохолоди він не відчув, несподівано й незрозуміло чому вдарився раптом потилицею об м'яку, ніби морська піна, землю і вже не побачив ні неба над собою, ні високих білих хмарок, що з'явилися з-за обрію,— все раптом шугнуло кудись від нього і щезло...

Тільки вогонь всередині, пожадливий і неблаганний, розгорявся й палив його все дужче, і він відчував це навіть в непритомності, в небутті, занурюючись у нього все швидше та глибше. І нічого-нічогосіпко не змінилося в довоколишньому світі: так само яскраво світило літнє сонце, так само мліли під його промінням виноградники на пологих схилах по той бік синього лиману, і чайки кричали, шугаючи за рибою, щезаючи у хвилях на якусь мить, щоб вирватися в небо із здобиччю в клюві, і тихо ж, тихо було на березі лиману, в цьому глухому куточку колишніх рибних лабазів, але пустка, що поселилася в них віднедавна, коли риби в морі й лиманах поменшало, втягувала в себе й Василя, засовувала й розчиняла в собі його ще молоде й дуже тіло, поглинала життя, що відлітало від нього разом із свідомістю.

А на маяку гриміли з магнітофона й підсилювачів пісні Висоцького, все більше блатні, пошлі й брутальні: «А мене плевать — мене очень хочется!» — гримів хрипкий і пропитий «голос», і в цю мить щось ніби штовхнуло Людмилу й шепнуло їй: «А де ж Василь?», бо вже пили чи не п'яту чарку під розв'язні анекдотичні тости бравого мічмана, а його як не було, так і немає, і страшна, підсвідома тривога, жах і відчай охопили її.

— Де Василь?! — зойкнула вона, кинувши чарку так, що та перевернулася і, трохи прокотившись по скатертині, впала на цементну підлогу, розлетілася в друзки.— Ой боже ж мій, де він подівся?

— Пий! — гукнула Таміла, наливаючи їй вина у фужер.— Ніде він не діветься! Попсіхус й прийде, як он не раз приходив мій Коля. Тільки собі ж гіршезробіть, бо вже й шапчиків не лишилось.

— Замовчи! — несамовито крикнула в розпачі Людмила.— Біжи, донечко, на берег, до лабазів, пошукай на-

шого татка, бо чує моє серце: з ним щось трапилося страшно!

Світлана зірвалася з місця, прожогом метнулася через ворота, перебігла дорогу й знайомою стежкою, що спускалась між бур'янами до лиману, випурхнула на берег і з несамовитим криком: «Тату! Таточку! Що ж це ти наробив із собою!» — кинулась до непритомного батька, в якого з рота й з ніздрів, пузиричесь і закипаючи, вивергалась прозора піна.

Усі примчалися вслід за Світланою й обступили Василя. Він не подавав жодних ознак життя. В обличчі ні кровиночки, груди не здіймалися, і коли Людмила припала до них, то вже не почула ні стукоту серця, ні дихання, тільки пузирилася й клекотіла в його нутрощах піна, вивергаючись з ніздрів і роззявленого рота, вкривала йому шію й обличчя, розтікалася навколо по траві, а ноги занурилися у воду.

— Беріть його,— сказала вона, звівшись на ноги й задкуючи від чоловіка та не зводячи з нього застиглого, нажаханого погляду,— несіть в машину...

Але Тамілін чоловік уже під'їздив чорною «Волгою» задом, все збагнувши блискавично, розчинив дверцята і кинувся до Василя разом з бравим мічманом, що теж став білий, як стіна, де й випите ділось.

Вони поклали Василя Гончаренка, чи те, що зосталось від нього, на задне сидіння, там же вмостилася Людмила, взявши його голову на коліпа, Таміла сіла спереду, і вони помчали в районну лікарню.

У відділенні «швидкої допомоги», на щастя, чергував районний нарколог — Браславський — білявий, високий і вродливий, колишній майстер спорту по боксу. Він зажив собі доброї слави тим, що в портовому Очакові рятував численних п'яниць не лише від алкоголізму, але й від смерті, збираючи їх по канавах і кладовищах пізньої осені, а то і взимку, задубілих, без найменших ознак життя. Для цього він виробив цілу систему реанімаційних прийомів з власної практики та спеціальної літератури, яку читав не лише вдома, а й на чергуваннях.

До Василя Гончаренка він кинувся прожогом, тільки й спитавши:

— Що з ним?

— Хлорофос,— коротко кинув водій.

— Скільки? — вже витягнувши Василя з машини і тримаючи його на руках, ще запитав він,

— Ціла склянка, розбавлена водою з лиману,

Браславський хитнув головою й, порухавши сходи ганку, побіг з Василем на руках у невеличке затінене приміщення, яке він пристосував для своїх реанімаційних заходів, бо реанімаційної, як і по всіх районних лікарнях, тут не було.

Людмилі, що прибігла вслід за ним, наказав:

— Простеліть! — зірвавши з себе халат, кинув на підлогу, заслапу витертим килимком, потім перекотив Василя на халат і заходився вислуховувати серце, припавши до грудей.— Б'ється,— сказав ніби сам собі, а Людмила хотіла заперечити, та він наказав їй робити штучне дихання, одночасно масуючи серце.— А тепер,— поклавши Василя на тапчан, так що голова звисилась вниз,— почнемо промивання,— він спритно засунув в рот, а потім і в стравохід шланг, стоячи на колінах і пильно вдивляючись в запінену горлянку потерпілого, і приєднав другий кінець шланга до крана, відкрив його.— Тримайте голову набік, щоб вода виливалася в таз,— кричав він на неї сердито, і вона раділа тому крикові й гніву, бо в них чулися надія на врятування Василя і прагнення будь-що здійснити ту, хай і невеличку, надію. Такої віри й запопадливості Людмила ще не зустрічала: його активну невтомність ні з чим не можна було порівняти, і вона подумала, що тільки такими й мусять бути лікарі в боротьбі зі смертю за людське життя.

Промивання робили до самого вечора. Потім дали Василю віддихатись, але за якоїсь півгодини на губах у нього знову з'явилася піна, і Браславський знову заходився промивати йому плунок. Людмила, допомагаючи, знемагала, а він, здавалося, був невтомний.

— Промиватимемо до ранку,— сказав він.— У цьому його спасіння. А вранці відправимо в обласну лікарню в реанімацію. Я вже подзвонив, і вони там готуються: добиваються дозволу в Києва застосувати недоторкані препарати. Якщо протримаємося до ранку, вашого чоловіка врятують.

Вона боялася, що Браславський запитає, як це з ним трапилось, але він таких запитань не збирався ставити, він намагався врятувати безнадійно отруєного Василя, а обставини отруєння вияснять інші органи, в компетенцію яких входять такі речі. А зараз їм обом було не до запитань і відповідей: вони ніяк не могли повернути Василю життя. Він не приходив до тями, навіть не стогнав, і Людмилі здавалося, що всі їхні намагання марні, та не так думав Браславський, завзято б'ючись із смертю. Тільки

диявольська віра в успіх та усвідомлення свого лікарського і людського обов'язку надавали йому нелюдських сил, настійливості і невтомності. Вже за вікном почало сіріти, і неподалік виразно проспівав півень, коли Василь розплющив очі, нестямно повів ними по стелі, потім глянув на лікаря, а на Людмилу й не схотів дивитися — ковзнув по ній поглядом і знову прикипів очима до свого рятівника:

— Товариш Браславський,— впізнав він його,— у мене все попалено всередині. Там і зараз вогонь. Гасить його чим-небудь...— І заплакав.

— Будемо плакати, Васильку? — тихо спитав його лікар.— Чи будемо боротися за життя? — вже гучніше й докірливіше допитувався він.

— Кому воно потрібне,— прошепотів Василь і заплющив очі.

— Вам, друже мій,— сказав Браславський, закурюючи сигарету.

— Мені воно тепер ні до чого...

— Вашій дочці, дружині.

— У неї є мічман. Спитайте її, вона сама вам скаже.

— Васечко, Васечко, що ти таке говориш?

— Васечко-Васечко,— не розплющуючи очей, знесилено прошепотів він, одвернувши від неї голову.— Був Василь, та весь вийшов. І йшла б ти собі додому, доки я тебе не послав ще далі...

— Та ти ж ніколи мені слова накриво не сказав,— заливалася слізьми Людмила, хапаючи його за руки.

Василь кволо, але настійливо висмикнув схудлі й обезкровлені за ніч руки й голови до неї не повертав.

— Товаришу Браславський,— проказав він твердо.— Дайте мені відпочити. Накажіть їй покинути кабінет.

Замість відповіді, Браславський підвівся і швидко вийшов сам.

— Усі покидають... Усі одвертаються,— сказав Василь і заплакав знову.— Які жорстокі люди...

— Я ж тебе ніколи не покину, Васечко,— плакала й собі Людмила.

— Краще б мене й не підбирали, як ото мати викинула на сніг...— Він, здається, не чув її або не хотів слухати і розмовляв сам із собою.

Людмила нахилилася й поцілувала його в щоку, але він так і не повернувся до неї. Щока була холодна і смерділа хлороформом.

— Я ж люблю тебе одного,— плакала Людмила.— Навіки люблю...

— За що ж тепер мене любити? І як тепер любити мене, коли я не сьогодні-завтра умру. Люби тепер мічмана, якщо він ще не втік. Так що поспішай, може, ще застанеш. Ви ж півдня не виходили із спальні, доки я ловив бичків. Думаєш, я не бачив? Гадаєш, мене можна обвести навколо пальця? Ні, я все бачу, все тямлю і все розумію.

— Та нащо він мені здався, коли я люблю тебе одного,— аж заходилася в риданнях Людмила.

— Тепер уже пізно говорити про це,— суворо глянув на неї Василь і знову одвернувся до стіни.— Все одно я не вірю тобі, і ти мене ніколи не переконаєш ні в чому. Іди собі додому. Дай мені вмерти спокійно. Єдине, що я прошу. Видно, змалечку мені не було місця на цьому світі, як і моїй матері й батькові, всьому нашому родові. Страшне життя, страшний і світ — дурні люди родяться в ньому. Навіщо? На муки? На страждання? — Він одкинув голову і завмер.

— Лікарю! Лікарю! — закричала Людмила й обома руками вдарила у зачинені двері. Вона побачила за порогом сонячний ранок, людей, що поспішали на пляж через лікарняну територію, а на ганку сидів і спокійно курив Браславський.— Він знову...

— Що — знову? — спокійно повернув до неї стомлене обличчя завзятий і відданий своїй справі Браславський.— Він просто заснув. А я викликав з Миколаєва «швидку допомогу», бо нашою везти забороняють. Так що йдіть додому, заспокойте дочку...

— Я б хотіла супроводжувати його...

— Ну, що ж би ви там робили? — спитав Браславський.— Його ж одразу покладуть в реанімацію на тиждень, на два, а може, й на цілий місяць. Їм потрібна якнайповніша інформація. Тому супроводжуватиму отруєного я, а не ви. В машині місця не буде, бо хтось з реаніматологів приїде за ним звідти. Ви зробили все, що могли, допомагаючи мені. Тепер можете йти спокійно додому і, як кажуть старі люди, уповайте на бога. А я скажу: на нашу медицину. Ніхто напевне не може сказати, чим обернеться це страшне отруєння: такої дози в практиці ще не бувало. Та й хлорофос — препарат порівняно новий, його властивості ще не вивчено.

Людмила слухала й не чула його: голова в неї йшла обертом від хвилювання й безсонної ночі. Горе зістарило й

спаплюжило її, і була вона як з хреста знята. На вигляд. А внутрішньо її ніби ще тільки розпинали і до зняття з хреста було ще далеко.

— Я не витримаю тягара провини, — сказала вона.

— Якої провини? — здивувався Браславський. — Весь Очаків знає, що минулої ночі рибінспекція брала Василя на гарячому, а Пірат кинувся на виручку, так що ледве ракетницею відстрілялись від нього. Відомо й про величезний штраф, накладений на Василя, — такого ще й не пам'ятають в Очакові. І те, що судом йому погрожують. От він і не витримав такого тиску.

— А я не підтримала його. Я ще й вилаяла його вперше за наше спільне життя, плакала та докоряла йому, коли на душі в нього й так було темно, як у ямі. А тут ще й мічмана чорт привів — з інспекторською перевіркою підгрянув і продукти за другий квартал привіз із Севастополя...

— Нащо ви мені це розкажете? — тихо спитав Браславський. — Я ж не слідчий. Це, якщо, не приведе, господи, Василь Григорович покине нас, тоді вам доведеться все розповісти й поленити слідству.

— А це може статися? — зойкнула Людмила, кидаючись до Браславського.

— Усе може бути. Я ж кажу — випадок унікальний, і ніхто не може передбачити, як розвиватиметься процес отруєння. Чи вдасться його зупинити і нейтралізувати. В шлунково-кишечному тракті ми з вами його зупинили, але ж отрута потрапила в кров, у плазму. Невідомо, як відіб'ється все це на нервовій системі. Ми зробили все, що могли. Так що йдіть відпочивайте.

— Та який там відпочинок може бути для мене? — здивувалася Людмила.

— Ну, а чого ж ви тут тинятиметесь? Він заснув — це добра ознака. А в кареті «швидкої» місця вам не буде.

— То хоч виряджу? — не то спитала, не то попросила Людмила.

Браславський стелав плечима і нічого не сказав більше. Втягнув і запалив ще одну сигарету. Дивився на людей, на пляжників, що протоптали стежку до моря навпростець через територію районної лікарні, сміливо беручи в кінець її огорожу, немов бар'єр із спортивного багатоборства. Там вилискували засмаглі і зовсім білі округлі й вабливі жіночі стегна, коли заголялися спідниці чи сарафани, і зблиск цей мимоволі притягував погляд.

Василя проводжав і я, дізнавшись тільки вранці про всі його нещастя й примчавши до лікарні своєю машиною. Він тримав Людину руку в своїй руці і всміхався мені назустріч, задержавши голову, бо лежав уже на пошах у машині з відкритими задніми дверцятами. Цей жест обіцяв замирення, і Люда теж усміхалась, але ніхто не знав, що діється в душі Василя, у його вражених отрутою нутроцах, і мені була страшна та його вимучена усмішка на змарнілим обличчі з проваленими щоками і осоружною смагою на вустах.

— Жаль, що вас не було вчора,— встиг сказати мені Василь, подаючи схудлу, але ще чіпку й жиливу руку, за смаглу, як у мулата.— Якби ви були, може, нічого й не сталося б,— сказав він зовсім по-дитячому.

Я нахилився й поцілував його, бо ніяких слів не ви-стачало, щоб висловити йому співчуття. Найкращі слова тут були б зайві, тим більше, що водій «швидкої» підняв і тримав відкидні задні дверцята, через які Василя з пошами й запроторили в машину.

— Дорога кожна хвилина,— сказав мені, вскакуючи в бічні дверцята, Браславський, суворий і зосереджений як піколи.

Тільки з цього я й зрозумів, що Василя підстерігають ще й не такі випробування.

Дверцята з різким стуком зачинилися, водій в три кроки оббіг машину, спритно стрибнув за кермо і рвонув з місця, увімкнувши синю тривожну мигавку. На виїзді з лікарні він дав коротку й різку сирену, у відповідь на яку всі машини зупинилися, даючи йому дорогу. Він круто взяв праворуч і за мить щез з очей у мареві і сонячному блиску, лишивши нас і в першу чергу Людмилу в тривозі й невідомості.

Я запросив її в машину, і ми повернулися на осиротілий передній Вікторівський маяк. Не видно було на ньому ні мічмана, ні матросів, ні їхньої потужної машини «Урал». Не висів на загіненій стіні надутий зеленкуватий Василів човен, так нагло й осоружно покращий вночі рибінспекторами, тільки вітерець, подмухуючи знехотя з моря, крутив по спустілому подвір'ю кружальця пилу. Воронкою закручуючись навколо своєї осі, вони шугали поміж кущами бузку й порічок, поміж горіхами й вишнями, засипали чорного Пірата немов борошном, а він, прив'язаний біля будки, лежав, уткнувшись писком у землю, і час від часу чи то стогнав, чи вив, пробуючи голос. І таким горем і розначем віяло від нього, що в мене аж серце зайшлося. Щось було

людське, а скоріше навіть дитяче в його квилінні, щось жалібне й тужливе, і йшло воно з глибин відданого собачого серця, віщуючи біду ще більшу, а для пса і зовсім певносноу.

— Пірате,— озвалась до нього Людмила, підійшла й погладдила його по широкому лобі й загривку.— Піратку, що з тобою? Васю ми врятували й на Миколаїв відправили. Ну, чого ж ти так сумуєш?

Пес підняв голову і раптом завив так розпачливо й гірко, що нам обом стало моторошно.

— Одв'язи його, Людо,— сказав я.

— А не рвоне він у Миколаїв? — засумнівалась вона.

— Та невже ж він такий ясновидящий? Хай побігає, пошукає хазяїна, бо з учорапньої ночі його ж, мабуть, не відв'язували?

Люда відчепила ланцюг, і Пірат, ніби тільки й ждав цього, летючим і м'яким своїм кроком вигулькнув за ворота, побіг понад асфальтом на Очаків, приплюхуючись на бігу.

— Бачив і запам'ятав, куди повезли Васю,— сказала Люда.— Тепер не знаю, чи й вернеться. Він же любив Василя до безтями, бо той вицяньчив його з отакенького, як рукавичка. Сам молоком поїв із соски.

Пірат біг і біг понад дорогою, все меншав і меншав на очах і, спустившись у балку, цез і розплився в мареві.

Тепер уже на маячному подвір'ї й справді не лишилось нічого, крім журливих завивань вітру у щоглах та метких і хистких стовпців пилу, що крутилися й гасли по спорожнілому піщаному плацу й порошчали піском по цупкому бузковому листю. Поїхав з цього спорожнілого двору і я. Люді, що притримувала ворота від наскоків вітру, сказав:

— Приходьте тепер частіше до нас. Та не соромтесь, якщо виникне потреба в якійсь допомозі. Це ж через дорогу.

— Спасибі,— відповіла Люда, зачиняючи ворота, і в її очах зблиснули сльози проти сонця, аж тут і піском сипонуло в обличчя, і вона, вхопившись за нього обома руками, заплакала вголос. Так, плачучи, попрямувала до казенного ганку, над яким висіло яскраво-червоне пожежне знаряддя, й, стукнувши дверима, сховалась від сонця, од вітру, та не сховалася, звичайно, від себе й від своєї туги, від горя і розпачу, і я нічим не міг їй ні допомогти, ні

зарадити, ще раз пересвідчившись у неблаганності та жорстокості світу, якому нічого не доведеш і в якому нічого не зміниш, хоч як би намагався й прагнув змінити.

Розділ восьмий

1.

Лавандов приїхав до мене підвечір, коли ми з дружиною поливали квіти. Поливання було не з легких: спочатку витягали з семиметрової глибини відрами воду, носили її по двох відер кожен на відстань до ста метрів, а там вже переливали в поливалку і кропили нею, щоб не збивати цвіт, не півечити тендітних стебел і листя. Він довго спостерігав за нашою роботою мовчки, потім почав розводитись про водогін, який проходить під землею повз нашу дачу, про те, що звідти можна зробити відвід на нашу територію і тоді поливати плангом. Брався навіть переговорити з керівництвом заводу «Океан», що протягнув цей водогін від артезіану на свою базу відпочинку, але я чомусь не вірив жодному його слову і чекав, коли він висловить справжній намір своїх відвідин.

Дійсно, коли ми полили квіти і дружина пішла готувати вечерю, він взяв мене під руку і сказав, як доброму знайомому або навіть другові:

— Приїхав оце по допомогу: напишіть, будь ласка, про наше будівництво в місцевій, обласній і навіть центральній пресі. Хай люди знають, що це за грандіозний проект, які блага він несе в майбутньому...

— Ми вже говорили з вами й з товаришем Водолієм, що ніяких благ не несе, — нагадав я, — що, навпаки, принесе він, цей проект, і здійснення його таку екологічну катастрофу, наслідки якої передбачити просто неможливо. Я змінив думку свою про це тільки тоді, коли ви мені доведете...

— Та нічого ж я вам не збираюсь доводити! — перебив мене Лавандов.

— То й мови ні про яку публікацію не може бути.

— Господи, — сплеснув руками Лавандов, — невже ви й досі перебуваєте на старих своїх позиціях?

— Перебуваю. Бо що ж змінилося відтоді, як ми обговорювали початок вашого будівництва?

— А ви не знаєте? — здивувався він. — Затверджений проект одержали. Давайте поїдемо до нас на промбазу, я вас ознайомлю з ним, і всі ваші сумніви розвіються.

— Нічого не розвіється, товаришу Лавандов. Бо в принципі залишається перекриття Дніпра й Південного Бугу і повернення в єдиному комплексі з очаківським гідровузлом у нашій південноукраїнській стени Дунаю, цієї сточної канами найрозвиненіших промислових країн Європи. Якщо ж до цього додати позбавлення Чорного моря stokів таких велетенських, найголовніших постачальників води, то що ж буде з нашим прекрасним морем, вже й так загідженим до краю?

— А що ж ви пропонуєте? — запитав Лавандов. — Яку альтернативу?

— Альтернативу чому? — перенитав я його. — Альтернативу вигаданому водному дефіциту? То невже ж він зникне із зникненням рік?

— А ви впевнені, що вони зникнуть?

— Якщо нікуди не тектимуть, то перетворяться в застійні болота. А дефіцит водний вигадали ліпіві душі, бездумні чинодрази; замість того, щоб шукати безводних технологій в промисловості, особливо металургійній, розвивати традиційні види енергії, такі, як використання сонця і вітру, розробити ощадливу технологію поливу і всіх інших меліоративних робіт, вони, а з ними й ви особисто, вдаються до фантастичних, а то й шкідницьких проєктів, наче в нас немає ні Кара-Богаз-Голу, ні Ладони, ні зупиненого постановою партії та уряду повернення сибірських та північних рік. Я збираюся написати, але не во славу здійснення вашого проєкту, а всупереч йому. До того ж поставити питання, хто вигадує загибель рік і самого Чорного моря? І притягнути їх до відповідальності з усією строгістю закону.

— О, ви заговорили мовою тридцять сьомого року, — сказав Лавандов.

— Тридцять сьомий тут ні до чого. Диверсії не перестають бути диверсіями, будь вони економічні, політичні чи екологічні. А проти диверсій і диверсантів треба боротися всіма дозволеними законом методами.

— Так ви й нашу будову вважаєте диверсійною?

— Я її вважаю катастрофічною, бо вона призведе до екологічної катастрофи. Я не знаю, скільки можна це повторювати.

— Якщо здавна кажуть, що повторення — мати вчення, то ваші повторення нагадують мені шаманські заклинання. Ви мені пробачте, але...

— Не маю до вас жодних претензій. Прошу лише позбавити мене таких пропозицій, бо тут я вам не помічник,

а супротивник. Так що і сьогодні, і в майбутньому шукайте собі інших авторів. І не будемо більше повертатися до цієї теми.

— Ну, не будемо, то й не будемо, — погодився Лавандов. — Я до вас теж не маю претензій. Тим більш образ. Ви так думаєте, а я інакше. Що ж, зостанемося кожен при своїй думці. Мене тільки непокоїть те, що виступи в пресі отаких ретроградів, як ви, роблять нашу будову непопулярною, зменшують приток робітничої сили, гальмують фінансування...

— Не прибідняйтеся. Фінансами ви забезпечені на цілих дві п'ятирічки. Та ще й якими фінансами — мільярдами!

— На ділі нам і цього мало, бо треба вже замовляти устаткування, залізничне полотно і рухомий склад: тепловози, вагони, станційне обладнання. Роботи поки що розгортаються вшир, а нам треба заглиблюватись у виконання проектних вимог у повному обсязі.

— Я чув, ваш батько партизанів на Волині, а в містечку Устилуг йому поставлено пам'ятник, бо він десь там поблизу загинув у нерівному бою з фашистами. Скажіть, ви ніколи не пробували очима загиблого батька глянути на наслідки своєї роботи? Невже б він був радий з того, що його син зупиняє дві великі українські ріки, не пускає їхнього стоку в Чорне море і тим самим ставить під загрозу саме існування і рік, і моря?

— Запитання риторичне і фальсифікаторське, бо ще ніхто не довів, що ріки загинуть. Про море я вже не кажу: з античних часів його рівень значно підвищився, так що деякі берегові поселення, островці, маяки частково або повністю опинилися під водою — я про це читав нещодавно в «Неделі». Очевидно, не за рахунок річкового стоку — він з тих часів не змінився або змінився дуже мало. Треба думати, що причина тут у взаємодії між Середземним та Чорним морем, яка мало досліджена. І не виключено: як тільки рівень Чорного моря при будівництві греблі знизиться, йому тут же на допомогу прийдуть води Середземного моря за принципом взаємодії двох суміжних судин, заповнених рідиною. Ви ж, сподіваюсь, не забули цього закону, викладеного в шкільному підручнику фізики?

— Не забув. Саме я й ставив питання про взаємодію Середземного й Чорного морів на попередній нараді в райкомі партії. А до мене виявляв неабиякий інтерес до цієї проблеми колишній перший секретар обкому Володимир

Олександрович Васляєв, який зараз перебуває в дуже тяжкому стані в Феофанії під Києвом і навряд чи вийде звідти, чи повернеться сюди.

— Знаю. Чув про нього. Ще один противник нашого будівництва. Намагався діяти через Академію наук України, але там його не підтримали...

— Підтримали, як же. Навіть науково обґрунтували педоцільність вашого будівництва і подали відповідний документ в Центральний Комітет компартії республіки. Але всесоюзні відомства, зокрема Мінводгосп СРСР, зігнорували це наукове обґрунтування, розгорнувши тут роботи і довівши вам план обов'язкового виконання у найстисліші строки. Якщо взяти до уваги, що на зупиненому й відокремленому від моря Південному Бузі широко розгортається будівництво додаткових реакторів атомної електростанції, то варт задуматися, що ж буде з рікою? Вона перетвориться на замкнену градирню для охолодження атомних реакторів, втративши всі свої географічні й гідрологічні ознаки? Що ж це, як не екологічна диверсія? Хто її спроектував, вигадав, а тепер здійснює? І задля чого? Ви про це подумали? Ваша діяльність злочинна, і за це доведеться відповідати.

— Атомною енергетикою не займаюся й не маю до неї ніякого відношення,— сказав незворушний Лавандов.— Маю завдання збудувати очаківський гідровузол — таке завдання випадає раз у житті та й то небагатьом будівельникам. Грандіозний проект! Грандіозне будівництво! От давайте поїдемо та подивимося все на місці: майбутній створ, конфігурацію греблі, ознайомимося з її проектними параметрами й прив'яжемо їх до місцевості. Я певен, вас це теж захопить, і ви зміните свою думку.

— Так легко й швидко своїх думок не міняю. Тим більш — вивіренних і зважених думок. До того ж у мене велике нещастя з сусідом...

— А-а, з Василем Гончаренком? Чув, чув. Бувають же такі диваки.— Червоноокий Лавандов дивився мені у вічі нахабно, з відчуттям повної і незаперечної правоти, і в мене глибоко в душі ворухнулась ненависть чи щось схоже на неї. На язик просилися слова нищівні й образливі, але я зробив над собою зусилля і тільки й сказав:

— Ви бездушна людина. Саме таким і здійснювати диверсійні проекти. А мені зараз життя Василя Гончаренка, що висить на волосинці, дорожче за ваш проект і за ваше будівництво. Тому я нікуди не відлучуся, аж доки не проясниться його становище: може, я зявлюсь,

може, чимось допоможу? Ну, хоча б дружину повезу в Миколаїв до нього в разі потреби.

— Вузько дивитися,— сказав Лавандов.— Ще вужче судите. Я б міг поскаржитися куди слід на те, що ви називаєте будівництво очаківського гідровузла диверсійним...

— Ви й на це здатні? Але ж у нас приватна розмова. У вас просто не виявиться свідків.

— Анонімки на свідків не посилаються, а скільком людям вони загубили добре ім'я, кар'єру, а то й життя.

— Знаєте що,— порадив я йому тихо,— не приїздіть більш до мене.

— Будь ласка,— з готовністю відповів він.— А що трапилось?

— Просто не хочеться вас бачити. Тим більше ображати. Хоч ви цього й заслуговуєте. Але, якщо ще раз приїдете, прожену к такій матері!

— Подумаєш, пи-са-тель! Інших знайдемо. Передовіших, сучасніших.— Він стрибнув у машину, трахнув дверцятами і рвонув з місця так, що з-під задніх коліс порснули по мені дві цівки гравію, не прикритого асфальтом. Обтрусившись, я подивився йому вслід і пошкодував, що не сказав йому всього: або вже говорити до кінця, або вовсім і не починати.

Але попереду було головніше — боротьба за Василеве життя. А також проти очаківського гідровузла, який мав відлучити Південний Буг і Дніпро від рідного Чорного моря, вбити те, що існувало мільйони літ, цілі епохи та ери, що пронеслися над цим краєм разом з вітрами й ураганами, не знаючи, що колись темні й ворожі сили візьмуться все це, одвічно єдине й неохитне, що так мудро й неспішно створювалося природою віками й тисячоліттями, зруйнувати й порушити задля якихось амбітних, підступних, людиноненависницьких планів, висунувши на поверхню автиприродних діянь безвольних Водоліїв та Лавандових, які, власне, нічогосінько вже не вирішують, а лише виконують поставлене завдання.

Найдужче мучила думка: поставлене ким? Задля чого? Спустошити і знівечити цей край? «И рассыньтєсь в народах, и все в проклятом их доме отравите удушьем угара»,— билося в пам'яті й серці не віршем Хаїма-Нахманна Бялика, колись прочитаним з жахом і здивуванням, а заповітом ненависті і прокляття, що зависло над усім народом та його землею, хоч ні народ, ні земля ніколи й ні перед ким не могли бути винними. Так само, як ріки й моря. Але, очевидно, жорстоке двадцяте століття, сг-

нувши апогею ненависті, проклинає субстанції не підвладні ніяким емоціям, вічні й незалежні, благородні в чистоті свого об'єктивного мільйоннорічного існування заради людства й життя на землі. Це нагадувало Апокаліпсис і здіймало в душі скорботу й печаль, які вже ніхто не міг і не зможе втолити.

«Утоли моя печали...» Погамуй мій розпач над безмежним морем, під високими блакитними небесами, які відчужуються від нас і відходять все далі, нами ж відторгнуті, нами ж загіджені, нами ж утрачені назавжди.

І це найліпше відчуваєш у тихому й самозамкненому Далекому Бейкуші, між лиманами й морем, під далекими й близькими маяками, серед лебедів і осетрів, змії і альбатросів, поміж косами й островами, на яких дримають наша слава й історія.

«Утоли моя печали». Погамуй мій розпач і відверни плач мій великий і ревний жаль за тим, що ніколи не вернеться, як молоді наші літа.

2.

Одвезіть мене в Миколаїв,— благала Людмила, як я й сподівався.— Я знаю, де обласна лікарня. Я знайду там реанімацію й сидітиму хоч на ганку, хоч під її стінами, доки там борються за його життя.

— Не треба благати,— змолвився я і став виводити машину з підземного гаража.

Соцде хилилося за Березанський лиман, червоніло само й ніби плавило його води у якійсь пекельній плавці — все палахкотіло нетутешнім рожево-багряним сяйвом, захопивши і небо, й лиман на всю його широчінь, далекий гористий берег з глиняними урвищами, що зараз здавалися золотими. Все аж тремтіло й переливалося в надмірі світла й простору над цим плесом, захоплювало й дивувало, хоч скільки б ти бачив його, хоч як надивлявся — все одно не надивився, не намилиуєшся, не надивуєшся цій неземній красі. Здається, ти й сам розчиняєшся в цьому сяйві і стаєш його часткою, і де б ти не був потім, воно скрізь буде з тобою завжди.

Та коли ми розвернулись і поїхали на схід, сяйво лишилось у нас за спиною, і нам відкрився лагідний і тихий вечорюючий світ, у якому з першими сутінками залягала велика печаль, що передавалась мені від Людмили. Дорога пірнала у вибалки й бігла далі та й далі понад самісіньким береговим урвищем, за яким синіло й по-вечірньому

хмурилось море. З однієї балки вискочив чорний і великий Пірат, зупинився й довго дивився нам вслід — пізнав нас чи нюхом відчув хазяйку.

— Прибігав додому разів три, — сказала Людмила. — Побігає, понишпорить по подвір'ю, обпюхає все і знов побіжить шукати Васю. А Вася... Вася... Що він тільки наробив із собою, зі мною, з нашим життям, з нашою дитиною. — Людмила закрила обличчя руками і розридалась.

Я вів машину, і мало не вмлівав від співчуття, і нічого не міг їй сказати, нічим було втішити її під великим тягарем горя й невідворотності того, що чекало на всіх нас у майбутньому.

Промайнув забитий пістрявим пляжно-курортним людом Очаків, і ми вирвалися з-під його тополь, акацій і кленів на просторінь асфальтової магістралі, порожньої в цей передвечірній недільний час, звільненої піби спеціально для нас. За смердючою бензоколонкою починався духмянний степ з польовим аеродромом та овечими пасовиськами по ліву руку, зеленувато-темними виноградними шпалерами по правій стороні.

А там, на тридцять сьомому кілометрі, очаківська дорога вливається в автостраду Одеса—Миколаїв. Коли ми під'їздили до цієї розвилки, вже западав вечір, і машини по автостраді мчали з увімкнутими фарами. Їх було багато — суцільним потоком йшли вони одна за одною на великій швидкості, і ми довгенько-таки чекали, доки змогли вписатися в цей потік.

Люда задивилася на цей нестримний потік, відволіклася від своїх гірких думок про чоловіка й трохи заспокоїлася. До Миколаєва ми їхали мовчки. Місто зустріло нас розсіпаними вогнів, що відбивалися в широкому Південному Бузі, який за стрілкою прийняв у себе степову милу річку Інгул і фактично перетворився тут, біля Миколаєва, в лиман, що з високого мосту і в той, і в інший бік виднівся далеко та неосяжно.

За мостом ми повернули праворуч, проїхали занедбаний, а колись такий респектабельний яхт-клуб, яким пишалося все місто, збираючись тут вечорами, а вдень смажачись на його піщаних пляжах. Зараз тут було порожньо й тихо, і безлюдність навівала печальні думки про те, що все забувається, все виявляється недовговічним. Навіть наймиліше та найулюбленіше не для однієї людини, а для всього міста, і пояснити це ніяк не можна, бо логіки в цьому немає, як немає і видимих причин. А вся справа в тому, що яхт-клуб забруднили, як і всю річку, і там,

де ми купались після задушливих лекцій літньої сесії студентів-заочників, плавало сміття, змішане з мазутом і нафтою, і нікому було зібрати цей бруд, відновити привабливість і славу Миколаївського яхт-клубу.

За яхт-клубом з лівої руки кущився пустир, порізаний неглибокими ярами й вибалками — абсолютне пустельне місце перед колишнім училищем морських льотчиків імені Левашевського. Там і зараз розміщалась якась військово-морська частина, бо й ворота з намальованими на них прапорами ВМС, і матрос на посту з пласким багнетом на поясі, що пильним та уважним поглядом провів нашу машину. Ну, а там, далі, за Намивом, як звався зовсім новий мікрорайон міста, починалися Ліски, в яких і розташувалася обласна лікарня понад Бугом, у зарості високих осокорів, берестів і верб,— все було так вигадливо й привабливо забудовано білими корпусами, помережено яскравими квітниками, що я вже нічого не пізнавав. Але ж це саме тут побувала на природі, над річкою, моя мама, виписана з лікарні після страшної операції з приводу раку шлунка, тут вона востаннє в житті сміялася, розташувавшись у тіні дерев на простеленому чохла з машини, покрикувала на своїх внуків, що бавилися у воді, і ми всі вірили, що вона повертається до життя, а на ранок настиг її інсульт, чи, як сказав хірург Зінченко, що оперував її так вдало, тромбоз (тромб відірвався від операційного поля і закрит мозкову артерію), і вона позбулася мови, їй паралізувало праву руку й ногу,— все це прирекло її на страшні двадцятимісячні муки, висушило, як билиночку в полі, та призвело до смерті.

З такими геть невеселими спогадами й думками під'їздив я до головних воріт обласної лікарні, вийшов з машини і, на всяк випадок, запитав чергового, де в них реанімаційний корпус.

— А ви не з Очакова часом? — запитав похилений дідок з червоною пов'язкою на рукаві.

— З Очакова, з Очакова! — вилетіла, наче її вітром ви несло з машини, Людмила.— Ми до Василя Гончаренка! Що з ним, не знаєте?

— Саме ж при мені й привезли. Якраз на вахту заступив,— сказав, очевидно, судячи з лексяки, старий моряк.— А ви ж, мабуть, його молодиця? Плохенького привезли, ну та хлопці в нас бідові — мертвого іноді на ноги ставлять.

— А корпус же, корпус де? — допитувалася схвильована до краю Людмила.— Чи можна ж там когось догукатись?

— А чого ж, — бадьоро відповів їй вахтер. — Звісно, туди ніхто й ноги не показуй, а викликати можна: натиснеш кнопку дзвінка, обов'язково хтось з'явиться хоч на пару хвилин. Робота там у них! — Він махнув рукою ще й головою покрутив. — А корпус, молодиче, ось він: пройдеш алеєю праворуч, проминеш хірургію, а за нею і реанімація. Та ви й машиною можете проїхати, щоб швидше було. Там саме й стоянка біля реанімації. Ідьте з Богом. І майте надію: хлопці там — не промах. Обов'язково на ноги не сьогодні-завтра поставлять! Вимиють все з нього, виполощать, оживе ваш хазяїн. Сюди хіба ж таких привозили.

Не дослухавши, ми поїхали, знайшли той під'їзд і подзвонили. І вийшов невдовзі молодий вродливий хлопець — з-під білої лікарської шапочки-ковпака вибивалися непокірні чорні кучері над чорними бровами і сяяли темні очі з-під брів.

— До Гончаренка? — спитав спокійно. — Зараз тільки ним і займаємося з самого ранку. І промили, і нагодували нашим способом, навіть на ноги підняли: по палаті вже пройшовся кілька разів. Але все ще пече його — нутрощі попало, то ми гасимо помаленьку. У нас є такі ліки — Київський реанімаційний центр дозволив з недоторканих запасів узяти. Чудеса витворюють! Але доведеться потримати днів три, перш, ніж передамо в гастроентерологічне відділення для аналізів. А потім негайно треба буде в неврологію, бо обов'язково почнеться атака на центральну нервову систему. Ми вже знаємо. Тут би не прогавати оцей момент, щоб попередити вчасно атаку, щоб не затримали з аналізами.

— То я вже попрошу, — вихопилася Люда.

— Що ви попросите? Кого? — різко сказав він. — У нас як почнуть чухатися, то ні правого, ні винуватого не знайдеш. Ми вже самі простежимо — у нас вони забігають! А ви для них що? Вас і на поріг не пустять.

— А ви пустите? Хоч глянуть на нього!

— Треба було за здоровим дивитися, — сказав лікар-реаніматор різко й неприязно. — А в нас усе стерильне. Я ось, виходячи до вас, у спеціальному боксі переодягнувся. А ви сюди знаєте скільки мікробів занесете? Побачення виключено. Можете приїхати через три дні — в гастроентерології ніхто заперечувати не буде. Ще й передачу приймуть. Привезіть йому осетрини відвареної. Тільки не соліть. А зараз бувайте, я пішов, ніколи. — І він так само хутко зник, як і появився, щільно причинивши за собою

двері, ще й замком чи ключем дзенькнув, запираючись.
— Ох,— простогнала Людмила й посунулася по стіні, так що я мусив підтримати її, щоб не впала.— Врятують його, слава богу,— сказала вона і заплакала, прихилившись до мене, і важкий, спечений віддих вирвався з її рота — запах нещастя й страждань. Він був мені добре знайомий: коли старшаєш і особливо старієш, біди насуваються на тебе з усіх сторін, чужі і власні. Ти попадаєш в епіцентр людських хвороб і страждань, і життя твоє обертається раптом трагічною стороною, про яку ти й не підозрював, якщо навіть був на фронті й хоронив друзів. То було зовсім інше: війна, бої, атаки, фатум, сліпий осколок чи дурпа куля, навіть смерть в рукопашній не такі страшні, як оці хвороби від старіння й очікування смерті серед мирного життя, між спокійними й здоровими та молодими людьми. Навіть найрідніші з рідних тобі не допоможуть — ні діти твої, ні онуки, а всі, кого ти любив, подаленіють у своїх стражданнях, перелюблять і одійдуть: кричи криком, гукай — не гукай, не докличешся, доки світу й сонця. І тоді людина гірко задумується: для чого народжувалась? Нащо жила? Щоб умерти, постарівши? Будь воно прокляте, таке наше життя, за яке ми, однак, чіпляємось до останньої миті.

Так я гірко думав собі, повертаючись в Очаків, під рівний гул потужного й гарно відрегульованого «волгівського» двигуна, під спокійне дихання впокоєної нарешті й заснулої Людмили, знаючи, що в цьому сні після лікарської обіцянки врятувати Василя вона була щаслива. Знав також і те, що пробудження в неї буде нелегке.

3.

Пірат не повернувся ні другого, ні третього дня — гасав по узбережжю від маяка до Очакова, скрізь, де були з Василем. Гасав і по місту, й по міських пляжах, обминав тічки, все сподівався знайти хазяїна, але його не було ніде, і тільки одного разу щось знайоме-знайоме долинуло до нього з повітрям, легеньким надвечірнім вітерцем, і він кинувся на груди схожому на Василя худорлявому чоловікові, але той спочатку злякався, потім люто відштовхнув його й, схопивши каменя, пожбував — ледве Пірат встиг відскочити й уникнути важкого удару. Він пізнав того, що часто їздив на маяк до Василя з дружиною, яка пахла так само, як Люда. Але це був найстрашніший ворог і Василів, і Піратів — він зрадив їх, він навів на них уночі тих людей з ракетницею, які мало не випалили йому очей, мало

не вбили його, а Василя скривдили, одібравши й порізавши човна, забравши рибу, кричали й погрожували йому і довели до смерті.

Пірат розвернувся, прищулився й блискавично кинувся на чоловіка, але той встиг вскочити в двір і зачинити хвіртку, так що пес тільки боляче вдарився передніми лапами й грудьми, врізавшись у неї.

— Подай рушницю! — волав за хвірткою зрадник. — Ось я зараз його з рушниці завало! Кидається, поміваєш...

Пірат пробіг вздовж високого паркана й подався далі шукати Василя. Оббігавши всі околиці, він повернувся на маяк, ліг біля своєї буди і знову, впершись ниском у твердий піщаний ґрунт, у тверду, підметену вітром, піщану землю завив, заквилив, роняючи сльози з очей.

— Пірате, Піратику! — вискочила до нього Люда, але він вив, похитуючи головою на своєму чутливому носі, впертому в землю.

На всякий випадок Люда прив'язала його, принесла їсти, але він навіть не глянув на їжу, все вив та вив, скоріше скімлив, неначе плакав, і дивитися на його страждання не було сили.

— Заспокойся, Пірате, — сказала йому Люда. — Васю врятують. Він уже ходить! Ми скоро заберемо його додому, — вмовляла вона його, але пес не розумів її чи не хотів і слухати, бо щось мучило й рвало його душу.

Через дорогу нам чути було те собаче квиління, той невтішний плач. Була вже глуха ніч, а ми обоє не спали, бо від того пекельного горя, що виливалося з собачої душі, можна було збожеволіти.

— Це він недарма так тужить, — сказала моя дружина.

Сказала те, про що я тільки думав і не хотів їй говорити.

— Пропав Василь. Ніякі реаніматори його не врятують від такої огидної й сильної отрути.

— Так уже врятували, — сказав я. — Вилікують і буде жити. Молодий ще та здоровий.

— Собака віщує дужче за людину...

— Він просто тужить за Василем.

Ми довго мовчали, а Пірат скімлив і скімлив протяжно й тужливо, аж страшно було чути й нічого не робити, нічим йому не допомогти.

— Невже Люда не чує? — сказав я, відчуваючи, як у мене заходиться серце від жалю й співчуття.

— Таке вигадаеться, — сказала дружина. — Щоб Люда не чула!

— А чом же вона не заспокоїть його?

— А як він не заспокоюється? Що ж ти зробиш? Е-е, собака тільки не скаже, а знає, відчуває і навіть відчує дужче і краще за нас. Господи, як же він страждає! Давай перейдемо в іншу кімнату, може, там не так чути, як у ці передні вікна, звернені до маяка?

Ми перейшли в іншу кімнату, але й там догнало нас невтішше й розпачливе Піратове виття. Приглушене й тихіше, воно ще дужче брало за душу, і ми не спали майже до самого ранку, доки він втомився і замовк. Бо й собачій тузі, як і силам, є межа.

А вранці прибігла Люда, як тільки зійшло сонце, ще розгубленіша, ще більше змарніла й стривожена.

— Ось ходітьте, гляньте, що робиться з Піратом! — гукнула вона, ставши на порозі. — Він же прибіг уночі, а й не туди...

— Рана? — спитав я.

— Ось ходітьте та побачите. Я такого зроду не бачила.

Пірат так само лежав на животі, витягнувши передні й задні лапи і впершись писком у твердий піщаний ґрунт, проте вже не вив і не скиглив, а ніби вслухався, що там робиться в землі й під землею.

— Гляньте на його вуха, — розпачливо зойкнула Людмила. — Що там робиться! Що зробилося всього за три дні!

Я глянув і зацікавився: обидва вуха при самій основі були обліплені, на перший погляд, якимись сірими твердими реп'яхами, дивовижно однакової овально-продовгуватої форми. Придивившись уважніше, я зрозумів, що у раковини вух впилися кліщі — зовні і всередині вони всосалися так глибоко й міцно, що, коли я хотів одірвати одного з них, собака завищав і вирвав вухо з моєї руки, клацнувши зубами погрозово й жалібно водночас. Кліщ залишився в мене в руках, а його ледве втримав під час сильного ривка, а з вуха цвіркнула кров, насосана паразитом, потекла в раковину, майже всуціль забиту кліщами на всю глибину, і вони там на якийсь час заворушилися й знову знерухоміло вп'ялися в собаче тіло, сосучи кров.

— Ось чого він вив! — торжествуючи, ніби аж полегшено сказала Людмила. — А ми думали: недолю, а то і смерть Васі відчує.

— Ні, Людо, позавчора у нього кліщів не було, а вив він так само. Та й зараз вони он як вп'ялися в нього, он як сосуть кров, а він мов і не чує, — я кинув кліща на землю, нап'ятого й розбухлого від насосаної крові, наступив на нього, але він виявився твердим і міцним — не лопнув,

а прикинувся мертвим. Довелося вдарити підбором, і тоді з нього теж бризнула темна й густа собача кров. Було її навдивовижу багато, аж не вірилося, що стільки може вміститися в сантиметровому тілі кліща.— Собаку, проте, треба рятувати,— сказав я нахилиючись над Піратом, але він прищулив вуха і загарчав: мабуть, йому боляче було, коли я відривав кліща, та й муки, які вони завдавали йому, забираючись аж у внутрішнє вуха, він переносив на мене, вважаючи їх випуватцем.— Це класичний собачий кліщ, я читав про нього в енциклопедії.

— Ну, і як же з ним боротися? — спитала Люда.— Я цілий ранок пробувала відривати — не вирвеш! Прямо в тіло вп'ялися, занурилися з головою й передніми лапами, так що собаці боляче, ніби шматок тіла разом з кліщем одриваш. Навіть мене кілька разів хапав зубами за руку, тільки не кусав до крові— я ж його щодня годую змалечку. А вас може порвати.

— Жаль, що енциклопедії тут немає, а в бібліотеку їхати далеко. Я запам'ятав, що боротися з собачим кліщем можна або миш'яком, або дустом.

— Тоді ще, як писалася енциклопедія, не було хлорофосу,— сказала моя дружина.— Треба спробувати натокти хлорофосу й засипати ним всіх оцих паразитів. Бо де ж того дусту дістанеш? Тепер же його заборонили вживати в сільському господарстві і, мабуть, припинили виробляти.

— Де там! — заперечила Людмила.— Всі лісосмуги обробляють препаратом ДДТ. Я його по запаху пізнаю. Та, на жаль, у нас його немає. А Пірат вив, мабуть, тоді, як вони всосувалися в його вуха, в живе тіло, а як всосалися й почали ссати кров, він і заспокоївся. Он дивіться, дивіться, як він лапою намагається збити своїх мучителів.

— Давайте, Людо, хлорофос...

— Я боюся туди й підходити,— сказала вона, і її очі виповнилися слізьми.— Таке горе, таке горе! До чого ж це він додумався, щоб отак труїти себе на смерть? Та будь вони прокляті, ті тисячу рублів...

— Однак ви дорікали йому за них. Та ще й при мічмапові, демонстративно виявляючи прихильність до нього, а Василя мовби й не помічали. Ще й гримали на нього, принижували при всіх.

— Звідки ви це взяли? — здивувалася Люда.

— Весь Очаків про це тільки й говорить, а ми, Людо, не помічаємо наших вад і провип. Ми все собі вибачаємо й прощаємо наперед і ніколи не вважаємо, що чинимо неправильно, навіть коли смертельно ображаємо найближчих

та найрідніших людей. Бо нам важливо задовольнити свій гнів, своє невдоволення, а як воно відіб'ється на іншому, що зробить в його душі, нас не хвилює. Нас, засліплених раптовою ненавистю, що непомітно зростає з безпідставного гніву. Тому ми сліпі й егоїстичні, бо думаємо в такі хвилини тільки про себе, про свої почуття і настрої, про свою образу, наприклад, про втрачені надії,— я говорив це, а сам, набравши з того ж целофанового мішка отрути, з якого брав його Василь на своє самогубство, посипав дрібненьким пилком верхніх кліщів, а потім, загорнувши в шматок брезенту, побив молотком і гарненько потовк крупніші шматки, пересипав здрібнену масу на шматок паперу і попросив Люду: — Тримайте Пірата за голову.

— Давайте я одягну йому намордник, щоб, не дай бог, не покусав вас.— Вона побігла у веранду й повернулася з ремінним намордником, від якого Пірат спробував ухилитися, але Люда вправно й швидко одягла його і міцно застебнула на металеву пряжку.— Отепер сипте і нічого не бійтеся.

Я сипонув спочатку в ліве вухо, всередину, де паразитів аж кишіло. Потім обсипав чи майже обліпив маслянистим порошком вушну раковину зсередини й ззовні. Пірат лежав спокійно. Так само ретельно й неспішно обробив і друге вухо. Ми його залишили й одійшли, спостерігаючи.

— Як стріпне вухами,— сказала Люда,— весь наш труд пропаде.

— Весь не пропаде, щось і зостанеться. Бачте, як хлорофос обліпив кліщів і вуха Піратові? Наче розвели його в олії й намастили. Зараз він почне діяти.

Кліщі й справді невдовзі заворушилися. Почали опадати спочатку ті, що були зверху, потім почали виповзати гузнами вперед ті, що забралися всередину вух. Пірат почав їх оббивати з себе потужними змахами міцно притиснутих лап, а ми ледве встигали давити їх на рівній та білій піщаній площині. Це нам вдавалося тому, що, нассавшись крові, кліщі роздулись так, що впиралися черевцями в землю, і лапи їхні, не дістаючи землі, ворушилися марно й безпорадно, мов весла піднятого над водою човна.

— А я збігаю додому, приготую розчин марганцовки, бо там же в нього виникли рани, і їх треба обов'язково промити, щоб хлорофос не потрапив у кров,— сказала моя дружина.

— Ми його в морі скупаємо! — гукнула Люда, витоптуючи кліщів разом зі мною, ніби ми справляли якийсь химерний танок.

— Нічого,— відповіла їй дружина,— промиємо рани після моря, якщо він захоче, щоб вода налилася у вуха, і тоді, як купатимете, і тоді, як промиватимемо. Хоч і кажуть: важиве, як на собаці, але з хлорофосом жарти погані! Та дивіться ж, щоб кліщі знову йому в шерсть не позалазили, бо ж не тільки у вухах вони небезпечні, а й на будь-якій частині тіла.

— Треба й справді не пропустити жодного кліща і перевірити все тіло у Пірата, чи не присосалися вони ще де-небудь на череві, де шкіра тонка, в пахвах і під шиєю.

З вух кліщі пообпадали всі до одного й були ретельно подавлені нами, але Люда, на всяк випадок, відв'язала Пірата й відвела подалі від цього осоружного місця, погладила його, слухняного й принишклого, поклала набік і, присівши, уважно оглядала йому черево й ноги. Присіла вона навпочіпки, розставивши коліна, і в опалу знизу спідницю випнулися її зваблivi, довгі й округлі стегна, до самісіньких плавок. Плавки були білі, в міленьку рожеву квіточку, туго й бугристо папнуті між ногами. Я намагався не дивитися туди, але очі мої самі бачили те, що їх приваблювало, і я зрозумів, що чари в Людмили були багаті, і Василеві було за що любити, бажати і ревнувати її. Паразитів на Піратові більше не виявилось.

— А тепер сама скупаю його,— сказала вона, підвівшись.— Добре? А то він з чужими не любить бавитись у воді. Спасибі вам. Скажіть, хай Галина Дмитрівна з марганцівкою прийде через півгодини,— вона зняла з Пірата намордник, погладила його й розстебнула ошийник. Великий і сильний, він стояв поруч, звисивши голову, час від часу стріпував вухами.— Добігався, кавалер? — схилилась до нього Людмила. Він підвів голову й лизнув її в лице.— Де ж це ти таких пранців набрався? Від невісти?

— Від якої там невісти,— сказав я.— Собачі кліщі, перш ніж обпасти собаку, живуть і ссуть кров на коровах, на вівцях і козах, а також на лосях, зайцях, лисицях, навіть їжаках. Протягом свого розвитку тричі міняє «хазяїна», тобто з трьох тварин напивається крові — от яка мерзота. А на Пірата напали через великий тусок за хазяїном, коли він зовсім забув про себе, аж до самооборони включно. Знаєте, Людо, від туги людей вушка обсідає чи обпадає, як кажуть в народі. А собак, мабуть, кліщі. Я такого дива теж ще ніколи не бачив за все своє життя. А прожив я, вівроку, набагато більше за вас і світу набачився — можна вже й помирати, бо все найкраще лишилося позаду. Ну, ведіть уже Пірата, купайте його, бо він знову почав

лапами вуха обчухрувати, мабуть, рани зудять. Видно, хлорофос починає їх роз'їдати.

— Чого це раптом один про смерть говорить, другий сам собі заподіяв? Що це за планида така найшла на вас? Чи я чимось завинила?

— Завинили, Людо, завинили. Коли треба було підтримати Василя, дух йому збадьорити, ні, ви не зробили цього, а, навпаки, ятрили йому душу докорами й наріканнями. І мене чорт поніс з Гориченком по району, по місцях майбутньої будови, що на наші голови тут розпочинається невідомо для чого. Щоб занастити весь оцей благословенний край, а то і всю пашу Україну — найперше найкращі її ріки і навіть священне наше Чорне море. От Василь, зраджений вашими родичами, скривджений рибінспекцією по підлому доносу, прихвачений навідниками й обмовниками, випав з нашого душевного співчуття й підтримки в самий найнеобхідніший момент! Вік собі не прощу! Бо немає нічого страшнішого, як людська байдужість і душевна черствість. Якби були ми уважнішими одне до одного, легше й красивіше жилося б. Але щось нас все-таки роз'єднує проти нашої волі, супроти знань наших і розумів, і проти цього немає ні ліків, ні засобів. Мабуть, це — визначальна ознака нашого безжального й жорстокого століття, його генезис, породжений жорстокостями війни і репресій...

Пірат заскімлив дужче і раптом загавкав на мене. Чи за те, що затримую хазяйку, чи заперечуючи мені, чи, може, й підтверджуючи мої слова. Я дивився на них обох, осиротілих без Василя, і душа моя квилала й стогнала від жалю й співчуття.

— Спасибі вам за все, — сказала раптом Люда.

— Ну, біжіть уже до моря, — сказав я. — А дякувати нема за що: усі ми грішні й себелюбні, а треба було б любити й прощати інших за їхні вади й слабості. А ми потішаємося й злорадствуємо...

— Ви злорадствуете? — здивувалася й не повірила Люда, тримаючи Пірата за загривок, бо він нетерпеливився й сам рвався до моря, до води, чуючи там свій порятунок, а може, розуміючи, що ми про це говорили.

Люда побігла разом з ним крутою стежкою до моря, Пірат вирвався, випередив її і з розгону кинувся в море, занурив голову, почав там пірнати й перекидатися, тамуючи біль і сверблячку — мало що там у нього могли викликати кліщі та хлорофос, якими їх потруїли, а Люда зупинилася на стежці й гукнула мені:

— Не наговорюйте зайвого на себе й на мене! — після цього, вже не обертаючись, легко, мов дівчина, збігла вниз, скинула через голову сукню й, струнка та дужа, кинулась в море до Пірата, почала мити йому вуха.

Очевидно, вона не відала й не визнавала на собі ніякої провини, не усвідомлювала до кінця небезпеки, яка все ще висіла над життям і здоров'ям Василя, і мені було прикро й боляче за неї, але й засуджувати її не хотілося й не моглося, бо, як кажуть, «невідаючий да не імет страху». Так само не відав він і своєї провини — можливо, так влаштована людина, щоб захистити себе від душевних мук і страждання ще більшого, ніж їй випадає в житті. А того й іншого кожному з вас випадає доволі.

4.

До Василя Люда павідалась, як і казав їй реаніматор, через три дні. Пробыла там цілу ніч біля нього в гастроентерологічному відділенні з дозволу чергового лікаря і повернулася другого дня тільки надвечір — усміхнена, по-свіжїла, сповнена тихої радості, замкненої в собі. Прибігла й покликкала нас на вечерю. Ми застали в кухні всіх п'ятьох матросів, бравого мічмана й Світлану, що прибігла, мабуть, від бабусі, й Долгових, одягнених у все нове, празникове. Вони ж, Долгові, зварили юшку з свіжого улову, і Андрій Володимирович, цього разу незалежний і сміливий, підняв перший келих за Василя: хай, мовляв, там видужує поскоріше та не бариться, а вертається пошвидше до жінки й дочки.

— Без Григоровича й маяк не так світиться, як при ньому, — докинула Надія Михайлівна, піднімаючи й свого гранчака, наповненого вщерть.

Усі покнулися, як водиться в таких випадках:

— Дай бог йому здоров'я!

— За найшвидше повернення!

— За те, щоб не лишилося ніяких ускладнень!

— Не лишиться, — впевнено сказала Люда, так само заглиблена в себе, у свої думки чи спогади. — Ми з ним лишилися в палаті самі на всю ніч, і я не помітила ніяких змін у ньому самому, в його поведінці, в його сні. Золоті люди там, у реанімації! Вік буду вдячна їм. Віддам все найкраще, що ми нажили...

— Зрозуміло, — грубуватим голосом відгукнувся Андрій Володимирович у білій сорочці та чорному костюмі, пе-

звично чистий і виголений.— Це ж все одно, що родитися заново. Видать, і в нас є справжні лікарі, раз Василя на ноги поставили та ще й дружині на перевірку кинули!

Усі засміялися й вишипи дружно, а ще дружніше взялися закушувати, тільки щось у мене ніби тремтіло в серці від цієї передчасної й зухвалої радості та дружина моя сиділа в кутку зосереджена й мовчазна.

— Треба ж потурбуватися, щоб його після аналізів не затримували,— нагадав я.— Щоб пошвидше до невропатологів відправили. А то в нас як? Стало людині краще, все, про неї й забули за іншими, тяжко хворими. А пам'яє, Людо, в реанімації говорили, що й години зайвої не можна там тримати його, в гастроентерології.

— Там і без нас знають, що й до чого,— сказав Андрій Володимирович.— Люди образовані, спеціалісти, не те що ми з вами.

— За спеціалістами теж око потрібне,— озвався мічман.— Людмила Григорівна хотіла до завтра залишитися, щоб піти до завідуючого відділенням. Так ми ледве вговорили її їхати з нами. А завтра можемо відвезти, щоб там нагадала, щоб потурбувалася...

Та Люда, увірувавши в Василеве видужання, не поїхала ні другого, ні третього дня. Потім мічман з матросами подалися до Севастополя й, заїхавши до нього (це було по дорозі), зателефонували, що він і досі перебуває в гастроентерологічному відділенні, чомусь його й не збираються перевести в невропатологію: хтось із тих, що рятували його в реанімації, пішов у відпустку, у відпустці виявилася й завідувача гастроентерологічним відділенням, а решта лікарів і зовсім нічого не знала про це переведення, бо їм вчасно не передали, в історії хвороби, мабуть, відповідного запису не зробили.

Мічман пробував добитися до головного лікаря, але марно: того саме викликали на нараду в облздороввідділ. Так він і вдарився на Севастополь, маючи своє невідкладне військове завдання, визначене в часі мало не до хвилини, і просив Люду потурбуватися.

— А що ж я там сама зроблю? — бідкалася вона, прибігши з маяка.

— Гарзд, Людо, поїдемо разом,— сказав я їй.— Спробуємо щось зробити,— хоч я й не уявляв, як можна боротися з таким головоотяпством, як не міг уявити, як це зволікання відіб'ється на Василевому здоров'ї.

Коли ми приїхали в лікарню, Василя в гастроентерологічному відділенні вже не було.

— Ми відправили його в неврологію одразу ж після обходу,— сказала нам яскраво нафарбована молода лікарка із зачіскою а-ля Пугачова, безтурботна й весела, ніби вона перебувала не в лікарні, а на дискотеці.

— Ви його лікували? — запитав я.

— Так.

— Чому ж його не відправили протягом двадцяти чотирьох годин, як вимагали реаніматори, одразу ж після аналізів?

— Реаніматорам ми не підлягаємо. У них свої закони й методи, а у нас свої. Крім того, аналізи довелось повторити. І не раз. Відхилення були аномальні. І взагалі — це суцільна аномалія: найперше треба було рятувати шлунково-кишковий тракт. Він і зараз потребує невідкладного лікування.

— А тим часом розпочалася атака на центральну нервову систему? — запитав я, ледве стримуючись.

— Так,— легко погодилася вона і, спохватившись, запитала: — А ви лікар? Звідки ви знаєте, що атака розпочнеться?

— Звідти, звідки й ви,— реаніматори попереджували. Хіба вас не попереджували?

— Мене особисто ні. Попереджували, мабуть, чергового лікаря чи завідууючу відділенням.

— Ну, а що ж сталося сьогодні? Чому ви направили його в неврологію?

— Під час обходу він поскаржився, що в нього тремтять руки й підламуються ноги.

— Тобто атака почалася?

— Так,— сказала вона.— Це й була атака на нервову систему. Я це одразу зрозуміла і послала його до невропатологів.

— Не відправили, а послали? — здивувався я.— А чому ж не викликали невропатолога сюди або не відправили його якимсь транспортом чи хоч медичним візком?

— У нас же вічно людей не вистачає, особливо молодшого медперсоналу — нянечок і санітарів.

— Ну, й що ж він? Дістався туди?

— Я ще не дзвонила. Ми його відправили півгодини тому. Я зараз подзвоню, дізнаюся, як там і що.

— Не треба,— різко сказав я.— Самі дізнаємось. І майже на увазі, ви вчинили злочин, не відправивши хворого вчасно: атака огрути на центральну нервову систему може виявитися непоправною, бо в людському організмі все регенерує й відновлюється, крім нервових клітин, і я по-

їду в обласдорозвідділ, а може, і в Міністерство охорони здоров'я. Як ваше прізвище?

— Я не зобов'язана відповідати, не знаючи, з ким розмовляю.

— Гаразд, встановити це можна й за історією хвороби. Ходіте, Людмила Григорівно,— сказав я Василевій дружині, що стояла ні жива ні мертва і навряд чи здогадувалася, що трапилося з її чоловіком.

Усе вона зрозуміла тільки тоді, коли, прямуючи до корпусу неврологічного відділення, ми наткнулися на Василя. Він лежав у травах збоку від стежки, розкипувши руки й ноги. Над ним погойдувалися жовтаві суцвіття буркуну, запаморочливо ароматні й безпечні сині сокирки, а поруч білили ромашки, наче Василь лежав не на лікарняному подвір'ї, підтятий хворобою внаслідок отруєння, а впад у широкім степу під час битви, зрізаний ворожою кулею. В першу ж секунду я встиг подумати, що байдужість ще небезпечніша за кулю ворога, бо та може й мимо пролетіти, а байдужість завжди вціляє точно.

— Васечко, Васечко, що з тобою? — кинулася до нього Людмила.

— Ноги підламались, як ішов. Так і впав, як підкошений. А тепер не згинаються, не рухаються, не слухаються мене зовсім,— випувато чи присоромлено посміхався білий, як крейда, Василь, наполоханий і розгублений до краю.— І нікого, ви скажіть, на цій стежці. Наче вимерли.

Я нагнувся і взяв його на руки. Він був худий і легкий, як хлопчина. Але через те, що не міг ні обняти мене, ні напружити ноги, вислизав з рук, геть розслаблений, наче позбавлений кістяка. Мені доводилося носити товаришів — і виносити з бою на передовій, і переносити з палати в операційну в госпіталі. Але такого ще не було, як зараз: я ніс не людину, а якісь залишки від неї, ніби складені в лантух. Люда намагалася підтримувати ноги Василеві, що розгойдувалися, як пліті, але це допомагало мало або й не допомагало зовсім, а тільки заважало мені швидко йти з своєю вислизуючою ногою, і я проклинав на чім світ стоїть і людську байдужість, і черствість, і нашу одвічну безалаберність. Я наче знав, що так воно й буде, що фантастичні зусилля талаповитих реаніматорів обов'язково мають бути понівечені й зведені нанівець черствими душами і діями невігласів і хамів, яких хтось колись обрядив у білі халати на наше з вами горе й страждання.

Ми занесли Василя в приймальницькій покій неврології і довго чекали чергового лікаря, бо саме був обхід, а Василь білів усе дужче, розуміючи серйозність, а то й непоправність свого становища. Вже одне те, що здорова й дужа, працююча сорокалітня людина позбулася змоги рухатися, виглядає трагедією навіть в очах сторонніх людей, не кажучи вже про близьких і особливо самого потерпілого. Але Василь, зціпивши зуби, тамував свій біль, свою розпуку від нерухомості, свій відчай, що рвався з нього криком. Мені здається, що він не помічав і Людиних припадань та пестощів, час від часу позираючи на неї з якимсь благанням: словами він не міг зупинити її, а відвести руку не мав сили й можливості. Слова ж звучали б образливо, а він не хотів і боявся когось образити, розуміючи, що найбільше сам у всьому винен.

Завідуюча неврологічним відділенням, струнка й білолиця, елегантна мініатюрна жіночка з модною високою зачіскою, вистукувала Василя молоточками, колола голками, розпачливо хитала головою і бідкалася разом з нами з приводу неприпустимого затримання хворого в гастроентерології, але з солідарності не засуджувала, а скоріше виправдовувала їх.

— Найдужче вражені були органи травлення, — говорила вона. — Ми навіть дзвонили їм і квапили, а вони посилалися на певідкладну допомогу, яку могли надати хворому тільки в себе, у своєму відділенні, у своїх специфічних умовах. — Осяяна сонцем з широкого вікна, тендітна і голубоока, з витонченими формами, що вгадувалися й під накрохмаленим свіжим халатом, чиста й рипуча, вона здавалася янголом справедливості, милосердя й правдивості. Але саме в цій правдивості «ангел» поставав перед нами в повній безпорадності і беззахисності.

— Попросіть повернути його в реанімацію, — підказав я, помітивши її розгубленість і усвідомивши ті жалюгідні засоби лікування, якими вона як невропатолог могла оперувати: гіркий досвід повільної й страшної загибелі мові матері від інсульту підказав мені цю пораду.

— Зараз же подзвоню, — аж стрепенулась вона й кинулась до телефону. — Буду їх благати, умовляти, — казала, набираючи номер. — Посилатимуся й на вас, бо реанімація в нас завжди переповнена. Як і скрізь.

— Василя Гончаренка з Очакова там знають і пам'ятають, — підбадьорив я її, доки вона чекала відповіді на вимогливі й тривожні гудки.

Василя й справді забрали при нас. У нашій же присутності лаялися й кричали реаніматори на невропатологів, а потім по телефону — на гастроентерологів, докоряли й погрожували, не вибираючи в гніві й обуренні вирази й слова, і я розумів, що Василь для них, для їхньої практики й професійної етики значив дуже багато. По-перше, як врятована ними безнадійно отруєна людина, а по-друге, як небувалий ще в їхній практиці пацієнт, про якого вони сповістили вже в якісь вищі науково-медичні установи, обґрунтувавши ефективність рідкісних препаратів, можливо, призначених для нас на випадок хімічної, а то й термоядерної атаки.

— Бачте, до чого довела людину! — з серцем сказав той самий молодий чорнявий реаніматор, з яким ми розмовляли при першій приїзді сюди. — Тепер діло затягнеться місяців на два, якщо тільки ускладнення не вийде взагалі з-під контролю і впливу.

— Ну, а надія, хоч маленька, є? — змолилася Людмила.

— Надія завжди має бути, — сказав він упевнено. — Без надії нічого не дається. Приїздіть тижнів через два, подивимось, що воно буде. Його тепер лікувати треба від усього разом. А ще краще дайте мені ваш телефон, щоб не їздити даремно. Якщо виникне в чомусь потреба чи поліпшиться його стан, ми вам подзвонимо.

— На маяк додзвонитися важко, — сказала Людмила. — Ми на військовій лінії. Так що краще я вам подзвоню, якщо можна.

— На маяк я й сам би приїхав залюбки, — сказав реаніматор, записуючи номер телефону.

— То й приїздіть. Сімдесят два кілометри — хіба ж це далеко? — сказала Людмила. — Покупаєтесь, половите рибу.

— Не в кілометрах діло, — сказав реаніматор. — Часу немає: день і ніч рятуємо людей і фактично працюємо кожен за трьох. Хіба вже як Василя Григоровича поставимо на ноги...

— Господи! — зойкнула Людмила. — Та якби ж це щастя нас не обминуло, ми б вік вам дякували!

— Щастя й справді тут не завадить. І успіх в роботі, і удача, котра завжди ховається по таких закапелках, що й не шукай — все одно не знайдеш, доки сама не наскочить на тебе. Будемо старатися, Людмילו Григорівно. Зробимо все, що зможемо, що від нас залежатиме. Та й Василь Гри-

горович нам допоможе вірою й терпінням. Авжеж, Василю? — взяв він його за в'ялі, якісь ніби охлялі руки, і Василь Гончаренко скривився. — Еге, раз руки болять, значить, ви їх відчуваєте! — вигукнув лікар. — У цьому може виявитись ваш порятунок.

— Спочатку нічого не відчував, — сказав Василь кволо. — Ось як виши несли мене, то ні рук, ні ніг наче в мене й не було. А зараз болять, і мліють, і наче зашпори позаходили. Аж в животі лоскоче.

Лікар враз підхопив його на руки, поніс до машини, що чекала на сонці з розчищеними дверцятами. Поклавши Василя на підвішені ноші, він висунувся на хвилину:

— Бувайте! — гукнув, і машина рвонула з місця: очевидно, й зараз важила кожна хвилинка немало.

Коли ми повернулись додому, Пірат лежав біля своєї буди, так само ткнувшись пилком у землю, і безперервно вив, плакав, стогнав. Ми кинулися до нього, сподіваючись знову знайти кліщів у вухах і біля вух, але кліщів ніде не було. Собака ніяк не відреагував на нашу появу, навіть не глянув на хазяйку, хоч був виснажений, із запалими боками, зголоднілий і стомлений. Похитуючи головою з боку на бік, він так невтішно плакав, що нам обом стало страшно.

— Давайте подзвонимо в Миколаїв, — розгублено глянула на мене Людмила. — Мабуть, щось сталося з Васею...

— Авжеж сталося. Що, ви не знаєте? Але як дізнався про це він, — кивнув я на Пірата й погладив його по голові, по його широкому могутньому лобі, й по загривку. І тут він глянув на мене. Із золотисто-чорних очей його котилися сльози, чіпляючись за волосинки й скочуючись у куточок вологої пащі. — Ну, що ж ти, Пірате? — спитав я, і він поклав мені голову на руку, заплющив очі й знову заскімлив-заскімлив, ніби пожалівся на тяжку свою долю без хазяїна. А може, кликав і оплакував його.

Собачі сльози тепер текли мені в долоню, важкі й пекучі сльози відданості, дружби і скорботи, про які люди вже забувають. Якщо не забули вже зовсім. Поряд зі мною стояла Люда і плакала теж.

— Процав мій Василь, — голосила вона. — Видно, нічого вже йому не допоможе, раз так тужить Пірат. Ви ж бачите, він точнісінько так вис і скімлить, як тоді, коли Вася огруївся і був фактично мертвий.

Ну, що я міг їй сказати? Всі слова підбадьорення відлетіли від мене й залетіли хтосьна-куди. Я відчув таку спусто-

шеність і втому, що вже не мав сили заспокоювати чи розраджувати її. Я дивився на неї, змарнілу і вбиту горем, знизу вгору, тримаючи голову Пірата в своїй долоні, бо не міг кинути собаку напризволяще з його пелюдською тугою й горем, але ж не менше вражена була цими відчуттями, своєю задавленою скорботою й каяттям Людмила. І я вийняв руку з-під важкої Піратової голови — він одразу ж ткнувся писком в тверду піщану землю, виметешу вітрами, наче й не помітив мого жесту, і продовжував вити тихенько, мовби тільки для себе й про себе, оплакуючи хазяїна.

— Ходіте, Людо, до нас,— сказав я, випроставшись, і обняв її за податливі, але такі налиті й тугі плечі, що аж соромно стало і за цю налитість, і за свій жест, але вона розвернулась обличчям до мене, обхопила шию гарячими руками, вийнувши на мене запахом принадливого жіночого поту, давніми парфумами і якоюсь звабливою, дивно збереженою чистотою, що так хвилює в жінці.

— Боже мій, боже,— заголосила вона,— коли ж я дочекаюсь його? Чи й дочекаюсь взагалі... Та нема ж мені місця ніде без нього! Краще б я там залишилася, під лікарнею, а то рветься моє серце туди, не знаю, чи й витримаю! Спасибі ж вам за все,— сказала вона, одірвавшись від мене, і глянула на мене такими заплаканими й скорботними очима, як гріх, і я в цю хвилину по-справжньому зрозумів, навіть глибинно відчув, за віщо й чого її так віддано й несхильно кохає Василь, і ревнощі, що привели його на край загибелі, вже не здавалися ані безпідставними, ні легковажними, ні осудливими: прожити з такою жінкою в перелюбстві, злагоді й взаємовідданості півтора десятка років у такій глушині й одірваності від людей і світу — а саме таке воно й є, життя на маяку,— і вберегтися від того, щоб не стала вона твесою володаркою, володаркою твоїх почуттів і єдиним духовним прихистком і щастям, зараз здавалося просто неможливим і неухильним. Та ще за Василювої цільної натури однолюба, обділеного ніжністю й ласкою в своєму сирітстві змалечку.

— Ходіте, Людо. Вам не можна зараз лишатися в самотині.

— Та треба було б хоч Пірата нагодувати...

— Принесемо від нас: щось же там у Галини Дмитрівни та знайдеться. Я вже потурбуюся про це.

— Спасибі вам за увагу,— сказала вона, і сльози все ще лилися з її глибоких, зеленуватих скорботних очей.— Ходіте,— покірно нагнула голову й пішла поперед мене,

придавлена горем, пригнічена скорботою, аж плечі і стан її похилились, але вся вона, і в скорботі, була молода, принадлива: починаючи із струнких ніг і розвинених стегон, що звабливо пнулися з-під сукні на кожному кроці, вся її тонкостанна постать вражала дівочою налітністю й нерозтраченістю.

— Василь Григорович має перемогти саму смерть заради вас, — сказав я, догнавши її й беручи під тугу оголену руку, — заради вашої привабливості й любові. Найчастіше люди гинуть без спротиву, коли їм нічого кидати на цім світі. А Василеві... Та що там казати?

— Оце й у мене, ви знаєте, вся надія на те, що моя любов його підніме! — раптом ожила й заговорила вона зовсім по-іншому, впевнено й рішуче. — Наша любов свята: ні в нього, ні в мене ніколи нікого не було. Тільки вдвох на всьому білому світі. І варто було мені, розгнівавшись на нього, зробити вигляд, що він байдужий мені, а потім ще й накричати, вперше в житті нагримати на нього, щоб він не витримав і вирішив піти з життя. Я завжди знала, що він мене любить. Але щоб отак? Скільки дурниць ми робимо за свій вік! Іноді непоправних дурниць! Хіба ж не дурницею було те, що він приревнував мене до мічмана і подумав хтозна-що?

— А що саме? — здивувався я.

— Що я... серед дня, в нашій спальні... віддалась йому, коли Вася ловив бичків. Ну, треба ж вигадати таке!

— Не дуже це й велика вигадка, якщо взяти до уваги одвічні звичаї Очакова, та й Далекого Бейкуша. Я й то наслухався тут усіляких історій. Та й недавній випадок, коли коханка зарубала серед дня достойного чоловіка й покликкала жінку, щоб забрала його з її постілі. Вася ж, напевне, чув цю історію.

— Не тільки чув, а й працював разом з тим рибалкою на одному баркасі. Не раз до них в гості ходили, і вони в нас бували. Там жінка золота, а він проміняв її на скраклю — плюнути ні на що.

— Ну, а хто ж вам сказав, що Вася приревнував? Та ще так дико?

— Сам і сказав. Коли в лікарні повернули йому свідомість, він при всіх став проганяти мене. «Йди до свого бравого мічмана, — ледве ворущачи язиком, шепотів мені й дивився на мене ненависно, готовий убити. — Що ви, — каже, — робили, доки я ловив бичків? Вас же не було на підвір'ї понад годину. Так і сиділи в спальні, як я вас покинув? Та в спальні ж сидять тільки круглі ідіоти, за-

пеклі дурні. А ви не дурні, ви... Знаю я вас і не хочу більше жити через вас на цьому світі, будь він проклятий. Іди геть, щоб і очі мої тебе не бачили!» А тут лікарів повно, і мічман, і матроси, й Таміла з чоловіком...

— То він найбільш через Тамілу й вас приревнував: про неї ж весь Очаків гримить. Нащо вам ця сумнівна подруга?

— Як же, разом училися. Ще в школі. Вона — наша кума.

— Кума, кума,— розсердився й я.— Отакі куми й приклад подають, і сім'ї розбивають, і людей до самогубства доводять. Я Василя розумію. Тільки треба було йому цю Тамілу й на поріг не пускати — вона просто демонстративно спокушала молоденьких і жагучих у своїх казарменних умовах матросиків, ця перезріла перекупка, що годилася б їм в матері. Думаєте, Василь не помічав цього, раз помітив я?

— А коли це ви встигли помітити?

— У кожен її приїзд. Не лише за спільним столом, а з вікна через дорогу помітні були її витівки. А Василь — однолюб. Знаєте, як він...

— Страждав, ви хочете сказати? Так от він через Тамілу не страждав зовсім. Він потішався над нею. А як закралась підозра про мене, отут і зірвався мій Василь. Знаєте, яка це була ганьба, коли він при всіх гнав мене з лікарні і так відверто викладав свої ревнощі й підозри! Але я ні на що не зважала: я була чиста перед ним, як перед богом, а він гинув у мене на очах — єдина моя любов і надія. От що було найстрашніше! Знати, що не завинила перед ним жодним нігтем, і бачити, як він загнав себе через цю неіснуючу мою провину...— Людмила знову почала плакати, і я безпорадно замовк, розчарований тим, що розмова так несподівано обірвалась, повернувшись на круги своя.

Розділ дев'ятий

І.

Забрали ми Василя в розповні літа, коли давно вже перестали ловитися осетри і севрюги, коли вже добрі хазяї в доглянутих городах підкопували до свіжосоленої хамси молоденьку картоплю, а море ніби розімліло під сонцем

і стомилося від безлічі пляжників, з їхнім цілоденним галалаканням у воді чи й тихими обіймами в хвилях, коли тільки закоханим здається, що ті поцілунки й обійми ніхто не помічає, бо все вкриває вода, навіть найпотаємніші обнімання, вже не тільки руками, а й ногами, коли спрагли уста майже запікаються у воді і ніяк не знаходять одні одних в хапливому й зачаєному диханні. Тільки коли розімкнуться, роз'єднаються і, розслабившись, переведуть подих, тільки тоді побачать на собі пильні погляди пожадливих і заздрісних очей всього пляжу, всіх, хто купається поряд, хоч їх щойно наче й не було, бо ж так хотілося, щоб їх і справді не було зовсім нікого. І знов засиніє небо над головою, зазеленіють хвилі, і забіліють піщані береги, вкриті людом, і далекі острови, ніби вмочені у воду величезні брили цукру-рафінаду, замріють вдалечі над водами, і знадливе відчуття літньої свободи, овіяної теплими вітрами безтурботності, знову огорнуть тебе і її, як огортає вас видима всім таємниця, що вже не повториться ні сьогодні, ні завтра, а може, й ніколи в житті. І відчутніші тоді запахи моря і водоростей, солонуватих вітрів і перегрітої сонцем землі, духмяні пахоці буркуну й ромашки, полину й лободи, що ростуть по цих берегах, де зустрічаються безборонно степ і море, мовби доповнюючи одне одного.

У цей омріяний світ життя і роботи, в якому давно розчинилася Василева нехитра доля, ми поверталися саме о тій порі, коли пляжі забиті якнайтісніше, а вода — найтепліша, а крики дитячі найдзвінкіші, а жіночі зойки від перших доторків до води найжагучіші, як і їхні перемовляння, сповнені тайн і загадковостей, і чим далі, тим вони привабливіші, наче ти ще й не жив, а тільки збираєшся поринути в цей омріяний світ, забраний від тебе навіки. Саме ці відчуття охопили, мабуть, Василя Григоровича, коли ми зупинилися у холодку під крилатими горіхами маяцького дворища, відчинили дверцята, і він нарешті вийшов на те саме місце, яке покинув, щоб розлучитися із світом назавжди, ще ранньої весни, коли людей по берегах зовсім не було видно, а листя на горіхах було маленьке й клейке і ніякої тіні не давало.

Зараз берег київ від людського натовпу — звідси, згорі, люди здавалися малими й безтурботними, мов діти, і острів Березань з могилою лейтенанта Шмідта через незвичну прозорість повітря наблизився, ніби проявився на якомусь незрозумілому негативі, так що стало видно всі

його урвисті береги з кам'яними вкрапленнями й гніздами-норами берегових неспокійних і бистрих, як блискавка, ластівок-щуриків, вирізнялися з-поміж одвічних нетрун-тих трав глинисті вирви археологічних розкопок, а потрійна стела над могилою розстріляного тут лейтенанта і двох його соратників-матросів, розстріляних разом з ним вітряної березневої ночі 1906 року, стала ніби зовсім поряд, так що можна було помітити нерівності бетонних зазуб-рених країв, арматуру в тих місцях, де бетон відвалився під натиском штормових вітрів, дощів та морозів, адже й могилу розстріляних розшукали, й стелу поставили над нею своїми силами безіменні студенти Миколаївського ко-раблебудівного інституту, які давно вже роз'їхались по всій країні за призначенням, і тепер навряд чи й можна дови-датись, хто вони, які в них імена й обличчя. Зате добре знати, глянувши на стелу, що серця в них були чужі і люблячі — серця справжніх патріотів, а не гульвіс чи розважливих мандрівників для власного задоволення. І видно було, як хлюпають у нижній зріз острівного бере-га хвилі, перетворюючись на піну. Навіть темно-зелені коси водоростей на прибережнім камінні теж було видно з маяцького подвір'я, як вони хвилювалися й витягувалися вслід за прибоєм, а потім відпливали й ворушилися, мов коси русалок чи ще якихось фантастичних створінь, про які думається тут мимоволі, особливо начитавшись Овідія.

Своїм пожадливым зірким зором Василь Гончаренко ба-чив усе це надзвичайно виразно і через те, що знав тут кожну звичайно водорості й кожний злам берегової сму-ги, а ще більше через те, що зтужився й зсумувався за всім цим світом, що тільки й являє свою красу попервах, а ще більше тоді, як втратиш його назавжди чи надовго. Він стояв, і дивився, і не міг надивитися, забувши й про кволі ноги свої, й про заповідяну самому собі загибель, від якої дивом-дивним врятувався завдяки самовідданим та вмілим сердечним людям. Він так задивився й забувся про себе, що, пустивши з рук дверцята, за які тримався, коли вилазив з машини, раптом блискавично присів і повалився набік, безпорадний і зляканий.

Від будки до нього рвонувся Пірат, що весь цей неймо-вірно довгий для нього час не зводив очей з хазяїна. Рво-нувся на поміч, рвонувся, щоб виказати свою радість. Але радості не було, і Пірат одвернувся й поліз у будку, щоб не дивитися, як ми ганебно підводимо його німічного

хазяїна та ставимо на ноги в ріднім дворі. Ні, не такого Василя шукав, чекав і збирався зустріти його вірний і не-підкупний друг, що кинувся на його нападників під гуркіт і сліпучий спалах ракетниці і раз, і вдруге.

А Василь, ніби й не помічаючи Пірата, всміхався знічено й провинно.

— Мене ж про це попереджали— ні в якому разі не згинати ноги в колінах, бо якась група м'язів, а може, нерв, який цією групою керує, ще не оновились. А я, пробачте, забув. От і впав, хоч нізачо не мав падати саме тут, ще й при Люді. Пустіть мене, не підтримуйте,— просив майже сердито, але Люда й не думала тепер відходити від нього.

— Голубчику мій, я така рада, що ти стоїш на нашому подвір'ї! Що я діждалась цієї хвилини. Ти єсть, а це найголовніше для мене,— вона його поцілувала при нас, і обличчя її світилося у великій всепоглинаючій радості, любові й відданості.

— Ну, гаразд,— говорив Василь, вивільняючи руку з її рук.— Дай мені самостійно перейти подвір'я і зайти в нашу хату. Знаєш, як я мріяв про це? Майже так само, як про зустріч із тобою.— Він неквапом, але самостійно підійшов до Пірата.— Ну, йди сюди, Пірате, я ж так скучив за тобою! Чого ж ти сховався від мене?

Пірат, проте, забившись у будку, вилазити не збирався. А коли Вася потягнув його звідти за ланцюг, загарчав рантем погрозливо й люто.

— От тобі й маєш,— розвів Василь руками.— А якби ж і дружина так зустріла мене? Га? — допитувався він Пірата, але той тільки гарчав у відповідь.— Тоді я відпущу тебе. Може, я тобі такий не подобаюсь? — Василь зняв із штиря ланцюг, і Пірат негайно вискочив з будки і гайнув з двору, тільки його й бачили.— Хай побігає,— сказав Василь мовби сам до себе.— Набігається й прибіжить. А якщо відцурався від хазяїна в такій біді, то що ж це за друг, га, мамо? — Він обняв Люду, обняв і мене, постояв так, гамуючи хвилювання, і ледь помітний рум'янець пробився на його завжди блідому обличчі.— Спасибі ж, що ви є в мене. Тепер будемо якось жити помаленьку. Хоча б і без Пірата. І без човна, якого забув чи не схотів залишити мічман. Ну, та човен буде ще, і я обов'язково навчуся ним управляти, бо там, в основному, треба діяти руками, а руки в мене поки що міцніші, ніж ноги. Ногами ж тільки триматиму рівновагу.— Василь, мабуть бага-

то думав про це, готувався до цього заздалегідь, тому з таким запалом і розповідав, забувши навіть про Пірата.

— Даремно ви собаку відпустили з ланцюгом — ще зачепиться десь, закрутиться, ще й задавиться може. Або інші собаки на нього, припнутого, нападуть і розірвуть?

— Хіба це йому вперше? Скільки він зривався сам із штирем та ланцюгом, особливо як тічка з'явиться поблизу. І нічого, приходив переможцем над усіма. Прийде й зараз, а Люда вже зніме з нього не лише ланцюг, а й ошийник. Якщо вже він відцурався від нас і волі захотів, хай буде йому повна воля. Мені тепер байдуже. Я ось до жіночки прибився, а без Пірата якось проживемо. Правда, мамо? — не відпускав він Людмилу, а та ще й руку його тримала своєю на шиї.

Однак видно було, що відчуженість і навіть ворожість Пірата засмутили і навіть стривожили його.

— Він тут оббігав весь Бейкуш і Очаків, шукаючи тебе. Обгасав усі вибалки й кручі. А як вив, як плакав за тобою! Серце розривалося, слухаючи. Ще ж і головою з туги крутив, упершись пилком у землю, і сльози, як горох, капали в пилюку. Страшні кліщі його обпали навколо вух і у вуха залазили. Теж, мабуть, як нужа на людину, з гора напала така нечисть. Ми он удвох ледве врятували його. Добре, що такого сусіда маємо: навіть про собачі кліщі десь вичитали колись. І навіть, як з ними боротись, пригадали. Треба було ДДТ, тобто дуст, застосувати, але де ж ти його тепер знайдеш? Заборонили ж приміняти — начебто раік від нього на людей нападає. Так ми хлорофосом засинали... — Люда осіклася, а Василь спокійно сказав:

— У нас же про все брешуть: і про будівництво гідровузла, і про атомні електростанції, мовляв, найчистіші з усіх, і про дуст брешуть. Коли не їдеш понад лісосмугою, все дустом смердить, бо дустом же їх і обробляють від шкідників, і на складі в радгоспі повно його. Отам було б сходити й попросити. Такого добра не пожаліли б — дали хоч і повну целофанову торбу.

— Ти ж мені про це ніколи не говорив, — Люда погладила його по їжакуватому білявому чубі та все дивилась та й дивилась на нього, радіючи, що бачить його, не дуже, мабуть, і думаючи, про що йде мова.

Мені було трохи ніяково й радісно спостерігати ці вирази любові й ніжності. Я відчув, що маю пошвидше залишити їх самих, але пристойність вимагала не поспішати й удавати, що я не помічаю їхнього нетерпіння.

— Що ж про це говорити,— підтримував я вже охололу й неспотрібну розмову.— Пірата ми тоді порятували, на ранок він очистився від тих кліщів, а плакати за хазяїном не переставав. Тепер же, мабуть, образився, що не до нього першого кинувся хазяїн, повернувшись після такої довгої відсутності, що за дружиною забув про свого відданого друга, який так тужив за ним. Та, я думаю, пересердиться й прибіжить.

— Хто його знав,— сказав Василь, оглядаючи берег, забитий людьми. Поміж ними ніде не чорнів силует Пірата, тільки мерехтіли в сонячнім сяйві дрібні хвильки і все море мліло й ніжилось серед літа, звабливе та прохолодне.— Оце б скупатися,— мрійно проказав Василь.— То, здається, не тільки б подужчав, а й виздоровів остаточно.

— Ні, Васю, купатись тобі поки що не можна. Ще простудиться або на ноги холодна вода якось вплине шкідливо. Слава богу, хоч так обійшлося, давай цінувати те, що маємо. Ходімо в хату — тобі треба відпочивати з дороги, взагалі, більше лежати в холодку.

— Відпусти мене,— сказав Василь.— Я ще в лікарні загадав: якщо сам у хату зайду, переступивши наш височезний поріг, значить, видужаю і буду повноцінною людиною. Якщо ж ні, лікуватися треба буде довго й навряд чи успішно. Поїхали, як сказав наш перший космонавт,— бадьоро вигукнув він і досить впевнено перейшов подвір'ям до самого ганку, там міцно вп'явся обома руками за одвірок, перевів подих і спробував перенести ногу через високий поріг, але з першої спроби йому це не вдалося.— Од зміїв відгороджувались, щоб не лізли в хату,— сказав він, важко дихаючи, бо ця перша подорож далася йому нелегко,— а тепер сам не можу ні переступити, ні перенести.

— Ви й так робите успіхи,— підтримав його я.

— Ось зараз,— натужився він, одриваючи ногу від землі і намагаючись перенести її через поріг. Нога не слухалася, і він, вчепившись в одвірки, так, що аж побіліли суглоби на лівій руді, правою намагався допомогти нозі зігнути в коліні, але друга нога при цьому підступно починала тремтіти і тіпатися, загрожуючи Василеві падінням.

— Оп-па! — підскочив я й перекинув його ногу через поріг.— А тепер тримайтеся за одвірок двома руками знову і переносьте другу ногу. Мені здається, вам це під силу.

Василь і справді з великими зусиллями переволоік ліву ногу через поріг, став перед силовим щитом маяка у веранді, погладив його з ніжністю.

— Все,— сказав він.— Хоч і з невеличкою вашою допомогою, але я пробрався в своє лігво і тепер маю право відпочивати.— Він перейшов самостійно коридор, хоч ми з Людою йшли за ним назирці, без всяких пригод переступив низенький поріг спальні, зробив хапливих два кроки і впав у підбиту перину, застелену накрохмаленим білосніжним простирадлом,— усе це Люда приготувала заздалегідь, ще як ми тільки збиралися їхати за ним.— Ну, от як їй вдома,— сказав він полегшено і простягнув мені руку на прощання.— Спасибі вам за все. Що і її підтримували, і мені допомагали, возилися зі мною і з нею. Мало тепер чуйних людей. І ми вас ніколи не забудемо. Дай тільки нам, боже, пожити по сусідству хоч би років двадцять. Бо зараз мені здається, що й за найдовшого життя я не зумію віддячити вам достойно, як і тим реаніматорам, котрі, мабуть, для годиться, обіцяли навідатись цієї неділі, половити тут риби, хоча б бичків, покупатися, юшки попоїсти — це ж тепер єдина розкіш на наших берегах. Та й то чи надовго її вистачить? Чи не змете нас звідси це прокляте будівництво всіх до одного. Бо ж невідомо, що буде з лиманами, з морем, як перекриють Південний Буг і Дніпро. Зараз про це тільки й розмов і серед лікарів, і серед хворих, а ніхто толком не знає, що воно буде і як його зупинити. Ви не пробували?

— Пробували, Василю Григоровичу, та проектанти сидять так далеко й високо, що до них не тільки не доберешся, а й адреси не знайдеш, не кажучи вже про те, щоб знайти конкретного автора і винуватця.

— Та неуже ж і обком партії кінців не знайде?

— Поки що не може знайти. Такі всесильні в нас міністерства й відомства. Навіть Центральний комітет партії, Політбюро й уряд союзний приймають рішення про припинення повороту північних та сибірських рік, а канал Волга — Чограй, у який мають влитися води повернених річок, продовжують будувати. Циклопічний канал! Щось у ньому є міжпланетне, чи що? П'ятдесят кілометрів довжиною, два кілометри шириною, двісті-триста метрів глибиною. Урядова постанова вийшла, а «Прожектор перебудови» показує, які там гігантські скрепери й бульдозери працюють день і ніч: такі колеса, що на екрані не поміщаються. І там же, серед цих велетенських коліс, з'являється академік Аганбегян в світло-синьому, якомусь ву

просто небесному костюмі, в білій, як сніг, сорочці та наймоднішому галстуці, весь екран заповнює своїм розкормленим, випеченим обличчям і каже мільйонам телеглядачів, фактично всій країні, що канал треба завершувати, бо він вже поглинув сімдесят три мільярди карбованців. Не закопувати ж їх в землю?! — ставить він питання перед усім народом, наче це народ проектував і будував нікому не потрібну споруду, а не він зі своїми прісними «подавав» урядові «ідею», а тепер ловчить і викручується, мов вужака під вилами. І викрутиться. Бо інші академіки, його колеги й однодумці, настоюють на тому, що будівництво не закрито, а лише припинено для глибшого і всебічного обґрунтування. Висновок один: раз є вже майже готовий канал «Волга — Чограй» та ще один, майже такий самий, «Волгодон-2», то подавай у них води північних і сибірських рік, щоб не простоювали марно. А що буде з північними регіонами, що буде з мільйонами гектарів родючих ґрунтів, з тисячами сіл та мільйонами жителів після затоплення таких величезних територій, те фактично нікого не обходить. Ніхто ні за що не відповідає ні перед державою, ні перед народом. І складається враження грандіозної диверсії проти цілої країни, яку запланували в якихось ворожих і безжалісних центрах хтосьна й де, а здійснюють тут замасковані представники тих центрів, не зупиняючись, як я вже казав, ні перед постановою Політбюро ЦК та Ради Міністрів Союзу РСР, ні тим більш перед народом, який має вже і штучні моря Поволж'я та Подніпров'я, що поглинули найродючіші чорноземи, затопили й підтопили тисячі сіл і навіть десятки міст, ні перед катастрофою Аралу, в якій не впадають більш ні Амудар'я, ні Сирдар'я, розібрані на полив сумнозвісної монокультури — узбецької бавовни. І всесильний Аганбегян, не знаю, який він уже там академік, але як найвищий економічний радник що хоче, те й робить. І ніякі постанови уряду для нього нічого не значать. Так і наше будівництво очаківського гідровузла в комплексі з будівництвом каналу Дунай — Дніпро замикається чи на ньому, чи на комусь із його всесильних колег. І ніякі доводи про обміління, а то й загибель Чорного моря, позбавленого стоків трьох найголовніших рік, про засолення й забруднення південноукраїнських чорноземів сточними водами Дунаю, в який вся промислово розвинена Європа скидає радіоактивні нукліди, відходи хімічної, металургійної та нафтопереробної промисловості, залишки ґруті й солі важких металів, — ніякі гіпотетичні катастрофи не можуть, при всій їхній елемен-

тарній реальності, зупинити запопадливих проєктантів і будівельників. Оце, Василю, найстрашніша загроза, яка зависла зараз над нашим благословенним краєм, і в нас немає ні громадянської мужності, ні вірогідних громадських чи державних засобів, щоб зупинити це безглуздя, на яке вже виділені й використовуються десятки й сотні мільйонів карбованців з народного бюджету, який раптом зазнав і зазнає щодалі більшого і вкрай загрозливого дефіциту. А вихід, виявляється, зовсім простий: припинити ці безглузді проєкти та їх здійснення, знайти альтернативні заходи проти нестачі води методом упродовження безводних технологій і традиційних джерел енергії. Ко-мусь це не до вподоби. Або, як кажуть наші сусіди на одеському Привозі, «не усміхається», бо в них свої плани, підступні й страшні: сплюндрувати, свідомо піддати екологічній катастрофі цілі регіони й республіки з найкращими ґрунтами й природними ресурсами, велетенські райони з найкращими кліматичними умовами. Як це зупинити? Як розвінчати бузувірів, гангстерів з їхніми диявольськими намірами, спрямованими проти всієї нашої держави, проти всіх народів, що її населяють? Як докопатися, чию волю вони виконують і яка їхня кінечна мета? От що нині хвилює не одного вченого, письменника, робітника й колгоспника — всіх чесних громадян, усіх патріотів, яких ця згряя вовкулаків-диверсантів називає дилетантами, невігласами, ретроградами і ворогами перебудови, а це не набагато краще зараз, як «вороги народу» в 1937 році.

Тут вбігла до спальні Люда із сковорідкою свіжих, щойно смажених млинців, з полумиском червоних, мов жар, помідорів і з прохолодною півлітрою під пахвою, очевидно, вихопленою щойно з холодильника, бо вся вона взялася сльозою і навіть замочила її білу кофточку. Блискавично розставивши все це на круглому столі, застеленому накрохмаленою скатертиною, вона розлила горілку, подала найменшу чарку Василеві, підхопила свою і, приместившись поруч з чоловіком, поцілувала його міцно у губи, потім цокнулася з ним, сказала, як проспівала:

— За тебе, мій голубчику! За те, що повернувся нарешті до мене, а я вже не віддам тебе ні хворобі, ні смерті, доки й сама житиму, — і з сльозами на очах цокнулася й об мою чарку, випила, як за себе кинула, і заходилася нас обох частувати, наче ми й самі не бачили, що й де лежить, чим найкраще закушувати.

Ночами між нашим будиночком та переднім Вікторівським маяком почали озиватися сичі. Вони поки що не сідали ні на наш, ні на Василів дах, а примощувались, очевидно, на телефонних стовпах, а то й на дроті і починали своє зловісне: «Кук-вав! Кук-вав! Кигик! Кигик!» — прокинешся, почувш цей моторошний, схожий на лихе заклинання голос, а серце спросоння як не вискочить з груди. Чуєш, що й дружина не спить, прислухається. І ти прислухався, не в змозі подолати в собі передчуття якогось лиха, несподіваного горя, свого власного чи чужого — все одно.

— А здох би ти, калосний, — пробурмоче стримана моя дружина, що набідувалася за свій вік, у тридцять третьому голодному році втративши батька, опухлого і вмерлого в далекій від села Миколаївській обласній лікарні, куди його влаштувала по протекції доктора Гутштейна молодша батькова сестра Марія, що працювала в Гутштейнів за трьох: і на роботу його возила парою добрих коней, і свиней годувала, і будинок на дванадцять кімнат прибирала, і куховарила.

Для мене ця смерть, як і Гутштейнів достаток, лишаяться все життя нерозгаданою таємницею: люди вимирають цілими селами з голоду, а Гутштейн розкошує в такому будинку, з виїздом, із свиньми, курми і коровою. Якийсь уламок непу, збережений в благополучному місті, бо в містах тоді голоду не було — в містах тоді одержували хліб, жири і крупу по карточках. Все те, що забиралося в селян до пилиночки. До висівок і межисітки. А отже, тридцять третій рік, з його штучно влаштованим голодом, був спрямований проти селян як класу. На той час куркулі як клас були винищені й вислані у Воркуту й на Соловки. Тепер же «розселянювали», одривали від землі найжахливішим методом — методом голодної смерті — бідняків і середняків. Усіх під одну гребітку! Мені тоді йшов десятий рік, і я добре все пам'ятаю. І хоч ми не повмирали, бо батько мій, як і Галин, виключений з ним одночасно за протест проти хлібозаготівель восени 1932 року, пішов у новостворений радгосп працювати бухгалтером, і його професія врятувала нас.

Драгунівський Дмитро Іванович — батько моєї дружини, який в армії вступив у партію, а повернувшись, очолив сільраду, довго потім, після виключення з партії, пробув у Баштанці, в ГПУ, там і опух з голоду, через що й

був звільнений помирати, ніяких самотійних рішень приймати вже не міг, геть знесилений голодом, прив'язаний до села підпискою про невиїзд, обсаджений п'ятьма малолітніми дітьми. Ото тільки й зважився, як жінка надумила: «Ідь до сестри в Миколаїв, Манька тебе прогодує, то хоч ти, може, зостанешся, а ми вже будемо й так пропадати, що бог дасть». Він підвівся й почвалав з двору розпухлими, мов колоди, а колись же такими струнками ногами!

Любив припадисті хромові чоботи, які щовечора з великими зусиллями знімала з нього акуратна, завжди чиста й станиста Соломія, котру тепер викликали в сільраду й змусили розвестися з ворогом народу, що сидів у Баштанці в ГПУ під слідством, намірившись захистити село від непомірних поборів. Любив він і Соломію, не нажившись із нею то через службу в армії, то через свою пекельну роботу головою сільради в ті неспокійні роки. Любив і діточок своїх дрібненьких — одного хлопчика, п'ятилітнього Сашка, старшеньку за нього на рік Галю, дволітню Віру і зовсім крихітних двійняток, що знайшлися саме в розпалі голоду і пищали в зачіпку мов кошенята, бо ні материного молока не було, ні жованки ні з чого було їм зжувати. Ця трагедія вічно стоїть у мене перед очима й стоятиме, мабуть, до самої смерті. Іноді я забуваю про неї за метушнею й роботою, а як сич прокричить, так і згадаю все в тих подробицях, які знаю, а пайбільше в тих, які сам уявляю з власних пам'яток, знаць і досвіду.

От і зараз, зачувши сича, я відчув бажання захистити, обняти свою дружину, бо це був ніби голос з того далекого вже, але проклятого й незабутнього тридцять третього. Це, мабуть, тому, що навпроти нас, через вулицю, розкуркулили одногого Петра Івановича Кривка з великою роботящою родиною. Все він вдосвіта будив мене, малою, своєю підкованою залізним кільцем дерев'яною погою, дораючись по подвір'ю, встеленому бетонними плитами. Їх розкуркулили й вислали в страшні морози на водохреще, і не стало ні малорослих їхніх коней, ні корів, тільки звечора прилітав звідкілясь, всідався на вершечку клуні і всю ніч сіяв свої моторошні й пророчі плачі сичнеборак, якого я не раз бачив при вечірній зорі і намагався збити грудками, а він тільки пригинався і знову брався за своє, як тільки я перестану кидатись.

— Кук-вав, кук-вав! — чулося знову вже тут, на Табірній косі, під переднім Вікторівським маяком у Далекому Бейкуші, в якому теж тоді мерли з голоду люди, але

менше, ніж в нашому глухому степовому селі, бо тут була риба. Багато риби. І люди вижили. Ну, хоча б ті, не розкуркулені й не вислані на Соловки. Але хіба ж я коли-небудь поцікавився, кого з них вислано, розкуркулено, хто таборер тоді тут, а хто пропав безвісти у далеких північних коротках? У нас у всіх коротка пам'ять, та й питати фактично не було кого: ті, що знали, померли давно або загинули на фронті, а ті, що не знали, могли й донести. Хоча Далекий Бейкуш цим і не грішив: тут уміли мовчати про пійману білугу чи осетра, тут так і не навчились доносити й продавати товаришів — це я вже знав точно.

А тим часом навпроти нашої благополучної хати звучало й звучало далеко за північ: «Кигик! Кигик! Кигик!», і мені уявлялось, як, одвівши лікаря Гутштейна на роботу, Маня повернулась додому, зупинила коней перед зачиненими ворітьми і на парадному ганку побачила опухлого, зарослого й занехаяного в допрі Баштанського ГПУ брата, що приїхав «зайцем» на «робочому» ранковому поїзді. Побачила і не впізнала. Тоді багато пухлих людей добиралося якось до міста й просило милостиню.

— Ну, чого ото всівся,— спитала Маня, відчиняючи важкі чавунні ворота на коліщатах, щоб заїхати й знову зачинити їх на весь день.— Хіба ж усіх нагодуєш? Вас он скільки, а хазяїн у мене один...

— Маню...— сказав Дмитро Іванович.— Сестро моя рідна, невже не впізнала? Невже забула і ти мене?

— Ой, не забула й ніколи не забувала! Ой, братику мій, що ж це з тобою зробили! — забула Маня і про коней, і про розчинені ворота, припала до брата й руками, як і очима, не могла впізнати рідну кров.

А коні самі зайшли у двір, прогуркотіли бруком замощеного гранітом двору до стайні, нерозгнuzдані почали щось в яслах жувати, а хазяйка вийшла з хати, огридна, причепурена,— саме Михоелс у них гостював, з театром своїм прибув на гастролі до Миколаєва і в доктора Гутштейна квартирував,— то оце господиня й частувала його ранковою кавою, бо вставав знаменитий гість пізно після гучних своїх спектаклів.

— Маню,— поклікала вона служницю, молоденьку й слухняну сільську дівчину,— одвези Соломона Михайловича до театру. У нього там репетиція.

— До мене ось брат приїхав,— показала Маня на опухлого й брудного Дмитра Івановича.

— Одвезеш потім його в лікарню, а я зараз Марку Ізраїлевичу подзвоню, щоб прийняв його й приготував місце

твоему рідному братові. Поки що винеси йому щось попоїсти, бо туди ж при Соломону Михайловичу, сама розумієш, незручно...

Винесла Маня братові хліба й сала кусок, і він, не подякувавши, а тільки заплакавши, почав жадібно їсти. А поївши, тут же й заснув на цементних східцях, пригрітий сонцем після безсонної ночі. Так що Маня, одвізши високого гостя своїх хазяїв, ледве розбудила його, допомогла здертися на бричку-гавричанку доктора Гутштейна й повезла його в лікарню.

Через три дні він помер, виснажений голодом і допитами в ГПУ, які вів малий і клятий Шнир'єв.

Усе це враз постало переді мною вивіреною картиною й невивітраним болем, нерозумінням того, що тоді відбувалося і чому відбувалося саме так: одним соціалізм з усіма привабами капіталістичного благополуччя, а іншим, достойнішим і роботящим — голодна смерть і безправ'я. І коли долинає оте «кигик-кигик!» і «кук-вав, кук-вав!», мені здається, що й досі до мене озиваються всі заморені голодом, вивезені з дітьми на Соловки і загублені там у муках серед вічної мерзлоти. Мабуть, те саме коїлося й з моєю дружиною, бо вона не могла чути цього плачу й віщування біди, яка чи не кожного з нас підстерігає в бурхливому сьогодні.

— Де твоя рушниця? — спитала Галя, підвелась і сіла на своєму ліжку. — Піди і вбий його, бо це він знову щось навіщує Василеві бідному.

Але цього разу вмерла наша сусідка Надія Михайлівна, яку перед тим поклали в лікарню: у неї виявився цироз печінки.

Надія Михайлівна була здорова як грім. Працювала прибиральницею на базі відпочинку Івано-Франківського облвиконкому (аж звідки прибилися до моря) та Будинку творчості художників імені Судковського. Вставала рано, о шостій годині, разом з чоловіком, іноді трохи й раніше. Впоравшись на обох «об'єктах» до сніданку, помивши туалети, кухні, прибравши території й пляжі, вона приходила додому, і, ледве встигнувши зготувати сніданок, зустрічала чоловіка десь під обід, обов'язково з рибою. Він ото спідав-обідав, наживши за давнину виразку шлунка через нерегулярне харчування, набобившись, завалювався спати, а Надія Михайлівна давала раду рибі: частину розчиняла й чистила, солила, а кращу несла сусідам чи на базар в Очаків. Після доброї торгівлі — риба ж завжди в ціні, — вона купляла собі півлітри горілки, а то й дві. Одну

випивала тут же, на базарі, в чайній, другу закопувала, як правило, на городі в Люди про запас і йшла не додому, а бігла знову на базу й у Будинок творчості мити туалети в так званий «тихий час», коли всі відпочивали після обіду. Таким чином, Андрій Володимирович, сам любитель випити, довго не помічав за жінкою цієї згубної пристрасті. А як помітив, було вже пізно: Надія Михайлівна настільки пристрастилася до випивки, що й дня не могла прожити без півлітри.

Почалися лайки і навіть бійки, але нічого не допомагало. Полаються й поб'ються, зморений нелегкою рибальською роботою Андрій Володимирович ляже відпочивати й досипати те, що втрачає кожного досвітку, а вона і в найбільшу спеку прокрадеться поміж декоративними чагарниками, якими обсаджено по периметру все обійстя маяцького господарства, відкопає свою півлітру, наллє гранчака і, перехрестившись чи за звичкою, чи із зухвалості, пахильці кине в себе гарячу, мов чай, горілку, втретєся напруженою рукою і знову зарис пляшку із залишками в нагріту, розпечену полуденним сонцем землю.

— Що ж ви оце робите з собою! — сказала Люда, якось нагодившись на цю осоружну процедуру. — Ви ж пропадете!

— А сама не така? — не моргнувши оком і не повівши бровою, спитала Надія Михайлівна. — Що ж, по-твоему, я, значить, п'ю, а ти причащаєшся? Всі ми одним миром мазані: коло рибки не пити гріх. Так ще наші діди й баби говорили. Дай краще загризти чимсь, бо не хочу додому вертатись та свого будити — ще й духопелки дасть. Сьогодні вже давав чортів.

— Тьотю Надю, — вмовляла її Людмила, — ми ж усі на свята п'ємо чи по якомусь случаю, але щоб отак, по-чорному, наодинці пити? Це до добра не доведе ні вас, ні дядька Андрія, ні дітей ваших. Ви б хоч про них подумали, якщо себе не бережете...

— Твій он Василь не берігся? Ще й як берігся! Доки впрочиш, щоб чарку випив, то й нервів не вистачить. А що в ним сталось? Отож-го воно! Чому буть, того не минувать. Кожному з нас на планиді написано, що робить, скільки пить, а скільки проживемо, там видно буде.

Прожила Надія Михайлівна — тілиста, широка в кості, вилицювата й випростана так, що груди, широкі як дзвін, пагадували гренадера в строю, — прожила вона дуже недовго. Того ж таки літа, десь уже під кінець сезону, у серпні, на останніх днях, скрутило її на роботі таким жахли-

вим приступом печінкової коліки, що вона качалася по траві, вирощеній і поливаній все літо її невтомними руками, мов божевільна, кричала й стогнала, мотала головою так, що з-під біленької хустки вибилися пишні та чорні, як воронове крило, коси її товсті й розкішні, і вся вона лежала навзнак, туга, налита життєвою силою, і вже нічого не могло врятувати її. «Швидка допомога» забрала, примчавши досить швидко, але й там вона билась і кричала, незважаючи на обезболювальні уколи, яких їй ввели внутрішньо аж три двадцятиграмові шприци. Тільки капельниці трохи вгамували нелюдський біль, але розпад печінки ніщо вже не могло зупинити — під кінець тижня її не стало. І сич між нашими хатами кричав саме про це. Тільки довідалися ми про це вже увечері.

Як завжди, щовечора поливаючи квіти — гладіолуси, петунії, майори, жоржини й айстри, — Галина Дмитрівна кохалася на них і сил своїх не жаліла, а за нею і я, вправшись із своїм виноградом, який треба було й формувати, і підв'язувати, й обривати зайві гілки, що так і пнулися з кожного куща буквально за одну ніч, теж тягав відра з штучної криниці, утвореної десятиметровою залізобетонною трубою діаметром півтора метра, і носив їх штук по двісті щовечора по всьому нашому обійстю. Зате в дворі все кипіло й мінилося, так що жодна людина не могла пройти повз нас, не намилившись, а то й не позаздривши нам, особливо коли вивершилась в'їзна арка від воріт до самого будинку — до в'їзду в підземний гараж, увішана рожево-бузковими гронами винограду між палахкотючим передосіннім листом. Цей симбіоз виноградної лози, плодів і листя на тлі червоно-синіх та бордово-білих квітів створював на пустельному березі Бейкушського лиману враження якоїсь майже казкової оази, що виникла тут уперше за всі часи існування. Там я, мабуть, потривожив назавжди свою тяжко поранену в Берліні ногу, а Галя, вічно згинаючись під важкими відрами, нажила собі остеохондроз, так що й на нас чекали біди, про які ми й не здогадувалися.

Вечір же, про який я розповідаю, отой вечір після нічних моторошних вигуків та божевільних реготів сича, був тихий і теплий, ясний і прозорий, так що стало видно не лише острів Березань з могилою лейтенанта Шмідта, а й далекий протилежний берег лиману Березанського з білим конусом заднього Вікторівського маяка, кожну хату наближеного передвечірніми сутінками села, і навіть людей, що йшли там по воду чи гнали від череди корів. Води

і небо над ними, як завжди, палахкотіли потужним сяйвом вечірньої заграви, про яку навіть дворічна наша опука Роксолана кричала мені щоразу: «Діду, а йди подивись, яка могутня вечірня зоря!» — повторюючи наші ж захоплені вислови.

І раптом у цій осяяній вечірньою зорею тиші ми почули відчайдушні та невтішні ридання, покидали відра й оглянулися. Вулиця й дорога на Очаків були пустельні, ні Люди, ні Васі на подвір'ї маяка, куди ми глянули найперше, не було видно, а ридання лунали зовсім близько. Глянувши на затінену нашою хатою землянку сусідів, ми побачили на причілку під стіною лаву, а на ній скоцюрблену від горя сухеньку постать Андрія Володимировича: зіпершись на спину лави обома зігнутими руками, він припав до них обличчям і, підігнувши ноги до живота, ридав так невтішно й страшно, що аж сюди видно було, як він здригається від тих ридань. Коли отак ридає зібраний і навіть похмурий чоловік, такий, як Долгов, що не кажіть, а це моторошна картина. Ми заціпеніли і не могли зрушити з місця. Стояли й дивилися, вражені й безпорадні, і не знали, що робити.

— Піду його заспокою, — сказав я.

— Хіба ж у такому горі й розпачі людину можна заспокоїти словами?

— Ну, то хоч дізнаюся, що трапилось...

Зайняті й стурбовані трагедією Василя й Люди, ми зовсім випустили з уваги наших сусідів Долгових і нічого про них не знали — ні про чорне пияцтво Надії Михайлівни, ні про те, що з нею сталося, ні про причину таких надсадних і страшних ридань Андрія Володимировича. Тільки в цю мить ми обоє згадали, як давно не приходила до нас Надія Михайлівна, що завжди приносила нам шматок осетрини в емальованій мисці, прикритій лопухом чи й просто прибережною травою. «Чого ж це вона не приходила?» — подумали ми зараз одночасно. Андрій Володимирович все ридав та ридав, не лишаючи сумніву, що трапилось непоправне горе. Ми так і не зважились підійти до нього, а вже пізно ввечері подзвонила нам Люда, хоч можна було й прийти через дорогу, і сповістила про смерть Надії Михайлівни, про те, що хоронитимуть її там же, в Очакові, просто з лікарні — так наполягли її сестри, що, мабуть, не дуже ладили з Андрієм Володимировичем.

А він плакав і тужив за своєю дружиною, що не вберіг її від спокуси зеленого змія, плакав за тим, що лаяв її й бив з цього приводу, але нічого вже не можна було

повернути, і відчуття провини стає незноним і найболючішим саме тоді, коли нічого вже поправити не можна. Лишався він з чотирма дітьми, і всі розбрелися, хто куди: Сашко служив у війську, Тоня, найменша, жила в школі-інтернаті, тут же таки, в Далекому Бейкуші, але аж на другому його кінці, кілометрів за двадцять — тому-то й далекий, що розтягнувся над самим Бейкушським лиманом на всю його неміряну довжину. А з Андрієм Володимирівцем залишився тільки найстарший — Микола, несповна розуму, великий та пезграбний, підозріливо мовчазний і тихий, з блукаючою лукавою посмішкою на своєму ніби притьмареному обличчі, наче він щось знав про всіх наперед, тільки не хотів говорити: нехай, колись визнають самі, а я таки нізащо не скажу!

Він працював слюсарем в судноремонтному цеху колгоспу «Чорноморець», на одному причалі з батьком, але ходили вони завжди нарізно і на роботу, й з роботи, і щоразу він повертався вже надвечір, п'яний, з виряченими очима, налитими кров'ю і якоюсь похмурою погрозою всьому світу, і крикливий Андрій Володимирович зустрічав його боязко, ще здаля примовляючи застережливо: «Тихо, Колю, тихо, сину. Ходімо спати, ходімо відпочивати». І Микола покірно йшов, лягав на своє ліжко обличчям до стіни, ні разу при цьому не озвавшись, не подавши голосу, наче й справді був на всіх ображений навіки. Часом, коли й мати лежала п'яна, розметавшись і безсоромно заголившись, він пер на неї, по-бичачому нахиливши голову, і тоді його зупинити й стримати можна було тільки справжнім замашиним ударом у скроню, і Андрій Володимирович робив це блискавично й уміло, так що Микола без стогону падав лаптухом посеред землянки і тут же засинав до ранку на долівці, застеленій самотканими ходовичками чи полином від білх та іншої різної пакості.

Так, на наших очах, гинули одразу дві родини: одна від пиятики й розбещеності та розумового дефіциту, друга — від нещасного випадку, ревнощів і самогубства, і навколо нас утворювався якийсь дивний і незбагненний вакуум на просторах приморського шельфу, продутого всіма вітрами й названого навіть в монографіях учених, в повідомленнях синоптиків, у судженнях учених-агрономів трояндою вітрів.

Серед літа вітрів не було, про осінні шторми місцеві жителі забували, а курортники й не здогадувалися, тому на Табірній косі, всупереч санітарній службі та постановам

місцевих органів влади — сільради та райвиконкому, — бази відпочинку множилися й розповзалися по узбережжю, починаючи з віддаленого краю коси, що вихоплювався аж на фарватер лиману з виходом у відкрите море. Там, на самісінькому кінці коси, здавна, від самої війни, розмістилася база відпочинку суднобудівного заводу імені 61 комунара під назвою «Чорноморка». Далекий Бейкуш в період навальної заміни назв географічних і адміністративних, отого нетерплячого і відчайдушного бажання все переінакшити й перемінити був теж перейменований на Чорноморку, хоч люди й не переставали називати його Далеким Бейкушем. Якщо ж додати до цього нову базу відпочинку, відведену республіканському Товариству мисливців та рибалок в покинутих корпусах колишньої туберкульозної лікарні, теж названу київським начальством «Чорноморкою», то стане зрозуміло, як бідні люди, приїжджі з усіх кінців республіки, блукали серед цих трьох «сосон» з назвами «Чорноморка», доки знайдуть своє місце відпочинку, давно сподіваного й омріяного в довгому добиранні в цей глухий куток Причорномор'я.

Мені не раз доводилося виручати приїжджих людей з дітьми, з чекодапами, коли вони в нестерпну спеку блукали берегами, не знаючи, куди ж приткнутися, бо, як правило, навіть місцевий таксист, один-єдиний в Очакові, обов'язково привозив їх на самий кінець Табірної коси в найбільш відому і найдавнішу базу відпочинку «61 Комунара». А путівки були на Базу УГМР, у самому Далекому Бейкуші.

Восени, з першого вересня, бази всі закривалися, діти поспішали в школу, батьки поспішали за дітьми, якщо не було все приготовлено до початку навчального року, і взагалі тут виходило так, що найголовнішими у всіх базах відпочинку були діти: заради них батьки відмовлялися від фешенебельних курортів, куди з дітьми не пускали. І от після гамірного дня 31 серпня, після піонерських кострищ і п'яних пісень дорослих, після запаху юшки та шашликів, якими виповнювалося повітря не лише над Табірною косою, а й над обома лиманами та морем, після магнітофонної та радіокакофонії, увімкненої на всі можливі децибели, що гриміли майже всю прощальну ніч до ранку, наставала тиша великого відходу, ніби відступу з літа у осінь. Переповнені автобуси з дітьми й дорослими, вантажні машини з набитими людьми відкритими кузовами, «РАФи» й «Волги», «Жигулі» й «Москвичі», теж переповнені до краю, — все це після прощального свіданку

вирушало з коси й рухалося безугавно до самого обіду. Потім все стихало, коса порожніла, на базах завгоспи й комірники спалювали все, що залишалося від відпочиваючих і що можна було спалити, і наставав період повної тиші й запустіння, ніби час повертався назад, аж туди, де не було ні баз відпочинку, ні оцього людського бедламу на вузькій Табірній косі. І залишалися тільки ми з Галею у своєму невеличкому й затишному будиночку, обсадженому гледичією по краях садиби, горіхами й персиками до кручі над лиманом і найкращими сортами винограду перед вікнами, розп'ятому на в'ізній арці від самих воріт і до переднього причілка, та сформованому потрійними шпалерами на всю довжину відведеної території, прикриваючи будиночок з півночі.

Починалася золота осінь на цих благословенних берегах, пливло в бездонній блакиті срібними струнами бабине літо, розкошували пусті, покинуті і забуті пляжі в первісній своїй красі й просторості. На них тепер купалися тільки ми, та чайки висипали на берег, вкривали його сріблясто-білими килимами, що мали здатність перепурхувати всі разом і всі разом злітати. Мало ми там пробули — всього п'ять років! Але до кінця днів своїх не забуду цих майже казкових берегів серед літа, наповнених строкатим натовпом купальщиків, і особливо у вересневі тихі й прозорі дні, сповнені синяви, спокою, високого журавлиного крику на зорі і білих неляканих лебедів на лиманних плесах, що поверталися сюди з далеких островів, загублених у морських просторах.

Благословляю у спогадах і думках ті омріяні береги, які й справді є дальні, благословляю безмежжя вод, морських і лиманних, на які замахуються безбатченки-технократи, а може, й справжні вороги божественної природи, і разом з притомленими чайками та альбатросами, граційними лебедями й високотрубними покликаними пролітаючих журавлів там блукає і нипає моя невидима душа, закохана навіки в ті вітри, ранкові й вечірні зорі, в шум моря, особливо чутний, коли я, завівши машину, стою в гаражі під моїм будиночком і в'їзд у гараж, що розширюється вгору, мов басова труба в духовому оркестрі, ловить і побільшує всі звуки. Шум той навіває мені сни чи марення про вічність, про далекі острови і коси, про безмежність життя, непідвладну нам. Він і зараз долітає до мене, проникає в душу, манить і кличе, обіцяє нескорую зустріч, і вся відстань, яка пролягла від Києва до Далекого Бейкуша, здається мені не такою вже й далекою.

Саме в отакий день, першого чи другого вересня, коли сонце піднялося над тихим морем, немов рожеве й безшес-лесне вітрило, постукав нам у переднє вікно й зупинився на ганку Вася. Він стояв, широко розставивши ноги, спираючись на кийок обома руками. Стояв і всімався, хоч стояти було йому нелегко. Ми обоє кинулись до нього, щоб підхопити й завести в хату, але він не дозволив: вивільнив руки, трохи схитнувшись, і знову завмер у тій самій, ма-буть, найбільш зручній для нього стойці.

— Ви подивіться спочатку, де я стою! — гукнув він, посміхаючись.

— На ганку, — в один голос вирвалося у нас.

— А скільки тут сходинок? — запитав Вася, все так само всімаючись.

— Чотири, — сказали ми, не рахуючи, бо знали й так не тому, що ходили по них щоденно, а тому, що самі їх колись поклали, вже після будівництва, поставивши веранду.

— Тож-бо й воно, — сказав Вася, — я аж на чотири ступеньки забрався до вас, а ви думали, як високо, то я й не доберуся, — жартував він.

Він жартував, а ми раділи — ми його цілували обоє в щоки, ми обнімали його, здивовані й зраділі за нього, а він усе ще опирався і нарешті, вивільнившись знову, зовсім приголомшив нас:

— Я он вам риби приніс, — кивнув він на добрий полумисок, за звичай прикритий травною. — Сам піймав, сам і приніс. Карасі, крупні бички і глось — морська курка, як називають її в Далекому Бейкуші. Беріть, варіть чи смажте, як вам заманеться, а я зараз дзвонитиму своєму начальству: сповіщу, що мені вчора дали другу групу інвалідності, й проситимусь, щоб залишили мене наглядачем маяка — я ж тут двадцять років пропрацював з дружиною. Як думаєте, zostавлять? — питав він, і така настороженість затаїлась в його очах, що нам стало не по собі.

— Я думаю, що zostавлять, тільки наглядачем можуть поставити Люду, а вам доручать вести навігаційний журнал, вести спостереження за погодою. Зрештою, все залежить від того, яка людина вирішуватиме вашу долю. Все залежить від людей і людяності...

— Значить, малі в мене надії, — перебив мене делікатний Василь, переступивши з ноги на ногу.

— Малі — не малі, а давайте спочатку подзвонимо першому секретареві райкому Горищенкові. Він і тут, у Миколаєві, і там, у Севастополі, всіх знає. Може, замовить слово за вас?

— Давайте подзвонимо. І вас, і мене він добре знає. Всі оті розмови про судимість, всі наміри ще якось покарати мене вже давно відпали. Бо куди ж такі й ще карати мене? І за що? За Пірата, який он покинув мене і не з'являється.

Ми зайшли в нашу світлу кімнату на четверо вікон, у які пнула синава неба й лиману, золотилися порожні пляжі, білили на зеленому тлі порослого очеретом острова зо два десятки лебедів, що саме спокійно жилилися чимсь, занурюючи в сині води свої гнучкі, і, здається, безкінечні по довжині шиї, особливо коли витягали їх з води — ну наче каната кожний тягнув та ніяк не міг витягнути — білого й казкового каната.

Я набрав телефон Горищенка і застав його в кабінеті. Він вислухав мене і одразу ж приголомшив:

— Через десять хвилин виїжджаю на аеродром. Викликає Москва, — він помовчав і додав тихо, прикривши трубку рукою: — До Горбачова на співбесіду. Мене захирають у Комітет партійного контролю при ЦК КПРС.

— І ви погоджуєтесь, — сказав я йому в тон.

— З радістю, — сказав Горищенко. — Рідко кому випадає таке щастя з нашого брата — секретаря сільського райкому. Найчастіше туди беруть з посади других секретарів обкому. Так що я полетів. А Василь хай не турбується. Я й з Москви подзвоню, кому треба. Такого досвідченого працівника вони на пенсію не відправлять — йому іще, як мідному котьолку, служити. Бувайте, я вже запінуюсь, — він попрощався й поклав трубку.

— Усе, — сказав Василь. — Моя доля — крива доля. Випруть, аж загуду! І ні кола ні двора...

— Поживете поки що в Людиних батьків, — сказала Галя.

— Ні, — сказав Василь. — Там зараз живе Людина се-стра з чоловіком — донощики мої й мучителі. Через них я й потрапив у таку халепу. Вік їм не прощу. А місце в Куцурубі для будівництва хати мені Обранець і Горищенко давно вже вділили. Ми з Людою нарobili дві з половиною тисячі лампачів — думали цієї осені стіни вигнати, запотолочити, поставити дах, бо вже й ліс, і шифер заготували. А тепер куди ж я годжусь. Та ні родичів, ви скажіть, щоб допомогли, ні друзів немає.

— Ну, не журіться, Василю, якось воно буде, — заспокоювала його моя дружина, — головне, що вам краще, що функції ніг відновлюються.

— Та як вони там відновлюються! — із серцем сказав Василь. — Якби ви знали, яких це мені зусиль коштує! І кожен крок, і кожен вихід!

— Ну, не розкисати ж зарані, — сказав я суворо. — Дзвоніть зараз своєму начальству, — кивнув я на телефонний апарат. — Я теж спробую поговорити з ними. Може, хтось знає мене, а може, когось і вмовлю...

— Ні, — вперто нагнув голову Василь. — У мене прямий зв'язок. А з вашого апарата я й за півдня не дозволюсь. Та й ваше втручання нічого не допоможе, ніякі Горищенки, ніякі інші сили не допоможуть.

Він різко підвівся й пішов, відхиливши всі наші спроби допомогти йому, легко перейшов кімнату, коридорчик і веранду, притримуючись за стіну, спустився по східцях, порахувавши їх, і, задоволений, сказав:

— Тепер треба самому привчатися. Самому. От зараз сам подзвоню, і якщо мене залишать, то прийдемо з Людою на юшку до вас...

— А як не залишать, то приходьте обов'язково, — сказав я. — Подумаємо, що та як робити далі.

Василь нічого не відповів, пішов собі з двору понад самим в'їздом у гараж під будинком. В'їзд був глибокий, особливо біля воріт гаража — не менш як два з половиною метри, і я за кожним Василевим кроком стежив з великою напругою та острахом. Але він благополучно проминув в'їзд, трохи зіперся об стояки воріт, виходячи з двору, перейшов асфальтову вулицю, легко подолав крутий підйом до своїх, маяцьких, воріт і вже з двору помахав нам рукою, бо ми як стояли, випроводивши його з хати, так і продовжували стояти, хвилюючись і переживаючи за нього.

Проте на юшку й смажену рибу ні Вася, ні Люда не прийшли. Ми вирішили, що вони свої риби й насмажили, і наварили, і не пішли їх ще раз кликати, щоб не бути надокучливими.

Сич знову озвався, ще й не смеркло. Він сидів на електричному стовпі в саду перед вікнами Люди й Васі, на самому вершечку, і не вгавав ні на хвилину. «Кигик-кигик! Куквав-куквав!» — наганяючи жах і тривогу, сипав він моторошні свої рулади.

— Не вгамовується й після смерті Надії Михайлівни, — сказала моя дружина. — Чому ж це він недолю віщує? І чому вони його не проженуть?

— Вони просто не вважають. Мабуть, давно звикли до його криків.

— Нормальній людині до такого звикнути не можна. Піди хоч ти та прожени його. Або візьми свою знамениту рушницю та застрель його.

— Стрільяти на території Міністерства оборони? — пожартував я. — Ні, вже як до нас прилетить, тоді я не пожалю патрона. А зараз незручно.

— Я ж не можу зносити цих моторошних криків!

— Покричить та й перестане. Думаєш, мені приємно слухати це віщування біди? Одразу ж тридцять третій пригадується. Але ж я не можу розпоряджатися на їхньому обійсті. Та й ворота ж у них зачинені.

— Такому стрільцеві, як ти, та ще з такою рушницею, у двір заходити не обов'язково: ти його з дороги знімеш. Першим же пострілом.

— У Долгових траур, а над вікнами Васі й Люди стріляти й зовсім не личить. Ще поперелякуються. Та й Пірат зніме такий гавкіт, що не приведи господи! А то ще й з ланцюга, з прив'язі зірветься.

— Пірат і не з'являвся після того, як відпустили. Прибіг одного разу з тічкою, підставив Людї шию, щоб ошийник зняла та звільнила його од ланцюга, бо, мабуть, з суперниками важко було за суку битися — там така розкішна та вгодована, біла як сніг! Де тільки така і взялася. На базах такої, здається, не було.

— Ну от. Ще й тічку розлякаю.

— О, їм тепер роздолля! Вся коса вільна. Вони вже кілька днів табуняться поміж заростями лоху. Гризня йде страшна. І, здається, Пірат їх усіх перемагає. Вожаком зграї визнаний. Від білої невісти й не відходить, а та нікого іншого й близько до себе не підпускає.

За цією нашою розмовою сич знявся й полетів, і тепер, коли ми змовкли й прислухалися, кигикав десь далеко. Можливо, на свою базу УТМР, де він і виплотився і виріс на горіщі покинутої на довгі роки туберкульозної лікарні: сичі завжди обирають, а не лише віщують, пустку.

Другого дня вранці прийшла до нас заплакана Люда.

— Василь все навилював, все ніяк не зважувався подзвонити в Миколаїв і доповісти, що повернувся з лікування, що його комісували й дали другу групу інвалідності. Як знав, чим все це закінчиться, — вона перервала

розповідь і заплакала вголос. А заспокоївшись, вела далі: — Ну, то вони самі подзвонили з відділу кадрів. Сказали, щоб негайно звільнили квартиру і передали всі справи по маяку новим наглядачам...

— Не вашій сестрі з чоловіком? — не втрималася Галяна Дмитрівна.

— Ні,— замотала головою Люда.— Ціла велика сім'я має тут поселитися, маючи будинок в Очакові. Там такі розбишаки! Двоє братів — і обоє сиділи за хуліганство й розбій. Та й жінки їхні були на обліку в міліції, казав нам Стерлев. Забирають сюди й матір, і козу, й курей та гусей. Так що весело вам тут буде.

— Особливо від кози,— сказав я.— Ну, а вас же куди?

— У білий світ, як в копійчку,— сказала Люда з обуренням.— У двадцять чотири години звільнити приміщення! Сьогодні й машину під бебехи пришлють. Так я оце хотіла побігти в Очаків, квартири попитати. Може ж, хтось пустить на зиму, а там видно буде. Нас всього двоє, Світлана в інтернаті в Мішково-Погорілівці вчиться, то, може, якось і впрошуся до когось із знайомих. А ви вже тут допоможете Васі погрузитись. Доки погрузитесь, я й повернусь. Автобус, щоправда, з першого вересня ходить тільки до турбази, то я тут пішечком...

— А он вже й машина якась під'їхала до ваших воріт,— сказала Галяна.

— Це ж вона, я по померах бачу. Не раз і до нас приїздили цією критою машиною у суботу та в неділю купатися. А хіба ж тільки купалися? Скільки я їм готувала! Скільки пригощала! Такі друзі були — нерозливвода! А зараз всі одцуралися, наче й не знає нас ніхто. Що воно за люди?

— На жаль, такі вони скрізь,— сказав я.— Обездушили, зачерствіли. Кожен тільки про себе думає. Давайте ваші речі до нас перевеземо та поживемо поки що разом, однією сім'єю. А там, на зиму, ви одні залишитесь.

— Та у вас же й своїх речей вистачає. Куди ж наші дівати в цих двох невеличких кімнатах? Хоч би ж сарай якийсь був...— бідкалась Люда розгублено, не знаючи, що робити: бігти додому чи їхати в Очаків.

— У нас ще й мансарда є,— сказав я.— Правда, теж обставлена: там двоє ліжок і стіл, за яким я іноді працював. Але й місця вільного зосталось немало. Можна поки що туди скласти...

— Одне ти тільки забуваєш,— сказала розважливо й спокійно дружина, котра в найскладніших випадках не губиться й не втрачає здоровий глузд.

— Що саме? — запитав я, наче біг, біг та й зупинився раптом.

— Найголовніше: наш будинок не опалюється. Взимку на електромасяних двох радіаторах не протримаєшся.

— До зими опалення можна встановити: або АГВ, або якусь пічку зробити. Тут морозів великих не буває.

— А вітри? А шторми? — допитувалася дружина. — Першого року не я, а ти ж тут сидів до грудня місяця, доки веранду будували та вікна переробляли, бо крізь них, мов крізь решето, дощ задувало в усі вікна й двері під натиском штормового вітру. Забув, як тут загивав від сирості та холоду? Ні, тут треба підходити реально. Як Люда надумала. У нас можна перебути тільки тимчасово.

— Он уже Вася рукою махає, кличе мене,— виглянула у вікно Людмила і знову залилася слізьми. — Ходіте разом. Допоможете і грузитись, та й порадилося, як бути далі. Не кидайте нас у цю нещасливу годину.

— Авжеж не покинемо, Людо,— сказала моя дружина, обнімаючи й цілуючи її. — Ми теж обоє горя зазнали на своєму віку ого-го! На десятьох вистачить. А ви ж нам, як рідні. Не знаємо, на кого тепер дачу кидати.

Ми побігли й стали допомагати матросам, що вже вивнесли комод, буфет-сервант, волокли стіл, що ніяк не входив у двері. Довелося його перекидати, ставити «на попа», обходячи притолоку поміж ніжками. Інші матроси розбірали ліжка, виносили спинки й станини, ще інші знімали люстри — робота кипіла, і помагати їм могли тільки Люда й Галя, впаковуючи та перекладаючи старими газетами посуд: миски, тарілки, блюда, фужери й чарки, ложки й виделки, ножі, каструлі й казани — без усього цього життя виявляється неможливим.

Коли вже машина була навантажена майже під самий тент, у дворі непомітно з'явилася згорблена майже пополам бабуся з акацієвим, вичовганим руками від довгого користування костуром, з крупним зморшкуватим обличчям, засмаглим на вітрах та сонці до чорноти, з кістлявими й ще зморшкуватішими руками, у довгій, до п'ят, чорній снідниці та синій кофті в дрібненький горошок. Усе це: і її одяг, і обличчя, і руки — ніби відтінялося біленькою хусточкою в синю крапочку, зав'язану під підборіддям.

— Господи-боже, поможи,— сказала вона досить гучним, майже чоловічим, грубуватим голосом. — Виселяють

вас, Людмилу, єге ж? Доки здорові та дужі були, то на маяку потрібні були. І хоч порядки тут завели путні вперше на моїй пам'яті, а як Василь інвалідом став, то й викидають вас, як паршивий хазяїн собаку виганяє з двору, коли той занедужа. А куди ж ви, бідні, подастесь, як до твоїх, Людко, батьків пристроїлися вже ваші губителі-допошки. Ім це все одно так не минеться! — підняла вона вгору свою суху й зморшкувату руку, мов заклинання. — То я оце прийшла, діти, щоб забрати вас до себе. Живу я одна у великій хаті — ви ж знаєте, де я живу. Корову маю таку, хоч залийся молоком — ви й це, мабуть, знаєте. Але не знаєте, як і ніхто вже не знає й не пам'ятає, що я Василева хрещена, що це мені його викинула з саней, як вивозили їх на Соловки, твоя, Василю, мати...

— Чому ж ви раніше не говорили про це? — запитав схвильований Василь. — Чому ж не родалися стільки літ? Я й не знав, кому дякувати...

— Дякувати за що, голубчику? — спокійно запитала стара. — Чи не за те, що в «Красне сонечко» підкинула? Га? Я все життя проклинала ту годину, коли сама опухла і мусила тебе, як щеня, підкидати в приют, бо ти б помер з голоду, малий і кволий. Але ж я не виконала святій наказ твоєї матері — моєї подруги по дівуванню, царство їй небесне...

— А вона померла? — запитав Василь, тримаючись за гілку горіха.

— Усі вони померли на тих проклятих Соловках, земля їм пухом, мученикам і страждальцям... А як тебе побачила, коли до Людки пристав, одразу ж пізнала. Тільки не хотіла об'являться, бо винна і перед твоєю матінкою, і перед тобою, дитино моя, — вона завчено і легко вклонилася, діставши темною висохлою рукою землі. — Прости мені, грішний, заради господа бога нашого. Немає в тім моєї вини, що не догляділа тебе, бо, може, й на світі тебе б не було. — Вона підійшла ближче, перехрестила Василя і поцілувала його тричі. А він схилився і поцілував їй руку.

— Спасибі вам за все, — сказав схвильовано, і матроси, що німо дивилися на цю не зовсім зрозумілу їм сцену, перестали всміхатися, одвернулися й заходилися вантажити ще дружніше й швидше.

Тепло й сердечно попрощавшись з нами, Вася й Люда забралися з допомогою матросів у навантажений кузов, бабцю підсадили в кабінку, машина рушила, і ми лишилися самі — одні на всій спустілій косі.

Сич прилетів на спустіле маячне подвір'я, ще коли й сонце не зайшло, і розреготався там просто несамовито. Реготав він і на високому димарі колипного Василевого та Людиного житла, яке лишалось поки що порожнім, і на певисокому даху кухні, дизельної і стайні, де в самотині лишився маячний кінь, якому Люда набила про запас повні ясла сіна, ще й за полудрабок, підвішений на стіні, пад яслами. Нареготавшись досхочу на покинутому обійсті, віп перелітав на високий стовп трифазної електропередачі, що вела з Очакова на косу, до баз відпочинку.

— Та вгомони ж ти його нарешті! — змолилась дружина. — І так від цієї пустки тоскно й без його кигикання. Вже всіх сусідів спровадив своїм віщуванням біди, але ніяк не вгомониться. Чи не нам лихо віщує.

Я вийняв з чохла свою улюблену знамениту англійську рушницю «Джеймс Пеурде і сини в Лондоні», зарядив п'ятіркою — качиним дробом — і пішов в обхід сича, що заливався посеред маячного двору, все ще сидючи на найвищому стовпі, наміряючись зайти з тилу і з-за причілка вицілити його на яскравому тлі вечірньої заграви, бо вже починало смеркати, а в цих краях смеркає швидко. Та він, сторожкий і досвідчений, помітив у мосму зникненні за стінами будинку щось непевне, знявся й перелетів на телефонну лінію, що проходила повз наш двір, в кількох метрах від воріт, вмовстився на вершечку стовпа перед вікнами і просто-таки зареготав, ніби потішаючись наді мною: відстань була метрів вісімдесят. Я розвернувся на його моторошний регіт, навскидку, майже не цілячись, накрив його стволами і вистрілив. Не скінчивши рулади, він, прошитий шротом, і не стріпнувся — перехилився набік і шаснув вниз без жодних ознак життя. Доки я вибирався з маячного подвір'я, пролазив під шлагбаумом, від землянки Долгових кинувся до збитого сича мовчазний Микола, підняв його з трави, подивився-подивився, потримав на руці й кинув назад у траву. Я вже й не став підходити: це була не здобич, а покараний злочинець. Ми з дружиною не обмовилися й словом. Тільки за вечерею вона, скупа на похвали, сказала все ж:

— Гарний постріл. Я вже давно не бачила, як ти стріляєш.

Я мовчки допивав свій чай, і щось гнітило мене, щось ссало біля серця, якась невимовна тривога і жаль, і крутилися в підсвідомості та ніяк не приходили на пам'ять вірші Буніна, читані давно-давно, ще в першому виданому в нас після війни по смерті Сталіна п'ятитомнику,

з якого я й відкрив для себе по-справжньому цього геніального, любимого мого письменника.

— Чого ти мовчиш? — запитала нарешті дружина. — Ти ж так любиш, коли тебе хвалять за постріл. Навіть більше, ніж коли хвалять за оповідання. А це мовчиш. Не радуєшся, що нарешті він замови і над нашими душами не лунають його моторошні крики, не витають над головами нашими його віщування недолі, горя, пустки...

— Не можу ніяк згадати вірш Буніна. Здається, «Сапсан».

— А-а, знаю:

«В полях, далеко от усадьбы
Зимует дросяпой омет.
Там табуятыся волчы свадьбы,
Там клочья шерсти и помет.
Волковы ребра у дороги
Торчат из снега. Спал на них
Сапсан — стервятник мохноногий,
Готовый взвиться каждый миг.
Я застрелил его, а это
Грозит бедой...»

— А далі забула, — задумливо сказала дружина, дивлячись в темне вікно кухні. Тут ми завжди з нею снідали, обідали й вечеряли, якщо не було гостей. А їх рідко не було, бо всі «вважали за честь побувати на дачі письменника». Просто відбою не було, і працювати ніколи, і Галя валилася від утоми і від намагання обов'язково пригостити гостей чимсь смачним і незвичним. Від цього постійного перебування в кухні, в чаду і спеці починав стрибати артеріальний тиск і паморочилася та крутилася голова.

— Не треба далі, — взяв я її за руку. — Ти й так нахвилювалася за ці дні через Васю й Люду, через їхній від'їзд. А від бунінської поезії розхвилюєшся ще більше. Заспокойся, прошу тебе. І гарненько виспись, бо в тебе дуже перевтомлений вигляд.

— Та оце ж така дурна — за всіх переживаю. Ну, та бачиш же, як вдало склалося в Люди й Васі хоча б з квартирою. Не будуть шукати, не гнутимуться по чужих кутках. Я тепер хоч в цьому спокійна за них. Та й сича ж ти встрілив так майстерно. Не буде вже лякати мене. А то, як почую його моторошний регіт, так і згадаю, коли ми всі були пухлі, а тато вмерли з голоду. Й Віра за ними вслід. Ох, тоді ж і кричали сичі, ох і кигикали. Звідкіля вони зліталися? Цілу ніч, було тоді, заливалися в усіх кінцях села. На людську смерть, на горе й біду вони кри-

чать. І цей десь узявся. Кричить і кричить. То на Васину загибель кричав. То смерть Надії Михайлівни відчував чи накликував. То ось тепер на пустку кричав. Що ж ми без Васі й Люди робитимемо? На кого хату кидатимемо на цілу зиму? Та ось і зараз до Києва збираємось — на кого покинемо тут усе?

— Поїдемо завтра в Миколаїв на базар, заїдемо до моєї сестри, привеземо її сюди. От вона й поживе тут, рибу половить. Вона ж, ти знаєш, щодня біля Варварівського мосту ловить бичків.

— Думаєш, з розкоші чи від захоплення риболовлею? Шістдесяті карбованців пенсії їй не вистачає, от і ловить, щоб хоч трохи свій бюджет і прожиточний мінімум підняти. Та й дочка ж у неї на шиї сидить. В гульки вдари-лась, все роботу міняє: і вагоновожатою на трамваї їй, бач, важко, і на елеваторі високо лазити, і на заводі не втрималась довго. То що ж тій бідній Нюсі робити, як не ловити рибу, щоб хоч що-небудь можна було до пенсії додати та приготувати якийсь сніданок чи вечерю. А ти їй що не вишлеш, все вона на Шурку тратить, щоб їй, бач, модно одягатися та на дискотеку в джинсах бігати. Бідна Нюся! Трудилася все життя і в евакуації, і після, а на старість отаку халепу має з дочкою, хоч їй кіл на голові теши!

— Ти знову хвилюєшся. Знову спати не будеш. А коли людина не виспитья, то цілий день як варена ходить. Лягаймо вже, бо завтра рано вставати, якщо хочемо щось застати на базарі. Ти ж пам'ятаєш? В Миколаєві базари ранні, не те що в Києві.

Я й сам довго не міг заснути тої ночі: все прислухався, чи не прилетить ще один сич, напарник чи напарниця застреленого? Сичі не прилітали, дружина моя спокійно спала. Під її рівне й спокійне дихання, яке завжди радує й заспокоює мене, я теж заснув і спав аж до світанку, коли повз нашу хату на риболовецький причал починали мчати на мотоциклах рибалки, за чверть до шостої, а то й на півгодини раніше. Щось вони мали там приготувати, аби рівно о шостій вийти в море. Ми вже звикли до цих рівних проїздів, пізнавали, чий мотоцикл прогуркотів, а іноді навіть не прокидалися від їхнього звуку й світла, що іноді било по вікнах.

Так і цього разу не прокинулась моя чутка дружина від мотоциклетного гуркоту, і я радів, що вона добре виспитья перед дорогою, що не болітиме в неї голова. Полежавши тихенько ще трохи, доки розвиднятися почало по-

справжньому, я підвівся з свого ліжка, одягнувся і вийшов. Було ясно й по-осінньому прохолодно. На виноградному листі, на гронах і на кавунячій огудині, що простелилася перед порогом, роса лежала біляста, крупна, навіть на вигляд зимна. На самих кавунах, затуманених і змокрілих, вона здавалася інеєм. Я нагнувся й зірвав невеличкий кавунчик — о цій порі вересня вони всі вже спілі. Злегка стукнув його ребром долоні, і він тріснув навпіл з характерним хрустом, відкривши мені палаючі, мов жар, солодкі, просто-таки медові нутроці. Я спрагло впився в них зубами, відчуваючи, як рот мій наповнився холодним, солодким і духмяним соком. Та духмяність була незвична: пахло оцією щедрою россою, дощами й хмарами, небом і сонцем. Ви не їли на світанні щойно зірваного стиглого кавуна? Спробуйте, отоді й знатимете, що він пахне усім найдорожчим на світі, в першу чергу — його чистотою, яка стає все рідкіснішою, наче ми пайнялися дявола, щоб згубити цю чистоту, щоб спаплюжити її, забруднити і небо, й землю, й повітря, і тепер чистота нашого світу ховається лише в плодах, але нітрати й нітриди знаходять її й там і нищать нам на горе, на хвороби і на страждання наших дітей. Але тоді кавуни ще не були вражені нітратами навіть на колгоспних полях. Про свої ж власні грядки вже й говорити нічого: адже піхто з нас не застосовує на південних чорноземах своїх обійсть і городів ні добрив, ні ядохімікатів для боротьби з шкідниками. Щоправда, тепер уже й на власному обійсті боротися з ними стає все важче, так їх розплодилось багато, особливо колорадського жука, завезеного звідти, куди нас мало не силоміць тягнуть «найпрогресивніші» газети й журнали, запевняючи, що на Заході, і особливо в Америці, нами просто милуються і захоплюються демократизацією й гласністю в нашій країні. Навіть заголовки вигадують просто вражаючі: «Пентагон поспішає на допомогу!». Хотілося б спитати: чи не в Афганістан до моджахедів?! Чи не на Західний берег Йордану та в сектор Гази, щоб допомагати ізраїльтянам-сіоністам убивати дітей і жінок Палестини?

Порівняно з цими злочинами, продиктованими геноцидом проти цілих народів, завезення чи закидання з повітря колорадського жука видається іграшкою чи забавою, але скільки ж і ця «забава» коштує нам зусиль і здоров'я. Нам, нашим дітям і онукам.

Попоївши холодного й свіжого кавуна, неймовірно солодкого й духмяного, я витерся рукавом светра, як вити-

рався колись в дитинстві, відімкнув теж змокрілі металеві ворота підземного гаража і, перш, ніж завести машину, вирішив долити масла в двигун, бо давно вже не перевіряв його рівень. І тільки-но взявся за пластикову каністрочку, як рука моя тильною стороною відчула якийсь лоскитливий дотик. Я глянув туди і обімлів: поміж запчастинами, пляшками з гальмівною рідиною та банками з солідолом, графітною змазкою та літолом сидів набундючений сич. Коли ж я з острахом потягнув каністрочку з маслом до себе, він беркицьнувся набік, показавши мені світлий живіт і скоцюрблені лапи. Я кинув каністру, вхопив сича за ті кігтісті лапи, відчувши, що вони висушені й давно мертві, а все ж кинувся до стовпа, під яким мав лежати встрілений вчора сич, бо мені чомусь подумалось: а чи не він якимсь чином забрався у відчинений гараж, щоб тут знайти собі могилу?

Але чудес, як відомо, не буває, навіть в Далекому Бейкуші: застрелений сич лежав під стовпом, змокрівши від роси. Як тільки я взяв його за лапи й підняв, роса миттю скотилася з нього і він став сухим, дуже подібним до того, якого я знайшов у гаражі. Це була пара. Залетівши якимсь увечері в розчинені двері гаража, перед нашим від'їздом до Києва, можливо, щоб там знестися й вивести пташенят, самка була зачинена надовго і тут же й околела, не знайшовши отвору вентиляційної труби. А самець літав, шукав і кликав її, доки я й не вбив його.

Поклавши їх рядочком, я повернувся в гараж, взяв лопату, викопав ямку й поховав сичів під стовпом, ніби під обеліском. Лежать вони й зараз там, якраз навпроти наших вікон, тільки нас там давно вже немає...

Розділ десятий

1.

Коли я збіг крутими сходами на мансарду, де ми ночували, Галя глянула мені назустріч такими страдницькими очима, що я мимоволі зупинився на порозі, тамуючи крик розпачу.

— Що сталося? — якомога спокійніше запитав я.

Замість відповіді вона, сидючи на ліжку, вже акуратно застеленому марселевою накидкою, почала повільно пада-ти набік. Я кинувся до неї, ледве встиг підхопити, обм'як-лу і безвольну, вже одягнену в дорогу, і великий та ваглий жах охопив мене.

Голову зронила мені на плече, очі закотилися, руки безсило опали. Ні стогону, ні слова, ані жодної ознаки життя.

— Галю, що з тобою? — благав я, дерев'яніючи, не знаючи, що робити: бігти вниз до телефону чи якось привести її до тями? Але як?

І покинути не можна, і зволікати ніяк. Я поклав її голову на подушку, і вона одвернулася до стіни, ще дужче налякавши мене своєю відстороненістю, що межувала з повною відсутністю, наче її й зовсім не стало в цьому світі. Пощупавши пульс і переконавшись, що серце б'ється, я стрімголов кинувся вниз, викликав «швидку допомогу», вказав не лише адресу, а й місце її непритомності.

— Якомога швидше приїздіть! — благав я. — Вона вмирає...

«Швидка» прибула через двадцять хвилин, але вони здалися мені неймовірно довгими. Що я передумав за ці двадцять хвилин, один бог знає, якщо він знає все: вперше за сорок років спільного життя ми з дружиною опинилися ніби в різних світах — вона на тім світі, а я ще на цім, спустілім, холоднім, осоружним без неї. Ці незбагненні переміни, що сталися в лічені хвилини, а мені здалося — в одну мить, перевернули всі мої уявлення про всевладність і незборимість життя, відкрили на всю глибину нашу тимчасовість і незахищеність перед лицем небуття ще яскравіше, ніж це відкривалось мені на фронті під час атак чи й в момент поранення.

З «швидкою» прибув і головний терапевт району Олександр Іванович Петров, з яким я бував на полюванні в кінці Кінбурна над Ягорлицькою протокою та на озері Васляєва. Він був абсолютно спокійний, як і на полюванні: качки, бувало, летять над ним, а він, тримаючи рушницю на зігнутій руці, читає «Літгазету» — кричи не кричи, і голови не підніме.

Тут він голову підняв тільки після того, як послухав серце фонендоскопом, зміряв тиск і пошепки віддавши наказ сестрі, що треба ввести внутрівенно: які препарати і в якій пропорції. Після цього він випростався, усміхнувся до мене, пильно глянув у вічі і взявся за пульс.

— Нічого страшного, — сказав він. — Це не інфаркт і не інсульт. Це така стадія за давнього остеохондрозу. Я з особистого досвіду знаю. Вона зверталася до лікарів з цією хворобою?

— Так, — сказав я. — Навіть лежала в Науково-дослідному інституті геронтології, який спеціалізується на лікуванні остеохондрозу.

— Не так лікуванні, як спостереженні для наукових експериментів. От на чому вони спеціалізуються. А відносно лікування, то вони там мишей не ловлять — жодних практичних рекомендацій лікарям-практикам, незважаючи на те, що хвороба ця страшенно прогресує і «молодіє», тобто захоплює в свою орбіту вже й двадцятилітніх. О, Галина Дмитрівна вже опритомніла, — сказав він так само спокійно й схилився над нею. — Як спалося, Галино Дмитрівно? — усміхнувся він.

— Де я? І що зі мною сталося? — запитала дружина, дивлячись не на нього, а шукаючи очима мене. Взяла мене за руку й міцно стиснула, як завжди. — Пробач, — прошепотіла тихо, і очі її виповнилися сльозами. — Пробач, що підвела тебе з поїздкою й заставила хвилюватися.

— Хіба ж це від тебе залежить, — мимрив я, проймаючись жалем.

— Ми вас, Галино Дмитрівно, заберемо до лікарні, — сказав Петров.

— А на кого ж я покину його тут, на пустій косі? — кивнула Галя на мене. — Ні вже. Що хочете, те й робіть, тільки тут. Ніяких лікарень.

— Але ж тут я не можу призначити вам крапельницю...

— І без неї все пройде і минеться.

— Ні, так легко це не минає. Може, й з місяць доведеться лежати.

— А що ж він робитиме без мене? Хто його нагодує? Хто їсти зварить? Васі й Люди на маяку вже немає. А сусідка наша Надія Михайлівна вмерла. На всій косі немає нікого — один він тут лишиться, мов неприкаяний. Надія Михайлівна його б нагодувала, так не стало ж її...

— Це Долгова, чи що? — перепитав Олександр Іванович.

— Авжеж, Долгова. Ні з того ні з сього — раз і вмерла.

— Вона в мене лікувалася. Повний розпад печінки — цирроз. Нічого не можна було зробити. Сама себе занести.

— Сама, — погодилася Галя. — Я їй не раз казала: киньте пити! Та кого ж вона слухала? А мене, бачте, остеохондроз облюбував, не питаючи згоди. Спасибі вам, Олександр Івановичу, що приїхали та порятували мене. І пробачте, що стільки клопоту вам завдали. Так якось негарно вийшло з цієї моєю хворобою. Думала, вмру.

— Гарних хвороб не буває, — сказав Петров. — Та й не ми їх вибираємо, а вони нас. Що ж до турбот, то така наша доля й професія. Навіть головний лікар збирався до вас приїхати, але він зараз оперує. Після операції навідається обов'язково.

— Вітайте Івана Івановича сердечно. Скажіть, що ми завжди раді бачити його. І вас також. А в лікарню я не поїду, спасибі.

На тому «швидка» з Петровим відбула. Він пообіцяв навідатись завтра, якщо не буде потреби викликати його сьогодні, і ми лишилися самі.

Я знав, усвідомлював, що після Галиної непритомності вступив у зовсім нову смугу життя, ламку, нетривку, непевну, що до неї треба ставитися тепер зовсім інакше, ніж досі — не нервувати її, не покидати саму надовго. Тобто й самому мені жити так, як я жив досі, вже не випадає. Це було усвідомлення гірке й водночас сумовите, але невідворотне. Ніби водночас пропадала молодість і здоров'я і наступила пора хвороб і старіння, і далекий краєчок життя, про який якийсь і не думалося зовсім, який досі здавався чужим і недосяжним, існував майже не про нас, тепер наблизився настільки, що за нього можна було прибажавні й зазирнути подумки, в уяві і побачити там безмежну далину небуття, моторошно й невідворотно наближену сьогоднішнім ранком. Наче і Галина хвороба, і непритомність, і не такий вже, як виявилось, далекий кінець життя, — все це напроорокувалось і наблизилось із загибеллю нерозлучної пари сичів.

Щось несподівано й безповоротно скінчилось у нашому житті, наче сьогодні впала й розсипалася загага, що відгороджувала нас від старості і смерті. Впала і відкрила нашим очам те, що ховалось за нею, за нашою безтурботністю й вірою в невмирущість, у тривалість і тривкість молодості й здоров'я, що здавалися досі невичерпними і безмежними.

Найперше, що нам треба було зробити, це спуститися вниз, бо чим вище піднімалося сонце, тим жаркіше й задушливіше ставало в мансарді: адже вересень в цих південних краях ще вважався літом, налитим сонцем по вінця. А в Галі після остехондрозної кризи боліла голова. Боліла навіть після уколів. Навіть коли вона лежала. А як тільки пробувала підвестися, голова йшла обертом, світ крутився перед очима, підступали нудота і млюсть.

— Давай я тебе знесу на руках, — запропонував я.

— Ще чого не було! — обурилась Галя.— Сама зйду. Ти тільки підтримаєш, як голова почне крутитися.

— Гаразд,— погодився я.— Давай спершу спробуємо підвестися з ліжка.— Взяв її за плечі, посадовив.

Заплющивши очі, Галя сиділа й хиталася з боку на бік, бліда, аж жовтувата. Господи, що ж ти з нами робиш! Адже вона з дитинства була рожевощока, повнокровна, туготіла, мов налита життєвою силою. Що ж це зробилося з моєю коханою дружиною, яка, народивши трьох дітей, весь вік працювала, і ніколи я не бачив її розслабленою. Навіть коли вставала до дітей серед ночі, не було ні в обличчі, ні в оці й нятяку на сонливість. А скільки ж їх було, недоспаних ночей! Скільки дитячих хвороб випробувало її мужність і витривалість, її материнську душу і серце!

Я чекав, що вона скаже: «Не можу»,— і знову ляже. Але вона, посидівши кілька хвилин, очевидно, зборолла слабість і сказала інше:

— Допоможи мені стати на ноги.

Я підвів її з ліжка, поставив на ноги, пригорнув до себе, податливу й зів'ялу, і серце мов стислося від невимовного жалю, співчуття, навіть сльози навернулись на очі, пекучі сльози безсилля, нездатності захистити кохану від слабості і хвороби. Вона довго стояла мовчки, із заплющеними очима. Очевидно, звикала стояти і це їй ніяк не вдавалося.

— Ну, з богом,— сказала вона, глянувши на мене провітлено й покійрно.— Пішли...— І, не випускаючи моєї руки, з усієї сили спираючись на неї, зробила перший і другий крок, заточилася, але тут же й вирівнялася, переступила поріг і вийшла на балкон.

На балконі постояла трохи, підтримувана мною за плечі, глянула на порослий комишем і осокою острів, із-за якого часто впливали лебеді, сумовито всміхнулася, бо лебедів зараз не було, і ступила на перший східець металевого корабельного трапу, що круто йшов униз до першої площадки. Всього сім ступеней, але далися вони Галі дуже важко, так що я майже зносив її. Похилішими східцями довшої частини трапу вона, тримаючись за поручні й мою руку, зійшла легше, але, діставшись ліжка, довго й важко віддихувалась, і я зрозумів, що цього разу вона захворіла вперше за сорок років важко і надовго: порушилася й серцева діяльність, з'явилася легенева недостатність, і весь її дивовижно досконалий організм в одну мить відмовив-

ся служити. І все її нелегке, часто трагічне життя знов постало переді мною. Життя моєї коханої з дитячих літ Галі Драгунівської і життя та загибель всього її роду, бо така доля випала нашому поколінню.

2.

А почати треба з її батька, якого я ніколи в житті не бачив. Бо все в нас і в нашій долі починається й визначається батьками. Так от, Галин батько Дмитро Іванович Драгунівський, відслуживши строкову армійську службу, повернувся в село комуністом. Це було на початку двадцятих років. Він перший і, мабуть, єдиний в селі, виписав зібрання творів Леніна і вперто студіював їх том за томом. Очевидно, в армії йому прищепили смак до політграмоти та до застосування її постулатів у житті й побуті, бо від ленінізму він не відступав ні на йоту. Так, працюючи вже у тосзі, а потім і в колгоспі бригадиром тракторної бригади, він жорстоко дотримувався норм і розцінок, непохитно боровся за економію не лише пального й мастила, але й продуктів харчування аж до того, що залишки виданої трактористам на день і не з'їденої паляниці здавав у кладову.

З одного боку, ця бережливість розцінювалась як скнарність деякими любителями легкого хліба, бо в роботі коло землі, як відомо, легкого хліба ніколи не буває. З другого боку, серед членів партійного осередку та сільського активу, його чесність, бережливість і вимогливість цінилися так високо, що під час колективізації його обирали головою колгоспу, а під осінь 1932 року — головою сільради. Про той трагічний рік і пошні точаться суперечки між людьми, які його не пережили особисто чи за віком, чи за місцем проживання, бо рік був оптимально врожайний, тому на заводах, у містах, навіть у радгоспах голоду не було — всі там одержували хліб по карточках. Тільки в колгоспах ніяких карточок не було — карточна система на колгоспників не розповсюджувалась, і вони вже тоді були поставлені поза законом. Навпаки, хлібозаготівлі восени 1932 року були спрямовані на те, щоб забрати в колгоспників зароблений хліб до зернини. З хати! Та ще коли випав сніг і зима стала на порозі. Забирали не лише зерно, а й межисітку, і пшоно висипали останнє з горняток, залишаючи дітей і дорослих на видиму й близьку смерть.

Спочатку Дмитро Іванович разом з партосередком та активом брав, як і належить голові сільради, участь у ви-

конанні цих дивних і припізнілих хлібозаготівель. Але коли пішли зустрічні плани, спочатку обласний, а потім районний, бо кожен з функціонерів хотів вислужитися перед вищою інстанцією, тут молодий голова сільради повстав з усією рішучістю та безоглядністю. Того року Дмитрові Івановичу пішов тридцять перший рік.

— Підрахуй, Микитовичу, — сказав він моему батькові, що ходив у нього в заступниках. — Підрахуй, скільки всього зібрали по селу хліба цього року, і на сьогоднішніх загальних зборах, на які приїдуть представники з Баштанки, Миколаєва і навіть з Харкова, доповіси.

Батько мій зібрав відомості із семи колгоспів села і доповів перед зборами:

— Якби весь урожай минулого й нинішнього року якимось дивом вдалося зберегти, то зустрічний план, спущений районом, можна було б виконати всього на шістдесят відсотків. Так що план нереальний. Не виконавши його й наполовину, село вмере з голоду. За такий бандитський план я голосувати не буду. — Мій батько рушив був від столу президії, накритого червоною скатеркою, за яким сиділи представники району, області й столиці республіки, але його зупинив несамовитий крик маленького, лютого, мов зінське щеня, начальника ДПУ Шпирьова:

— Назад! — верескнув він, хапаючись за звичкою за кобурку на поясі.

Мій батько вернувся до столу, став проти Шпирьова.

— Ти знаєш, чия це ініціатива? — верещав Шпирьов, червоний і раптово спітнілий. — Це особиста ініціатива товариша Сталіна, щоб зібраний хліб купити верстати й техніку для індустріалізації країни: для Харківського, Челябінського й Сталінського тракторних заводів, для Краматорського машинобудівного! Ти що, проти товариша Сталіна?

— Я проти голодної смерті селян. Не думаю, щоб товариш Сталін забирав межисітку й висівки замість зерна. Це — місцева ініціатива.

— Ти кидаєш тінь на місцеве партійне керівництво! — кричав несамовито Шпирьов. — Звинувачуєш його в антинародних діях! Ти жорстоко поплатитися за це! А зараз партквиток на стіл!

— Він кандидат партії, — догідливо уточнив хтось.

— Тоді поклади кандидатську карточку, — показав пальцем на стіл Шпирьов, — а потім поговоримо, де слід.

І тут, ринувши хромовими чобітьми, до столу підійшов молодий голова сільради Дмитро Іванович Драгунівський

у білій сорочці й чорному костюмі, на ходу дістаючи з внутрішньої кишені партбилет:

— Заразом виключайте й мене,— сказав він, кладучи свій партквиток поряд з кандидатською карткою мого батька,— бо це наша спільна думка.

— І мене теж,— важкувато протиснувшись між рядами, сказав батьків шкільний товариш Василь Федорович Лісниченко, великий активіст при колективізації й розкуркулюванні.

— І мене,— легко вислизнув з натовпу секретар комсомольського осередку Ваня Федорюк, якого в селі прозвали «Ячейкою».

Три партквитки й одна кандидатська картка лягли перед Шнирвовим промовистим і відчайдушним рядом. Він оторопіло дивився на них, а тоді звів очі на всіх чотирьох, таких різних і однаково рішучих, закричав:

— Всіх в ДПУ заберу! Там я з вами не так побалакаю!

— Не стрибай,— спокійно сказав, дивлячись Шнирвову у вибалушені очі, Дмитро Іванович.— Не стрибай, бо барки обгадиш! — Він розвернувся й пішов на місце. За ними рушили троє його товаришів.

— Троцькісти! Переродженці! — біснувався Шнирвов, маленький, дрібнолиций, розчервонілий і такий лютий, що, здавалося, ось зараз вибухне.— Я вас в порох зітру! По стінці розмажу! В розход пуцу! — кричав у безсилій люті Шнирвов, вже тоді не знаючи впину у своїй сваволі.

— Закривайте збори,— спокійно сказав йому представник ЦК Андреев.

— Розійдись! — кричав Шнирвов, втративши контроль над собою і навіть здоровий глузд.— Всі по хатах! І забудьте, що тут говорили ці антипартійці, вороги Радянської влади! Завтра ми їх публічно судитимемо, цих прислужників міжнародного імперіалізму!

— Та вгамуйтеся ви нарешті! — гримнув на Шнирвова вродливий Андреев, насупивши чорні, чавунно важкі брови, з-під яких в малого начальника Баштанського ДПУ ніби вистрілились іскри гніву і зневаги.— Мелете чортзнащо! Не вмiсте збори підготувати.— Він зібрав партдокументи й підніс над головою: — Власники партквiтків та кандидатської картки! Прошу залишитись і підійти сюди.

Усі четверо залишилися на своїх місцях, доки люди розійшлися, й сільбуд спорожнів, але підходити не поспішали. Сиділи й чекали, що буде далі. Шнирвов нетямився, шниряв поміж лавами й стільцями, злісно поглядаючи на

зривщиків зборів, та не наважвся нариватися на нове зауваження представника ЦК. А той мовчки сидів за столом, сплівши пальці, й дивився на них, схиливши голову, наче там була якась розгадка.

Нарешті підвів голову. Оглянув Дмитра Івановича та його товаришів.

— Заберіть партквитки і не розкидайтеся ними, — сказав він спокійно, з легеньким осудом. — Якщо навіть з чимсь ми не згодні, в партії залишатися треба хоча б для того, щоб довести свою правоту.

— Так товариш Шнирьов же наказав нам покласти квитки, — задристо й з образою випалив Ваня Федорюк.

— А хто такий Шнирьов? — тихо запитав Андреев, наче начальника районного ДПУ тут і не було. — Він що, секретар райкому? Та й то питання вашого перебування в партії вирішувати має первинна парторганізація, а райком тільки затверджує або не затверджує її рішення. Статут треба не тільки знати, а й не забувати. І нікого не слухати. Мало кому хотілося б одібрати в нас партквитки! Тенденції підмінити партію органами ДПУ спостерігаються вже давно. Але тільки партії та її організаціям вирішувати долю комуністів! — твердо й погрозово зауважив Андреев, дивлячись не на Шнирьова, а на Дмитра Івановича, але начальник районного ОДПУ збагнув, у чий город кинув камінець представник ЦК, і аж скинувся:

— Я тут представляю райком партії, а не ДПУ, — сказав він, квапливо наближаючись до столу. — Тому маю повноваження карати комуністів за порушення лінії партії, аж до виключення їх з лав КП(б)У!

— Сядьте! — суворо сказав йому Андреев. — І не заривайтеся. Ніхто вам таких повноважень не давав і не міг давати. Підходьте поближче, товариші, — звернувся він через голову Шнирьова, що вкляк на першому ряду. — Давайте в усьому розберемося. Якщо ваші підрахунки відповідають дійсності, а я в цьому не сумніваюсь, тільки хочу пересвідчитися особисто, то тоді нам треба виходити і на район, і на область, і, можливо, в республіканські органи, щоб план коригували...

— Та не план, а зустрічний план, висунутий районом проти обласного зустрічного плану, — сказав Дмитро Іванович. — Ви ж знаєте, скільки розвелось зараз перевикональщиків, догідників і підлабузників...

— Ти б, Драгунівський, вибрав вирази, — озвався Шнирьов. — А то недовго й загриміти. Знаєш, який зараз час?

— Знаю: якщо не скостити план, село вмре. От який час, товаришу Шнирьов, і от на який страшний крок ви нас штовхаєте.

— План є план, і його треба виконувати всіма можливими засобами.

— Можливими виконати не можна, — сказав мій батько, — і я вже доповідав про це зборам. Пропоную й вам заглянути в ці трагічні розрахунки, і тоді навіть товаришеві Шнирьову стане зрозуміло, що навіть неможливими засобами зустрічний план району виконати не можна: люди вмруть з голоду, а план все одно залишиться невиконаним, бо такої кількості зерна в селі не було і в найбільш врожайні роки.

— Так, з цим треба щось робити, — сказав Андреев. — Очевидно, я завтра ж поїду в Харків доповідати ЦК партії. Через кілька днів повернусь і, залежно від результатів моєї поїздки, будемо вирішувати на місці, що нам робити і як діяти далі. Прошу вас всіх дотримуватись людяності й партійної етики.

— За людяність і етику верстатів у Німеччині не купиш, — сказав Шнирьов з місця, ніби вистрелив. — І чекати результатів вашої поїздки нам не випадає: обком жме, щодня по два-три рази дзвонить сам перший. Завтра приїдуть з Миколаєва буксирні бригади робітників викачувати хліб. Думаю, що й вас у ЦК не підтримають, а скоріше дадуть догану чи з роботи знімуть...

Ваня Федорюк підхопився з місця, вдарив шапкою об землю:

— Та невже ж правди немає і в ЦК! — вигукнув він. — Невже скрізь богують шнирьови?

— А ти легше на поворотах, — погрозово підвівся Шнирьов.

— Ви мені не погрожуйте, — сказав Ваня, піднімаючи шапку. — Не сьогодні — завтра іду в армію. Але що ж буде з селом? Із старими, з молодими дівчатами, з дітьми? Ех! — Він надів шапку, вийшов з сільбуду і вдарився просто на станцію.

Приїхавши в Миколаїв, Ваня пішов працювати на суднобудівний завод і не тільки вижив тієї зими, а й в армію потрапив, учився там і вивчився на командира, так що в тридцять дев'ятім приїхав у село з дружиною та з однією шпалою в петлиці — капітан!

Решту завдяки наполегливості Шнирьова було виключено з партії. Не допоміг і Андреев — сам був знятий з роботи і направлений в нашу ж таки область організову-

вати м'ясорадгосп імені Косіора, куди тієї ж осені забрав у контору мого батька. Так ми й вижили, бо одержували на сім'ю кіло сімсот грамів хліба. Лісник теж перебився якимсь, втрапивши на молочарню. А Дмитра Івановича, мабуть, найбільш за оту фразу про барки, Ширинов протримав майже всю зиму в ОДПУ, де він опух від побоїв, а потім відпустив його померати. Як він помер в Миколаєві, читач уже знає. Але померла і його найменша дочка Віра, і двоє щойно народжених немовлят. Загинув і його молодший брат Михайло. А матір вигнали з хати під тим приводом, що хата була під черепицею, а значить, куркульська, тільки вдівством, мовляв, та партійністю сина й прикрилася стара Райчиха. І не хто-небудь сторонній, а свої ж сільські люди, тільки активісти, що жилися тієї страшної весни з колгоспної комори і не знали біди, вигадали отаке запізніле звинувачення, нищачи підупалого духом, зацькованого Дмитра Івановича Драгунівського та його трудовий рід. Але про це треба розповісти докладніше, так, як розповідала мені Галя, носячи все це в своєму серці. Бо саме голод, несправедливі звинувачення, смерть батька та любимого дядька Мишка весь вік висіли над її долею і оце аж тепер звалили її.

3.

Голодна й холодна після арешту батька, прибїгла семилітня дівчинка до бабусі, якої вже не було ні в рідній хаті, ні в селі, бо подалася до далекої родички в Ново-Мар'ївку, ні з того ні з сього позбувшись рідної хати, яку колись збудували з чоловіком ще замолоду. Бабуся завжди частувала першу і єдину опуку найсмачнішими наїдками: то яєчко вкине в жар і спече, то цукерочки прибереже для неї, то пиріжечка з потрібочкою приготує. Тепер бабусі Килі в хаті не стало, там білили, співаючи, Настя ряба й бездітна бабусина племінниця Машка Мануйлиха, що записалася раптом в активістки, ну, а активісткам же не з руки родатися хоч би й з дітьми виключеного з партії двоюрідного брата.

— Не сиди тут, — гримала Машка на малу й худющу племінницю, виносячи сміття з хати, де вони, співаючи, білили, щоб незабаром відкрити в цій хаті читальню.— Баба твоя нажилася в хаті під черепицею, тепер будемо жити тут ми. Житимемо й читатимемо, розважатимемось. А ваші часи минулися. Наші тепер настали...

Як малому сердцю було все це пережити: біль і жаль за улюбленою бабусею та її затишною і такою завжди привітною хатою, голод і холод, людську жорстокість і несправедливість, тиранство і мстивість не знати за що. Семилітня дівчинка, плачучи, поверталась додому, де не було ні крихти хліба, не було й батька, тільки куталася в рядниці на нетопленій печі дволітня Віра та випала по хаті вагітна, мов на погибіль, мати, не знаючи, як і чим нагодувати дітей. Сама вона вже й не пам'ятала, коли їла востаннє. Від чоловіка не було ніяких вістей, а з осінньою багникою Баштанка стала недосяжною — до неї двадцять п'ять верст. Хіба ж доберешся пішки по такій розгаслій дорозі.

А тут новий голова сільради Буйко, якийсь чужий, присланий з району чоловік, наполягає, щоб одреклась од чоловіка.

— Зрозумійте, Соломіє Мусіївно, — говорив він, бризкаючи слиною, пришелепувато усміхаючись, — ми ж не можемо допомагати родині ворога! От як ви зречетесь його, тоді друге діло. Тоді ви — радянська людина. І діти ваші радянські. А значить, колгосп почне падавати вам допомогу. А так пропадете і ви, і ваші діти.

— Та хіба ж вони в чомусь винні? Чи й мій чоловік — комуніст, голова сільради, вже такий партієць, що з Леніним і не розставався...

— От-от, добре, що нагадали! — бризнув слиною Буйко. — Ми й Леніна у вас заберемо! А як подасте на розлучення з чоловіком, то залишимо твори вождя вашим дітям, щоб росли ленінцями. Ну, то як?

— Не буде цього, — відповіла Соломія Мусіївна. — Ви, може, тільки й ждете, щоб я відмовилась від нього. А тоді й зовсім знищите невинного: раз від цього сім'я відхрестилась, то він дійсно ворог радянської влади, злочинець. А злочинців же в нас не милують...

— Ну, як знаєте, Соломіє Мусіївно, — ображено казав Буйко. — Я вам раджу, як краще...

— Ви мені радите так, як Шнир'ов від вас вимагає. А я на це не піду, щоб свого чоловіка, батька моїх дітей, під кулю підставляти.

— Не виходить у нас з вами розмови. От біда! Ідіть додому та подумайте. Та дітей своїх пожалійте. А як падуєте, приходьте...

— Не діждете ви, супостати, — ридючи, відказувала Соломія Мусіївна, важко переступаючи сільрадівський поріг, і йшла в свою нетоплену хату, де не було чим і ока

запорошити і несила було дивитись на голодних дітей. Вона йшла, ослизаючись у багнюці, порожнім селом, і одне це мученицьке вертання додому годилося б стати найбільшим та найстрашнішим звинувачувальним актом проти тих, хто вверг народ у штучний голод. На жаль, трибуналів таких тоді не було. Та й зараз ці жертви й страждан-ня якось штучно відсуваються на другий план перед розстрілами 1937 року. А мали б стояти чільними.

Голод, як і смерть, явище таке антилюдське, обурливе й неприродне, що хочеться кричати, благати когось, може, й усе людство повстати проти нього. Але криком тут не допоможеш...

Коли Соломія Мусіївна, ледве волочачи ноги, знесилена голодом і морально знищена домаганнями Буйка, за якими, безумовно, стояло районне начальство і, в першу чергу, Шнир'єв, допленталася до холодної й голодної своєї родини, вона обняла дітей, худих, прикишканих, наляканих, пригорнула до себе, щоб не бачити їхніх голодних очей, і затужила над ними, лякаючи їх, навіваючи жах. Вони мовчки дихали їй у заплакане обличчя, мов піймані пташенята.

У цей час рипнули двері, і в хату зайшов Михайло — молодший брат Дмитра Івановича. Відколи матір вигнали з хати, Михайло ночував у полі по скиртах, бо ніхто з товаришів не хотів пускати до себе брата заарештованого ворога, щоб не позбутися хоч певеличкої такої-сякої допомоги з колгоспу та не загинути голодною смертю.

— Не плач, Соломієчко, — сказав Михайло, — не тужи. Сльозьми нашому горю і голоду не зарадиш. Я ось візьму мішечок та піду під третій відділок радгоспу. Там, мабуть, скирти ще не провіяли, бо в радгоспі хліба людям дають. То, може, щось там навію та хоч пригорщу зерна принесу. Так що шукай мішечок та я буду двигать, доки ще весь день попереду. Бо це ж, мабуть, кілометрів шість-сім.

— По такій грязюці чи й дійдеш, Михайле?

— А дійду ж, трясця його матері! — підбадьорюючи і себе, і її, зухвало сказав Михайло. — Та якось же й повернуся, бо треба ж дітей і тебе рятувати. Я біля скирт оце й протримався: насмичу соломи, перетрушу, а потім половину провію на вітрі, от і є якась жменя пшениці, жита чи ячменю. Цілісінький день жую.

— А зараз у тебе нічого немає в кишнях? — з надією запитала.

— Нащо ж ти питаєш? Хіба б я всидів, дивлячись на твоє побивання, слухаючи твоє голосіння, та не віддав би останню зернину? Нема вже нічого й по степах навколо нашого села — все перевіяли, всі скирти порозсмикували. Так що горбатого Приходька поставили об'їждчиком. Тепер чергує з ранку до ночі. Як тільки кого біля скирти застане, гарацником періщить, а то й Кійковим Гернегою топче. Ти ж знаєш, який лютий Гернега. І голоду ніби на нього немає.

— То гляди ж не попадися горбатову.

— Я ж на радгоспне подамся, кажу тобі.

— Ну, йди з богом та повертайся. Бо тепер на тебе вся надія.

— Авжеж, піду, поки ранше,— Михайло попрямував через городи, щоб менше хто й бачив: його теж могли заарештувати вслід за братом.

Як він там вже добився під третій відділок радгоспу імені Чубаря, як він там смикав злежалу солону із скирти, як віяв, ніхто того не знає і ніколи не визнає. Як і того не визнаємо, скільки навіяв рятівного зерна. А тільки за цим заняттям застав його радгоспний об'їждчик, до якого незабаром приєднався й Приходько, що був неподалік.

Удвох вони почали видирати у кволого Михайла навіяне зерно, а він не міг віддати його, бо цим зерном мав порятувати братових дітей і дружину. Тому боронився, як міг. А ті, озлобившись, почали його бити. Без свідків. Били так, що він там, під скиртою, й лишився навіки.

Ой, убили ж Михайла, вбили! Свої люди. За жменьку зерна, навіяного із скирти для голодних племінників. Не тільки вбили, а й зерно те забрали. Степ усе те бачив. І мовчить. І досі мовчить. І нікому нічого, ні гу-гу — що-що, а мовчати степ уміє. Тисячі, мільйони років мовчить, і ніхто ніколи в світі не знатиме всього, що тут відбувалося. Тільки сам горбатий Приходько хвалився: як ухопив обома руками торбинку із навіяним зерном худючий Михайло, як притиснув її до грудей, то так і не відпустив, доки не вбили.

Та вже і в мертвого ледве-ледве вирвали із закладких, скоцюрблених рук.

— Отакій, гад, завзятий! — обурювався горбатий об'їждчик, а люди, слухаючи, дивувалися його жорстокості, і кожен думав: я б теж не віддав ні за що! Тільки старий Войтенко, лагідний і тихий, не витримав:

— А тобі, так твою розпотака, потрібна була ота торбинка? Може б, він племінників та Соломію тим зерном вря-

тував! А ти його самого на той світ відправив. Це тобі так не пройде! Поставлять і тебе колись до стінки за цю смерть невиншу.

— Гляди, щоб самого не шльопнули вслід за Мишкою й Митькою. Я йому ніколи не забуду, як він ото недоїдений хліб у кладову Хлівнюкові здавав, а в мене не було чим кабанця догодувати. Просиш, було, просиш, ніяка гайка! От уже вредний, гад, був!

— Так він же про колгоспне дбав! — втлумачував йому Войтенко, цей вічний конюх і їздовий. — Ти ж для кабанчика святий хліб хотів забрати, а Михайло пухлим дітям навіяв зерна. Що ж ти рівняєш? Душогуб ти, туди твою мати! Антихрист! Де таке падло й береться! — Войтевко плюнув горбатову під ноги й пішов до своїх коней.

— Іч, розплювався! Гляди, щоб кров'ю не довелося плювати, — погрожував об'їждчик, та Войтенко його не слухав: він попрямував до Соломії.

— Слухайте, кумо, що казатиму, — зайшовши в хату й побачивши, що Соломія з дітьми лежать покотом на нетопленій печі й лежанці. — Зараз я везтиму на скотомогильник адохлу коняку, то ви беріть сокиру та швиденько йдіть отуди до Бармашівської межі. Може, щось собі відрубаєте. Та й я допоможу. Тільки не баріться. Бо без вас як візьму, то й мене там зарубають: півсела збирається біля стайні із сокирами.

Соломія Мусіївна ледве-ледве звелася. Сил не було, голова йшла обертом, її млоїло й хитало, ніби на морі, долівка ходила ходуном під ногами. Сокиру вона не взяла — навряд чи й донесла б її. Та й забула ж, як на гріх, де її поклала.

Галя на печі бачила у вікно, як по дорозі, брудній та розлемішеній, проїхав її хрещений батько на биндюзі, везучи дохлу коняку. Вразило неймовірно видовище: коні завжди тягнуть підводу, а ця лежала на биндюзі, високо задерши ногу, яка гоїдалася на кожному вибої, ніби когось погрожувала чи прощалася навіки з селом. Ще дужче дівчинку вразило те, як за биндюгом з дохлою ковякою, штовхаючись і не зводячи з неї осатапілих поглядів, мовчки сунула юрба із сокирами. Було щось моторошне й нелюдське в отому мовчанні, в отій штовханні і в блискучих сокирах. А може, в рішучості, в голодному зблиску очей, в блідих, виснажених обличчях. За селом люди почали з боїв обступати мертву кобилу, щоб бути до неї якомога ближче. Тут штовханина вже була відчайдуш-

піша, і над головами вряди-годи здіймались погрозливо й страшно сокири.

Те моторошне видиво запало дитині в душу і пам'ять на все життя. Галя носила його в собі, мов рану. Запам'ятала й повернення матері. Вона ледве допленталась додому з нутрощами. Тобто взяла те, що зосталось, бо й кум не спромигся допомогти: біля скотомогильника кобилу стягли з биндюга, накинулися на неї й заходилися вимахувати сокирами, так що й підступитися не можна було.

— Зараз, діточки, зараз, — відсапуючись, промовляла до них мати, розпалюючи в печі кураєм. — Зараз перемиємо, наваримо і наїмося.

Мила вона ті кишки, кендюхи й нутрощі довго. Ще довше варила, а вони гнали з казапа шапками брудну піну, і скільки мати не збирала її чумичкою, піна все пузирилася й пузирилася без кінця, так що й зрозуміти важко було, де вона береться. Нарешті якось зваривши нутрощі, вони їли їх, тверді й смердючі, доки й понаїдалися. На щастя, нікого не знудило й не вирвало, і вони кілька днів протрималися, тими кінськими нутрощами тамуючи голод.

А потім була довга й люта зима. Мати самотужки, без сторонньої допомоги народила двійняток, котрі попищали-попищали й невдовзі померли з голоду, бо молока в матері не було й краплиночки, а жуйку зжувати було ні в чого. Вони вже зовсім умирили, коли мати зважилася підписати якусь «бумагу», принесену Буйком, про розлучення з чоловіком, і кум Войтенко приніс їм виписану з кладової махуху — цілих три круги. Вони били її на шматки, мішали з бурячками й кабачками, парили в печі і їли. Потім настала весна, мати пішла на роботу, де всім варили затірку, приносила звідти невеличкі пайки хліба, який вона економила для них. Їли також якісь-молочай, щиріцю й лободу, калачики. І хоч всі і попухли з голоду, але дожили до нового врожаю.

Настав той довгожданий день, коли мати принесла з колгоспу клуночок борошна, замісила й напекла коржів. Перший корж витягла з печі як святиню, розламала на шматки й роздала їм:

— Іжте, діточки, наїдайтесь, — встигла ще сказати, а тоді впала впоперек на ліжку ницьма, заридала-затужила на всю хату, згадавши всіх померлих. І доки діти їли, мовчки й пожадливо, вона все голосила і не могла зупинитися: — Ой, Митічко ж, мій соколику! Та ніколи ж я тебе не діддуся та й не побачу! Та й звідки ж тебе, мій голубчику, виглядати? Прости ж мені, прости, моя вірна

дружиненько, що одреклась від тебе! Ой, це ж я зробила заради наших діточок!

Цього теж не могла забути Галя, і ті материні ридання супроводжували її все життя, мучили й не давали спокою. Хіба ж не надірвеш душу? Хіба ж не вкоротять тобі віку такі спогади, як і все пережите?! Нічого ж не минає безслідно. Навіть пережите в ранньому дитинстві. Відгукнеться на духовному стані. Ще помітніше відіб'ється на фізичному здоров'ї, і оцей ранній дзвінок, що так несподівано пролунав Галі сьогодні, походить з того далекого й незабутнього тридцять третього року, що висить над нашим поколінням невигойним тавром.

4.

Тепер Галя лежала цілими днями на розкладайці в холодку, переміщаючись за ним навколо дачі разом із сонцем. Власне, я сам перетягав її з розкладайкою вслід за холодком, бо вставати вона не могла: одразу ж починала крутитися голова, аж до запаморочення, і довго потім не врівноважувалась. Галя панічно боялась цих запаморочень — їй здавалось, що вони вже й не минуть, як не минулися й її матері. Соломія Мусіївна, зготувавши обід, стала одягатися, щоб вийти надвір та посидіти на свіжому повітрі в сквері навпроти нашого дому.

— Борщ я, діти, зварила, — гукнула вона з коридора, вже одягнувши пальто й нагнувшись, щоб зашнурувати ботинки. — Можете обідати, а я вийду посиджу на повітрі, бо щось мені так не добре...

— Уже б пообідали разом, — сказав я з-за дверей, не відриваючись від роботи, — а тоді й пішли б.

Відповіді не було. Замість неї до мене долетів дивний шерхіт, ніби хтось солом'яним віхтем тернув по стіні, а потім почувся глухий і короткий удар. І все стихло. Коли я спрожого вискочив у коридор, то, зашпортнувшись за щось м'яке й податливе, ледве не впав. Під дверима навзаяк лежала Соломія Мусіївна у своєму поношеному коричневому пальтечку, в білій хусточці, зав'язаній під підборіддям. Вона була непритомна. Але груди хапливо здіймалися в гарячковому диханні. Галя теж вискочила з дитячої кімнати з праскою в руці, біла як смерть.

— Підніми ж їх! — крикнула вона розначливо, не знаючи, куди діти праску. Нарешті кинула її на підлогу й підбігла до матері. — Давай удвох, я поможу... Перенесемо на ліжко.

— Не можна переносити, Галю. Може, це інфаркт. Зараз я викличу «швидку допомогу». Тут же близько.

«Швидка» була за рогом, на вулиці Леніна, і приїхала за кілька хвилин. Лікарі констатували інсульт. За три дні, не опритомнівши, Соломія Мусіївна вмерла...

Це, звичайно, висіло над обома нами, як кара, не миваючи й не забуваючись. Тому Галина непритомність не злякала, а потрясла й не відпускала, тільки ми вдавали обое, що не згадуємо і навіть не пам'ятаємо такої несподіваної і страшної смерті Соломії Мусіївни. Тим більш, що моя мати теж померла від інсульту.

Щодня до Галі приїздили лікарі й сестри, робили їй уколи та внутрішні вливання, поштували таблетками, але помітних зрушень не спостерігалось. Дні тягнулись за днями, ночі за ночами, я виводив ранком із хати ще молоду мою дружину, майже на руках несучи, і так само заносив, коли звечорів, і спустіла Табірна коса, далекі урвища глинистих берегів за лиманом, сині води та сині небеса, в яких палахкотіло ще жарке вересневе сонце, були свідками несподіваного нашого горя.

Щоправда, свідками були й ті, хто їздив повз нашу дачу на покинуті бази відпочинку. Як не дивно, після закриття сезону потік легкових службових та приватних машин навіть збільшився: начальство та його посіпаки активно відвідували покинуті бази то гучними компаніями з випивкою та юшкою, то прокрадалися вечорами з коханками, щоб менше хто бачив. Цей контингент не звертав на нас ніякої уваги. Проїздили раннім ранком, перед шістьма годинами, й рибалки ще в темряві, і ми тільки чули рокотання мотоциклетних моторів. А от пів на дев'яту проїздили на косу робітники швартових причалів та сейнероремонтних майстерень, як правило, у відкритих машинах-вантажівках. Ці схоплювалися з сидінь як один, тільки-но порівнюються з нашою дачею, і з першого ж дня нашого перебування тут коментували наші дії:

— О, вже галстук надів!

— Авжеж, писатель, туди його розтуди,— гукали, перебиваючи шум двигуна, а виходило, що кричали на всю косу та на весь Далекий Бейкуш.

— Квіти, квіти поливає...

— А як же, хазяйка, йолки-моталки!

Були й дошкульніші репліки-коментарі, і ми, скільки могли, на них не зважали або вдавали, що не зважаємо, бо в душі залишалася велика прикрість і образа: ну, що ми цим людям зробили? Чим викликана отака неприязність,

навіть злоба і лють? Адже, зустрічаючись зі мною на самоті, а інколи і цілою юрбою, всі вони тиснуть мені руку, всміхаються, ласкаво розмовляють чи на причалі, чи десь біля магазину. А от гуртом проїжджаючи повз нашу дачу, стають такими агресивними, ненавидними і саркастичними, що мимоволі думається: ними керує не здоровий глузд, а заздрість, сліпа й люта. Тепер вони змінили репліки:

— О, вилежується на свіжому повітрі!

— Кажуть, тяжко захворіла. Вроді б то аж упала, чи що...

— Видать, наш клімат не підходить. Дуже жаркий проти київського.

— Ну, й їхали б собі в Київ чи куди подалі!

— Як же їхати, коли жінка й підвестись не може?

Тут у них єдності вже не було — дехто почав співчувати нам. Щось людське почало пробиватися й серед них. Але нам довелося зустрітися з ще більшою агресивністю.

Якось я залишив Галю під хатою в холодку, а сам поїхав в Очаків по хліб та й на базар заглянув, купив дещо з продуктів. Тим часом через наше неогороджене обійстя, обсажене лише трьома рядами гледичії, з боку лиману переходили дві жінки. Йшли просто по грядках, на яких вже з'явилися припізнілі огірки, червоніли помідори, жовтіли дині.

— Чого ж це ви по грядках топчетесь? — спитала їх з розкладайки Галя. — Хіба ж ви не бачите, що тут люди живуть?

— По своїй радянській землі ходимо, і ніхто нам не заборонить! — визивно сказала висока, плечиста, по-чоловічому грубувата жінка. — А ти лежиш, то й лежи! Мій батько на фронті поліг, а вони, понімаєш, дачі будують! Та якби він воскрес і побачив отаке, то й знову б вмер!

— Та невже ж помер би від того, що на звалищі ми поставили оцеї чепуренький будиночок? Невже ж йому приємніше було б побачити тут сміття, гнилі овочі, біте скло, дрантя й лахміття, пожмакані газети?

— Я б таких своїми руками стріляла, — сказала менша, що йшла за своєю високою подругою, яка, вгледівши, що я саме під'їхав, мовчала, бо й відповісти щось переконаливе на Галине запитання не спромоглася.

— Ну й кого б же це ти стріляла? — запитав я, виходячи з машини просто перед невисокою, досить симпатичною жіночкою. — В мене есесівці стріляли в Берліні, та не вбили на смерть. Так що ж, ти хочеш добити мене? — питав я її.

Нагнувши голову, вона обійшла мене мовчки і попрямувала за подругою до моря. Тільки одійшовши кроків на сто, сказала не дуже впевнено:

— Буржуї прокляті...

— Ех ви, люди, люди-небораки,— сказав я.— Вам би краще на звалищах жити й порпатися, ніж порадуватися, що хтось інший, із ваших же людей, на місці звалища будиночок поставив за чесно зароблени гроші.

— Знаємо, які вони чесні! — огризнулася висока.— Все кругом крадене, будь ви прокляті!

— Та ви ж хоч знаєте, з ким розмовляєте?

— А мені до лампочки! — змахнула вона рукою.— Всі ви одним миром мазані! Всі в робочих людей на шиї сидите ще й крадете.

Я стояв, мов обплтований. Стояв, дивився їм вслід, і біль, і жаль охопили мене, і разом з тим гнів душив, розривав груди. Чого ж отакі ми заздрісні? Чом такі невиховані? Чому хамство застить нам світ? Невже й справді ми вже ніколи не будемо людьми й не вірадуємося успіхам своїх співгромадян? Якщо й були в цих жінок кривдники, то при чому ж тут я і моя хвора дружина? Та спитайте ж, поцікавтесь, як цей будиночок будувався, як зароблялися гроші на нього? Ні, краще їх пропити, розтринькати, краще хай лишаються по всіх усядах звалища й розвалища, ніж побачити результат чужих трудів і таланту, втілений у цей невеличкий будиночок, бо він же не мій! Пропали пропадом немалі вже роки радянської влади, а людей ми так і не виховали й не дали їм того, що обіцялося в революцію. Тому вони й стали отакими заздрісними й жорстокими, хамовитими й мстивими. І що найстрашніше — їх вже ніхто й ніщо не зможе перевиховати й переробити.

— Нащо ти з ними зв'язуєшся? — запитала Галя, коли я підійшов, і взяла мене за руку.— Останнє діло ув'язуватися в суперечку з бабами. Хіба ти не знаєш? Може, в них і квартир немає. Мало над отакими, що батьки їх загинули, познущалися змалку? Мало в нас несправедливостей? Не дивуйся, не обурюйся, а краще заспокойся. Дай мені, боже, піднятися, дай тільки видужати. Покину все і більш ніколи сюди не приїду. Хіба ж можна терпіти отаку наругу? Що, ми з тобою не люди? Не обійдемося без цієї дачі? Здамо будь-якій організації, та й нехай вони подавляться нею! Все ти збирався пожити серед своїх людей. Та хіба ж це люди? Суцільне хамство і цинізм!

— Сама ж кажеш: не зважай. Люди побалакають-побалакають, звикнуть і перестануть. А хіба ж можна кидати оце все, до чого ми стільки рук доклали, стільки переживань пережили! Все тільки піде рости: і виноград, і персики, і гледичія підніметься і всю дачу закриє. Ні, Галю, покидати так труди і таку красу я не згоден.

— Не стало Люди й Васі, виїхав у Москву Віктор Григорович — невже ти не помічаєш, які ми тут самотні? Я з перших днів це помітила, тільки не хотіла тобі говорити. Думала, ти й сам усе відчуваєш. Нікому ми тут не потрібні. Та й нам піхто не потрібен. Бо хіба ж можна вислуховувати отакі лайки й паругу і з кимось із цих людей дружити? Та й відстань же яка — шістсот вісімдесят кілометрів. Що ж це за дача? Хто за нею тепер наглядатиме цілу зиму? Без Васі й Люди, без Горещенка, котрий щонеділі навідувався сюди з Ритою й з дітьми. Ні, не судилося нам пожити біля моря. Треба тверезо оцінювати речі: якщо я й підіймуся, то вже нездатна буду зносити таку далеку дорогу. І рада б, любий мій, та не зможу. Прости мене, я ж не винна, що так нагло звалилась... — Очі її виповнилися сльозами, і вона міцно-міцно потиснула мою руку, а тоді піднесла до губів і поцілувала. — Вибач, але я тобі сказала святу й гірку правду. Отепер і згадуються слова Зайвого: «От якби на десяток літ раніше!» Пам'ятаєш, він це сказав у День Перемоги. Ми ще тоді посміялися з тобою. А він, на жаль, мав велику рацію. Бачив далеко...

Так, до нас підкрадалася непомітно, але вже й підкрадалася старість — найнесподіваніша та найприкріша гостя, котра вже що-що, а не забариться й ні до кого. І потьмяніють небеса, померкне сонце, і леготливий вітер уже леготитиме мовби й не для тебе, і зорі світитимуться вже для інших, хоч ти й лишаєшся присутнім на бенкетуванні природи, але це вже чужий бенкет, на якому тебе рідко й помічатимуть...

У старості починаєш усвідомлювати: краще вмерти молодим, знаючи, що весь світ повен твоїх ровесників, аніж, вмираючи, думати, чи буде кому йти за твоїм гробом? Гіркі істини відкриваються в старості кожному, тільки ніхто їх не квапиться виносити на людський суд, щоб не завдавати прикрості молодшим. Хай живуть собі, радуєчись кожному дневі. Хай самі потім відкривають для себе гіркоту людського старіння, бо старість — не радість, і нікому про неї ні слухати, ні знати не хочеться й не можеється. В цьому — самозахист і мудрість життя.

5.

Але, доки живеш, життя само, хоч і рідше, шле до тебе своїх гінців і новини, яким радуєшся набагато більше, ніж в молодості: безтурботність молодості й певність у безконечності життя породжують поверховість суджень і сприйняття світу. З віку в вік, від покоління до покоління, і скільки б не минуло століть, людство не порозумнішає, бо і найбільші відкриття, такі, як розщеплення атома, винайдення лазера чи прорив у космос, вироджуються в катастрофи, страждання духовні й фізичні як для однієї людської душі, так і всього людства.

І все ж, що не кажіть, приємно в похмурий ранок розгорнути газету в богом забутому Далекому Бейкуші і на першій сторінці прочитати Указ Верховної Ради про нагородження тебе Почесною Грамотою республіки: де б ти не був, як надовго не щезав із столичних обривів, тебе пам'ятають друзі й товариші, готують подання так розумно і вчасно, щоб цей Указ з'явився не рано й не пізно, а якраз напередодні твого шістдесятиліття! Отоді ж воно й видається не таким вже й страшним, а перетворюється в свято твоєї душі, народжує в ній надії, здійсмає рвнні бажання працювати, сподіваючись на успіх. І вдячність товаришам, урядові республіки, що знайшли вони час серед сонмища особистих і державних обов'язків, клопотів і невирішених проблем, згадали про тебе, ще й відзначили труд твій Почесною Грамотою. Десь аж на дні серця ворухнулась думка, що не марно прожив ти життя, що сумніви твої, пошуки і праця привернули увагу ще й оцінені достойно. І даєш собі слово працювати ще наполегливіше, ще уважніше й відданіше ставитися до своїх друзів, колег і товаришів, бо без них, без їхньої уваги і оцінки, без зауважень і порад малий ти еси, і робота твоя не давала б тобі й людям такої втіхи.

Серйозніше сприймаєш тепер і постійні намагання багатьох людей побувати «на дачі в письменника». Адже їх було немало, а могло бути й більше, якби не Горищенко. Аж тепер стало відомо, що він не раз і не два звертався до своїх підлеглих:

— Ото як минає передній Вікторівський маяк, їдучи на Табірну косу, так само минайте й письменницьку дачу: закони пристойності він та його дружина знають добре й дотримуються їх, але ж поселилися вони тут не для того, щоб щоденно приймати гостей — навпаки, приїхали до нас інтенсивно й наполегливо працювати вдалині від свого середовища, в тиші й спокої. А який же це спокій?

Яка тиша, коли щовечора до них набиваються в гості? Так що давайте не будемо їх турбувати. Хай працюють. Хай побільше вийде творів про наш край і наших людей.

Я нічого не знав про цю «роз'яснювальну» роботу першого секретаря райкому і тепер розумію, чому він закликав мене не ставити огорожі: вважав, що надійною огорожею навколо дачі буде його слово. Та він помилявся: не всі ж чули ті його слова і першого літа від людей не було відбою. На необгороджене подвір'я вривалися п'яні люди на службових «Волгах», ломилися в двері, гукаючи, що вони оте й те читали і тому мають не лише бажання, а й право поспілкуватися з автором віч-на-віч.

Засобів зупинити їх у цьому святому прагненні за елементарними законами гостинності не існувало: гість па поріг — двері навстіж. Тому довелося пережити немало курйозних, а то й тяжких хвилин, особливо, коли з машини вивалювалося чоловік п'ять затятих юшкоїдів, та ще й схильних до мочемордія, котрі слабо трималися на ногах і ще кволіше дотримувалися етики й порядності: «Дорогой, я всю жизнь мечтал встретиться и поговорить с тобой по душам!» — кричить тобі в саме обличчя абсолютно п'яний суб'єкт, наступаючи тобі на ноги в тісному коридорчику. А в маленькій кімнаті спить у найбільшу пообідню спеку твоя дволітня онука, а в більшій лежить хвора Галина Дмитрівна. Але що б ти не говорив, як би не вмовляв не галасувати, не топтати тобі ніг та не розмахувати руками, нічого це не давало. «Мы же с тобой на стапеле вместе работали! А теперь ты писатель, а я... — багатозначна пауза. — Я теперь, — б'є себе в оголені груди, порослі диким, аспидно-чорним волоссям, — цех возглавляю. Тот самый, шестнадцатый, в котором мы с тобой были простыми рабочими. Понял? Так давай телись — ставь поллитру! Или мы поставим тебе, хоть ты и писатель и денег у тебя, видать, куры не клюют. Понял?»

Що такому сон маленької внучки? Що йому хвора дружина? Він приїхав з ДРУЗЬМИ! ЙОМУ — вся увага, всі почесті, аж до вихваляння.

— Приїздіть тверезими, — кажеш ти твердо, так і не згадавши колишнього робітника, а теперішнього начальника цеху не впізнавши в обличчя. — До того ж я вас не знаю...

— Так что? И в хату непустишь?

— Там хвора дружина.

— Ну, так вот сюда, в малую комнатенку. Или я и этого не заслуживаю? Я ведь к тебе с чистым сердцем, пони-маешь ли ты...

— Там онука спить.

— Ну, какой же ты после этого писатель? — брався він в боки, хитаючись, дивився на тебе з-під лоба, з-під розвигреного волосся побілілими від алкоголю очима. Стоїть на порозі, мов роз'юшений бугай, широко розставивши ноги, і не вмовлять його ні тверезіші товариші, ні вродлива й пишна дружина, що, ніяковіючи, тягне його за руку:

— Пойдем, Володя, поїдем. Ты же видишь, люди отдыхают. К тому же жена болеет. Разве им до гостей.

— Зазнався, гад ползучий? — вириває він руку.

— Пошел вон, — злісно шепочеш йому у вибалушені очі, — а то как двину, и по частям не соберут. Если ты действительно работал со мной, то должен знать, как я бью.

— Каво? Меня? — він кидається вперед головою, але, вхопивши знизу за підборіддя, різко відкидаєш його з порога, зачинаєш за собою двері, за спиною. — Заберіть і везіть його геть, — кажеш його друзям. — Він і сам зараз не пам'ять, що діє. — А дружині пропонуєш приїхати з ним, як буде тверезий. Плачучи, вона вибачається, обіцяє приїхати з ним обов'язково, але більш не побачиш їх ніколи. Силоміць втиснутий у машину, він щось вигукує, але ти вже не чуєш його. В котрий раз даєш собі слово поставити загорожу хоча б спереду, щоб не стало такого вільного в'їзду.

Загорожу замовив другого ж дня. Мені її привезли, поставили, пофарбували, але й вона не допомогла: якось під вечір дощового похмурого дня, що випадають тут, під Очаковом, дуже рідко, у незаперту хвіртку увійшов високий, ставний, чорнявий хлопець у джинсовому костюмі, з розкішною циганкуватою шевелюрою, з спортивною сумкою через плече.

— Я — бич, — сказав він, як відрекомендувався.

— Ну, то й що? — запитав я, мимоволі милуючись його вродою.

— Я вас знаю. Читав «Зорі падають в серпні».

— Це дуже давня, єдина моя пригодницька книжка. Не краща з моїх робіт, але, мабуть, найчитабельніша. І досі отримую листи з усього Союзу. Але ніхто, прочитавши її, не претендує на мій час і суверенність.

— А я — бич. Я три роки працював, як проклятий, і на Півночі, й на Далекому Сході. Купив машину і приїхав з родиною сюди відпочити і покупатися в нашому самому синьому в світі, — він виїняв із невеличкої спортивної сумки велетенську в порівнянні з нею пляшку шампанського

і поставив її мені під ноги просто на асфальт.— Хочу випити з вами.

— З незнайомими не п'ю,— сказав я твердо.— І вам не раджу.

— А то що? Ви мені погрожуєте?

Я тільки зараз помітив, що цей здоровань вже добряче піддав.

— Я вам раджу взагалі не пити з незнайомими людьми — це до добра не приведе. Про мене в даному випадку мови немає, бо ви ж мене знаєте. А от я вас — ні. Тому пити з вами не буду. Заберіть пляшку і не беріться мене вмовляти. Я своїх принципів і рішень не міняю.

— І оце я стільки працював, стільки їхав сюди і не вип'ю з письменником-земляком? Та я тільки приїхав сюди минулого тижня, як мені сказали, що це ви побудували такий гарненький, хоч і малуватий, як для письменника, будиночок, живете тут і працюєте. З водярою не хотілося йти до вас, а шампанського оце тільки сьогодні доп'яв. То як же ви можете відмовити мені? Га? По бапці вріжемо, і я підудаволений...

— Пити я не буду. В мене інші наміри, інші плани на сьогодні. До того ж я вас зовсім не знаю. А не знаючи броду, не сунься в воду.

— Тоді я залишу пляшку вам. Вип'єте з друзями за моє здоров'я.

— Чужого не п'ю. Забирайте пляшку і йдіть собі з богом. До мене мають приїхати друзі. І вам, і їм буде краще, коли вас тут не буде.

Він так само сидів навпочіпки перед пляшкою шампанського і думав.

— Жаль,— сказав він.— Глядіть, щоб не пошкодували потім.

— Не шкодуватиму. І вам не раджу шкодувати: кожен п'є в тим, з ким хоче. Або не п'є зовсім. Це — чи не найкраще. І суперечить вашим намірам і поглядам. Але це — моя позиція. Поважайте її так само, як я розумію і поважаю вашу. Забирайте своє шампанське і йдіть собі з богом.

Він легко звівся на ноги, спритно вкинув пляшку в сумку і вийшов за хвіртку. Невдовзі пролунав якийсь вибух, і мій онук, прибігши з моря, сказав, що якийсь чорний дядько розбив пляшку шампанського об бетонний телеграфний стовп; бич таким чином висловив своє невдоволення.

Розділ одинадцятий

Через три тижні Галя підвелася. Вона за звичкою встала рано-ранесенько, як тільки на світ благословлялося. Саме тільки-но проїхали рибалки на своїх торохкітливих мотоциклах. Оглянулася й не впізнала свого обійстя: троянди обабіч діагональної доріжки піднялися суцільними шпалерами і розквітли рожево та жовтогарячо, і їхні великі й розкішні суцвіття сяяли в передсвітанковій імлі дивовижними ліхтарями краси й досконалості, сіяли навкруг себе тонкий аромат; персики теж засвітилися рожево-жовтими рум'янями, густо всіявши невеличкі деревця, і було їх набагато більше, ніж тоді, коли вона поливала їх зеленими перед хворобою; виноград неймовірно підріс і поплився високо вгору по в'ізній арці до самого верху, спустивши з лози важкі грона плодів, що конусно вирізнялися з лапатоного візерунчастого листя; кавуни й дині виліскували поміж листовою огудиною, наче їх хто накотив. І дерева повищали і погустішали, особливо гледичія. Очевидно, вересневі зволожені ночі і зниження денних температур сприяли зростанню й розвитку всього, що ми тут насадили з нею і що так інтенсивно росло тепер на її здивованих очах.

Обережно ступаючи поміж огудиною кавунів, динь, помідорів та огірків, вона перейшла через город і зупинилася над урвищем, що круто спадало в лиман. Як тільки її тіль впадала на воду, що застигла непорушним дзеркалом у цій благословенній ранковій тиші, як вода збурунилась, заклекотіла, і з неї з плескотом вистрибнуло кілька пружних невеликих рибин. «Кефаль»,— здогадалася Галя. Блискавично шаснувши від берега, ця рідкісна, надзвичайно експресивна й неймовірно смачна риба, схожа на видовжені злитки туго звитого срібла, зникла в куширі, так що й чайки не встигли кинутись за нею.

Здрагаючись від ранкової свіжості, заросивши ноги огудиною, поверталася в хату, коли помітила припнуту у балці велику й гарну круторогу корову, що паслася повід самою гледичією нашого обійстя. Трава тут була висока і соковита, бо все літо гледичія поливалася. «Чия ж це корова?» — подумала Галя, обережно ступаючи сходами ганку, все ще боячись, чи не повернеться запаморочення й головокружіння. Тому-то й ступала вона так плавно й обережно, ніби несла воду на коромислі. Проте все було нормально, голова вже не паморочилася, не боліла

і навіть якось полегшено просвітліла, і радість ранкового тремтливого світу тихо вливалася в її вимучену душу. Спинившись на ганку, вона глибоко вдихнула прохолодне й свіже повітря, ніби повертаючись до життя, і вже взялася за ручку дверей, щоб натиснути її й увійти, як погляд її спинився на великій емальованій мисці, що стояла на підмурку, накрита зверху величезним листом лопуха. Під лопухом була темно-зелена, лискуча, світлостебла трава з мякою й дрібненькою глищею замість листя, волога й ніжна на дотик. Коли Галя закотила траву, схожу на кріп, під нею лежала велетенським шматком свіжа рожево-бурштинова від жиру осетрина — найчистіша з усіх риб на землі. Шмат було відрізано саме по діаметру миски, і він наповнив її по вінця — такий великий був осетер.

— Хто ж це приніс нам таке несусвітнє диво? — запитала саму себе зворушена Галя. — Я ще й не бачила такої краси...

— Хіба ж це краса? — запитала її похилена Василева хрещена, тихо підійшовши, й схилилася на вичовганий руками ціпок. — Краса була там, в морі, коли я аханом зловила й підтягла осетра до човна. Ото була краса!

— Самі й зловили? — не йняла віри Галя, дивлячись на цю вісімдесятирічну, вив'ялену вітрами жінку.

— А то ж хто, — сказала вона, дивлячись на Галю вицвілими очима хворої розумної й доброї собаки. — Тільки я, моя дитино, одна я й умію тут ловити осетрів аханами в будь-яку пору. Навіть зараз, коли про них давно вже забули не лише жителі Далекого Бейкуша, а й рибалки з артілі. Потомствена рибачка. З тридцять третього промишляю сама, відколи чоловік помер з голоду. Всі вже її позабували місця, де вони водяться, і час, коли їх найкраще ловити, і знаряддям розучилися користуватися. А вчора дійшли чутки, що ти тяжко заперуджала. Дай, думаю, спіймаю та припесу свіженької осетринки — кращих ліків і на світі не буває, дитино моя. Осетриною в нас і жовтяниці, й бешиху, і малярію здавна лікують. От і тобі, може, підсоблю. Хай тільки моя корівка тут біля вас попасеться. А в обід здою та й молочка тобі залишу. У тебе ж знайдуться трилітрові бутлі?

— Авжеж знайдуться. А скільки вам треба?

— Та не мені, а тобі. Готуй штук три, бо моя корова дає по відру тричі на день. Так от я й залишу тобі обіднє молоко, щоб не носитися з ним через увесь Далекий Бейкуш.

— А нащо ж нам стільки молока? — здивувалася Галя.

— Поп'єте сирого, скільки захочете. Воно в мене по три дні стоїть і не кисне. А у вас же, мабуть, і холодильник є, еге ж? Ну, от. В холодильнику воно може й тиждень зберігатися, якщо перекип'ятити. А з решти сир зробиш. Умієш же відкидати й гнітити? Я ж бачу, що ти сільська...

— Умію, вмію, бабусю. Спасибі вам.

— Дякувати будеш, як здоїмо. А сир же знаменитий получається від моєї корови,— говорила стара, зійшовши на ганок і всівшись на парасеті поряд з принесеною осетриною.— Давай, голубко, я юшечки тобі зварю, бо бачу, що нездужаєш і зараз: побіліла, як полотно. Видно, си-лоньки ще не повернулись.

— Не повернулись,— сказала Галя, опускаючись поруч з нею.— Не знаю, чи й повернуться тепер...

— Бог з тобою, моя дитино,— стара перехрестила її сухою, скарлюченою рукою, і Галя зворушена, вхопила ту вироблену руку й поцілувала, розплакавшись.

Стара й собі нахилилась і поцілувала її, як дочку, пригорнула до висхлих грудей, приголубила, погладила по голові.

— Ходімо в хату, я покладу тебе та трохи повправляю хребці. Може, воно й допоможе, бо я ж костоправша з діда-прадіда. Може, чула?

— Ні, не чула. Ніхто не казав.

— Людка й Василь знають. Тільки ж тоді, як вибиралися, ти ще була здорова. Тому й розговору такого не було. А почувли, що ти захворіла...

— Від кого почувли?

— Таж весь Очаків і Далекий Бейкуш гримить: мовляв, занедужала письменникова жінка. Так тяжко занедужала, що й не встає. І лікарі не допомагають. Так Люда й Вася напосілися: підіть та підіть, може, чимсь допоможете. А я без осетрини не хотіла приходити, бо це найголовніші ліки. Ну, а доки зібрала снасті, доки підготувала та вибрала підходящу годину, щоб вибратися в море в таку ніч, коли ні рибінспекція, ні погрянисники не помітять, та доки спіймала красавчика — вони ж не щоразу й ловляться. То оце аж тепер вибралася до тебе,— все це вона розповідала, спочатку всадовивши роздягнену Галю за стіл, мнучи й розтираючи їй потилицю, голову й плечі, а потім поклавши ницьма на постіль з витягнутими вздовж тулуба руками. Довго обшупувала кожен хребець, деякі притискувала то тихше, то дужче, боляче вдавлювала щиколотками зігнутих пальців та все терла, де й сила в неї бра-лася. Потім допомогла обережно звестися й наказала: —

А тепер клич чоловіка, хай підніме тебе попід руки й струсоне. Бо я не подужаю. Де вже мені, старій та похиленькій, підняти таку кралю.

Коли я зайшов, вона наказала мені взяти Галю ззadu попід пахви, підняти й кілька разів струснути. Я підняв і струснув. Почувся хрускіт у хребті.

— Ще раз! — скомандувала стара.

Я ще раз струснув, аж Галя зойкнула.

— Терпи, терпи, молодице, якщо хочеш позбутися хвороби. Давай! — гукнула вона мені. — Струсни добре! Не бійся! Треба, щоб усі хребці стали на місце, а це їм нелегко зробити, бо диски повиходили й затиснулися. Давай!

Я трусив Галю, як грушу, і за кожним разом не лише чув, а й відчував, як у неї в хребті щось тріщало, хрупало, вправлялось на місце.

— Ну, годі вже, — мовила стара. — Клади її знову ницьма, а я спробую перевірити, чи всі хребці й диски стали на місце. Всі, — незабаром сказала вона. — Отепер ти, дочко, отак полежи з півгодини. Добре було б, щоб і заснула. А я тим часом юшку зварю, почастую тебе, та ти й видуєш, дасть бог.

— А як же там Вася? — запитав я.

— Та наробив лиха й собі, й Людці, — невдоволено буркнула Василева хрещена. — Щодня його отак обробляю. І руки, й ноги розтираю. Ну, вони поки що як пліті. Але він не падає духом. А це головне. Доки людина вірить, що видує, доти її й лікувати варто. А як сама зневіриться, ніякі лікарі вже не допоможуть. Я знаю це з практики. Набачилася всього за своє довге життя. Аж заморилася дивитись на людські болі й страждання. Хай їм грець. Де тут у вас кухня? Де каструля? Де плита? А-а, газова? Тоді ти сам розпали, а то я цього газу боюся: таке, стерво, що й не видно, а кажуть, як рвоне, то хату розвалить, і очі випече. Ну його к бісу. Я краще соломою чи кізяками топтиму, як наші матері топили. Я й своєму онукові Миколі наказую не возитися з газом, з отими балонами. Та хіба ж вони послухають? Гасають за тими балонами як навіжені. Аби тільки топлива не привозити, дров та вугілля не купувати.

— А ваш онук на шлагбаумі чергував?

— Авжеж, на шлагбові. І про вас розказував. Дуже ви йому понаравилися. Простий, каже, й привітний чоловік. Коли, каже, не йду, завжди підвезе. Не те що наше начальство — як їде в машині, то й людей не баче.

— Начальство теж різне буває, — сказав я. — А що ж,

пішов Микола на будівництво греблі? Чи так і сторожує?

— Та яке ж тепер сторожування? По базах жінки з осені заступили. Та й вкелся Миколі сторожувати. Він же шофер. Дали йому таку машину, як хата. Йй-бо не брешу. Заїжджав якось із своїм начальством до мене в двір. Так ледве в дворі поміщається його машина. Та така ж нова та красива, аж блистить.

— Чого ж це вони заїздили? Вино, мабуть, пили?

— Авжеж вино. І таранею ласували. А я їм ще й осетринки підсмажила з помідорами. Горищенко до мене теж заїздив. Той любив обов'язково з помідорами. Знаєте ж Горищенка?

— Та знаю. І Горищенка, і Лавандова знаю. На жаль, забрали Віктора Григоровича в Москву. Аж Очаків спорожнів без нього.

— Ну, що ж, — зітхнула стара, розрізаючи осетрину, — хороші люди в Москві ще потрібніші, ніж тут. Там же робота відповідальна. Такого чоловіка, як Горищенко, у нас вже не буде. Хоч і строгий був, ну, а людям багато добра зробив. І не тільки людям — усьому Очакову. Такі пам'ятники й музеї поставив, що люди його вічно пам'ятатимуть. Поминатимуть добрим словом. Аякже... Ото тільки погано, що греблю оцю осоружну не запертив. Не вспів, чи що?

— Не в його силах було заборонити. Не та компетенція.

— Не кажіть, з ним щиталися і в Києві, і в Москві. Башковитий чорт!

— Однак греблю затверджували на самих верхах, куди й Вікторові Григоровичу не добратися. Це наша загальна біда: проекти складають келійно, не радячись не лише з народом, а навіть з ученими...

— Який же дідько й видумує то канали, то моря, то греблі, як не учені. Думають, бога за бороду взяли. А того й не знають, як наше море горіло під час землетрусу. Кажись, у двадцять восьмому році. Я тоді з чоловіком саме в морі була на баркасі. Так ви вірите, отам за Березанню як вихопиться полум'я з моря, як шугоне в небо на півкілометра вгору! Стало й стоїть. Отак, як на Одесу, приміром, пливти. Все море охопило полум'ям, і стало видно, як вдень. А була ж глупа ніч, і хвилі здійнялись якісь довгі й криваві від того вогню. І хвилі тремтять, і баркас наш підскакує й здригається, а з Березані стало падати каміння в море — з цього ми й здогадалися, що землетрус. Але ж вогонь де взявся? З-під води, виходить, вирвався? Йй-бо, правда, — перехрестилась вона, — Хрест

мене побий, не брешу. Сама все бачила на свої очі. Як воно тоді нас не спалило, один бог знає. Вирвалося в моря полум'я — ну як оце до маяка, може, трохи далі від нашого баркаса. І засмерділо-засмерділо, наче ото як у твань на дні моря вступиш. Є такі місця, що аж пузирями скипає море, коли зайдеш, і запах такий, мов з тухлих яєць. Я кому, було, не розкажу, ніхто не вірить. А потім мене в ГПУ викликали в Очаків і наказали мовчати. Мовляв, не веди ворожу пропаганду, а то в допр посадимо. Чоловік мій, так той нікому й слова про те не сказав. А тепер от риба іноді спливає. Так званий замор. Окуні, судаки і особливо бички й лящі — самі пливуть до берега, і їх збирають голими руками. Ось і цього року таке серед літа трапилось. Ви не бачили?

— Нас тоді тут не було. В Київ їздили, а я аж у Венгрію, в Будапешт літав. Саме тоді й наловили всі риби і нам тільки розповідали. А що трапилось?

— Значить, гази якісь з дна піднімаються. Риба після замору відходить, оживає і повертається в море. Ну, а як річки, як лиман перегородять, що тоді з морем буде? Що з рибою буде? Що з нами всіма буде? Ви не питали цих грамотіїв, що затівають це дурне будівництво? А може, як ріки перестануть текти, то море спалахне і загориться? Або, чого доброго, ще й вибухне? Не дадуть супостати дожити до смерті по-людському.

— Ну, а в газетах про те, як палало море під час землетрусу, нічого не писали? Ви не пам'ятаєте?

— Газет я й тоді, і тепер не читаю. Ніколи. Та й неграмотна вже так, щоб читати їх. Але, якби газети сповістили про те, то якось би воно стало всім відомо? А то ж, кажу вам, ніхто не вірив, коли ми розповідали. А була ж глупа ніч, всі спали й нічого не бачили. А ми саме отам за Березанню ахани на білугу ставили. На жаль, тієї ночі нічого не ввіймали. Риба, мабуть, відчула задалегідь і землетрус, і стоїть вогонь з морського дна передчувала. О-о, риба мудріша за нас — вона ближче до природи і краще її розуміє. Можна сказати, що вона сама і є природа. Особливо красна риба, що живе тайно, у великих глибинах. Мені здається, що вона свята. Бо нічого ж немає чистішого за білугу, осетра, севрюгу. А то була ще й стерлядь. Ну, божественна ж риба, га?

— Стерляді й білуги я не бачив за все своє життя. А осетрів бачив, навіть ходив з рибалками на баркасі трусити ставники, то бачив, як їх б'ють по голові молотком, а потім, приглушених, втягають в баркас.

— Та хіба ж то рибалки,— презирливо мовила стара, гордо взявшись в боки й тримаючи в руках чумичку, якою чаклувала над юшкою.— Я й зараз вловлю, й сама виводжу, і в човна втягну живого осетра, а не б'ю й не нівечу його святу красу, його божественну природу. Так ви ото розкажіть цим будівельникам, отим бузувірам, а ще краще напишіть в газеті про те, як море горіло в двадцять восьмому році під час землетрусу. Хай вони подумують, до чого може призвести їхня гребля. Адже ж погинемо всі, згоримо, як в гесні огненій. Я ніколи такого несусвітнього жаху не бачила. Якби той вогонь не потух, коли землетрус припишився, то світ би ще тоді згорів, до атомних бомб, що скинули американці на тих бідних ящочок. Я коли побачила по телевізору, як вибухає атомна бомба, то відразу згадала ту ніч і те гаспидське полум'я, що гоготіло так близько від нас.

— Ну, а як саме близько? — уточнював я.

— Та кажу ж, отак, як до маяка. Ну, може, трохи далі. Ми так полякалися, що й до тям довго прийти не могли. Хіба ж це шутейне діло — полум'я побачити перед собою? Та ще з моря!

— Ну, а по периметру?..

— Я не второпаю, що воно й таке,— сказала баба й присіла на табурет, не випускаючи чумички, а тримаючи її, як булаву чи пернач, стійма, затиснуту в кулаці на коліні.

— Ви казали, що полум'я було висотою з півкілометра. Що воно, стовпом здіймалося? Чи займало якийсь простір перед вами?

— Просто виривалося. Ну, так кілометра півтора-два, а може, й три захвачувало по ширині. Сумно й страшно було. Ми вже думали, кінець світу настав. Нам показалося, що все море горить і перед нами, й позаду нас, і по боках. А воно — ні. Тільки перед нами горіло, отако прямо, як на Одесу йти. І наче до самого неба. Хоч верхній край і бачився — по ньому палахкотіли білясто-синюваті язики, як ото під челюстями в печі, а знизу й доверху полум'я було темно-червоне, як вино, ще й з чорними пасмами диму. Ну, кажу ж вам, як у пеклі! Гесна огненна, та й годі.

— А звуки ж якісь були? Гоготіння чи шкварчання?

— Може, й були, так море ж шуміло, й мотор на баркасі татакав. Ми саме мотора тоді купили та поставили. Так що звуків не пам'ятаю, бо все тоді, як згадаю зараз, ніби гуло й клекотало. Хіба ж тепер згадаєш? Більш як пів-

сотні літ пройшло. Скоро шістдесят буде — цілий вік людський. Ви б десь в старих газетах пошукали. Або в якихсь документах. Не може ж бути, щоб ми одні тільки й бачили таке страхіття. Ну так, як перед кінцем світу...

— А ви б могли це розповісти державній комісії, яка незабаром має приїхати сюди? Бо люди пишуть в усі інстанції проти цієї греблі.

— Комісії, кажете? Ні на яку комісію я зроду-звіку не піду,— одрубала бабця, ще й чумичкою махнула.— Ото як в тридцять третьому на комісії нас викликали та доводили план до двору, та розкуркулювали, та забирали все до зернини й до пилини, що нічим було й око запошити, ото після тих комісій я вже ні на які не являлась, хоч кликали, хоч лякали й погрожували, хоч би й силою тягли, як тягали на підписування позики. Так що ви вже самі з тими комісіями балачку ведіть. Так, мовляв, і так, є, мовляв, людина, яка бачила отаке-то й таке. Доки я є, підтверджу, як до мене приїдуть. Ну, а як не стане мене, тоді не прогнівайтесь. А я кажу правду, як перед богом святим, перед нашим Ісусом Христом,— вона перекрилася тричі та й стала знімати юшку, навіть не покуштувавши. Так, мабуть, була впевнена, що готова вже і що саме така, як треба.

— Та ви не знімайте,— кажу їй.— Тільки газ перекрийте.

— Перекривайте вже самі, хай йому трясця, бо ще не туди покручу, а воно візьме й вибухне. Що тоді? Я з тої ночі все життя вогню більше боюся, ніж води. Хоч тут переважно у воді, а не в огні гинуть. Щороку топляться то діти, то дорослі. То в шторм попадають, то судом у воді схопить далеко від берега. А тої весни двоє моїх сусідів, так десь на початку квітня, вночі вийшли в лиман осетрів ловити. Так у них човен перевернувся, каже той, що вплив та ні живий, ні мертвий ледве додому прибився. А чого б тому човну перевертатись, як ні шторму, ні вітру не було. Човен прибило аж у вершину лимана — там у нас село вимирає. Одні отакі каліки старі, як я, залишилися. То аж через місяць знайшли того човна. А на Тендрі... Знаєте острів Тендру? Чули, кажете? Так ото аж на Тендрі винесло море після шторму мертвого невдаху-рибалку, обплутаного сіттю, і мертву білугу кілограм на триста. Так і не розлучились, пов'язані сіткою. А як воно вже там грапилось, цей, що лишився живим, нікому пі гу-гу. По-моєму, його і в міліції не допрашували.

— Та не може ж такого бути, щоб слідства не провели.

— Ну, може, й провели, та він нічого не сказав. Так і лишилося все без наслідків. У нас тут таке часто буває — все списують на море, бо з морем жарти погані. Хто його знає, той море все життя поважає більше за будь-яке начальство. Навіть більше за себе. Море й нагороджує, воно ж і карає жорстоко за найменшу зухвалість, недбалість чи й невміння. Ага ж...

Бабуся заправила готову юшку помідорами, влила в неї півлітра вершків, принесених вранці з дому, поставила її ще раз прокипіти і тільки після того, як вона, прокипівши, постояла з півгодини, накрита моєю мисливською тілогрійкою, заходилася насипати.

— Будіть Галю,— наказала вона мені.— Треба їй з'їсти свіженької юшки натщесерце. Молодиця одразу набере сили, де й хвороба дінеться. Я вже не раз в цьому переконувалася. Так що будіть її. Досить вже поспала.

Проте Галя прокидалася неохоче, жалілася, що болить спина і особливо потилиця. Її незвично хилило в сон, повіки самі заплющувалися.

— От-от-от,— приказувала бабця, вносячи тарілку незвичайної пахучої юшки.— Саме отак воно й має бути. Поїси юшечки і спатимеш собі далі. Корову тобі не доїти, на роботу не йти — будеш спати, набиратимешся сил і видужуватимеш на радість чоловікові. Давай я тобі примочу тарілку на колінах, щоб ти їла, не згинаючись. Отако,— примовляла вона.— Бери тепер хлібця, бач, який пухкий та свіженький. Саме такий, як треба до нашої славної юшечки. На здоров'я ївши, голубко моя. Їжте й ви,— обернулася вона до мене.

— Давайте разом поспідаємо.

— Ого,— здивувалась вона.— Хіба ж це сніданок? Це вже обід. Мені пора корову доїти. А снідала я, як завжди, ще до світу. Перед тим як корову на пашу вести. Тепер ось подою та й сяду обідати — це в мене такий звичай. А звичай, кажуть, вищий за закон. Давайте ваше відро.

Я подав їй емальоване відро, в якому ми тримали воду для пиття.

— Доїть, а я вас почекаю та разом і пообідаємо. До такої юшки й чарку не гріх перехилити.

— Як наллете, то не відмовлюся. У нас це теж узвичено. Не щодня, а саме тоді, як осетрова юшка звариться.

— Може, вам допомогти? Чи корову потримати, чи якусь підставочку знайти? Бо як же ви доїтимете? Навпочіпки?

— А я вже стільчик вашої онуки приглянула — його й візьму. А корова в мене, хоча й велика, але смирна, мов дитина.— Бабуся хутенько зібралася, і невдовзі долинуло з-за гледичії мелодійне видзвонювання молока в наше незвичке до цього відро. Звуки дедали глухішали, чути було, як вони вкутувались піною, і це легко було уявити по-зірно.

Тим часом Галя з'їла свіжу юшку з апетитом і видимим задоволенням, чого не спостерігалось від початку її хвороби. Вона порожевіла й посвітліла лицем і хоч, доки їла, стомилася, лежати більш не збиралася. На її вимогу я подав їй легенький халатик, і вона встала.

— Ху-у-у,— віддихнулася вона, сидячи на ліжку.— Здається, й справді полегшало. Що ж ти зараз намірився робити? — запитала мене, всміхаючись і беручи мене за руку.— Я ж чула розповідь бабусі. Це якби в Києві, ти б неодмінно пішов би в Академічну бібліотеку і спробував би підняти газети за двадцять восьмий рік. От тільки місяця вона не назвала...

— І, мабуть, не назве,— сказав я.— Минуло майже шістдесят років.— Ну, п'ятдесят п'ять. Хіба ж тепер згадаєш?

— А ти запитай її.

Коли бабуся повернулася з повним відром молока, я запитав її.

— Влітку, голубчику, влітку,— охоче відгукнулась вона.— До жнив це було, мати ще тільки серпа точили. Теж молодію без чоловіка лишились. Море забрало під час шторму. Так я ото пам'ятаю: як ми йшли до баркаса, щоб ахани ставити, вони при каганці серпа точили, бо нікому цієї роботи не довіряли. Мовляв, мені жати— сама й на-точу.

— Ну, а жнива ж у вас коли починаються?

— Та коли як. Рік на рік не припадає. Але, напевне, це було в кінці червня або на початку липня. Отак і шукайте по газетах. Та навряд чи й знайдете: раз мені заборонили розповідати, то, значить, і в газетах не було нічого. А от флотські обов'язково в свої корабельні журнали записали, бо вони все, що на морі відбувається, заносять у свої вахтенні журнали. Мій брат на морі служив, то розказував.

— Саме про це?

— Ні, про це він нічого не казав. Розказував, що, коли на вахті стоїть, мусить все в корабельний журнал заносити: який вітер віє, звідки, якої сили. Чи пройшов дощ,

коли саме, який: обложний чи грозовий, скільки йшов. А вже про вогонь, що вирвався з морських глибин, напевне записали, якщо, конешно, бачили. Ну, не бачити не могли. На вахті воєнні моряки не сплять.

— Ну, тоді я поїхав до Лавандова на будівництво та розкажу йому про це диво. Бо всі знають, що в Чорному морі на глибині двісті метрів залягають величезні запаси сірчистого водню. Та існує науково обгрунтована думка, що він там похований під товщею води навічно. Жаль, що я не знав про цю подію на морі в двадцять восьмому році. Ну, та й зараз вона стане в пригоді в боротьбі проти цього безглузлого проекту.

З радісним відчуттям, що Галі стало краще, що вона й справді одужує, та ще й залишається під наглядом такої досвідченої та умілої бабусі, я вивів машину з гаража і поїхав на промбазу розшукувати Лавандова. Шукати його не довелося— він сидів у своєму вагоні-салоні чи салон-вагоні над паперами, червоноокий і розкуйовджений, зморений і пригнічений.

— Ось,— кивнув він розпачливо на папери,— знову готуюся до приїзду комісії, вже третя за цей рік. Замість того, щоб будувати, розбираю папери для доповіді і виправдань. Хіба ж це будова? Суцільні муки.

— А ви киньте її напризволяще та поверніться на місце колишньої роботи. Все одно це безглузда затія.

— Моє діло будувати, раз наказують. А накажуть руйнувати, зруйную.

— Та що ж це за позиція у вас? Де ви набували її?

— Ви за тим і прийшли, щоб запитати мене про це? Чи, може, знову припасли якусь прикру неприємність. Валяйте, я вже до цього звик, і ви нічим мене вже не здивуєте.

— Цього разу здивую, та ще й так, що ви по-справжньому замислитесь, що ж ви робите. Мені сьогодні розповіли очевидці про те, що Чорне море вже горіло в двадцять восьмому році під час землетрусу, епіцентр якого, очевидно, був десь посеред його акваторії...

— Ну, то й що? — незворушливий Лавандов дивився на мене з поблажливою усмішкою.— Не від першого вигадника це чую.

«Воістину, його вже нічим не здивуєш»,— подумав я.

— Приходили до мене й старі рибалки, і старі моряки. Торочили щось, аби тільки баки забивати та голову морочити. Все це вигадки. Якби щось подібне трапилось, то неодмінно б газети роздзвонили про це...

— А вони дуже тоді «дзвонили», як ви кажете, хоча б про хлібозаготівлі чи про Пленуми ЦК, про боротьбу, яка тоді точилася в партії? По-моєму, газети тоді навіть про такі кардинальні речі мовчали, як у вас в Одесі кажуть, як риба об лід. Явище ж це було несподіване й незбагненне навіть для молодого радянської Академії наук. Так що пояснити його тоді ніхто не міг, а значить, і повідомляти про таке диво заборонялося: саме ж Ярославський атеїстичну пропаганду розгортав, безбожництво насаджував і запевняв, що наука всі таємниці всесвіту розкрила, все може пояснити, що ніяких загадок для неї не існує. Так що не вигідно було повідомляти про таке дивовижне явище, не маючи змоги пояснити його природу й походження. Так мені здається. Зараз. Але, повернувшись до Києва, спробую підняти тодішні газети, побуваю в Інституті геофізичних досліджень, докопаюсь до всього. І, якщо це підтвердиться, під ваш проект і будову буде підведено справжню міну.

— А це і є ваше зверхзавдання?— ехидно запитав Лавандов і крутнувся на своєму стільці-дзиглику. Такі дзиглики виставляють на сценах до роля.

Роля, щоправда, перед Лавандовим не було, але грати він умів на чому завгодно, особливо на нервах.

— І вам, і Водолію говорилося не раз про небезпеку покладів сірчистого водню на дні Чорного моря. Першим мені про це нагадав Володимир Олександрович Васляєв, котрий зараз вмирає в Феофанії...

— Уже помер,— так само незворушно перебив мене Лавандов.— Дзвонили, щоб приїздив на похорон. Я й подумав: на одного ворога будови поменшало... Ну-ну-ну, що з вами? — він поклав мені руку на плече панібратськи-заспокійливо, підвівся з дзиглика й став поруч. Від нього тхнуло давнім потом.

— До чого ж ви цинічна людина,— сказав я, стримуючись.— Навіть людська смерть для вас нічого не важить! Навіть смерть такої благородної людини, як Володимир Олександрович...

— Я його не знав,— розвів руками Лавандов.— Ні разу не бачив!

— Ну, то побачите, як його хоронитимуть, і похорон вам все скаже. А крім того, існує в народі звичай: про мертвого — нічого або ж тільки гарне. Про Васляєва ж в що сказати й найкраще. Рідкісна людина...

— Я аж злякався,— сказав Лавандов, повертаючись на своє місце за пригвинченим до підлоги салон-вагона

масивним столом.— Думає, ви вріжете мені. Таке у вас стало обличчя. Мов гіпсова маска. Навіть засмага й то зникла. Невже так розгнівалися?

— Мене вразила сама звістка про його смерть, хоч я й не чекав нічого іншого після нашої зустрічі у Теофанії. Смерть дорогої людини завжди вражає, і до цього звикнути неможливо, навіть якщо ти хоронив своїх друзів на війні і батьків у мирний час. Може, ще чутливішим стаєш до чиеїсь смерті. Навіть власна вже не лякає так нагло і неоправно...

— Ви й самі стали як смерть,— сказав Лавандов із-за столу, немов з далекого берега ріки, який я покинув давно і вже ніколи не зумію перепливти назад і ступити на нього хоча б ще раз, хоч би й ненадовго.— Ви й зараз ще не відійшли від тієї звістки?

— Ніколи не говоріть дурниць про вмерлих,— порадив я йому здерев'янілими губами, відчуваючи ніби зашпори в кінчиках пальців рук і ніг.— І не хапайте мене за плече: це викликає умовний рефлекс — хук справа, з розворотом. Найсильніший удар, від якого немає ні захисту, ні рятунку.

— Свят-свят-свят,— серйозно й злякано сказав Лавандов, насторожено дивлячись на мене зчервонілими, запаленими очима.— Ради бога, пробачте і уявіть, що б це було, якби ви вдарили мене і нокаутували отут, в салон-вагоні, що править мені за кабінет?

— Вас би поклали в лікарню, а мене заарештували б і посадили,— байдуже проказав я.— Здається, до цього й хилиться наша суперечка.

— Ми ж не пітекавтропи які-небудь,— з надією зиркнув на мене Лавандов.— І не гуманоїди якісь, не сті...

— Авжеж, не гуманоїди,— погодився я,— бо хіба ж вони коли-небудь завдавали стільки непоправних бід природі, як ми?

— Облишмо ці суперечки хоч на сьогодні,— примирливо сказав Лавандов, вибираючись із-за столу,— та їдьмо в Миколаїв, щоб не запізнитися на похорон. Там доступ починається з десяти й продовжуватиметься до чотирнадцяти. А зараз за чверть дванадцята.

— О чотирнадцятій починається похорон?

— Сказали, що громадянська панахида — виступи, промови, прощання.

— А на кладовищі?

— На кладовищі само собою. Там людей, очевидно, буде менше.

— Коли б не більше... Васляєва по-справжньому люби-
ли, вважали своїм, бо він і визволяв Миколаїв механіком-
водієм танкового корпусу генерала Пушкіна, і вчився піс-
ля війни в Миколаївському кораблебудівельному інститу-
ті імені адмірала Макарова, закінчивши його з відзнакою,
і першим секретарем міськкому партії був понад десяти-
річчя та й першим секретарем обкому стільки ж. Мало
в кого так цільно й послідовно склалися життя й трудові
біографія, так вдало й доладно сформулювалася партійна
кар'єра в найкращому розумінні цього слова.

— Так що? Поїхали? Машина чекає.

— Я поїду своєю. Хочу забрати на похорон родину пле-
мінника й сестру. А ви ж, напевно, їдете «трикутником»,
разом з парторгом, головою профкому, та ще й передови-
ків прихопите. Нащо ж мені товпитися до вас?

— Ми їдемо автобусом. Так що місця вистачить.

— Спасибі. Люблю незалежність у всьому. В дорозі —
теж.

2.

У цей тихий, мовби зажурений жовтневий день на вули-
цях Миколаєва із самого ранку багато було машин з ін-
ших областей. Вкриті пилом престижні «Волги» — ГАЗ
31-02 роздумливо й нерішуче зупинялися на перехрестях,
і водії розпитували, як проїхати до обкому чи й до Палацу
суднобудівників, де відбувалися тепер усі урочистості,
обласні партконференції, збори обласного й міського пар-
тійно-господарських активів, а тепер там виставлено для
прощання труну в прахом того, хто найбільше виступав
тут, доповідаючи, звітуючи та ставлячи нові завдання. Ле-
жав тепер непорушний, мало або й зовсім несхожий на
себе.

Коли нам з Валентином, його дружиною й двома дить-
ми вдалося прорватися крізь кордони автоінспекторів та
міліції, та й то завдяки київським номерам на автомаши-
ні, до самого Палацу, там ще було напівпорожньо: натовп,
юрмисько, юрби стурбованих і сумних людей утримували
по периметру найближчих кварталів поставленими тісно
вряд вантажними машинами, міліцейськими постами й
патрулями, шеренгами солдатів.

Переступивши поріг вестибюля, ми опинилися в задуш-
ливій напівтемряві напівопущених штор на широких вік-
нах, нас огорнули тривожні й тяжкі пахощі свіжих і вже
прив'ялих квітів, змішані з гострими випарами йодоформу

чи ще там чого, бо якось же бальзамують умерлих після розтину, тим більше, що помер Володимир Олександрович четвертого, а хоронили його восьмого жовтня. Та ще й везли таку далечинь — з Києва до Миколаєва по теплій погоді. Так пахне смерть, я вже знаю, і ніякі аромати квітів і парфумів не здатні поглинути чи розвіяти її дихання. Як на війні не могли перемогти ні запах тротилу після розривів ворожих бомб чи снарядів, ні гірчичний сморід мінних вибухів, ні нанесений ранковим вітром пороховий дим з переднього краю.

У скорботних звуках траурної музики, що лилася з прихованих динаміків, тиха, лагідна й сумна, мов заклик до мудрості й смирення, осоружно й грубо звучали наші кроки по твердому й блискучому паркету, вкритому полиском зарубіжних лаків. Труна з Васляєвим, вся утоплена квітами, обставлена вінками, стояла на якомусь підвищенні, вгорнута пурпуровим оксамитом, на тлі якого розпачливо чорніло вбрання родичів та найближчих друзів, що тісно обступили труну, ніби збиралися чи сподівалися ще захистити його від чогось. Але його тепер можна було захищати лише від забуття, для чого й виставляються біля гробів у всьому світі почесні варти. Інакше ж для чого б їх виставляли?

У центрі всіх тих, хто обступили Васляєва тісним колом, ніби ближче за всіх до нього стояла Алла Дмитрівна з ніг до голови вся в чорному, з накинутою на голову чорною хусткою з серпанкового крепу, біла як стіна, схудла й змарніла настільки, що я її впізнав якимось внутрішнім відчуттям, ніби підсвідомо, отим самим відчуттям спільності перед лицем неминучої смерті, що непомітно та неусвідомлено об'єднує всіх нас, хто б ми не були. Її підтримували під руки двоє лікарів, різко й крикливо вирізняючись з чорного натовпу своїми білими халатами. Коли ми підходили, вони саме вмовляли Аллу Дмитрівну сісти на стілець, що стояв позад неї, але вона тільки заперечливо хитала головою, від чого обличчя її ще більше нагадувало маску, бо на ньому не лише не читалося ніякого виразу чи стану, але не можна було розрізнити ні змертвілих губів, ні страдницьки прикритих важкими повіками очей.

Васляєва ж взагалі впізнати було неможливо: рак з'їв кожную клітину його тіла — лишився лише кістяк, туго обтягнутий висушеною на пергамент шкірою, що втратила все, навіть колір. Це була мумія. В труні лежала не людська неповторна особистість, а втілення всяких мож-

ливих людських страждань. А ще більше — неможливих, бо й закатовані у застінках все-таки зберігають свою індивідуальність. Тут же лежав Гомо Сапієнс. Прообраз біологічного типу, ідеально позбавлений всякої індивідуальності, вдачі, характеру, навіть расової приналежності,— все розчинилося в нелюдських стражданнях, в пожадливному вампіризмі найстрашнішої з хвороб.

Страшно було дивитися на це втілення нелюдських страждань. Ще незносніше було уявити, через які муки довелося пройти Васляєву з його добрим і чуйним серцем, з його світлою головою, з його інтелігентністю й шанобливістю, і не зрозуміло, безглуздо було думати: ну, чому ж таким цільним, світлим і совісним людям випадають отакі муки? Хто піддає їх таким несусвітнім стражданням? За що? За які гріхи? І чи не знищенням та забрудненням біосфери пояснюються отакі небачені страждання, передчасні мученицькі смерті ще молодих людей? Адже Васляєву не минуло ще й шістдесяті. Краще вже б руки накласти на себе, ніж терпіти отакі муки! Та як же й вдатися до цього у Феофанії, де з тебе не зводять очей і не лишають на самоті навіть вночі.

— Та й пост же не дозволяє,— сказав мені вражений ще більше Валентин у відповідь на цю сентенцію, висловлену вголос.— Якщо перші секретарі обкому партії кіпчатимуть самогубством, то що ж це буде за приклад для інших? Ні, він умирав на своєму посту як належить: які б не були страждання, як би ти не мучився, вмирай, а пост не залишай! Це як в армії або на війні. Та куди там армія! Це ж на очах усього народу не лише Миколаївської області, а й усієї України. Кажуть, Щербицький дзвонив йому: мовляв, не турбуйтеся про область, про збиральну, про виконання плану. Ми, мовляв, не зводимо ока з Миколаївщини, виділили кількох інструкторів, ваші обов'язки доручили тимчасово виконувати другому секретареві Землянному, а ви собі лікуйтеся, набирайтеся сил. Ну, а Васляєв не послухав, кажуть. Виписався, приїхав у Миколаїв, зайшов в обком, а черговий міліціонер його не пускає. «Що ж це ти, Іване,— каже йому Володимир Олександрович.— Не пізнаєш?» — «Не пізнаю»,— зізнався той і заплакав. «Ну, значить, мені й справді треба повертатися в Феофанію»,— начебто сказав йому Васляєв, а може, тільки вирішив для себе. На сімнадцять кілограмів тоді був схуд. А зараз, мабуть, і в сорок не вбереш. Ви на похорон залишайтеся, а ми в село поїдемо, бо там теща

хвора лежить. Треба провідати та Люда щось їсти їй приготує, борщ з куркою зварить— на кілька днів їй буде...»

— Добро тому, хто борщ з куркою в неділю варить,— сказав я, щоб якось розвіяти гнітюче враження, та воно не розвіювалось, хоч плач.

— Їдьмо до нас,— сказала Людмила.— Я саме тільки зварила. Оце настоюється до обіду. Саме такий, що тільки їсти оце.

— Та ні,— сказав Валентин.— Якщо ви зараз поїдете з нами, то на похорон вже не проб'єтесь. Тут знаєте, що творитиметься? Люди валом валитимуть, бо люблять Васляєва. Він за своє секретарювання ні разу нікому нічого не збрехав. Все, що обіцяв, все виконував. Коли в нас минулого року застрайкували водії автобусів, ніхто не міг вмовити їх виїхати на лінію: ні голова міськради, ні міністр, що прилетів з Києва, ні голова облпрофспілки, ні перший секретар райкому, свій же чоловік, з водіїв. Ну ніхто! Аж доки Васляєв не приїхав. Не дуже і вмовляв. Розповів про обстановку в місті та області, про труднощі з постачанням, а головне про причини недоліків, про винуватців складного становища, чому воно виникло та як його виправити. І ви знаєте, ми йому повірили...

— Виходить, і ти страйкував? — здивувався я, бо про страйк водіїв чути доводилося — тоді це було справжнє потрясіння. Але про участь Валентина — комуніста, котрий щойно відслужив у прикордонних військах Чорноморського флоту,— не міг і подумати, не міг припустити.

— Звичайно, страйкував,— спокійно сказав Валентин.— Не в штрейкбрехери ж мені було записуватись, коли весь трудовий колектив вирішив страйкувати. Може, той наш страйк, перший в області, а може, й на півдні України, і вкоротив життя Васляєву, а тільки він виду не подав. Спокійно розмовляв з нами, спокійно випроводив усіх на лінію і всі обіцянки свої виконав: і квартири для бездомних виділили, й продуктами обидва автобусних парки забезпечили. В їдальнях стали готувати по-людському. Він тоді сам все перевіряв. Тижнів два їздив до нас. Якби всі керівники були такі, зовсім інакше й жилося б і працювалося. А воно ж як ведеться: гарні люди вмирають, а чортибатьказнащо залишається, ще й ломакою не доб'єш. Та ще ж й намучився, бідний! Страшно дивитися.

Я таки поїхав до Валентина обідати і, як він і казав, до палацу вже не пробився. З низького й тихого захмареного неба дощ уперіцив такий, що в мене не лишилося сумніву: всі розбіжаться! Але саме натовп, а не міліція, не дозволив мені наблизитися навіть до центру міста, не кажучи вже про Палад суднобудівників. Всі вулиці, провулки, всі двори й тротуари запружені були до краю. Ні протовпитися, ні проїхати не лишилося ні можливості, ні надії. Змокли під дощем, хто під парасолькою, а хто й без плаща, люди були такі збуджені й наелектризовані, що ніякі благання пропустити на них не діяли.

— У Москву треба писати! — кричала якась висока вродлива жінка, обліплена пістрявою літньою сукнею, на якій навіть сухого рубця не лишилось.

— Телеграму «Москва, Кремль» треба бити! — підтримував її темноволосий здоровань з довгими бакенбардами й цигануватими очима, безсоромно й жагливо горнучись до різко виявлених дощем принад розкішної жінки, що пахла розпашілою вродою й французькими тонкими парфумами.

— Та не горніться ви до мене! — гнівно крикнула йому красуня, роздуваючи тонкі й прозорі ніздрі. — На ноги не наступайте!

— Гос-с-споди прости, — шипів їй у вухо циган, знемагаючи від близькості, що паморочила йому голову. — Та я вас на руках до палацу донесу! А ви кажете: не наступайте. То вам інші наступають. І мені наступають. І доступ у Палад закрили. Дайте я вас хоч натовпу захищу, — обіймав він її за тонку талію. Настільки тонку, що темна й велика його рука, обвившись, навколо стану, лягла на впалий і трепетний живіт, такий запаморочливо м'який та ніжний, що циган забув усе на світі і пригортав її до себе в натовпі, відриваючи від землі.

— Хам! — скрикнула роз'юшена жінка і, блискавично згорнувши строкатий японський зонтик натиском кнопки, з усієї сили вдарила ним нахабу по голові. — Геть! — кричала вона розлючено. — Заберіть свої брудні лапи!

Циган, усміхаючись, пригортав її ще міцніше, аж доки збоку хтось у гарному, геть промоклому костюмі не хряснув його коротко й різко у скроню, так що й патлата голова мотнулась і темні бакенбарди, здається, потемнішали на раптово зблідлому обличчі. Циган відпустив даму й хотів обернутись до нападника, але той з іншої руки вдарив його знизу в підборіддя, і циган «поплив» — зронив голову

і почав осідати в натовпі на тротуар. Його підхопили під руки й не дали впасти.

— Ніколи не чіпай, друже, чужого, — порадили йому, прислонивши до платана, біля якого циган і лишився, змазуючи кров з розбитого рота.

Дощ змивав кров і з руки, і з обличчя, лив як з відра, а натовп, зоставивши цигана й забувши про нього, настирливо сунув до Палацу, обтікаючи його з боків, стримуваній трьома суцільними шеренгами міліції та військових, теж мокрих з голови до ніг у своїй літній формі. Двері палацу були зачинені, і звідти приглушено долинали сумні мелодії духового оркестру. В шумі дощу і в гомоні юрби мелодії мовби кликали захистити Васляєва від смерті і від пережитих мук, і людей не меншало, а більшало. Юрба все паглише й потужніше тиснула на шеренги військових та міліції, над нею стояв лемент, клубочилась пара від дихання, мелькали в повітрі стиснуті кулаки, виривалися крики:

— Хто припинив доступ до мертвого?

— Кому це не хочеться, щоб люди попрощались з своїм секретарем обкому? Це вороги Васляєва не пускають нас до нього!

— Усе одно визнаємо, хто це затіяв! Не простимо!

— Штурмом візьмемо й розгромимо палац, якщо не впустите!

Усе напружилосся, накалилося й шукало виходу, а виходу не було. Назрівало щось непоправне, і ніхто не знав, як йому запобігти, як розрядити цю напруженість під такою несамовитою зливою.

І раптом двері — широчезні двері палацу розсунулися, випускаючи на паранет оббиту червоним оксамитом трупу над головами тих, хто ніс її, і натовп завмер і заспокоївся. Під труною пізнали членів бюро обкому партії, сусідніх перших секретарів з Одеси, Херсона й Кіровограда, впізнали й секретаря ЦК — попередника Васляєва, що працював у Миколаєві всього два роки. За труною, як водиться, вийшли під дощ родичі, а серед них Алла Дмитрівна в центрі, потім потяглися люди з вінками — безліч вінків з живих квітів, а вже потім вийшов під зливу військовий оркестр і побрів майже по коліна в воді по залитих дощем вулицях, сіючи сум і печаль своїми вивіреними старими мелодіями, котрі, як ніщо в нашій світі, відрізають мертвих від живих на віки вічні і заставляють кожного реально усвідомити й відчутти це, як свою недовговічність на цій землі, під оцим небом, з якого падає такий густий і такий рідкісний в цих краях дощ, завжди бажаний і зав-

жди довгожданий, що так рідко випадає на поля своєчасно і так оце неждано-негадано, а головне, зовсім непотрібно йде зараз. Та й не йде, а летється суцільними потоками, ніби провалилося небо. І було дивно й хвилююче, що ця небачена злива не могла зупинити натовп. Він так і сунув через увесь Миколаїв, вщерть виповнивши широченну колишню Херсонську вулицю, яка тепер зветься проспектом Леніна, аж до самого кладовища.

Ридав оркестр. Шумів дощ. У мовчазній скорботі йшли люди, похиливши голови. Не знаю, чи помічала їх Алла Дмитрівна? Якщо помічала, то вони тішили її в страшному й передчасному горі і довічному розставанні з любимим чоловіком, ці віддані йому люди, ці мовчазні ескорти «на той світ, друже мій, до бога». А я дивився на цих людей і радів за Васляєва. Я думав про те, що ніяка злива не залле любові й шани, якщо вони заслужені чесним життям і чистою душею. Мало на світі буває таких похоронів. Але ж я був у Москві, коли хоронили Сталіна. На Чистих Прудах, в комірчині якихось старих малознайомих людей, що прийняли мене на нічліг за рекомендаційним листом моєї миколаївської друкарки, бачив я в темряві глибокої ночі отакі натовпи, що сунули й сунули кудись в центр Москви. І я пішов за тим натовпом, змішався з якимись студентами, бо молодий іще був, перелазив разом з ними через якісь височезні ворота, через ланцюги тісно збитих в провулках та на вулицях грузовиків, рятував даму, з якої натовп, притиснувши її до водосточної ринви, зірвав розкішне темно-синє пальто з чорнобуркою, майже оголивши її зовсім, так що ми ледве-ледве вирвали її з натовпу й впустили в якусь квартиру неподалік від Будинку Спілок, але самі так туди й не потрапили. Що це було? Відчай? Психоз? Сліпа віра і відданість? По-моєму, ніхто ніколи не зуміє це пояснити. А демагогів ми наслухались — дай боже! Демагоги все перебрешуть і переінакшать на свій лад. І дурнів, які б слухали й вірили їм, теж ніколи не бракувало.

Не знаю, чим саме, але похорон Васляєва нагадав мені той далекий, незабутній і досі незбагненний похорон у Москві. Тільки й того що тоді стояли тридцятиградусні морози, а тепер падала обломна злива.

4.

Під цією, вже по-осінньому холодною зливою, відчуваючи, як вода затікає мені за комір, тече по спині й забирається під туго затягнутий пояс, я не витримав до кінця похорону

й не потрапив на банкет, бо нікому не трапився на очі й не був запрошений заздалегідь. Горищенко, прилетівши на похорон з Москви— а як же, йолки-палки, любимчик Володимира Олександровича! — тягнув мене до Алли Дмитрівни ще по дорозі, але я не міг покинути Галю Тазарачеву, з якою йшли попід руки: вона в такому ж, як Горищенко, шкіряному пальті, що не пропусало воду, а я в блаженському нейлоновому плащiku. Проте ми брели серединою вулиці по коліна в мутній воді пополам з багнукою і згадували Васляєва. Я розповідав їй про останню нашу зустріч в Феофанії, а вона слухала й плакала, схиливши голову, і сльози її мішалися з дощем, так що важко було й зрозуміти, що вона плаче. Це було їй на руку: вона дуже не хотіла, щоб бачили її сльози, про що й сказала мені, попросивши закрити від усіх.

Галя була розкішна, трохи перезріла висока дівчина з прищуватим, а все ж приємним, окатим обличчям, а статурою нагадувала Ярошенкову «Курсистку», про що я сказав їй на якійсь обласній партконференції, зустрівши серед зими в легкій сукні в застеленому переході того ж таки Палацу суднобудівників, і вона запам'ятала це, бо, побачивши сьогодні на похороні, звичайно й просто взяла мене під руку.

— Молодець, що приїхали,— сказала вона задушевно й просто і поцілувала мене в щоку.— Боже, яке це горе! — схлинула вона.— Мені б хотілося, щоб на цей похорон з'їхалася вся Україна і весь танковий корпус генерала Пушкіна, де служив і воював Володимир Олександрович. Але навіть Миколаївський кораблебудівельний інститут, де він учився, зібрати не вдалося: розметало, розкидало життя кого куди по всій країні.

— Мене вражає не це. Мене чарують оці люди, котрі з ним не воювали й не вчилися разом, але які, незважаючи на зливу, так віддано проводжають в останню путь. Як він, бідний, намучився! Не можу дивитися на нього.

— Зараз, коли все минулося, й то тяжко. А як же було мені дивитися або Аллі Дмитрівні, котра й не відходила від нього. Ви не уявляєте, бо це уявити неможливо. Я, мабуть, разів п'ятнадцять літала в Київ, щоб хоч на часину підмінити її. Іноді бувала в такому розпачі, що місця собі не знаходила. А одного разу викликала хірурга і запропонувала свою нирку, щоб врятувати Володимира Олександровича. Хірург сказав, що трансплантація в принципі можлива, якщо Володимир Олександрович захоче. Це, мовляв, чисто моральний аспект. Ну, а Володи-

мир Олександрович і слухати не хотів. «Це — маячня,— сказав він мені.— Ти піддалася емоціям, виявилася нестійкою перед моїми стражданнями. Ну, як би це я, стоячи одною ногою в могилі, посягнув на здоров'я такої молодої, квітучої талановитої дівчини?! У тебе ж все життя попереду! І стільки в ньому перипетій, що й квітучого твого здоров'я може виявитися замало. А ти ризикуєш ниркою! Це — не жарт. До того ж вона мені не допоможе: у мене рак. Він накинеться на твою юну й ніжну нирку, мов на найбільші ласощі, і зжере її раніше, ніж мене. Так що не роби дурниць і не мороч нікому голову!» Мусила скоритися, хоч потім спеціалісти казали, що моя нирка могла продовжити йому життя на п'ять років.— Вона гостро й серйозно глянула на мене, і я зрозумів, що вона й досі шкодує, що не довела задумане до кінця.

Я дивився на її вливу в шкіряне пальто розкішну й ставну напрочуд постать, на стрункі, туго обтягнуті капроном довгі ноги в малесеньких черевиках-лодочках, повних вщерть води, дивився й не міг відвести погляду. Від неї ніби струмувало якесь світло, від якого й похорон не здавався таким похмурим, і злива ставала ніби не такою вже й докучливою, і залиті водою та запруджені людьми вулиці яснішали в дощовім присмерку та кращали на очах. Її справжність, молодість і привабливість, її розквітла врода, помножена на розкішну природну обдарованість, здавалися нездоланими навіть перед лицем смерті і велюдських страждань, які випали нашому Васляєву. Я й зараз схиляюсь перед його пам'яттю, і в скорботі мене підтримує думка і згадка про Тазарачеву, яка там є, на моїй батьківщині, мовби замінивши Володимира Олександровича якщо не на посаді, то в установі, де він працював і буквально згорів на роботі. Дай бог їй, Тазарачевій, не згоріти. Дай бог їй довго й щасливо жити! І працювати по-справжньому, як жив і працював Васляєв.

Другого дня Віктор Григорович, коли я проводжав його на літак, розповідав, як вони зібралися пом'янути Володимира Олександровича після похорону, мокрі, мов миші.

— Довелось в туалетах викручувати одяг і сушити на батареях, що саме нагрівались, може, спеціально для такого випадку. Ну, просушилися чи тільки нагріли одяг хоч трохи, а далі грілися зсередини. Тісно було, дружно було в тому наготовленому заздалегідь залі. Мабуть, так вже ніколи не буде, бо коли ж ми тепер зберемося такою компанією, де й молодість згадувалася, і робота замолоду, і над усіма спогадами, як і над нашими долями, володарював

Володимир Олександрович. Усіх він, виявляється, виводив нас в люди. Ну, кого вивів, а кого й ні. Це вже таке діло. Залежало від кожного з нас, від наших здібностей. Але кожному на перших кроках він подав руку, пораду дав, визначив здібності й схильності. Таких людей не забувають.

Літаки відлітали й прилітали на нашому незнаменитому степовому аеродромові, який, проте, перебравшись подалі від міста, набував рис сучасності широкими злітними смугами, новою чотириповерховою будівлею аеровокзалу з усіма службами, включаючи й готель. Раз у раз лунали об'яви про рейси, а ми стояли за високим мармуровим столиком, потягуючи гарне місцеве вино «Каберне», темно-червоне, майже чорне, й густе, поминаючи Васляєва, і Віктор Григорович, поглядаючи на годинник, поспішав розповісти найсуттєвіше:

— Одігрілася Алла Дмитрівна в нашому тісному товаристві, переодягнена у все сухе дбайливими подругами, якось вийшла з оцінення, бо й намучилася за ті пекельні дні і ночі в Феофанії біля конаючого чоловіка, і пастраждалася, й наплакалася так, що, мабуть, всі сльози виплакала. Знала, що всі слова вже сказано в Палаці й на кладовищі, тому говорила сама. Без мітигтового пафосу. Без ораторських прийомів, ми вже всі ними просякнуті. А вона згорнула руки на грудях і розповідала, ніби в себе в хаті, знаючи, що ніколи більш не збере нас усіх відразу, що віднині сам її статус міняється назавжди і наші пляхи розійдуться. «В останній день — розповідала вона, — підкликав мене Володя, попросив сісти поближче, взяв мене за руку. «Спасибі тобі за любов, — прошепотів тихо, — за наше спільне життя, в якому ти завжди розуміла мене з півслова, за дітей наших, що виростила справжніми людьми, бо мені ніколи було ними опікуватись. А хлопцям скажи, хай і далі керують не командами й наганяями, а уважністю й сердечністю до кожного, вимогливістю й справедливістю, як я їх учив і просив діяти. Хай не думають, що вони — істина в останній інстанції, та не підміняють людей на їхніх постах, а ставлять їм стратегічні цілі, здійснюють партійне керівництво. Бо незабаром все, Алло, має змінитися і в партії, і в країні. Так і скажи їм, щоб готувалися, щоб переміни не заскочили їх усіх зненацька. Вся наша система мусить докорінно змінитися. Я оце й гину через цю систему, бо все життя відповідав за всіх і мене заставляли все робити за всіх. Людина не може цього ні винести, ні здолати. І працювати треба всім і відповідати кожному за доручену ділянку роботи. І не командувати, а заціка-

вити треба людей, щоб вони самі працювали і не уявляли собі життя без досконалого виконання своїх обов'язків. Саме своїх, а не нав'язаних адміністративно командами й наказами. Хай хлопці не забувають цих простих істин, про них багато було говорено і в приватних бесідах, і на вузьких нарадах з першими секретарями райкомів. Хай вони також знають, що мені не раз перепадало вгорі за ці бесіди й настанови, бо знаходилися й серед них ті, що подавали сигнали нагору. Може, це найбільша прикрість, якої я зазнав від них. Але всі за одного не повинні відповідати. Тому скажи їм після похорону, що я їх усіх дуже любив, гордився ними і був щасливий їхніми успіхами. А тепер іди, клич лікарів. Я вже буду вмирати. Вибачай, що намучив тебе, бо я й сам намучився за десятьох». Доки ми прийшли з лікарем, його не стало.— Тут Алла Дмитрівна не втрималась, і дві скупі сльозини капнули їй на згорнуті руки.— Оце те, що він просив передати вам і що я вважала доцільним додати від себе. Давайте ще раз вип'ємо за його пам'ять і за вас усіх»,— вона підняла чарку й, ні з ким не цокаючись за народним звичаєм на похоронах, випила її до дна і тільки аж тепер щось поклала собі в тарілочку. А було це вже десь опівночі, коли всі ми вже давно були ситі й п'яні, як кажуть, добре зігрілися і розходитись нам ніяк не хотілося. А під кінець Алла Дмитрівна підкликала мене й запитала про вас. Здивувалась, що не з'явилися й не підійшли. І що на поминки не липилося. Я їй пояснив, що ніхто вас не запросив. «Хіба ж на поминки запрошують»,— сказала вона з докором.— На поминки приходять самі. Або не приходять».— «Ну, це ж поминальна вечера регламентована,— зважився нагадати я.— А він в поменклатуру не входить. Він дотримується відомого в народі правила, що непрошений гість гірше тарарина».— «Тоді це накладка,— сказала Алла Дмитрівна.— Володя вважав його своїм другом і просив йому свої дорожні й щоденникові записи передати. Знаєте, ми частенько їздили в Болгарію, в Югославію — в ті країни, які Володя в складі танкового корпусу генерала Пушкіна визволяв. Іноді їздили й на Золоті піски відпочивати. І скрізь Васляєв робив записи. На те ж він і Васляєв. Дня не міг провести без роботи. Весь час думав, зрівнював, зважував. І записував, бо вдома часу не лишалося. Так от він просив передати вашому другові записи — може, знадобляться. Я читала. Там і справді багато цікавого й несподіваного. То передайте, нехай він мені подзвонить. І забере. Це остання воля Володина. Хочу її виконати. Та й йому там

багато що стане в пригоді, особливо в боротьбі проти цього безглузкого будівництва греблі, яке Васляєв інакше як злочинним не називав. Так що хай не марнує час ваш товариш, а пошвидше ознайомиться з цими записами. Вже будучи тяжко хворим, Володя зв'язувався з Інститутом біології південних морів, з самим Патоном розмовляв при мені, звертався в архіви. Розкопав щось дуже суттєве й тривожне. Просто місця собі не знаходив і дуже хотів зв'язатися з письменником, який в цей час пропадав десь у вас під Очаковом. Скажіть, я чекаю його дзвінка».

Розділ дванадцятий

1.

Записи Васляєв вів у престижних блокнотах, які тільки й видаються делегатам партійних з'їздів: високогатунковий рисовий папір, пурпурові чи малинові обкладинки з найдорогіших та найновіших матеріалів, тиснення золотом і дати, дати, дати з черговими номерами з'їздів та місцем їхніх проведенень, хоч місця ці ніколи й не мінялися: «Москва. Кремль. Палац з'їздів». Стояли дати й на багатьох зарубіжних записах, які, безумовно, становили великий інтерес і спостереженнями автора над особливостями й специфікою партійних і державних функцій і особливо співставленням їх з нашою внутрідержавною та внутріпартійною системами. Цікаві були й замальовки та нотатки про ландшафт і природу тих місць, де йому довелося побувати, про характери й вдачі людей, з якими його зводила доля.

Тільки в останньому блокноті, скромнішому за попередні й позначеному числом останньої обласної партконференції, на якій я вперше зустрів Тазарачеву, тоді ще першого секретаря обкому комсомолу, дат не було. Були уривчасті нічні й денні записи про болі й страждання, про людську безпорадність та незахищеність перед хворобою. Ці записи велися, судячи з їхнього змісту, в агонії, в хвилини розпачу перед близьким кінцем, невідворотним і страшним через свою невідворотність та через те, як багато лишалося невідкладних справ і задумів у цієї цілеспрямованої діяльної людини.

Особливо гіркі були записи про Південно українську атомну електростанцію, нарощення її потужності за рахунок нових реакторів, про спорудження у зв'язку з цим Олександрівського й Костянтинівського штучних морів, котрі в замкненому циклі перетворять велику й прекрасну ріку в звичайну охолоджувальну градирню. Тугок віяло від передсмертних роздумів про дивовижну обмеженість

чи брутальну й злочинну байдужість впливових осіб і навіть вчених, які не хотіли чи не могли зрозуміти, що ніякі замкнені цикли не забезпечать охолодження шести майбутніх блоків, шести запланованих і вже спроектованих атомних реакторів. Зносячи нелюдські муки й страждання перед лицем неминучого кінця, який все відтягували то в реанімації, то операціями на останній вирці, Васляев бив у всі дзвони: писав у Атоменерго, в Академію наук СРСР та Української РСР, писав та дзвонив першому секретареві ЦК, у відповідні відділи ЦК КПРС та Центральний комітет республіки, нотуючи суть своїх звернень у цей останній записник. Виявляється, він і перед смертю вів справжню війну за Південний Буг, за Дніпро-Бузький лиман і за саме Чорне море! А його не розуміли чи просто ігнорували його тривожні попередження. Більшість відмовчувались: все одно, мовляв, скоро вмере, що йому відповідати? А перший секретар ЦК дзвонив, радив не хвилюватися, а пошвидше видужувати. Потім, мовляв, все обговоримо й вирішимо.

«Здається мені, це — змова проти цілого регіону. А може, й цілої нації, республіки», — останній кволий запис Васляева, зроблений вже непевною рукою, коли й дактилографічна експертиза не могла б встановити власника цього почерку і автора запису. Ніби хтось сторонній дописав цю фразу вже після Васляева. На основі його попередніх записів. Як висновок.

Я вже збирався відкласти записник Васляева для майбутньої роботи, бо все само просилося на папір: і характер ціві людини, і її світогляд, і доля, й біографія. І раптом, вже відклавши, під зворотною обкладинкою побачив ще один запис, зроблений з кінця блокнота і взятий в лапки: «Доля Чорного моря, судячи з результатів останніх наукових експедицій, опинилася на вагах жорсткої, можливо, навіть жорсткої альтернативи: або ми станемо свідками небувалої екологічної катастрофи, число жертв котрої сьогодні ніхто не візьметься підрахувати, або світові буде подано великий приклад передбачливості, відповідальності і нарешті праведної технологічної могутності. Третього не дано, і годинник вже пущено».

Мене кинуло в жар. Я оглянувся довкола і нікого не побачив. Порожня Табірна коса лежала за вікном, море було безбережне й пустельне, тільки острів Березань з могилою лейтенанта Шмідта заглядав у моє вікно, немов мені в душу. Перегорнувши сторінку з цим дивним записом-цитатою, на наступній я побачив справжній документ,

переписаний випускником кораблебудівного інституту Васляєвим за всіма правилами флотського діловодства:

РАПОРТ

Начальникові Гідрографічного управління Чорноморського флоту за даними військових постів спостереження й зв'язку на мисі Лукулла, Костянтинівському равеліні (Севастополь) та в Євпаторії.

«В морі землетрус супроводжувався виникненням вогню:

— Пост Лукулла, 0 год. 42 хв.— стовп полум'я тривалістю 5 секунд.

— Євпаторія, 2 год. 48 хв.— на морі спалах вогню білого кольору.

— Севастополь, 3 год. 31 хв.— по пеленгу 255 спалах вогню висотою 500 метрів шириною 1,5 морської милі.

— Пост Лукулла, 3 год. 41 хв.— по пеленгу 200 помічено вогняний спалах висотою 500 м шириною близько 1 морської милі».

Підпису під рапортом не було. Дати — теж. Мабуть, стан Васляєва позбавив його точності й ретельності при знятті копії з документа.

Зате на наступній сторінці було написано великими літерами й підкреслено для майбутніх читачів. Чого б і не для мене?

ВЕРСІЯ СЬОГОДНІШНЬОГО ДНЯ

«Сильний землетрус спровокував вихід з глибин на поверхню моря та самозагорання величезних кількостей горючого газу.

В журналах спостережень:

«Закипання спокійного моря».

«Запах гнилих яєць».

«Дим після вогню».

Ще через сторінку:

«Першими отруєність чорноморських вод встановили й заміряли 1890—91 рр. дослідники М. І. Андрусов та О. О. Лебединцев.

Зараз сірчистим воднем вражено, обезживлено вже більш дев'яти десятих об'єму моря.

Вміст отруйного газу тут не тільки рекордний серед басейнів світового океану, він постійно зростає.

1974 року американські вчені висунули передбачення про природне затухання небезпечного процесу. Однак оптимізм виявився передчасним. Більш того, горішня межа

сірчистоводневої зони з далеко неясних причин останнім часом піднімається в пришвидшеному темпі. Швидкість підйому в восьмидесяті роки сягає двох метрів на рік. Аеробним, тобто ще насиченим життєдайним киснем, залишається тільки стометровий верхній шар.

Уже до початку восьмидесятих років для пайдалекоглядніших вчених стало зрозуміло: насувається небезпечних розмірів екологічна біда. Загибель моря — величезна втрата глобального біосферного рівня, могутній удар, на котрий невідомо як і чим біосфера відреагує.

Що буде, якщо, не дай бог, на чорноморських берегах трапиться новий землетрус? Знову морські пожежі? Чи єдиний спалах? Один грандіозний смолоскип?

Подібне «самоочищення» моря неодмінно призведе до трагедії, подібної до Чорнобиля. Після спопеляючого і отруйного смерчу в небі опиняться сотні тисяч тонн сірчаної кислоти, і неможливо передбачити, куди за волею вітру вони відправляться, де проллються...

За сучасного рівня технічної озброєності не можна скидати з рахунку всіляких геростратів, шантажистів, терористів. Інакше кажучи, сьогодні є кому «чиркнути сірником»...»

Тут Васляєв вписав від себе: «Американські вчені занепокоєні станом Чорного моря за десятки тисяч миль від нього, а наші вчені в упор нічого не бачать і знати нічого не знають! Як же це так? Як це розуміти і виправдати? Чому тільки тепер ми дізналися про біду, що насунулася на Чорне море? Може, вчені проморгали? Чи змовчали? Чи їм не дають ударити в дзвони, як і досі не друкують оцієї статті Олександра Спиридонова, яку я цитую і яку мені люб'язно прочитали по телефону мої друзі, добувши її з портфеля найпопулярнішої газети, яка хоче, але ніяк досі не може опублікувати її.* Але продовжу цитування:

«Влітку 198... року на науково-дослідному судні «Кіорр» в Чорному морі працювала американсько-турецька (знову американці! — Прим. Васляєва) океанографічна експедиція. Вона визначила: отруєну сірчистим воднем зону відділяє від поверхні моря вже всього лише 85 метрів. Влітку рівень сірчистого водню в окремих місцях піднімається до глибини 50 м.

Ці дані підтвердила і радянсько-американська (!) експедиція під керівництвом співробітника Інституту біології

---

* Опубліковано згодом. А. Спиридонов. «Когда взорвется Черное море?» — «Лит. газета» за 14 червня 1989 р.

південних морів, член-кореспондента АН УРСР Г. Г. Полікарпова».

Дописано Васляєвим, очевидно, в останні дні життя, судячи з невиразного та нестійкого почерку, який різко не схожий на попередній запис, зроблений, можливо, невдовзі після мого від'їзду:

«Усім, хто це прочитає тут чи в «Литгазете», коли вона проб'ється до читачів з цим матеріалом, пропоную подумати про громадянську позицію, морально-етичний рівень і професіоналізм тих, хто збирається будувати очаківську греблю, щоб перепинити сток Дніпра й Бугу в Чорне море. Поміркувавши добре, легко припустити, що цей проект затіяли божевільні. Якщо ж це психічно здорові люди, то треба визначити, «на кого вони працюють», як полюбляє писати Юліан Семенов. Бо це будівництво, спішно розгорнуте без проекту, є не що інше, як диверсія. Я скоро умру і не побачу на власні очі жахливих наслідків цього будівництва. Але я володію уявою інженера і з висоти прожитих років і набутого досвіду легко уявляю, до чого вона призведе, ця будова. Тому всім заповідаю: ляжте кістками, а добийтеся її припинення й заборони. Всі засоби, люди і механізми, задіяні на будівлі очаківської греблі й каналу Дунай — Дніпро, що є складовою частиною єдиного гідровузла, народженого й спроектованого в надрах міністерства меліорації та водного будівництва, негайно переключити на усунення екологічної катастрофи, що загрожує Чорному морю. Якщо послухаєте мене, вмру недарма».

2.

Одвізши Галю в Київ і влаштувавши її в Науково-дослідний інститут геронтології Академії медичних наук СРСР, де її мали обстежити у відділі вікових деформацій рушійного апарату професора Євгена Павловича Подрушняка, я повернувся в Далекий Бейкуш більш-менш врівноважений і заспокоєний тим, що мою дружину лікуватимуть за найостаннішими досягненнями медицини в цій непростій і мало дослідженій галузі, якою виявився остеохондроз. Хвороба, що й казати, складна й підступна, бо походить вона від звуження, а то й защеплення судин головного мозку, що проходять у внутрішніх отворах хребта і піддаються впливам всіх можливих деформацій внаслідок випадання дисків, зміщення хребців чи й викривлення самого хребта.

Так, мене заспокоювала думка про те, що Галя потрапила в надійні руки досвідчених та високоосвічених спе-

ціалістів, в установу, обладнану найновішими лікувальними пристроями й апаратурою, забезпечену матеріально-технічною базою, як прийнято говорити, за останнім словом техніки. Однак самотність і синя тиша над спустілими берегами моря і лиманів, незвичайна, характерна тільки для приморського шельфу прозорість повітря, коли очам відкриваються неосяжні простори степу й далечинь моря, незбагненна і нездолана, — все це вселяє в душу підсвідому тривогу, кличе у мандри, лякає одвічною нерухомістю й самодостатнім вічним спокоєм, до якого, скільки б не жив, не звикнеш і не наблизитися.

Острів Березань з могилою лейтенанта Шмідта та його матросів-однодумців, розстріляних разом з ним березневої вітряної ночі немисливо далекого 1906 року, стояв у вікні нерухомим кадром докору й печалі, викликаючи тугу, ніби й твою душу розстріляли разом з ними й поховали там, на голому й пустельному острові, і проти всяких мислимих законів природи ти тепер можеш бачити місце, де вбили твою душу. Надвечір, коли сонце сідало за Березанським лиманом, глинисті урвища острова темніли, ніби наливалися кров'ю, і острів занурювався в темряву, кутався в сутінки, самотній, покинутий і забутий настільки, що хотілося плакати. До того ж осінь знову розставляла свої тенета над світом, спочатку малопомітні, а потім, коли спорожніють пляжі і птахи полетять у вирій над охололим і покинутим морем, упаде вона на твої настрої, на роздуми й наміри тягарем задумливої покори й приреченості перед неблаганним плином часу, перед лицем зниклої молодості, вкраденої метушнею й прудконогими роками, що тікають від тебе непомітно й підступно, мов злодії. Це особливо вражає в самотині осінніми вечорами над морем — вічним, байдужим і прекрасним, як світ оцей, який так не хочеться кидати, хоча б що там було в ньому.

Сум і жаль за Васляєвим насувався й особливо гнітив вечорами, коли сонце сідає за Березанським лиманом, кидаючи з-за далекого урвистого берега заграву на весь видимий водний простір, на півнеба розвішує золоту й тремтливую пектораль прощального проміння, а внизу довшають і густішають тіні від дерев, від будинків і хат, і море починає синіти холодно й відчужено. В такі хвилини згадуються всі, кого ти любив, а вони, найжаданіші й найрідніші, покинули тебе надто рано...

А потім заграва над лиманами й морем згасає, ніби теж умирає на твоїх очах, сутінки переходять у темряву — хоч криком кричи, нікого не докличешся на цих покинутих

і забутих людьми берегах. Залишаєшся сам наодинці з своєю тугою, печалями й жалем за всіма, хто покинув тебе навіки чи тільки перебуває зараз далеко. Ніч заглядає у вікна, насторожена й німа, вповзає в твою змучену душу, і ти розчиняєшся в ній, здається, назавжди, ніби тонеш у морі.

Передній Вікторівський маяк червоно світиться в причілковому вікні за кілька кроків, і коли прокидаєшся — здається, лежиш головою під самим його цоколем. А в протилежне вікно спокійно й біло летиться далеке світло заднього Вікторівського маяка із-за Бейкушського та Березанського лиманів, що тут зливаються, утворюючи велику водну гладінь, відокремлену од відкритого моря вузькою Табірною косою.

Там, у відкритому морі, поміж двома Вікторівськими маяками, темніє і в темряві острів Березань, на якому блимне на мить і згасне надовго блакитний вогник навігаційного маяка-мигавки. Такий самотній і тужливий, хоч криком кричи. Блимне і погасне, блимне й погасне, ніби під тим самотнім блакитним маяком повільно й печально б'ється серце розстріляного на Березані лейтенанта Шмідта, розбите нелюдами в казенних палатах, прострелене кулями з холодних гвинтівок, що тієї штормової ночі в березні 1906 року були до того ж мокрі, холодні й слизькі, мов гадюки, що водяться тут і понині. Прокинувшись серед ночі в самотині й тиші, ніби десь на краю світу, під червоним, блакитним та білим маяками, відчуваєш раптом себе дуже близько до них — до тих, кого знав і любив, з ким ділив фронтову долю, одну на всіх, кого тільки стрічав і замилювано читав, а тепер якось мимоволі, за буднями й клопотами, вже й забувати почав, як усі...

Стає моторошно, бо знаєш, що й тебе жде те ж саме, що воно вже наблизилось і ближчає з кожним твоїм подихом, і проти нього — ні засобів, ні ліків.

Тому про загиблих і вмерлих думається тут частіше, ніж про вигаданих, що блукають сторінками наших книжок, аніж про нині сущих, з котрими зустрінешся не сьогодні-завтра. А ті вже не прилинуть довіку — ні усмішки, ні погляду, ні слова, ні руки...

Зате вони не зрадять, не ошукають, не продадуть. Не обмовлять та не ославлять. Не паговорять і не надумають на тебе такого, що тобі й не снилося й не гадалося.

Відійшовши, вони забрали з собою щось дуже важливе й від тебе самого. Окрадений, прокидаєшся ночами і думаєш про них невідступно. Їх у кожного з нас більшає

на схилі життя — вони заповнюють майже всю твою душу, якщо ти любив їх по-справжньому, і вона належить більше їм, аніж тим, хто поруч: з цими ж нічого поки що не сталося? Дай бог, щоб не ставалося подовше!

«Забудь умерлих!» — закликають священні писання.

«Забудь тих, кого забрала земля...» — твердить Талмуд. Якби ж то!

Не забуваються...

Ні батько. Ні мати. Ні загиблі на далеких та близьких фронтах дядьки й брати, ні односельці та однокласники. Ні твої командири. Ні друзі-однополчани, що гинули на твоїх очах, оті бойові товариші, котрих довелося хоронити за чужими ріками чи лишати на полі бою під час атаки. Оглянешся, а він упав та й лежить, розметавши руки. Тобі ж — уперед разом з іншими, бо вогонь не припиняється, а бігти до ворожих траншей ще далеко-далеко, як у сні чи маренні. Главачув там, Зеєловські висоти, піщані і круті, чи зелений у квітні Темпельгоф. А чи й сам Берлін, задимлений та розбитий, що обіймає обрій і застить своїми розвалищами півсвіту чи й усю війну, бо вона в ньому ж і закінчиться.

А хіба ж забудуться Головка, Сосюра, Рильський чи Яновський, биті й перебиті, Стельмах і Малишко, котрий тільки розквітнув?! Чи зітруться з пам'яті Григійр Тютюнник, Близнець чи Земляк? А Шолохов і Твардовський? Абрамов і Яшин? Симоненко і Шукшин? Лукаш і Чивіліхін?

Вони й за життя були значними й ні на кого не схожими, хоча й не всім це вдавалось чи хотілось помічати. Умерши ж, вони побільшали, неначе всі, як один, освітілися і безжальним словом «були», після якого немає вороття доки світа й сонця.

Про всіх них треба було б написати. Про багатьох вже й написано. До речі, ви помітили: краще, ніж про живих. Та все одно про жодного з них не написано так гарно, як треба було б написати. І в цьому наше безсилля — живих перед мертвими. Тих, що є, перед тими, що були. Бо їх ми знали у якійсь певній і узвичасній іпостасі й жахнулися непоправності втрати, коли їх не стало. Тільки пам'ять єднає їх з нами — ця велика й свята наша розкіш і мука, яку ми безжально й постійно давимо й нищимо в собі не знати за що. Не відаючи, чому...

А тут, у Далекому Бейкуші, за Очаківськими лиманами, де в трьох вікнах світається три маяки, пам'ять розправляє крила в дзвінкій темній тиші, і чути, як сухо потріскує й шелестить на вітрах часу їхнє цупке махове пір'я.

Третього лютого помер Михайло Митрофанович Фандєєв — друг Лісника і Дмитра Івановича Драгунівського та мого батька, найулюбленіший наш учитель, засновник і беззмінний директор нашої Новоолександрівської семирічки. В пам'яті лишилася навіки збудована ним багатовіконна школа під цинком за околицею села, дивовижно розбитий і викоханий сад біля неї, перший в селі, елегантність зовнішності й одягу, глибина і ясність мислення, суворість обличчя і крик на покинутому аеродромі:

— Як ти смієш, невігласе, рівняти Рилєєва з Пушкіним! — і гнівний тупіт по м'якій, порослій пирієм злітній смузі.— О господи, кого я виховував цілісіньких сім років і все життя! — обурений, він кинувся геть від мене, і в його оці я помітив сльозу, а на обличчі — страждання.— Та хіба ж можна з кимось порівнювати Пушкіна! Самого Пушкіна!..

Мій Фандєєв. Наш Фандєєв. Якого все життя переслідували за український буржуазний націоналізм! Про все, за що ми любили його, тепер уже й не розкажеш. Як не розкажеш і про те, як ми його поважали й боялися.

Помер він у Добрій за вісімнадцять кілометрів від Новоолександрівки, бо звідти його вижили «добрі» люди, про що треба було б написати цілу повість, яка, дасть бог, ще й напишеться колись, тільки не тут і не зараз. І в Добрій, як і в моєму селі, немає доріг. До того ж Добра лежить у видолинку — багнюка там знаменита, навіть узимку ноги не витягнеш, як із горя, що падає з смертю дорогої людини на душу й пригнічує надовго, а може, й назавжди.

Тому, мабуть, через оте бездоріжжя я дізнався про смерть Фандєєва від онуки Михайла Митрофановича аж навесні. І не проводжав його в останню путь, і не попрощався...

27 лютого помер Іван Іванович Домбровський, про якого написалася документальна повість, а не перевидавалася.

— Його вже нема — сказали мені,— то як же буде нинішньому секретареві читати не про себе, а про нього? Він має керувати людьми сьогодні, а ви їхні погляди, їхню пам'ять звертаєте в минуле, на колишнього секретаря. Куди ж це годиться? Треба не колишнім, а нинішнім зміцнювати авторитети, допомагати в роботі, утверджуватись...

— Хай же й утверджуються власною роботою, набувають авторитету, щоб і про них люди думали так само з повагою, щоб шанували їх, як шанували Домбровського,— кажу

йому, хоч розумію, що кажу даремно, бо йдеться про секретарів райкомів, а думається таким, як він, «временщикам» про себе, про власний, ще не існуючий авторитет, а також про те, як же його утвердитися в кріслі, зайнятому абсолютно безпідставно й випадково за протекцією «знаменитого» Маланчука-Мільмана.

Та ну їх к бісу! Думатиму і згадуватиму краще мого Домбровського. Бачу його і влітку в темному костюмі й білосніжній сорочці з яскравим галстуком у найбільшу спеку — йде на роботу в райком через площу Леніна, повз пам'ятник Леніну. Йде такий зосереджений, навіть урочистий. Не знаю, хто так ходив на роботу й коли. Може, Іван Франко у свій «Науково-літературний вісник»? А може, Ленін так ходив замолоду в Женевську чи Лондонську бібліотеку? Не знаю. Але я не бачив, щоб ще хтось так пунктуально, врочисто й зібрано ходив на роботу, як Домбровський.

Уся площа Леніна була при ньому засаджена троянками найвизначніших сортів — він сам їх привіз з Ново-Кубанки Краснодарського краю, з нею тоді Баштанка змагалася.

Бачу й зараз його суворий погляд із-за секретарського столу, за яким він не належав нікому, навіть собі. А тільки партії.

Бачу скупу його посмішку за іншим — хлібосольним баштанським святковим столом і чую хрипкуватий, але глибокий сміх, яким він нас усіх чарував. Цей сміх можна було б назвати ласкавим, якби Домбровський і в сміхові тому не лишався суворим. Карі, з блискавками, розумні очі дивляться допитливо й вимогливо, міцні й темні губи впертого рота лишаяються твердими — ось вони зараз ворухнуть після короткого усміху, і Домбровський звернеться до мене з одвічним спраглим запитанням, яке мовби застигло на його засмаглому до чавунної чорноти обличчі:

— Ну, як там, у Києві, є дощі чи немає? Хоч там же йдуть вони?

За сімнадцять літ його секретарювання в Новоодерському, Казанківському та Баштанському районах вічно не було дощів — все посухи й посухи та скажені суховії, що землю рвуть з-під ніг і з-під кожного кущика озимини, соняшнику й кукурудзи. З-під знаменитих кавунів та динь на баштанах Баштанщини, які вже потроху забуваються. А може, й забулися зовсім, як чумацькі шляхи й мажі, як орли на степових могилах...

Його ховали першого березня. Я прилетів того ранку до Миколаєва першим рейсом і простояв біля труни у великому вестибюлі обласної філармонії, де ми нещодавно відсвяткували з ним мого п'ятидесятиліття, до другої години дня, доки в Будинку політосвіти закінчилася нарада обласного партійно-господарського активу і з неї прийшли на похорон члени бюро обкому, керівники підприємств, установ, районів та колгоспів. У важкій, гнітючій тиші, що настала в перерві між двома траурними мелодіями, почувся голос Васляєва: «Покличте його». І коли я підійшов, він обняв мене, поцілував не для годиться, а по-козацьки — тричі, міцно й щиро, суворо глянув у вічі:

— Нема Івана, — сказав твердо, ніби з передчуттям, лихим та осоружним, з жалем та образою невідомо на кого, і одразу ж пішов у почесну варту, покликавши за собою інших членів бюро — йому й тут бракувало часу на розмову і розчуленість, на повний вияв природних людських почуттів, і мені здалося, що він не сказав чогось найголовнішого.

Домбровського несли на руках до Садової.

Васляєва нестимуть того ж року на самісіньке кладовище.

Івана Івановича проводжала в останню путь вся область.

Володимира Олександровича — весь південь України, весь Миколаїв і представники столиці.

Домбровському останню путь освітлювало березневе сонце в пору «веспи світла».

Васляєву останню путь zalиватиме потужний осінній дощ, обломна злива з суцільними потоками води біля «Дормашини», на Громадянській, Інженерній та Садовій. Але це буде пізніше, пізніше...

Водай би його й досі не було!

Щоправда, обом їм було однаково, яка погода. А нам було й буде однаково тяжко. Ото тільки й того...

А небо над могилою Домбровського й над кладовищем було сине-сине й високе, воно обіцяло разом з сонцем вже недалеко весну. Її обіцяли й квіти, якими всипали вулиці до самого кладовища. Квіти ми помітили, повертаючись з похорон. А коли несли труну, їх ніби й не було: під домовиною товариша бачиш тільки бруківку та свої черевики і весь час думаєш: «Ну, куди ж оце я його несу?!»

Голубіло небо й сяяло сонце і тоді, як поминали Івана. І над Миколаєвом, над стрілкою, де впадає Інгул до Бугу Південного, ясно було й тривожно, безвітрянно й сухо — здавалося, от-от пролетять журавлі!

Не пролетіли...

А другого дня над аеродромом летіли низькі покошлани хмари, літак довго не випускали — садовили нас і висаджували з нього кілька разів, і Васляєв, проводжаючи сипа з невісткою, стояв у затишку під недобудованою коробкою аеровокзалу в світлому англійському демісезоні та велюровому сірому капелюсі, що пасували б більш до вчорашньої, а не сьогоднішньої погоди, суворо глянув на мене, ступив крок назустріч.

Ми мовчки обнялись на прощання, і я тільки тепер помітив, як він схуд і почорнів.

Мов бритвою різнуло по очах: як він схожий на мертвого Домбровського?! А душа похолола від згадки, що й він хворий на ту ж непоправну хворобу з найкоротшою назвою та найдовшими муками, яка оце й забрала від нас милого Фандєєва — рак легенів і здорового як світ Домбровського — рак печінки. Неабияким зусиллям я одігнав це моторошне враження схожості, одвів од Васляєва погляд — адже в нього був рак нирки. Хіба мало ми відводимо очі від печалей і прикроців? Намагаємося не думати про горе й трагедії, які можна усунути хоч на час...

Літак нарешті злетів, я виглянув у ліюмінатор і побачив під недолугою будівлею майбутнього аеропорту високу й струнку постать Васляєва: стояв непорушно й дивився услід, не підвівши руки.

Про що він думав?

4.

Володимир Олександрович помер 4 жовтня того ж року, вслід за Фандєєвим і Домбровським. Такий то був рік для мене — нічого собі рочок! Незгірший за 1963-й, коли майже одночасно вмерли батько й мати, і я одразу перестав бути чийсь сином, втратив ілюзії про мудрість та милосердя світу, розучився легко сміятися і ще легше вірити в щастя в цьому ненайкращому із світів, зненавидів безпричинні веселощі, особливо естрадні, і наблизився до чужої біди, чужих страждань і чужого горя на таку коротку відстань, що вони стали моїми. Тобто для мене тепер насправді чужого горя й біди не буває, без всякого евфемізму...

Востаннє я бачився з Васляєвим, як уже згадувалося, дванадцятого червня у Теофанії під Києвом, де його тоді лікували. Червнева діброва вилискувала під вражінним сонцем і кидала на білоспінну сорочку Володимира

Олександровича зелені відблиски. Ретельно виголений і свіжий після душі, моложавий у своїй рожевій смагливості, він справляв тоді враження трохи стомленого дієто пацієнта, що взявся якнайшвидше схуднути.

Був іронічний, трохи навіть лукавий, намагався кепкувати з свого раннього дзвінка:

— Ніколи не турбував людей в таку пору, — говорив, стоячи під крислатим каштаном в тіні. — Але першу подачу вашого роману у «Вітчизні» прочитав учора, кинувся в бібліотеку — еге! Вони навіть не чули, що такий журнал існує. Дай, думаю, попрошу, щоб привезли продовження, бо, як випишусь звідси, часу на читання не лишиться...

Знав чи не знав, що йому взагалі часу вже ні на що не лишилося, окрім мук і страждань?

Мабуть, знав. Тільки робив вигляд, що все гаразд. Не хотів засмучувати й пригнічувати інших. А може, намагався відігнати думки про невідворотність долі і власну приреченість. Тримався мужньо. Навіть зухвало: весь час намагався розвеселити мене, кепкував із себе (а з кого ж іще?) і сміявся з усякого приводу. Володів собою посправжньому.

Розповідав про матір і батька, що й того дня і в депь похорону чекав свого славного сина в миколаївській квартирі. Про товаришів по війні і зброї з танкового корпусу генерала Пушкіна, де воював механіком-водієм у самого комкора, і про сестру, про сина загиблого друга, якого всиновив і вивів у люди.

Особливо яскраво, з гумором, розповів, як на початку війни їздив у Ленінград вступати до Вищого військово-морського інженерного училища імені Дзержинського, у те саме, в яке того ж року подавав документи і я. Васляєв вже не застав його там — набраних щойно курсантів відправили виселяти німців з Поволжя. Йому натомість запропонували вступити в інтендантське училище, але він навідріз відмовився і повернувся в Донбас із Ленінграда, не маючи літера, з трьома копійками в кишені. Просився вдома, у Ворошиловграді, на фронт, але йому відмовляли і тут, і в Ростові, куди довелося евакуюватися, а пізніше відмовили й на Волзі, куди він подався вже сам, сподіваючись на толерантність тамошніх воєнкоматівців. Ті теж сказали, що двадцять четвертий рік народження мобілізації не підлягає.

Задушевно, з легким смутком пригадував, як сторожував тієї тривожної осені на баптанах в Заволжі і бачив

почами великих вовків, що навідувалися зграями до куреня. Я запам'ятав його розповіді на все життя і гадаю, що розповідав він усе це недаремно: хотів, мабуть, щоб про це знав іще хтось, крім нього самого. Щоб колись це переповіли вже без нього. Кому? Дітям? Чи людям?

Ми ніколи не визнаємо, що думають люди перед смертю. Особливо ті, що йдуть від нас назавжди передчасно і знають про це заздалегідь. Але моторошно й страшно уявляти собі їхній стан і самотність та беззахисність перед лицем смерті. І ніхто з усіх, хто їх любить, не зможе ні полегшити страждань, ні врятувати...

У сонмищі обов'язків, клопотів і завдань, що стоять перед нами, оступають щодня все тісніше і мають тенденцію множитись, подумаймо про тих, кому випала доля гинути замолоду на війні, а особливо ж — під мирними небесами при світлі дня чи в темряві ночі, при ясному сонці чи холодному місяці прийняти на себе атомний удар, хоч Хіросіма і Нагасакі лишилися від них так далеко!

Подумаймо, що вони відчувають, коли нас біля них немає. Коли ота потвора, невблаганна й жорстока, котру хтось назвав так коротко й страшно, поїдає живцем плоть, ссе кров, лімфу і плазму, мучить вдень і вночі, і немає від неї рятунку.

Подумаймо... Не лише тому, що хвороба ця має здатність влучити в кожного з нас, мов куля на війні, і падає, як снаряд, з кожним залпом все ближче та ближче. А й тому, що «снаряди» наружи й диктату лягають все густіше й густіше по всій планеті, по нашій з вами Землі.

Подумаймо про них серед клопотів і обов'язків наших: вони були людьми у ділах своїх і мужньо знесли все, що випало на їхню долю, достойно зустріли свої болі і свої страждання, лишивши нам приклад духовної стійкості і великої людської порядності. Кожен з них гинув на наших очах, немов на полі бою, а ми залишалися.

Вони гинули на своїх постах, не покинувши їх до останнього подиху: Фандєєв — цей вічний учитель і наставник — вмирав у Добрій серед своїх учнів, старших і молодших, а то й зовсім старих, бо налічували кілька поколінь; Домбровський, хоч і був уже начальником обласного управління, вмирав першим секретарем Баштанського району, і прощалися з ним саме так (варто згадати, що на його похороні найбільше було баштанців — вони збиралися в гурт, немов осиротілі перед вирієм журавлі); Васляєв умирав на посту першого секретаря Миколаївського обкому партії, і Палац суднобудівників не міг

вмістити усіх, хто прийшов з ним попрощатися. Не вміщало їх місто на широких своїх вулицях і тротуарах, що стали в той день навдивовижу тисними. Під страшенною осіпньою зливою люди йшли за його домовиною, змоклі до нитки, і не хотіли розходитися з кладовища вже й після похорону.

Такого похорону Миколаїв не бачив за двісті років свого існування.

Дай боже, щоб більше й не побачив.

Злива не припинялась ні на хвилину — не вщухала, коли виносили, коли несли через усе місто і коли опускали Володимира Олександровича в могилу. Ніби надолужувала всі посухи, через які він настраждався за своє секретарювання.

Кажуть, коли зранку починається, то швидко вгамониться й перестане йти дощ. Того жовтневого дня прикмета ця не здійснилась.

Кажуть: що розпочалося під дощем, щасливо й завершиться. Не знаю, коли хто-небудь шукав щастя у смерті.

Подумаймо про людей, котрі знесли все, що випало на їхню долю, й візьмемо з них приклад духовної стійкості і великої людської порядності. Вони упали, не зломившись, на такій височині, що й журавлі туди не долітають — тільки лебеді.

Живим думати про живе — це правда. Але правда й те, що пам'ять про достойних наших сучасників, що загинули в стражданнях, залишившись на своїх постах до кінця, зробить нас мудрішими й стійкішими.

«Прощай, море! Ті, що йдуть на смерть, вітають тебе!» — вчувається й відлунює в моїй душі ночами під Вікторівськими та Березанським маяками в Далекому Бейкуші, коли пам'ять у темряві й тиші розправляє свої шелестючі крила, і чути, як шарудить і потріскує на вітрах часу їхнє шорстке й пружне махове пір'я.

5.

Цього разу будівництво очаківського гідровузла, що розгорпулося вже на повну потужність, здалося мені вражаючим і пездоланим: навряд чи можна його зупинити. А саме ж про негайне припинення будови я тепер тільки й думав.

Будинки, що цілим кварталом зводилися на протилежній від промбазиса околиці міста на прилеглому до районної лікарні пустирі, радували бездоганною кладкою з білої

силікатної цегли, багатовіконністю дев'яти поверхів, ніколи ще не бачених в Очакові. Що ж будинки? Вони ніколи не викликали інших емоцій та міркувань, крім вдовolenня, бо скільки б їх не будували, будинків завжди мало, їх скрізь не вистачає по всій планеті, не кажучи вже про нашу величезну та багатолюдну країну. Тут, в Очакові, вони тільки прикрасять місто і частково вирішать житлову проблему, таку гостру для кожного райцентру.

А от сама будова гідровузла, що розгорнулася за високим залізобетонним парканом промбазиса, лякала клетотом моторів, снуванням важковагових самоскидів, натужним ревом бульдозерів і скреперів,— тут все бряжчало, виляскувало й регло, аж земля двигтіла під ногами і з крутих глинистих круч відвалювалися й падали в море велетенські брили жовтої глини. Шубовскаючи й здіймаючи велетенські сплески, вони забарвлювали море мовби охрою, розповсюджувалися далеко від берега, псуючи його одвічну синяву, ніби забирали у моря його душу, його суть і красу. І хоч «тіло греблі», як тут прийнято було говорити та, мабуть, і писати в технічній документації, зводити ще не почали, а тільки вели підготовчі роботи, зупинити таку армаду механізованих монстрів, що більше змахували на руйнівну, аніж на будівничу силу, таку навалу можна було зупинити тільки якимись глобальними, стратегічними, загальнодержавними рішеннями. Тому зараз, коли я дивився на цю будову з думкою про негайне й невідкладне її припинення, Лавандов уперше здався мені абсолютно безправним, немічним перед цією будівельною стихією, запущеною кимось невидимим і владним. Цей «хтось», виділивши всю оцю могутню механізовану силу на сумнівне, а може, й лиховісно заплановане будівництво, приставило й Лавандова до нього, немовби ще одного бульдозера чи скрепера додало.

«Гвинтик» — ось його найповніше визначення, що відкрилось мені лише зараз, перед лицем оцієї механізованої безжальної й нездоланної сили, якою Лавандов міг керувати, тільки безоглядно підкоряючись задуманій тактиці й стратегії цього будівництва, з усіх сил та можливостей сприяючи його прискоренню. А якби здумав хоч би тільки загальмувати хід цього будівництва, то, здається, був би безжально розчавлений самими тільки механізмами, не кажучи вже про тих всевладців, що цю могутню техніку зібрали, виділили й прислали сюди на здійснення трагічного по своїй суті та досі ще так і не затвердженого проекту.

— Я вас слухаю,— сказав мені на вухо затурканий, просякнутий потом, оглушений ревищем могутніх моторів Лавандов, і його зчервонілі вибалушені очі метушилися під такими ж запаленими повіками, наче він боявся замаху чи нападу і не знав, звідки лихо схватиться.

Я подав йому машинописний текст.

— Що це? — запитав він, метушливо перегортаючи сторінки, і я зрозумів, що метушливість стала вже його другою натурою.

— Копія передсмертних записів Васляєва,— сказав я.— Їх треба вдумливо прочитати й зробити висновки.

— Перед оцією силою? — іронічно й водночас приречено всміхнувся Лавандов і повів довкола широким, хоча й стомленим жестом випростаної руки, охопивши всю панораму будівництва, що гриміло й рехло, глушило не лише голоси, а й здоровий глузд.— Кому це потрібно? — ставши дибки, крикнув мені у вухо Лавандов.

— Я й кажу, що нікому воно не потрібно, оце будівництво! — крикнув і я у відповідь, сподіваючись цієї ж миті побачити перед собою вітряки, з якими збирався воювати.

Вітряків, проте, не з'явилося жодного, тільки сунули повз нас велетенські КраЗи, МАЗи, ЗІЛи та КамАЗи, ревли моторами, перевалюючись з вибою на вибій, так що аж глина сипалася з переповнених їхніх кузовів. Здогадатися, куди її везуть такими нескінченними вервечками самозвалів, було неможливо. Хоч мене й запевняли, що саму греблю будувати ще не розпочали, але тільки вона спроможна була поглинути стільки глини, таку величезну кількість виїнятої екскаваторами й завантаженої на самоскиди землі. А її ж іще й переміщали бульдозерами й скреперами по самій території промбаз.

— Хіба ж можна отак нівечити землю? — кричав я у підставлене вухо Лавандову.— Добре, що ви хоч зараз починаєте розуміти це.

— Ви мене неправильно зрозуміли,— гукнув він мені, лукаво всміхаючись.— Я кажу «кому це потрібно», маючи на увазі припинення цього грандіозного будівництва, яке навряд чи й зупинить Рада Міністрів, а ви перевернули з ніг на голову й удаєте, що я висловився проти будівництва, яке сам очолюю. Так не буває,— твердо сказав Лавандов.— Так не може бути, щоб начальник будівництва виступав проти будівництва. Для цього треба світ перевернути.

— А ви прочитайте оті донесення начальникові Гідрографічного управління Чорноморського флоту з військово-

вих постів спостереження й зв'язку на мисі Лукулла, Костянтинівському равеліні в Севастополі та в Євпаторії. Почитайте, подумайте і зважте. Тоді вам стане зрозуміло, що ви берете участь у величезній диверсії, яка веде до загибелі Чорного моря й ще небаченої в світі катастрофи. Ви виконуєте волю або головоотятив, або всесвітніх диверсантів, що прикидаються головоотятями.

— Не втягайте мене в ці сумнівні конфлікти, — сказав Лавандов, повертаючи машинопис. — Я виконавець робіт, а не проєктант. Наказують будувати — будую. Накажуть руйнувати — зруйную. Така моя функція.

— А крім функції? — спитав я. — Невже у вас немає сумніння, свої думки? Громадянської позиції, нарешті?

— Дайте мені хоч на старість одержати квартиру й пожити як люди живуть, — з серцем сказав Лавандов і пішов геть від мене.

Я знав, що Лавандов після загибелі батька-партизана у Волинських лісах тинявся по дитячих будинках, потім по ремісничих училищах і ніколи не мав, вже й оженившись, свого кутка. Напоневірявся й набідувався він добре, найкращим домом для нього був студентський гуртожиток, а дружина з хлопчиком і досі знімала кімнату в старому приватному будиночку за Шістнадцятою станцією Великого фонтану в Одесі. Але ж... Не можна розміняти навіть на квартиру своє громадянське сумління і творити злочин, знаючи, що це — злочин. Не перед однією людиною, навіть не перед державою, а перед усім людством, перед біосферою Землі, бо ж невідомо, як вона відреагує на загибель Чорного моря. Так само невідомо, що буде, коли станеться вибух неймовірних, майже космічних запасів сірчистого водню, якими воно заповнено на дев'ять десятих свого об'єму. В мені все кипіло й не знаходило виходу. Я зрозумів, що Лавандов, цей «гвинтик» в середовищі запопадливих «перетворювачів природи», в нездоланній машині «будов століття» й гігантоманії, не здатен відійти від події, рабом яких він став. Ні волі, ні бажання, ні рішучості, ні можливостей і засобів у нього просто немає.

Але я мусив докопатися до його сумніння й розбудити його. Принаймні не лишати його в летаргічному сні примиренства й угодництва. Тому я не став ганятися за ним по всій площі промбазиса, а зайшов у його салон у чеському житловому вагоні, збудованому для бамівців і невідомо як, чим і звідки привезеному аж сюди, під Очаків, на тому ж таки машинописі, склавши його навпіл, написав на

зворотній стороні: «Ви — убивця Чорного моря! Невже Ви здатні за власну квартиру знищити наше прекрасне море, а може, й призвести до всесвітньої екологічної катастрофи? Вдумайтеся, вчитайтесь в ці вражаючі й промовисті донесення. Тоді зрозумієте, що Ви — головний убивця моря. Всі проєктанти й міністри залишаться в стороні — все окошиться на Вас, бо греблю будете Ви із своїм трестом. З Вами я нічого вирішити не зможу. Тому подамся в Київ, доб'юся прийому в ЦК, піду до Патона й Полікарпова в Інститут біології південних морів, який очолював експедицію по вивченню саме цієї проблеми спільно з американськими вченими. Буду йти до кінця, щоб виконати заповіт Васляєва і свій громадянський обов'язок. А вас прошу вдуматися хоча б в ці донесення, якщо не вірите людям. Це документи. Вони неситні. Вони й з минулого стріляють влучно не лише в сьогоднішній день, а й у майбутнє. А яке майбутнє готуєте Ви нашому Чорному морю? А може, всьому півдню України? А якщо всій планеті? Подумайте хоч тоді, коли не кричите «давай, давай!» Думати взагалі корисно всім, скрізь і завжди. Найбільша наша біда в тому, що ми мало думали, часто зовсім не думали, а повторювали елементарні лозунги і чужі думки. Читайте і думайте!»

6.

Лавандов приїхав того ж вечора. Поклав на стіл копію Васляєвих записів, посунув їх до мене і довго мовчав. У вікні вмирала вечірня заграва над похмурим лиманом. Швидко сутеніло, як завжди, коли починається шторм. Вітер вив і бився в шибки. Зривав пил на відкосах маячного обійстя, крутив його в тугі спіралі і швидко ніс на Далекий Бейкуш спорожнілим і неприкаяним шельфом, пригинаючи білястий полин, бився у вікна, телесувався на горищі, і видно було, як здригається під його ударами лавандівський «уазик», залишений біля воріт.

— Страшні документи, — сказав нарешті Лавандов, не підводячи голови й пригнічено чи винувато зиркаючи на мене. — Я ще в інституті чув про те, що на глибині двохсот метрів по всій акваторії Чорного моря заліг сірчистий водень. Ну, заліг то й хай собі лежить. Так, кажуть, було одвіку чи від появи нашого моря. А виявляється, його все більшає, накопичується, а води в морі все меншає, так що влітку її шар прикриває цей гримучий газ лише на півсотні метрів...

— Уявляєте, — не втримався я, — що буде, коли Ви перекристе греблею стоки Південного Бугу й Дніпра?

— При чому тут я? — обурився Лавандов. — Не я, так інший керуватиме трестом. Вважайте, це державне рішення. Але я виступлю проти цього проекту і відмовлюся від обов'язків, коли «Литературная газета» опублікує цей матеріал і він стане громадським фактом, набере офіційної чинності. Так щоб його прочитав і міністр, і мого начальство в Києві та області. І не тільки прочитали, а, можливо, й відповіли. Отоді я можу висловити й своє ставлення до цього. Зараз же, посилаючись на ці записи покійного секретаря обкому Васляєва, крім подиву свого начальства, я нічого не доб'юся...

— Та хіба вам мало рапортів військово-морських спостерігачів, що вражають своєю апокаліптичною картиною? Яких ще доказів треба?

— Офіційних, — спокійно й переконано відповів Лавандов. — До того ж обнародованих газетою, якій треба відповідати. Тільки так! Інакше ні у вас, ні в мене нічого не вийде. Вам би я радив теж діждатися публікації. Тоді буде легше розмовляти в будь-якій інстанції.

— Припустім, «Литературка» з якихось причин чи міркувань не зуміє опублікувати цього матеріалу? Що тоді? Опустити руки? Зробити вигляд, що нічого немає? Ні залежей сірчистого водню, ні небезпеки вибуху й катастрофи, яка загрожуватиме всій Україні, а може, й цілому світові. Завтра ж їду до Києва й починаю діяти, як вам писав.

Лавандов підвівся.

— Я вам висловив свою думку й позицію, а ви дійте, як вам підкаже ваше сумління й ваші переконання. Кожен робить те, в що вірить...

— Частіше ж не робить нічого, — сказав я сухо, не так, як личило б хазяїнові, і теж підвівся, щоб випроводити гостя. — Але вже за те, що приїхали, спасибі. Щось і у вашій душі зачепили ці передсмертні записи Володимира Олександровича.

— Уявляю, як йому важко було вмирати. Як довго він умирав. І, доки міг думати, як важко й прикро думав про долю Чорного моря. Це вражає по-справжньому. Але ви сьогодні бачили розгорнуту картину будівництва. Скажіть, ви б змогли зупинити його, якщо навіть були б міністром?

— Це не прерогатива міністра. Тут задіяно мільйони, якщо не мільярди карбованців, і рішення приймали, очевидно, Рада Міністрів та Держплан. От перед ними й треба ставити питання про згортання цієї безглуздої будови,

котра, якщо припустити, що автори проекту знали екологічну обстановку на Чорному морі, може розглядатися як диверсія небачених ще розмірів і наслідків. Не знати ж хвороби Чорного моря й проектувати відгородження Дніпро-Бузького лиману від нього — теж злочин, за який треба карати. Такого, мабуть, у всьому світі не було й не буде. Мимоволі починаєш думати про безпомічність такої великої держави, яка не спроможна себе захистити. Хворе не тільки Чорне море — хвора вся наша система. Важко й страшно говорити про це, але як же мовчати при наявності такої очевидної ситуації? Як мовчати, якщо ми — люди, громадяни, комуністи? Якщо ми вмирали за нашу свободу, за незалежність Батьківщини? Мовчати — значить зраджувати її й віддавати на загибель у мирний час.

— Прошу вас більше не приїздити на будівництво. Ваші наїзди починають деморалізувати людей. Двоє сьогодні вже подали заяви.

— Оце справжні люди!

— Не радійте передчасно, — похмуро порадив Лавандов. — Ніхто не знає, що нас жде за першим же поворотом.

— Облиште, Лавандов, трагічний тон. Більшої трагедії, як оця, що вимальовується із становища Чорного моря, взятого вашим трестом за горлянку, не можна навіть уявити. А ви про якісь там ефемерні повороти. Стоїмо вічно-віч з екологічною катастрофою, реальною і майже невідвортною, а ви лякаєте небезпеками вигаданими. Не до натяків зараз, не до пророкувань, коли все доведено елементарно.

— Ви ні за що не відповідаєте особисто перед законом і суспільством — вам легше. А от мені... Отруїли ви мені життя цими документами. Одібрали мою певність, переконаність, що роблю добро для своїх людей і своєї землі. Краще б ви сьогодні не приходили.

— Я вам казав про це давно. Вам і Водолію. Ви ж повинні краще за мене й раніше за всіх знати стан моря, беручись за будівництво цієї одіозної греблі. А ви всім затикаєте рога, а собі вуха, щоб нічого не чути. Заплющуєте очі, щоб нічого не бачити. Ладні перестати мислити, щоб нічого не знати й не пам'ятати. А воно ж ось стоїть перед нами, це наше миле, тепле, прекрасне море, беззахисне, мов дитина. І не підозрює, що ми готуємо йому загибель. За що, Лавандов?

— Та хіба тільки ми? — замість того, щоб відповідати, поставив і він своє запитання покійною й приреченою. — Його в останні десятиліття забруднюють так, що за зиму Чорне

море не встигає самоочищатися. Воно ціле літо цвіте блакитно-зеленими водоростями, занесеними Дніпром із Каховського водосховища...

— З Каховського, Кременчуцького, Канівського, Київського — з усіх штучних морів, яких ми вже ніколи не зуміємо позбавитися. Фекалії Одеси, Миколаєва, Херсона, Скадовська, Євпаторії, Севастополя, Феодосії і Керчі скидаються разом з усім брудом теж в Чорне море. Живучи тут, я вже кілька разів був свідком забруднення моря танкерами й не повірив своїм очам: отам, за Березанню, після далеких, а то й кругосвітніх рейсів одразу по кілька суден зупиняються в затишку острова і миють танки від нафтопродуктів та іржі, і тоді море стає іржаво-масляним. І ніхто не може закликати цих браконьєрів та невігласів до порядку, ніхто їх не покарає, не заборонить чинити такий злочин. Якщо ж додати до цього ще й ваше будівництво, то мимоволі закрадається підозра: а чи не втратили всі ми здоровий глузд? Чи нормальні ми люди? Чи, може, свідомість наша і мислення під впливом невідомих чинників виведені з ладу? Бо хіба ж здорові психічно й морально люди здатні на такі злочинні дії, свідомо й постійно вбиваючи море? Як ви гадаєте?

— На жаль, рідко кому вдається глянути на свої дії стороннім оком. Ми всі перебуваємо в полоні проектів, планів та інерції будівництва. Коли вже воно почалося й розгорнулося, думати ніколи про його доцільність — всі дії спрямовуються на його прискорення й завершення. Навряд, щоб нас зрозуміли наші нащадки. По правді кажучи, я вже не раз думав про це на самоті. А прийду на будівництво, всі думки вилетять з голови, всі сумніви розвіються. Одне тільки й знаю: давай, давай! Бо й з мене вимагають того ж самого: нарощуй темпи, перевиконуй плани — будуть премії і подяки, а то й нагороди! Так і живемо — стараємося, квапимось, а куди?! Про це не думайте. За всіх думають проектанти й замовники, як колись фюрер думав за своїх вояків. Мене це давно пригнічує, але тільки ночами. А настає день, і я знову виконую свої функції начальника будівництва, бо так запрограмовано. І нікуди від цього не дінешся.

— По-моєму, лишається один-єдиний вихід: подати в суд.

— На кого? — спокійно запитав Лавандов і став мацати по стіні, шукаючи вимикач, щоб увімкнути світло, бо стало зовсім поночі. Вже давно смеркло, і важкі штормові хмари придавили землю і море непроглядним мороком,

а вітер ще навіженіше бився у вікна, порошив по шибках піском, завивав і стугонів над дахом, готовий зірвати його.— Жоден суд і жодна прокуратура не візьмуть вашої заяви, крім хіба що Верховного суду чи Генерального прокурора Союзу РСР. Та й вони одразу ж пошлються на рішення уряду. Тут становище майже безвихідне: тільки аргументовані й науково обґрунтовані докази екологічної невмотивованості проекту та його трагічних, а то й катастрофічних наслідків можуть схилити Уряд та Держплан до припинення розгорнутих робіт. Але такі докази можуть виявитися дійовими тільки при умові, що їх подасть не якийсь там одинак чи група ентузіастів, а, скажімо, хоча б Академія наук республіки. Зумієте схилити до цього Патона, щось може й вийти. Але, я думаю, Патон брав участь у схваленні цього проекту. Без нього не могли обійтися. Значить, тепер він вас не захоче навіть вислухати. Шукайте отого автора «Литгазеты», шукайте інших впливових спільників, то, може, щось і вдасться довести...

— А ви?

— Я вам не помічник. Я очолюю це будівництво і відповідаю за його успішне здійснення перед своїм трестом, міністерством і нарешті перед урядом. Бувайте здорові. І не гнівайтесь. Але ми стоїмо на різних позиціях і нам сьогодні не по дорозі. На тому будьте здорові,— підвівся з свого місця Лавандов і, не подаючи руки, рушив до дверей. В порозі зупинився, оглянувся на мене через плече.— Ще раз прошу, не з'являйтесь на будівництві. Це погано впливає і на робітників, і на інженерно-технічний персонал. Всі ж знають, що ви проти будови. От і починаються всілякі нездорові настрої й розмови, допитування й міркування вголос: а що буде з морем, коли перегородимо лиман, до чого це призведе? Як ви розумієте, це не додає настрою в роботі. Краще б ви взагалі поїхали звідси. Ну, що вам тут робити самому, без дружини, без родини, без сусідів? Та й купатися вже не можна: кажуть, святий Ілля в воду напісав,— Лавандов на власний жарт якось вимушено й піяково усміхнувся, постояв ні в сих ні в тих у порозі, чекаючи, що я підхоплю жарт або хоч скажу щось. Але говорити нічого не хотілося, і я мовчав, сидячи за столом і не дивлячись на Лавандова.

Вітер буквально зривав дах з будиночка, вив і стугонів так, що в прочинені Лавандовим двері чути було, як потріскує і рипить під його ударами веранда. Цей шквалистий, цей штормовий вітер напинав і торсав електричні проводи, і світло блимало, то затухаючи, то спалахуючи з

новсю силою, і навіть крізь потужне завивання вітру проривався нездоланий шум моря, бухання хвиль, їхній клекіт, неначе море гнівалося й дорікало комусь. І його було жаль, як дитину: адже море не відало й не знало, та й не могло знати по своїй природі, щò проти нього затівається на цих берегах. В мені все кипіло, і я ледве стримувався. А Лавандов все ще стояв у порозі, відчувши незручність від своїх висловлювань. Не випускаючи ручки дверей, він спромігся з великим зусиллям вичавити з себе одне-єдине, важке, мов камінь:

— Вибачте, — і швидко вийшов, впустивши на мить бандитські посвисти вітру і ревище моря.

Вхідні двері веранди вирвало в нього з рук шаленим поривом вітру, і вони гахнули, мов з гармати. Потім все стихло, і я лишився сам.

Розділ тринадцятий

1.

Шторм біснувався три дні — за багаторічними спостереженнями тут, в зоні «троянди вітрів», це оптимальний термін його тривалості. Інтенсивність шторму теж постійна і майже несхитна: тридцять — тридцять п'ять метрів на секунду. Іноді швидкість вітру досягає ураганної сили: сорок метрів на секунду. Тоді частіше зриває покрівлі на будинках і хатах-землянках, валить стовпи високовольтних ліній, руйнує заводські труби й дерева вивертає з корінням, рве електричні й телефонні проводи. Косу, як правило, за будь-якого шторму одрізає од світу, бо дерев'яні стовпи й електричні проводи тут стоять з сорок четвертого року, тобто з часу визволення від фашистів. А що й телефонні проводи протягнуто по тих самих стовпах, то в мене одночасно вимкнулися і світло, і телефон одразу ж по від'їзду Лавандова.

Стало темно, як в погребі. А шуми, посвисти й гоготання вітру ще подужчали. Будиночок мій під ударами шторму здригався, мов при землетрусі, і, незважаючи на те, що старий інженер Твердовський, проектуючи й ставлячи дах, впровадив всі можливі противітряні заходи, я з хвилини на хвилину чекав, що ось-ось дах не витримає скажених поривів потужного вітру, з громом і тріском розлетиться в друзки, повибиває вікна, завалить вхідні двері, а то й стелю зірве. Чути було, як на горищі все вібрує,

тріщить, пружинить, опираючись безперервному натиску густого й невблаганного вітру, і тривога моя підсилалась і подужчала, коли стало чути, як постукує й хрюпає якась шиферина біля фронтоу. Варто підірвати хоча б одну — тоді ураганний вітер підхопить і понесе в море весь дах. Мені вже доводилося бачити не один такий зірваний штормом дах то на прибережній піщаній смузі біля самісінького моря, то на асфальтовій дорозі, то над глинистим урвищем.

Ці тривоги і видива, викликані безперервним телесуванням шторму, заставляли мене ходити по кімнаті й прислухатися до цього содому і гоморри. «А як же кораблі?» — злякано подумав я і підійшов до вікна, яке важко було й розрізнити в такій темряві, що стояла й хиталася перед очима, як глуха стіна. У всі наші вікна день і ніч видно було, як проходять кораблі на Одесу й Херсон — тут був, очевидно, фарватер, поглиблений і пристосований і для найбільших океанських кораблів, котрі дивували й захоплювали своїми велетенськими розмірами в такій безпосередній наближеності до берега.

Я сподівався побачити в морі вогні на кораблях, як бачив їх щочочі, але чорна пільма затопила все, здається, переповнена вщерть скаженим посвистом вітру, ревищем хвиль, стугонінням і гоготанням шторму. В темряві, невидимий і невблаганний, він видавався ще страшнішим, безконечним у часі й просторі, і не вірилося що він коли-небудь припиниться. Тому я відчув якусь полегкість від того, що на фарватері не побачив жодного корабля, бо навіть і океанським у такий шторм довелось б несолодко й дісталось б добряче.

Я перевів погляд на пеленг острова Березань і на великий свій подив помітив блакитне блимання навігаційного маяка-мигавки, що мав, очевидно, автономне електроживлення. Цього разу, під завивання й телесування шторму, він не здався мені тужливим, як завжди, а ніби подав мені знак мужності, стійкості, спроможності вистояти і все перетривати й перемогти. Здається, він один ще жив у цьому бурхливому й невблаганному штормовому бешкетуванні, але, перевівши погляд ближче до берега, я побачив з підвітряного боку острова вогні, вогні, вогні... Запширковані дощем, вони світилися тихо і тьмяно — навігаційні вогні танкерів та сухогрузів і численні вогні ілюмінаторів пасажирських лайнерів, застигнутих штормом біля цих берегів. Тепер вони перестоювали шторм, прикрившись Березанню, і в серці ворухнулася радість за них, за їхні

команди і пасажирів. Якби я був віруючий, я б помолився за них, як молився колись Хемінгуей за водія Іпполіто і за всіх, хто тоді, під час громадянської війни в Іспанії, перевалював через гори під Гвадалахарою. Бо молитись за себе в наш час — неприпустима розкіш.

Крім цих корабельних вогнів та блакитного маяка-мигавки на Березані, ще дужче заспокоїло мене рівне й потужне світло переднього Вікторівського маяка, що світився поруч, через дорогу, очевидно, одержуючи струм від дизельних маячних агрегатів. Десь опівночі, знесилившись від постійного ходіння, я ліг поверх ковдри, не роздягаючись, закинув руки за голову, і під посвисти, гоготіння й завивання вітру, під рев і клекіт хвиль до мене мовби наблизилася із забуття всі ті, ким я захоплювався, ким медувався віддалік, всі ті, кого я любив і на кого хотів бути схожим, як виросту. Товща прожитих років закривала їх і застила дужче за штормову розбурхану темряву, але вони зринали з дна пам'яті й обступали мене, освітлені сонцем чи вкутані серпанком вечорових стенових сутінків, так як я бачив їх і запам'ятав на все життя, а тепер вже ніколи й нізащо не побачу...

Першим з'являвся батько. Обов'язково з мамою. Не такі, як я їх пам'ятаю, а такі, як я тепер їх бачу на весільній фотографії, що пережила їх, пролежавши в прискринку, і не хоче старіти й зараз. Шлюб вони взяли 1914 року — першого року першої світової війни, коли їм обом виповнилось по дев'ятнадцять. Стоять, високі й стрункі, батько чомусь у високій бессарабській каракулевій шапці, а мама у весільній фаті. Такі юні, такі інтелігентні й красиві, ніби й не селяни. Важка селянська праця ще не роздавила, не огрубילה, не спотворила їхні прекрасні обличчя, їхні красиві руки, особливо довгопалі й тонкі у мами, ще не похилила їхні здорові й елегантні тіла і постаті. Ще бідкування і злидні не наклали на них свої неблаганні руки, не придушили зблиск очей, не притлумили гордовитий вираз обличчя — перед ними все життя було попереду, а хіба ж хтось уявляє своє життя, своє майбутнє злидненням і мученицьким? А саме таке воно чатувало на них, тільки вони в той весільний неповторний день нічого того не знали й не відали. А якби й вдалося заглянути й побачити якимсь дивом всі ті біди й страждання, які їх очікували, вони просто не повірили б, що їх так багато випаде саме на їхню долю. Не повірили, й жахнулися б, і подумали, що це чиясь чужа доля. Але вона була не чужа — це була доля всього їхнього покоління. Страшна, злиденна й

трагічна, пов'язана з першою світовою війною в історії людства, з лютневою й Жовтневою пролетарською революціями, з викликаню ними небувалою в світовій історії братовбивчою громадянською війною. І все це окошилося на них, на їхніх дітях, на родинному житті й здоров'ї кожного.

Батько замолоду страждав невластивою селянам хворобою — короткозорістю, що виникла з причини й геть не селянської: багато читав з дитинства, прилучившись до читання передплачуваної дідом Микитою «Нивы», журналу різностороннього й вельми привабливого як за змістом, так і за оформленням. Непересічними були й додатки до нього, переважно російська й зарубіжна класика, а також тодішні бестселери, такі, як «Джузеппе Гарібальді» (сімдесят два випуски), «Печера Ліхтсвейса», повне зібрання творів Гаршина, батька й сина Дюма. А що читати доводилося здебільшого почами, за жорстокої економії гасу, то й позначилося це на батьковому зорі майже фатально: на початку тридцятих років, коли йому не було ще й сорока, професор Філатов заборонив йому, бухгалтерові, читати й писати, виконувати важку фізичну роботу, особливо піднімати великі вантажі. Тобто в розквіті сил батько виявився непрацездатним, а нас було троє, всіх якось треба було одягати, годувати, навчати в школі. Скільки й пам'ятаю, батько неймовірно страждав:

— О, якби мені очі! — нерідко з тугою повторював він, а випивши з друзями й повернувшись додому, гірко й невтішно плакав.

У моїй душі, у вухах і пам'яті ще й досі стоїть те розпачливе ридання скорботної обдарованої душі мого щасного батька, батечка, якому я так і не виповів ні свого поклоніння, ні співчуття, ні своєї відданості. Життя складне, взаємини батьків і дітей чи не найскладніші в ньому, і як важко висловлювати синівські почуття, відомо кожному, хоч ми й не замислюємося над цим, не завдаємо собі клопоту якось перебороти ніяковість, а то й незугарність свою, а потім гірко шкодуємо за цим над розкритою домовиною, прощаючись з батьками навіки. Шкодную і я — гай-гай, вже ось понад чверть століття шкодную, проживши фактично свій вік і наздогавляючи батька роками: «Лишилось два, а може, три листочки яворовії...»

Як вони мучилися й страждали в злиднях і нестатках, в тяжкій і виснажливій праці, яка не приносила їм нічого, крім страждань, я набачився навіть за свій вік, народившись, коли їм обом було вже по двадцять вісім. А на той,

закритий для мене відрізок саме й припадають пайтяжчі роки їхньої молодості: в перший же рік по шлюбу гримнула світова, на яку дев'ятнадцятилітнього батька не взяли саме через його короткозорість. Зате громадянська війна, що прокочувалася по півдню України чи не в найтрагічніших своїх виявах махновщини, денікінщини, петлюрівщини, слащовської каральної розправи над Баштанською республікою, кайзерівської окупації й врангелівщини, котра, хоч і не вилілася в степи через Перекопський перешийок із Криму, зачепила й наші місця. Було всього: й до стінки ставили мого молодого батька, коли молоденький денікінський прапорщик чи корнет після розгрому захисників Баштанської республіки повертався з переслідування порубаного в степу весілля із закривавленою шаблею, й влетів на коні верхи в стайню, й напорівся в її напівтемряві на батька, що саме там порався. Кінь схарпудився, шарпнувся злякано назад, так що «корнет Оболенський», як тепер співається в дивній і апологетичній пісні, не вина налив моєму молодому батькові, а вихопив ту свою закривавлену шаблю й мало не зарубав його, та кінь, розжоханий і неслухняний, виніс його не лише із стайні, а навіть з двору. Так що довелося «корнету Оболенському» вертатися аж із-за воріт, виймати замість шаблі нагана й ставити батька до стінки і з підозри, що він і є захисник Баштанської республіки, що ховається в стайні, і з сорому за свій раптовий переляк, а найдужче за те, що сильно вдарився головою об низький одвірок, коли кінь схарпуджено рвонувся назад. В цю мить бабуся Чорнушиха, батькова теща, кинулася юному денікінцеві в ноги, припала до його хромових чобіт, так що він позадкував, зніяковілий і знічений:

— Что это? Что вы, что вы?..

А дід Дмитро, простоволосий, вискакує із сіней з віденською гармонією-хромкою та просто в руки її тому «корнетові». На щастя, виявився «корнет Оболенський» добрим музикою: наган облишив, так і не витягнувши його з осоружної й неслухняної кобури, рвонув міх голосистої хромки на всю силу, видобувши з неї нечуваної в Баштанці краси звук, а потім скочив у сідло й поїхав із двору, граючи вальс «На сонках Маньчжурії».

Не думаю, щоб музично обдарований мій батько, якому теща на весілля купив ту віденську гармонію, так вже дослухався до її звуків саме тоді, але все життя він із захопленням розповідав, як прекрасно й неповторно грав той «корнет Оболенський» улюблений вальс мого діда Микити, що воював у Маньчжурії в кінній розвідці і став у тій

безславній для Росії війні повним Георгіївським кавалером і старшим вахмістром у четвертому козачому корпусі генерала Міщенка. А про те, як він сам перелякався і як мою молоду маму відливали водою вже після того, як «корнет Оболенський», награвши, виїхав з двору, батько ніколи не розповідав — про це розповіла мені бабуся Чорнушиха, коли я вже виріс.

Не згадав я про цю історію і того страшного ранку, коли привіз батька своєю машиною з Новоолександрівки до Миколаєва, нічого йому не сказавши, а він, зайшовши в нашу квартиру, вперше побачив паралізовану маму. Він, здається, забув про моє існування — не докоряв мені, ні про що не розпитував, тільки все дивився й дивився невідривно на паралізовану маму з перекошеним ротом, а тоді сів на сусіднє ліжко поруч із нею, відкинувся навznak і одразу ж заснув. І той раптовий сон, як знак глибинного потрясіння, і незахищеність батькова, що на моїх очах перетворився на безпорадну дитину перед неблаганністю життя і наглої хвороби, що впала на маму й духовно вбила їх обох на віки вічні, — все це вихопило й мене із сонячного світу надій та сподівань і жбурнуло в нетрі нездоланного й нескінченного горя, розпуки й співчуття, що межувало із самозреченням, накрило мене чорним рядном туги, жалю і скорботи до кінця мого земного віку.

А що ж робилося з батьком?! Як страждала мати?! В безперервних муках своїх вона не могла навіть пожалітися, тільки беззвучно плакала та й плакала, як побачить мене, а дивилася на мене такими скорботними очима, що не дай бог нікому! Вже й смерть так не дивитиметься. Вже й вона, костомеха, не годна завдати мені стільки болю й невимовної муки.

Мама вмруть через двадцять місяців. Батько вслід за ними, через півроку. Другого дня, як ми з його ровесниками прийдемо на кладовище пом'янути покійного біля свіжої могили, мені виповниться сорок. Всього сорок літ! Але я відчую, як холодною рукою стукається смерть і в мою душу, і одразу постарію навіки. Молодість, якої ніби й не було то за окупації, то через фронт, а то й після тяжкого поранення та повоєнного лихоліття, тепер вже відлетіла від мене назавжди, змахнувши перед самими очима душі чорними й пожмаканими крилами найтяжчих утрат і великої безперервної печалі й скорботи. Вони, ті крила, шелестітимуть наді мною безугавно навіть у хвилини дружньої бесіди, духовного єднання з дорогими серцю людьми, в дні успіху чи просто добре зробленої й завершеної робо-

ти, і не буде мені на сім світі просвітленої години. Так і носитиму в собі їхнє мученицьке життя, постійні злидні й страждання на смертному одрі, прийняті не знати за що...

2.

Другим я завжди згадую Селиванського — головного зоотехніка нашого радгоспу, котрий сколошків моєю дитячу душу своєю красою, елегантністю й інтелігентністю, навіть не підозрюючи, яку велику любов і захват заронив у дитяче серце. Не знаю, звідки взялося в мені оте відчуття краси й людської досконалості, але воно прокинулося, коли я вперше побачив Селиванського, як він проїздив через наш відділок на чистокровному рисакові Бистрому, котрий виграв на Всесвітній виставці в Парижі велику золоту медаль і був куплений радгоспом за двадцять тисяч карбованців. Роздуваючи оксамитові ніздрі, він йшов бокаса по зеленому спориші, пританцьовуючи, скошуючи на нас, дітлахів, люте палахкотюче око з-під довгої гриви, рвав повід з рук незворушного вершника, а той, трохи збочившись у високому сідлі, притримував його, нудьбуючи й погойдуючись в такт його грайливим крокам.

Обоє вони були дивовижно красиві — вороний жеребець та білолиций вершник в окулярах з товстою темною оправою, що зливалася з такими самими темними й масивними бровами. Тонкою білою рукою він недбало тримав ремінний повід, трохи відкинувши торс назад, і нас просто вражала його безстрашність і влада над таким могутнім і грізним жеребцем. Підтюпцем, грайливим і граційним, він проїхав відділок і за базами, як звалися у нас радгоспні корівники, пустив Бистрого машистою рисою, трохи пригнувшись над лукою й підвівшись на стременах. Це було захоплююче видовище! Що кінь, що вершник — годилися б на найліпшу картину. Обоє були горді, граційні і неприступні. Вони дуже пасували один одному, і видиво це й досі стоїть у мене перед очима.

З Бармашової, де була центральна садиба радгоспу, Селиванський майже щодня їздив через наш виселок на далекі ферми і на будівництво нової Центральної, що велося неподалік від залізничної станції Засілля, і я мав змогу милуватися ними обома щоранку, вибігаючи назустріч їм далеко в степ, у забур'янений вибалок, який Селиванський любив долати алжуром, підвівшись на стременах і притримуючи жокейського картузика тендітною білою рукою. Це було найцікавіше, коли він промчить повз тебе,

обдаючи кінським потом, запахом ремінної зброї й сідла і тонким ароматом дорогого тютюну й одеколону. А у виселку він незмінно притримував Бистрого, їхав перевальцем, збочившись у сідлі й відпочиваючи, щоб ненароком не налетіти на якусь курку, гуску, порося, що в чималій кількості вешталися радгоспним виселком, чи, боронь боже, на дитину. Він здавався петухешнім — посланцем якогось далекого й високого світу, котрий і пахнув інакше, і жив інакше, ніж ми в степу. Таких людей, уламків розгромленої пролетарською революцією інтелігенції й багатів, було тоді в радгоспі чимало, і вони заронили в мою дитячу безгрішну душу захоплення, замилювання і якусь побожність. А разом таємне й несхитне прагнення учитися, вибитися в люди й бути хоча б чим-небудь схожим на них.

Селиванський так і лишився в моїй пам'яті втіленням краси, вишуканості й інтелігентності, недоступної й далекої, мов дитячі сни. В ореолі обожнювання він так і їде на викоханому й випещеному породистому жеребці через все моє життя, через усі захоплення й розчарування в'їхав у мою старість, не змінившись, не втративши привабливості. Тільки віддаляється в часі й просторі, оглядаючись на мене з-під обрію відведеного мені віку прекрасними темними очима, ніби кличе мене за собою у вічність...

Часи тоді були важкі: довколишні села вимирали, а радгосп, хоч і жив хлібними карточками й дотацією від дорізаних охлялих корів, м'ясо яких видавалося порівну на кожного «робочого й службовця», а також четвертою частиною того доморощеного пайка для «утриманців», радгосп, особливо ми, хлопчак, найліпше рятувався від голоду талонами на сніданки, обіди й вечері, що видавалися в радгоспній їдальні. Ці талони і «приварок» поза карточками вибив у «м'ясо-молочному тресті» Степан Андрійович Андрєєв, той самий, що колись працював у ЦК і був виведений з його апарату за зрив хлібозаготівель на Миколаївщині. Викликавши мого батька з села і оформивши його на посаду бухгалтера, він ніколи не навідувався до нас, нічим не виділяв його з-поміж інших бухгалтерів, ніби й забув про нього, і це здавалось мені дивним, незрозумілим і навіть образливим: адже під час тих злополучних хлібозаготівель він у нас жив і харчувався. А таке, за глибоким моїм переконанням, ніколи й ніким не може забуватися. Потім я вже дорослим вичитав з Біблії про те, що «преломивши» хліб за трапезою мовби братаються павіки, а тоді, в дитинстві, я це відчував підсвідомо, хоч ніхто ніколи мені й не говорив про такі речі, не «просвіщав» і не

виховував мене — скоріше, це переконання закладалося самим життям-буттям і навіть сяким-таким, надзвичайно кучим, хлоп'ячим досвідом.

Що хліб — святий, мені змалечку роз'яснювали бабуся Чорпушиха й бабуся Гапка, побожні, як усі бабусі на нашій землі. На них, щоправда, як і на церкву та попів, дивилися з презирством, від їхніх проповідей відмахувались як від чогось віджилого й застарілого, але я мимоволі піддавався їхнім напучуванням і цілував хліб, якщо він надав на долівку випадково чи через мою необережність. Я цілував його, відчуваючи незвичний і незбагненний трепет у серці. Цілую й досі хліб наш святий і відчуваю й досі цей трепет і ніскільки не здивувався, коли мій батько, колишній комуніст і безбожник, що знімав власпоручно ікони в своїй хаті, одного разу, приїхавши до мене в Миколаїв і почувши великодній спів, що долинав з невеличкої купецької церкви, дивом-дивним збереженої в глибині двору навпроти редакції «Південної правди», взяв мене за руку, глянув мені у вічі незабутніми прекрасними короткозорими очима і сказав тихим, вкрадливим, мовби винуватим голосом:

— Зайдемо, сину.— І губи його затремтіли.— Адже це віра наших дідів і прадідів.

Голос його при цьому теж тремтів і переривався. І ми зайшли з весняного простору, вже наповненого пахощами молодої трави і бузкових бруньок, в папівморок, підсине-ний димом палаючих свічок і ладану, наповнений віжними й трепетними голосами скорботи й печалі, і батько одразу ж витягнув губи, схилив голову і безпомилково підхопив божественну мелодію, від якої стрепенулося моє, до того сповнене скепсису та атеїзму, серце і на очі навернулися незвичні й несподівані сльози. Із здивуванням, розгублено дивився я на свого батька, не пізнаючи його: це злиття з божественним хоралом, у який він невимушено й просто ступив, мовби у вічну, давно задавлювану в собі, але ніколи й на мить не забуту ріку пам'яті, а може, й самого життя. Для мене відкрилася велика таємниця, головна якась батькова тайла, яку я не міг збагнути тоді. Та не збагнув і понині. Так, мабуть, і не збагну до кінця своїх днів. А він співав разом з хором дивовижно в лад з його альтами й басами, забувши й про мене, і про все на світі, доки й не скінчилася служба божа, і не пропустив жодної ноти, ані жодного слова, ні разу не сфальшивив, не помилився. Значить, все життя, навіть коли одрікався од віри і церкви, носив у собі ці мелодії й слова, і божественні

хорали чулись йому хтозна з якої далечини. Батьку мій, батечку...

Ще раз здригнувся його голос, коли я зайшов якось до нього в контору попросити талона на обід — він часто ступався мені своїм обідом. Але того разу він вже встиг пообідати і використав свій талон. Мені, оторопілому в присутності Селиванського і тому геть безмовному, він винувато посміхнувся й розвів руками, а Селиванському сказав отим тремтливим голосом, вибачаючись чи виправдовуючись:

— Як ганебно і важко бачити голодні очі дитини й не нагодувати її.

Селиванський поклав руку, білу, пахучу й м'яку, на мою нечесану голову, схилився й глянув зблизька синюватокарими очима, що за товстими лінзами окулярів здалися величезними й строгими.

— Зараз ми пообідаємо разом,— сказав він тихо й заспокійливо, зняв руку з голови, шугнув нею по гострих моїх лопатках, повів до виходу, навіть не глянувши на батька. Сподіваючись, що ми обідатимемо в їдальні, я навіть зрадив його запрошенню, але коли Селиванський проминув її й повів мене далі, я жахнувся: він же веде мене додому! А в мене й ноги не миті, давно вже потріскалися і навіть турицею вкрилися від постійного бродіння в ставку.

Особливо осоружними здалися мої немиті ноги й давно нестрижена й нечесана голова, коли ми підійшли до свіжовимитого ганку з простеленим на ньому пістрявим килимком. І вже зовсім розгубився я, побачивши, як вилетіла з розчинених ажурних дверей висока й струнка жінка з розпущеним довгим білим волоссям, тендітна й рожева в напівпрозорому літньому халатіку, й кинулася до Селиванського, обняла за шию й поцілувала його, не звертаючи на мене жодної уваги.

— Яка несподіванка!— здивувався Селиванський.— Чому ж ти не написала чи не подзвонила, що приїдеш?

— Ти вважаєш, сюди можна додзвонитись? — іронічно запитала вона, не знімаючи білих, як сонце, рук з його смаглявої шиї.— І взагалі... Хотіла зробити тобі сюрприз.

— Сюрпризи потім,— глянув на мене Селиванський.— Треба нагодувати оцього козака,— кивнув він униз на мене.— Та й ти, мабуть, голодна з дороги, а я ще й не снідав...

— Отак ти радієш, що я приїхала? — ображено запитала вона, все ще ніби й не помічаючи мене.

Селиванський легенько пригорнув і тихо поцілував її в щоку:

— Так радію, що й не вимовити, і ти незабаром відчуєш це. А зараз давай обідати, раз я вже гостя привів. Батько не зміг дати йому талона, і хлопчина просто пропадає з голоду.

— А ти щасливий,— схилилась вона нарешті до мене, війнувши парфумами й чистотою, яка мені ще й не снилася.— Макарони по-флотськи ти коли-небудь куштував? Я оце тільки приготувала.— Вона так само легко й спритно метнулася на кухню, винесла на ганок емальовану чималу каструлю, розцяцьковану по блакитному полю червоними й шафранними яблуками, поставила її на застелений білою скатертиною стіл і зняла кришку.— Улюблена страва мого коханого Селиванського. Пригощу і тебе, бо ти, мабуть, у сорочці народився. Принюхайся, як пахне...

— Не розпалюй апетиту, Лесю,— гукнув їй від умивальника Селиванський вже без піджака, в самій білій сорочці і ще більшими намиленими руками.— Ми й так голодні, як вовки. Швиденько сюди, козаче,— покликав він мене, всміхаючись,— помиемо руки — та й за роботу!

— У мене ноги грязні,— сказав я йому тихо, підійшовши впритул.

— Не ногами ж ти збираєшся їсти? — засміявся він.— Ноги вже будуть які є, а руки перед обідом треба мити обов'язково. Тебе не привчили?

— Ні,— сказав я, оглядаючись, чи не чує його дружина.

Вона поралася біля столу і, здається, не чула нас.

— Нічого,— заспокоїв мене Селиванський, подаючи мило і відступаючи від умивальника.— Навчись. В тебе все життя попереду.

Нічого й ніколи не їв я смачнішого, як оті макарони по-флотськи в той голодний тридцять третій рік! Спочатку я ніяковів і знічувався, але коли, брязкаючи виделками і чарками з прозорим вином, господарі забули про мене, я вплітав макарони з м'ясом та цибулею за обидві щоки і тільки кивав головою, коли біла, мов янгол, господиня, ще вродливіша за зоотехніка, питала, чи покласти мені ще, чи додати? Я кивав так доти, доки каструля спорожніла, а потім вибрався з-за столу й дременував так, що вони й незчулися. А може, просто надали мені повну свободу, зайняті одне одним...

І понині в моїй пам'яті й серці все погойдується в сідлі, трохи збочившись, Селиванський на воронім жеребці, все віддаляється та віддаляється, закриваючи гаспидно-чорним

Бистрим свою білу й тендітну дружину. А я все дивлюся та вдивляюся йому вслід з тривогою й хвилюванням, бо знаю: як тільки він зникне за обрієм відведеного мені життя, тут же й мене не стане, бо такі видива можна забути тільки вмерши.

3.

Люльченка я знам'ятав на Веселому Роздолі серед шаркого літа, непролазних будяків, що росли по городах розкуркуленого хутора за три-чотири роки пустки, занедбання й суму, серед мертвої тиші і мертвотного, здраглілого без жодного подуву вітерця повітря. Стоїть під стіною випадкової хати під очеретом, у якій нас поселили разом, пригнавши сюди, за Інгул, на випас величезні гурти корів м'ясотресту імені Косіора.

Він стоїть у білосніжній сорочці, навіть у таку спеку накинувши наспашки елегантний піджак, зшитий, мабуть, ще до революції, ще в ті далекі часи, коли він, Люльченко, був Вознесенським поміщиком, а його мати — не тільки класною дамою, а й власницею Вознесенської приватної жіночої гімназії. Вона вже зовсім старенька, невтомно дбає про сина та двох онуків, яких покинула їй рано вмерла від туберкульозу невістка. Зараз ці хлопчики — мої ровесники — за звичаєм сплять після обіду, що мене завжди дивувало. З ними, щоб приспати їх, дремає й бабуся.

Батько мій через свою короткозорість на обід не приходить, розносячи і в обідню перерву те, що не встигає рознести із самого ранку в своїх численних бухгалтерських книгах. Мама моя в цей час саме доїть корів на недалекому тирлі біля ставка. А ми ото й ховаємося щодня в холодку від єгипетської несусвітньої спеки.

Люльченко стоїть, покуруючи з бурштинового цигарника пахучі «Сальве», а я сиджу на землі, підпираючи голою спиною кострубату гливяну стіну. Колись вона була помазана, але мазка вже відвалилась, і я своєю спиною відчуваю всі нерівності вальок із саману, і кожна невиміщана як слід в чамурі грудочка тепер впивається в мою засмаглу спину. Але я до цього звик — сиджу і спостерігаю за Люльченком.

Знаю, він теж умирає від туберкульозу: його немилосердно б'є дуже глибокий кашель. Спочатку сухий, він б'є його й б'є, аж доки не почне виділятися мокрота. Виділяється вона з клекогом, і так її багато, що Люльченко ось-ось захливеться нею, і мені хочеться, щоб він скори-

ше виплюнув її, але він ніколи не дозволяє собі цього: терпеливо дістає з кишені таку ж саму білосніжку, як і сорочка, хустку, акуратно спльовує в неї і уважно роздивляється, одвернувшись од мене. Що він там розглядає, я ніколи не бачу, але чую, як плаче його мати, перучи ті хустки. Плаче й приказує: «Господи, вбережи його, хоч доки хлопчики підروуть! Щоб він не покинув мене з ними саму». Вона хреститься й беззвучно молиться, схилившись над пранням, і змилки капають з її гострого ліктя, коли вона підносить до лоба зібрані в пучку три зморшкуватих, побабілих у воді нальці: щодня вона пере синові сорочки, і кожного ранку він, один на весь радгосп, одягає свіжу сорочку.

Проте материні молитви не допомагають — навіть я, хлопчисько, помічаю, як Люльченко тане на очах, худне й блідішає, і вже його геть висхле обличчя набирає синюшого кольору із зеленкуватими тінями під крилами носа й на верхній губі. Одного разу я чув, як він сказав моєму батькові наодидці: «Готуйтеся, Олександрє Микитовичу, прийняти справи головного бухгалтера, бо мене, мабуть, вистачить лише ще на одні одвідини ДПУ. Більше не витримаю». Як не дивно, батько нічого не відповів, тільки важко й болісно зітхнув: «Охо-хо-хо...» — і одвернувся.

Зраз Люльченко глибоко затягується синюватим димом з бурштиново-прозорого дорогого цигарника, випускаючи дим з тонких і трепетних ніздрів теж майже прозорого носа, і раптом видавлює з себе шелестюче й непависне, мов гадюче сичання: «С-с-котина... Би-идло! Ненажерлива свиня!»

Прослідкувавши за його спопеляючим поглядом, я, навіть не підводячись, бачу, як від молочарні по-зłodійськи швидко й циbато крокує здоровий як світ комірник П'ятаков з чималеньким алюмінієвим бідончиком, у якому — всі про це знають — він несе вершки з-під сепаратора, а у великому полив'яному полумиску звабливою гіркою бугриться свіжий сир. Все це П'ятаков забирає із сироварні щодня, немов дань чи якесь мито, нічого не виписуючи й не оплачуючи, на очах всього радгоспного люду.

Коли він порівнявся з нами, перебігши на той бік порослої лободою хутірської вулиці і збирався шугнути за будинок, у якому мешкав з численними своїми родичами, що з'їхалися на дармові харчі чи не з усього світу, Люльченко напружинився, несподівано виструнчився й гаркнув:

— Стій!

Від того різкого й категоричного окрику, схожого на бойовий наказ, П'ятаков зупинився, як ногу вломив, і злякано повернув до нас велику й круглу, мов м'яч, поголену голову, яка, здається, аж шкварчала на немилосердному липневому сонці, а я здригнувся і аж підскочив на місці, подряпавши спину об вальки обваленої стіни.

— Стояти! — наказав Люльченко владно й погрозиливо і неквапливо рушив до П'ятакова, тримаючи в тонкій довгопалій руці золотисто-прозорий бурштиновий цигарник. І той дорогоцінний цигарник, оздоблений золотом, і біло-сніжна сорочка, і накинута наопашки світлий коверкотовий піджак без єдиної складочки, і ретельно випрасувані такі ж самі штани з гострими, мов бритва, стрілочками, і сяючі шеврові черевики, до яких не приставала навіть всюдисуща курява спекотливого літа,— все це різко контрастувало з усім напіврозваленим хутором, з курпою дорогою поміж бур'янами і особливо з масним, спітвілим, драглисто-розповнілим П'ятаковим, неголеним і брудним.

— Зараз же віднесіть назад і поверніть державі те, що ви вкрали сьогодні. Хоча б це! Бо ви крадете щодня, і всі про це знають.

— Знає про це й Степан Гаврилович — у мене ж велика сім'я,— оговтуючись, сказав хрипло й невпевнено П'ятаков і зітер піт із скроні кумедним рухом піднятого плеча, бо руки його, обидві, були зайняті.

— Тоді ходітьте зараз же в контору й випишемо все це в рахунок зарплати, щоб віднині ви перестали красти, а хоча б оформляли те, що берете незаконно, обдираючи людей і державу.

— Не понесу! — крикнув раптом розлючений П'ятаков, отямившись зовсім від свого цереляку.— Не поверну й не випишу! І що ти мені зробиш, недорізаний вознесенський поміщику! Петлюрівський недобитку! Давно викликали в ОДПУ? Скоро викличуть і вимотають остаточно твоє манське туберкульозне нутро, якому вже давно не місце на нашій радянській землі.

— Замовкніть! — несподівано для себе верескнув я, підкинутий обуренням і люття, яких і не підозрював у своєму хлоп'ячому естві, і пожбурих у П'ятакова чималу грудку, що була в мене в руках. Вона пролетіла врозріз поміж ними, мало не зачепивши Люльченка.— Як ви смієте! — обурення розпирало мені груди, розметало з пам'яті всі слова і вилилося раптом сльозами.

Ридаючи, я сів знову під стіною, на своє місце, і за сльозами, мов у мареві, бачив, як П'ятаков кинувся бігцем

до свого ганку, розпливаючись у брунатну пляму веле-тенської своєї сорочки, а Люльченко немов з немислимої далечини наближався білим вітрилом, все виразніше ви-мальовуючись і набираючи своїх реальних контурів. На-решті він підійшов зовсім близько, став самим собою, тільки, здається, ще дужче зблід, важко дихав розкритим ротом, ловлячи прокалене повітря, яке йому ніяк не дава-лося, астматично хрипів. Напад астми тривав кілька хви-лин. Потім дихання його вирівнялось, він трохи заспокоїв-ся і стурбовано глянув на мене трохи виряченими, ніби аж побілілими, очима.

— Нічого,— все ще часто й глибоко дихаючи, сказав він мені.— Ми його введемо на чисту воду. Але... де беруться отакі свині?! — обурювався він.— Отакі ненажери і зло-дії? Пропала Україна...

Більше він нічого не сказав, вийняв з нагрудної кишень-ки піджака срібного старовинного годинника, небавом про-сунув руки в рукава, мовчки пішов на роботу. А увечері, повернувшись разом з моїм батьком, коли над хутором вже літали сичі й кажани, виніс мені велику книгу в чорній палітурці.

— Це — «Кобзар»,— вручив він мені.— Прочитаєш, як виростеш. А це можеш читати й зараз,— поклав він переді мною барвисту, мов ранковий заросений луг, величезну, на пістолу, розкішну книжку.

— «Казки братів Грімм і Перро»,— прочитав я захопле-но, бо ніколи не бачив, щоб цю книжку читали його хлоп-чики.

— А оце Лермонтов і Нечуй,— поклав він зверху неве-личкі, але теж гарно видані книжечки, мабуть, із своєї родинної бібліотеки.— Побільше читай,— сказав він мені суворо.

В ОДПУ його викликали наступної неділі — ці «органи соціального захисту», як і партійні, в ті часи працювали без вихідних і навіть почами. Йому треба було добиратися до райцентру за дванадцять кілометрів, і він устав на сві-танку. Як завжди, ретельно поголився, одягнув свіжови-праву, накрохмалену, аж рипучу, сорочку, світло-сірий легенький літній костюм, на дорогу випив чаю,— все це йому без жодного слова подала мовчазна й стурбована мати. І, закуривши, сказав батькові:

— Думав, хоч тут, на цих глухих винасах, залишать мене в спокої, а воно, бачте, розшукали.

Батько мовчав. А я, за звичкою прокидатися ще досвіта, коли, як казала про мене моя сердита баба Гапка, ще й

чорти навкулачки не б'ються, не спав і того раку. Зірвався з постелі й вискочив надвір.

— Це їм П'ятаков, мабуть, написав про вас, — сказав я і тут же схопив батькового запотиличника.

— Марш на сідало! — крикнув знервований батько. — Рано ще тобі у такі справи втручатися.

Я прожогом вбіг у нашу хату і впав на долівку, притрушену травою й застелену старенькою рядничкою, на якій ми всі спали покотом, і чув, як після довгої паузи Люльченко тихо сказав батькові, думаючи, що я його не чую (а я чув і запам'ятав його слова на все життя):

— Ніколи його не бийте. — Помовчав і додав: — Биттям взагалі людину не виховаєш. Я маю на увазі справжню людину, особистість, наділену почуттям власної гідності. А ваш хлопчина...

— Він ще малий, — перервав його батько. — Ще нічого не розуміє.

— Е-е-е, — почав був Люльченко, й закашлявся, і кашляв потім довго, виходячи з двору й віддаляючись, доки й зовсім не стало його чути.

Повернувся він під вечір в зім'ятому, зіжмаканому костюмі, в закривавленій на грудях сорочці. Якась дивна, аж зеленкувата, смага впала на його вилиці й щоки. Був увесь мокрий від поту, — від далекої дороги, думав я, — а вдома саме нікого не було, і Люльченко, перш за все, розвів багаття із сухого бур'яну за хатою, під тою самою глухою задньою стіною, де ми з ним ховалися в холодку в обідню перерву, спалив на ній свою закривавлену сорочку, бо їх у нього було багато.

— Нікому нічого, — наказав він мені, коли вона згоріла й перетворилась на попіл.

Потім почистив і випрасував нагрітою на тому ж багатті праскою штани і лацкани піджака і тільки після цього впав на скрипуче солдатське ліжко, яке на випад привіз із собою, і витягнувся на ньому, мов мертвий. Я боявся, що його почне бити кашель, але він того вечора не кашляв зовсім, тільки бурмотів у сні чи в непритомності: «Просив же, благав: не бийте в груди! Не бийте по ребрах — у мене ж туберкульоз!» Надовго замовкав, важко й часто дихав, стогнав і ворухився на шелестючому, набитому сіпом матраці. «Хіба ж послухають? — питав він когось. — Хіба вони кого-небудь коли-небудь слухали?» — і гірко всміхався сам до себе, а я бачив той змучений і відчайсний усміх і не знав: спить він чи не спить? Марить чи розмовляє зі мною?

А перепитати це смів — сидів, прищулившись, і боявся знову розплакатися, бо плакати я не любив і соромився.

— Ти тут ще? — спитав він раптом і широко розплющеними й блукаючими зі сну очима глянув на мене, одірвавши важку голову від подушки. — Підійди ближче, не бійся, — попросив він, зронивши голову, що стала йому надто важкою, і коли я підійшов, прошепотів ледве чути: — Я справді — петлюрівець. Служив у розвідці, сотнею командував. Тому ВЧК-ОДПУ не спускали з мене свого ока. Але ти... — він довго віддихувався, заплющивши очі, — як виростеш, ніколи не попадайся їм. Живи так, щоб не мати з ними справи. Як попадешся їм на очі, привернеш їхню увагу, все одно вб'ють. Винеш ти чи не винеш. Запам'ятай це...

На ранок він помер. Його тихо поховали на покинутому й зарослому будяками хутірському кладовищі. Ще тихіше збрала сякі-такі пожитки його мати й непомітно покинула Веселий Роздол з двома своїми беззахисними й тендітними онуками, і сліди їх загубилися в цьому світі навіки...

4.

Вітер телесувався, гримотів шифером на покрівлі й шибками у вікнах, ревла море у темряві, погрозливо й страшно, перекриваючи всі мислимі звуки, а я лежав поверх ковдри, не роздягаючись, прислухався до штормової вакханалії, відчуваючи, як під її ударами здригається будинок і немов пливе кудись у її збурені глибини, звідки не буде вже вороття, і всі ті, кого я любив і кому поклонявся в своєму житті, поставали й далі у моїх спогадах, немов перед останнім прощанням.

Випливав з небуття і наближався впритул сумовитий Володін з добрими зажуреними сірими очима, покрапленими зеленавими цяточками, немов яєчка посмітюхи, цієї журиливої чубатої пташечки, що гніздиться по городах і не покидає степові обійстя ні влітку, ні взимку до самого скопу. На жаль, і їх, цих майже домашніх пташок, витравили добривами й гербіцидами, як витравлювали з життя Дем'яна Леонтійовича за його людську порядність і добрість, за колосальну доброзичливість і щирість.

Він дивився на мене довго й уважно через стіл — через той давно вже неіснуючий стіл з перехрещеними ніжками та погано струганими дошками, через той довгий радгоспний стіл, за яким ми обідали на белебні біля будки-палуби літнього степового табору. І цей стіл, і будки-палуби

виставляв Володін по всіх чотирьох відділках радгоспу імені Чубаря, організованого ним ще в тридцятому році на тридцяти двох тисячах гектарів ніколи не ораного клину, що колись належав князям Трубецьким. Дем'ян Леонтиївич розорав цей клин тракторами за два роки і засіяв озиминою. Всі чотири відділки він побудував із саману теж за два роки, набравши в них людей, зірваних з місць «великим переломом», розкуркуленням, колективізацією, всім отим антигуманним розселенням. Вони, ці зірвані з рідних місць люди-перекотиполя, й хати та бази побудували, й цілину підняли, і про коней та корів дбали, й з тракторами та комбайнами впорувались. І вже за одне те, що Володін зібрав їх і знову повернув до землі, не дав їм змоги перетворитися на люмпенів та відщепенців, — вже одне це було неабиякою заслугою директора повоствореного радгоспу. Але справжню вдячність і навіть любов Дем'ян Леонтиїнович завоював у тридцять третьому, коли навесні, як тільки з'явилися перші «вікна» тепла й сонця, сам їздив по селах з підводами й збирав охлялих і пухлих людей, звозив їх на свої польові стани, де кипіли галушки або затірка, й підготовував за тими довгими нетесаними столами, збитими нашвидкуруч, а простояли деякі з них аж до початку війни й окупації, так що і ми, зігнані німцями на весінні польові роботи, їли за тими столами супи і борщі, приправлені кінським квасцем, листячком лободи й березки-повитухи.

І знову цей немудрий харч вигадував і викроював для нас Володін, несподівано повернувшись у радгосп вже у війну, перед самою окупацією, відбувши сім років у таборах: за те підкормлювання загибаючих з голоду селян навоколишніх сіл він був звинувачений в українському буржуазному націоналізмі і засуджений як член вигаданої Спілки визволення України. Він — росіянин, великий організатор і правдолюб!

Тоді, в тридцять третьому, я не бачив його. Тільки чув про нього. А познайомився вже в окупації, коли він, як засуджений «ворог народу», увійшов у довіру до німців і був призначений керуючим відділком того ж самого радгоспу, який він організував колись. Прикриваючись цим довір'ям, він створив на всіх чотирьох відділках, загублених у глухому степу, підпільні групи, а в багатьох селах партизанські загони, вміло керував ними аж до визволення.

Отепер він і згадувався мені саме за тим довгим столом, за яким врятував від голодної смерті в тридцять третьому

не лише своїх радгоспних жителів, а й багатьох моїх земляків-колгоспників, що не мали чим і ока запорошити. Схудлий, зарослий вже сивою щетиною, він повернувся з далеких гір чи ще з дальшої поїздки, глянув ото на мене сірими зажуреними очима, в яких з'явилися червоні прожилки від достійного недосипання й тривоги, ворухнув збілілими пошерхлими губами:

— Насип, Насте, й мені. Бо вже й не пам'ятаю, коли їв гаряче,— і схилився над трав'яним супом, у якому розварена перловка одна одну не доганяла. Був він такий неприкаяний, такий незахищений і безпорадний, мов дитина, і великий та пекучий жаль стиснув мені тоді серце.

Так пропік і стиснув, що й зараз, через п'ятдесят літ і зим, мені це видиво постало яскраво і реально, в усіх своїх звуках, лініях, барвах і подробицях, хоч згадати є що і драматичніше, і важливіше. Однак, як тільки подумаю про Дем'яна Леонтійовича, першою в пам'яті, з самого її дна, спливає саме ця картина, цей незначний і малопримітний епізод.

Потім під пориви вітру і клекіт моря той обідішній стіл на степовому таборі перетворюється на довжелезний базарний прилавок, так само грубо й кострубато збитий і неструганий. Ми йдемо з Галею вздовж того бідного прилавку голодної веспи сорок шостого року і прицінюємось, щоб купити на мою куду зарплату хоча би баночку кукурудзи, але вона коштує тридцять карбованців, і нам не вистачить грошей на те, щоб купити хоч штук п'ять картоплин і зварити суп для дволітньої доньки.

І раптом я пізнаю серед базарного натовпу найперше по неголеній сивій щетині і по збілілих пересохлих губах Володіна, такого ж нужденного і такого ж охлялого, як при окупації.

— Дем'яне Леонтійовичу! — гукнув я зопалу і аж після того схаменувся: а раптом це не Володін?!

Проте це був він. Ступив мені назустріч, простягаючи руки, обняв і міцно притиснув до грудей.

— Хлопчику мій,— видихнув він і заплакав.— Живий?

— Та от бачте,— піяковів я від його несподіваних і несподіваних сліз.— З палицею ледве ходжу. Нещодавно виписався з госпіталю.

— Ну, а я оце щойно з в'язниці...

— З в'язниці? — жахнувся я.

— А хіба ти не чув, що меле оті офіцери, що здали артилерійський полк фашистам під Лозоваткою з усією матчастиною... Ну ти ж мусиш їх пам'ятати: вони, буцімто,

з Грейгівського табору військовополонених втекли і до вашої підпільної групи пристали. Ну, згадав?

— Та, здається, пригадую.

— Так от вони, щоб виправдатися перед «смершем» хоча б не за здачу артилерійського полку, а за те, що сиділи без діла в полоні, носили форму і навіть особисту зброю, змушені були довести свою участь у підпіллі та партизанській боротьбі. Для цього їй треба було їм наклепати на мене і присвоїти собі керівництво всім підпіллям, яке мені вдалося організувати за роки окупації. При цьому вдалися до перевіреного методу: звипувати мене в українському буржуазному націоналізмі, за який я був репресований ще в тридцять третьому і просидів вісім років. Націоналізм пришили саме твоїй групі. Тебе не викликали?

— Ні,— аж похолопув я, піби на мене мали падати зараз фашистські бомби або снаряди, та й то я отак боявся їх тільки у сні, а не наяву.

— Мабуть, ще викличуть,— сказав Володін, крутячи цигарку, спокійно і впевнено.— Але ми з тобою чисті. Як перед богом. Нічого не бійся. Мене вже під Одесою, на фронті, розшукала контррозвідка Чорноморського флоту. Одинадцять місяців допитували, доки я не вхопив стільця і не жахнув ним капітана першого рангу,— він засміявся весело й помолоділо.— Тоді повірили. А відпустили оце тільки зараз. Під чисту. Навіть пропонують в партії поновляти. Тільки ні про що більш не допитуйтеся зараз і потім, як зустрічатимемось, бо я підписку дав. А то в окупації віцлів, на фронті не вбили...

— Та майже вбили.

— Ото що з палицею? — відмахнувся Володін.— Брунда! Ти ще молодий, пога поправиться — бігатимеш! О, а оце твоя дружина? Здається, Галя? — гукнув він їй назустріч.— Запам'ятав, запам'ятав, як приїздив до вас за дисками до «Дегтярьова»,— він і її обняв, поцілував у щоку і став прощатися: — Біжу приймати овочеву базу Микторгу. Кавунів буде цього посушливого року — море! Приходьте в липні-серпні, пригощу...

Однак щось у нього там не заладилося з Миколаївським обласним торгом і з поповненням у партії, бо незабаром, коли я вже працював на пекарні, він проходив якимсь серед дня по Херсонській вулиці й зупинився перед вікном експедитора, в якому на всю широчінь відкривалися стелажі з щойно витягнутим з печі білим хлібом. Отоді-то, в перший повоєнний посушливий рік, хліб і справді був «всьому голова» — одна цеглинка заливного хліба вагою

два кілограми коштувала на безкальному ринку, до якого нас зараз не просто закликають, а на татарсько-ординському аркані тягнуть Шмельови, Попови, Аганбегяни та Афнасьєви, сто карбованців!

Дем'ян Леонтійович, як і кожна голодна людина, побачивши таку силу-силешну свіжоспеченого хліба, притримав крок, а потім і зупинився зовсім, щоб хоч надивитись на це диво і розкіш, і тут він помітив мене з двома такими цеглинками-паланичками в руках, бо я саме знімав з вагів прийнятий від старого майстра Кузнецова хліб. Брови його здивовано підвелися й поповзли десь під козирок засмальцьованої кепки, очі пояснішали, усмішка торкнулася пошерхлих губів, вони здригнулися й затремтіли. Старечою, шаркаючою ходою Володін наблизився до відкритої ляди у вікні, через яку я видавав відповідно оформлений і зважений хліб експедиторові Микторгу Львовському, начиродові училища військово-морських льотчиків молодшому лейтенантові Максименкові. Їх у цю пору ще не було, і в облямованому обчовганими дошками отворі з'явилося пеголене, поросле сивою щетиною обличчя, безмірно дороге мені й любе.

— Як ти сюди потрапив? — шепотом, недовірливо й пасторожено запитав Дем'ян Леонтійович і озирнувся по боках, наче боявся, що нас підслухають чи біля цього вікна його затримають.

— Добрий день, Дем'яне Леонтійовичу, — привітався я й поклав перед ним ті дві хлібини, що тримав у руках. — Беріть і хуленько йдіть звідси, щоб ніхто не бачив.

— Краденим ніколи не користувався, — примружився на мене Володін, враз почужішав і посуворішав, і в його погляді виразно зблиснула образа і вражена гідність.

— Хіба ж ви крадете? Я даю вам...

— А хто ти такий, щоб роздавати державний хліб? Ти хоч печеш його?

— Він не пече, — нахилився до ляди стерильно чистий Кузнецов у білій куртці, білому хвартусі й білому ковпакові — весь білий і чистий, мов хірург перед операцією. — Я печу хліб вже п'ятдесят років. І я вас прошу: зайдіть, будь ласка, — він рушив до дверей, щоб впустити Дем'яна Леонтійовича.

І таки завів його. Грюкнувши засувом, зачинив двері, шаркаючи підощвами, почимчикував у роздягалку і небавом приніс під хвартухом, щоб не зривати очі робітникам-пекарям і жіночкам-тістомісам. Так він робив завжди, якщо хтось заходив на пекарню: чи постовий міліціонер перехо-

вувався тут від дощу, чи хтось із родичів до когось приїздив із села, чи хтось із голодаючих-безкарточників якось проривався,— всім старий і добрий Кузнецов приносив під хвартухом хлібину.

— Візьміть, будь ласка,— подав він Володіну гарно випечену, рум'яну і ще теплу хлібину, відводячи очі й відвертаючись.

— Що за щедрість? — запитав Володін не його, а мене. — З якого дива? І як ви споживете недостачу?

— Недостачі не буде,— заспокоїв його старий майстер. — З посушливої пшениці мука дає величезний припік.

— Нашу бухгалтерію не проведеш,— всміхнувся Володін, все ще не приймаючи хлібину. — Процент припіку вони вам виставлять за милу душу. Такий, що й не видихаєте.

— Слаба на утори виявилася наша бухгалтерія перед припіками сьогорічної пшениці — сама клейковина! Скільки води не лий, все мало й мало. Так що ні себе, ні інших не обижаємо і план перебиваємо. Наче бог так дає, щоб люди не гинули зовсім.

— На бога, кажуть, падейся, а сам... — Володін хліба не брав, а Кузнецов все ще тримав паляницю у витягнутій руці, рука його починала тремтіти. — Не візьму,— одвів Дем'ян Леонтійович руку старого майстра. — Не звик старцювати. Сам людей колись, у тридцять третьому, рятував — він он знає,— кивнув на мене. — А сам взяти не можу.

— Гординя вас заїдає,— сказав Кузнецов, поклавши хлібину на мій стіл, і ображено відвернувся.

— Не гординя, а совість не дозволяє,— відповів Володін терпеливо й спокійно,— хоч я й справді зранку ще нічого не їв: хлібну картку малим онукам віддав, а сам якось перебуваюся.

Кузнецов, нічого більш не сказавши, одійшов, і я спитав:

— Що, Дем'яне Леонтійовичу, нічого з роботою не вишло?

Не підводячи на мене очей, він заперечливо хитнув головою.

— І з поновленням в партії теж?

Дем'ян Леонтійович довго мовчав, схиливши голову. Потім пройшов у глибину моєї експедиції, заставленої стелажми з хлібом, і сів на підвіконня.

— Розумієш,— сказав він роздумливо. — Капітан першого рангу, що мучив мене на допитах... Ну, якого я стільцем трахнув, пам'ятаєш, розповідав тобі при першій зустрічі? Пішов на підвищення і очолив зараз обласне управління

МДБ. Тоді йому вистачило демократизму й чесності повірити й випустити мене. Тепер же, я думаю, це він поламав те, що сам обіцяв мені. Дуже міцний шлагбаум поставлено переді мною: на роботу не беруть, на старій квартирі не прописують...

— Так ви ж і хлібної картки не отримуете?

— А як же я можу її отримати, не працюючи й не будучи приписаний? Сам подумай. То я так, аби старого пекаря заспокоїти. Гарний, видать, чолов'яга. Добрий, щедрий, а головне — чуйний. Не бідніє наша земля на справжніх людей. Це — головне. Все пройде і минеться. І забудеться. А як хороші люди залишаться, то народ ніколи не втратить душу...

Володін замовк і мовчав довго. Сидів на підвіконні, вхопившись за товстий його край, думав гірку думу, а я нічим не міг ні допомогти, ні розраяти, і великий жаль, тусок, а ще якась підсвідома пекуча провина гнітили мою душу. Нам ніби й не стало про що говорити, і коли вже мовчання стало нестерпним, в мою комірчину, що звалася чомусь експедицією, знову зайшов Кузнецов — протиснувся в двері якимось бочком, з-під хвартуха виправним завченим жестом по великій плавній дузі вихопив і поставив перед Дем'яном Леонтійовичем дюралеву хлібну формочку, вицвєрт налиту молоком, у якому густо плавали поламані на кусочки прирум'янені бублики. З кишені хвартуха він дістав дерев'яну розцяцьковану ложку й подав Володіну, а сам, примружившись, глянув на годинник.

— Виймати хліб з печі будемо через двадцять хвилин — маєте час поїсти спокійно. Сюди ніхто не заїде, — так само бокаса, не відчиняючи повністю дверей, а якимось ніби соромлячись та ніяковіючи, старий майстер протиснувся в отвір, обережно й щільно причинив за собою ту половину дверей, яка в нас ніколи не зачинялася.

Дем'ян Леонтійович схвально крутнув головою, усміхнувся:

— От за це спасибі, — сказав він, беручи ложку. — І не снилося, що сьогодні їстиму бублики з молоком. А-я-я-й, ще ж які бублики! Свіжі, аж теплі. М'які, а хрумчать. — Ів він, проте, неквапливо й статечно, хоч і видно було по всьому, що проголодався добряче. — Коли ж це ви почали випікати бублики? Я щось після війни їх і не бачив ніде.

— А це перша партія. Григорій Павлович сам і спеціальний тістоміс змайстрував, з довгою такою голоблею, щоб нею круте тісто місити, бо руками його не замісиш. Сам і перші бублики випіквив, бо ж ніхто не вмів. Навіть пека-

рі-професіонали за війну забули, як виробляти бублики. Так само, як і батони відбивати. Адже це — розкіш. Хліб увесь протягом війни не вироблявся, а паливався в форми, щоб припік був чимбільший.

— А для кого ж ця розкіш виникається?

— До Дня Військово-Морського Флоту замовили через Укрголовхліб. Із флотського борошна.

— Оп як? Ну, та флот за всіх часів і за всіх царів поставався найкраще. І багато ж замовили?

— Дві тонни бубликів. Пектимемо днів п'ять усіма трьома бригадами, в нас одна піч. До того ж і місити, й виробляти бублики дуже складно. А головне, перш ніж пекти, їх треба варити. Клопоту не оберешся.

— Зате бубликів спробуєте, — усміхнувся Дем'ян Леонтинович. — А це після воєнної й повоєнної голодухи справжні ласощі. Поїж же й ти, — присунув він до мене рівно половину того, що приніс Григорій Павлович Кузнецов. — Бо я вже наївся. Наче аж поздоровшав, — Володін дістав з-за вуха недопалок сигарети, приліпив його до своєї пошерхлої, як завжди, губи, поторохтів сірниками в коробці й підвівся. — Закурю вже на вулиці — при хлібові гріх, — сказав він, по-старечому повільно підводячись і ще повільніше випростовуючись. — Хліба я все одно в тебе не візьму. Ні в тебе, ні в Кузнецова. Совість не дозволяє, — просвітлено й чесно глянув він мені зблизька в очі. — А потім, уявляєш? Виходжу я від вас із хлібом, а вони тут як тут: хап мене під руки! І знову десять років таборів. А я вже насидівся, повір. І знаю, що з мене вони ока не зводять. Доки й не вмру. Не дамся їм, і квит. Піду хоч і на базу перебирати овочі. А там, може, й картки одмінять. Бувай здоровий. — Він рушив до дверей, човгаючи підощвами по втертій підлозі, старий, стомлений, пригаслий чоловік з юними світлими очима.

— Ви б хоч адресу лишили, — сказав я, відчуваючи, як заходиться серце від жалю за ним, від безжального й пекучого безсилля.

— Різдшевецька, двадцять два, — глухо сказав він, не обертаючись від дверей, і повільно вийшов.

Спустився з ганку, закурив, стоячи під пекучим сонцем на вичовганому підощвами щербатому тротуарі, встеленому скособоченими білими плитами, і рупив до відкритої ляди у моему вікні. Схилився і тихо сказав:

— А приходити не варто. — Помовчав і додав: — Бо й тебе заметуть. Нащо їм нагадувати про наші підпільні стосунки? Тим більше, що жодна наша організація не ви-

знана і досі не зареєстрована. І тобі, й мені це пі до чого. Гадав, після війни послаблення вийде, а гайки, бачу, загвинчують ще тугіше. Так що краще не приходь. Бо й на мою заслужену вчительку-орденоносницю, що повернулася з евакуації, кинемо тінь. А вона, і тільки вона, тримає мене на світі...

Він відштовхнувся від ляди, розвернувся й пішов від мене назавжди. Коли я через пару літ зважився піти за адресою, ніхто в дворі Володіна не пам'ятав. Тільки в двадцять другій квартирі приваблива, по-володінськи сіроока молода жінка, дочка, племінниця чи, може, онука, сказала що Дем'ян Леонтіївич помер минулої осені. Вона назвала квартал кладовища і номер могили, але я там ні разу так і не побував.

І тепер під бешкет невидимого в темряві шторму, під бандитські висвисти вітру і клекіт недалекого моря все це постало перед моїми очима непоправним горем, якимсь первородним гріхом і пекучим каяттям. Єдиним виправданням було усвідомлення, що й за мною так само заметуться сліди на землі. Та й то не знаю, чи хто згадає мене так, як я згадую Володіна вже й на схилі життя?..

5.

Сухов біг через пологу впадину в лісі, порослу рідким чагарником, що вже вкривався дрібнесеньким листячком, немов пухом, бо це й був пух на бруньках, що ось-ось мали розкритися в тому лісі підберлінському в квітні сорок п'ятого року, та розкрилися вже небагатьом. Ліс синів у весняній імлі чи в диму від близьких і далеких розривів і весь просвічувався наскрізь веселим призахідним сонцем на немислиму глибину, яку синя імла не застила, а ніби підкреслювала й поглиблювала. З тої синьо-зеленої просторої глибини Сухов вибігав, немов із безсмертя, що судилось йому пенадовго, а здавалося, навіки, легкий, по-хлоп'ячому стрункий, тонесенький і рвійний, бо йому тої весни ледве виповнилося дев'ятнадцять. А він уже встиг повоювати і в Сталінграді, на Курській дузі, на Дніпрі і на Віслі, прорвався й за Одером до Зееловських висот і тепер ніби зовсім вибігав із війни, а насправді тільки для того, щоб передати мені команду зніматися з позицій, вантажити ящики з мінами на дві напі повозки, якими правили підстаркувати українські дядьки Манько і Холод, брати на плечі стволі, плити й лафети 82-міліметрових мінометів і прямувати рокадною дорогою до Темпельгофського аеродрому,

на який наша піхота 101-го гвардійського полку прориватиметься жилими кварталами берлінського передмістя, вибиваючи з нього есесівців.

Він показав мені по карті, як вийти на дорогу, як і куди рухатися по ній, підбив офіцерську габардинову пілотку повище на спитнілому високому лобі, закинув за спину планшет на тонесенькому фартовому ремінці і всміхнувся по-сільському просто й по-домашньому тепло, враз прибравши всі перепони субординації, що розділяла навіть на фронті мене, сержанта, і його, старшого лейтенанта. В новесеньких хромових чобітках тридцять дев'ятого розміру, синіх бриджах з топеньким офіцерським кантом та світлій, з голочки, гімпастерці з тонкої англійської тканини кольору хакі він був схожий на класичного офіцера-аристократа, міг би та, власне, й був втіленням отих безсмертних безвусих лейтенантів другої світової війни, котрі й винесли на своїх хлоп'ячих плечах вчорашніх десятикласників всі злигодні і тяготи страшної боротьби з фашизмом. Точніше: взяли на себе й полягли в юні роки беззавітної хоробрості, відданості й чистоти, і лишилося їх тільки троє із ста, як ми довідалися через кілька десятиліть по війні.

Тоді, ясна річ, ніхто таких подарунків не робив та й не міг робити, і на тихій галявині стояв переді мною в усій своїй юній красі яскравий представник тієї славної генерації юних радянських офіцерів, стояв у центрі Німеччини, серед її тихих і прибраних лісів, затягнутих синім серпанком квітневого надвечір'я, і здавався безсмертним, бо ні я, ні він не знали тоді, що йому лишилося жити всього кілька годин, а мені — тиждень. А якби й знали, то хіба б це що-небудь змінило у нашій невблаганній фронтівій долі, одній на всіх і кожному окремішій...

— Тобі лист від Галили, — сказав він, виймаючи з внутрішньої кишені розстебнутої шкірянки пожмаканий трикутничок далекого й недосяжного щастя. — А я теж одержав від сестри Настеньки, а також від Надії. Примудрилася навіть фото прислати, поглянь...

У вечоріючому лісі під Берліном на мене глянули суворі й невідкупні очі моєї тітки, що на рік раніше за мене закінчила десятирічку й зараз навчалася в Миколаївському педінституті. Я їй написав щось наївне й захоплене про юного, молодшого за мене на рік, командира роти, і Надя прислала йому новорічне вітання в своєму листі до мене, а він відповів, — так вони й почали листуватися, бо обоє не мали ще ні наречених, ні якихось планів на майбутнє. Та

в кого вони тоді й були з тих, що з шкільної лави ступили просто в полум'я такої страшної війни.

— Пише, щоб після перемоги приїздив,— посміхався Миша Сухов: пілотка десь на потилиці, комірць гімнастерки розстебнутий, начищений до глянцевого блиску чобіток на свіжому пеньочку, на трішки вугрувату, майже дитячому обличчі, всіяному легеньким пушком і ще, мабуть, ні разу не голеному, світяться радіть.

А я замилувано дивився на нього, бо любив з першої зустрічі на фронті за людяність, за елегантність, за інтелігентність в ставленні до підлеглих, за оту зворушливу хлоп'якуватість, що не вадила йому як блискучому артилерійському офіцерові, який уславився майстерністю пристрілки до того, що іноді пристрілював на місцевості навіть батареї важкої артилерії РГК, і думав: Надя вища за нього чи не на цілу голову, старша за нього на три роки. «Хай,— думав я,— хай він тішиться з її листів, як, можливо, тішиться листуванням з ним і сувора моя Надя, аби тільки ми лишилися живі. Потім якось порозуміємось».

Порозумітися не вдалося. Та й потреби не стало: того ж вечора, через дві години після нашої зустрічі в лісі, десь аж на дні отієї синьої імлі, що висіла над Німеччиною, Мишу Сухова зрізали фашистські кулеметники на Темпельгофському аеродромі. Коли ми підбігли, він ще заперечливо хитав головою на свіженькій юній траві, ніби не приймаючи наглої смерті, що влетіла в нього через маленьку дірочку над правою бровою, і я тоді позадкував від нього, охоплений жахом моторошного збігу: так само вцілила куля нашого Петра під станцією Кямяра, «за два кілометри на схід від перон-Йоки», як було вказано в казенній бумазі. Саме отак, над правою надбрівною дугою увійшла куля, випущена по командирові гаубичної 122-міліметрової батареї білофінським снайпером «на тій війні, незначенитій» п'ять років тому. Страшне передчуття здавило мені серце і витиснуло з нього всі надії лишитися живим: Петро наш загинув, Віктор загинув, Роман і Сергій полягли під Одесою; на моїх очах, вискочивши із траншеї, упав павзнак і звалився в неї начальник штабу нашого батальйону старший лейтенант Лучин під Гловачувим за Віслою, впав у замкненому подвір'ї Кітца за Одером командир нашого полку підполковник Коновалов, тепер от Сухов... То чому ж маю лишитись я?

Акимов, Титов, Корницький і Блинников підняли Сухова й обережно понесли, наступаючи один одному на ноги,

а я все задкував, все ще не вірив, сподівався, що хтось із них крикне, що це неправда, що Сухов живий, але вони несли його мовчки, а з мене рвався та ніяк не міг прорватися дикий крик нелюдського горя і відчаю, і, відчуваючи, що зараз впаду і вмру з цього горя, я рвонувся й побіг до батареї: «Підводу! Підводу!» — подумки кричав я собі геть по-сільському, наче підводою можна було вивести Сухова із смерті і врятувати.

Військовий повіз нашого вогненого взводу стояв одразу ж за батареєю, у видолинку між кущами, навантажений ящиками з мінами, і коні були впряжені, і Холод з батіжком стояв тут же. Він ще нічого не бачив і не знав, стривожено ступив мені назустріч:

— Що там таке?

— Сухова несуть...

— Господи! — скрикнув старий Холод і перехрестився тремтячою рукою, хапливо й перепуджено.— Боже ж мій, боже! — зовсім по-жіночому сплеснув він у долоні й заплакав.

— Ідьте їм назустріч,—сказав я, здивувавшись і його словам, і сльозам, що зовсім не пасували до фронтних звичаїв, вражаючи нагадавши мені про наше село, маму та моїх бабусь. Здавалося, Холод щойно приїхав звідти, а на фронті не був жодного дня, хоч їхав він своєю підводою з-під самого Сталінграда разом з Суховим, батареєю, батальйоном, полком.

— Куди ж я з мінами,— плачучи, показував він на звантажений до верху, по самі рукиці, повіз, і руки його тремтіли.— Та ще й через насип, через залізницю. Ой, боже ж мій, боже! Убили-таки бандити золотого нашого Мишунчика, голубчика нашого. А он же ж і вони,— він вибіг із-за куща, замахав руками: — Сюди, хлопці, сюди! Я ось де!

З насипу спускалися, обережно несучи Сухова й пригинаючись, все ще ніби заважаючи один одному, Титов і Корницький, за ними Акимов і Блинников, і гравій гримів під їхніми чобітьми.

— Та хіба ж головою вперед покійників носять,— вдарив обома руками себе по колінах Холод.— Що то пацани та безбожники — лоба не вмів жоден перехрестити! Де вже їм інше щось знати.— Він кинувся їм назустріч, смішно й безпорадно змахуючи ліктями за кожним кроком, проте рішуче і вправно підхопив спочатку голову Сухова, з якої капала кров, потім запустив під спину йому свою довгу, клешнювату руку.— Я сам! Сам! — владно сказав він, май-

же крикнув, і маленький, тендітний Сухов опинився в п'юго на руках, схожий на малу дитину. — Мишунчику наш, — схлипнув старий Холод, притиснувши його до грудей, і поцілував у запрокинуте обличчя, підтримуючи голову зігнутою в лікті рукою, як підтримував він і пестив своїх синів і дочок колись давно-давно, про що й сам вже забув, а сьогодні, бач, згадалося...

Ми стояли й дивилися, як він легко й обережно ніс Сухова до повоза, як він клав його на ящики з мінами, поправляв одяг на ньому, застібав шкірянку й складав руки на грудях. Під голову він поклав йому розірваний і розгортутий індивідуальний пакет, саме там, де на вильоті куля лишила чималу діру в черепі, розправив русяве волосся, трохи світліше за виразні, хоча й тонкі брови.

— А де ж його пілотка? — звів він до нас зчервоніле заплакане обличчя і глянув повними сліз очима, в яких було стільки горя, що ми одвернулись, відчувши, що йому Сухова жальніше, ніж нам, вдесятеро.

Корницький мовчки витяг з-за пояса підбрану на аеродромі пілотку, швидко підійшов до Сухова і надів.

— Миша-Мишенька, — заплакав нарешті й він, припавши своїм обличчям до командирого обличчя, і тут ми всі стали дружно шмигати носами, вже не соромлячись один одного, і сонце світило нам в хвилину глибокої нашої скорботи, посилаючи останнє проміння.

Ми возили Сухова із собою три дні й три ночі по палаючому Берліну. На четвертий день нас зупинили на Фрідріхштрассе чи на Унтер-ден Лінден перед широкими ворітьми великого міського парку, під віковими деревами якого бугрилася жовта глина над довгою братською могилою, і наказали знести його й покласти в довгий ряд офіцерів, що лежали вже біля тієї свіжовикопаної ями хто в шинелі, хто в маск-халаті, що прикривав погони, і про високе звання можна було здогадуватися тільки по фасонистих хромових чоботях, як у нашого Сухова, по польовому офіцерському картузі чи стоячому комірі габардинової гімнастерки. Були тут і лейтенанти, і капітани, й майори та підполковники. І навіть полковники лежали поряд поміж всіма. І всіх їх, як і ми Сухова, возили з собою, не бажаючи розлучатися та не маючи змоги поховати з почестями за безперервними боями, їхні підлеглі, бійці й командири, котрі лишалися ще живими, але й самі могли загинути щохвилини.

Майор, що зупинив нас, був із «смершу», про що свідчили блакитні просвіти на його погонах, холодні і злі. Сам він був чорнявий і вродливий, не так суворий, як зажурений.

Всі наші доводи про те, що самі хочемо поховати й поховасмо сьогодні ж, як тільки займемо вогневу, він одвів категоричним енергійним і коротким жестом руки, ніби щось одрубав:

— Вогневої більше не буде: тут доведеться битися не лише за кожен будинок, але й за кожну кімнату. Діятимете штурмовою групою.

— А міномети? — спитав я, лишившись старшим на батареї, а значить, і відповідальним за матчастину.

— І міномети, й підводи з мінами, — все залишите там, де вам покажуть командир батальйону чи начальник штабу...

— Та ми їх вже три дні не бачимо, — огризнувся Корпицький. — Відколи Сухова не стало...

Майор плечем відтрусив його, взяв підручного копя за обротьку, рішуче повернув у парк.

— Я сам, сам! — крикнув майорові Холод із повоза, сидючи на ящиках з мінами, неоковирний, старий, геть чужий у цьому чужому весінньому місті, в розбомбленому й розбитому артилерією Берліні, дивом-дивним уцілілому в цьому районі, такому близькому до його центру. — Що ми, не православні? — гукав майорові з високих ящиків з мінами Холод. — Самі розуміємо, що треба давно вже предати землі. Ну, так ніде ж було серед цього окаяшного каміння, бодай йому добра не було, як і тому Гітлеру з його хвашистами! — Він натягнув віжки так, що майор мав їх відпустити, і в'їхав своєю підводою під високі дерева парку і тут зупинився, бо до братської могили саме прямував однорукий полковник Смолин, командир пашої дивізії з офіцерами штабу та ад'ютантами.

— Холод! — гортанно гукнув з офіцерського натовпу Хуратов, забраний Смолиним у свій резерв ще перед проривом оборони німців за Одером: його завжди перед наступом забирали в резерв командира дивізії, щоб зберегти, бо в Хуратова загинуло три брати під Сталінградом. — Кого ви везете? — спитав Хуратов, вийшовши з почту командира дивізії і наближаючись до підводи. — Миша?! — вирячився він і аж посинів весь від люті. — Їх треба вбивати палицями по голові! Або цеглою, цеглою! — Він був страшний, аж перекосився весь, і на губах з'явилася піна. — Паняйте, Холод, з мінами до самої ями. Я б Мишу так і поховав на цих мінах на страх фашистам, їхнім дітям і внукам...

І тут ми підійшли до свого колишнього командира роти; вихователя й покровителя нашого Сухова, віддали йому честь.

— Як же це ви не вберегли його?— запитав Хуратов.— Я ж вам наказував: бережіть один одного, що б не трапилось. Особливо бережіть Сухова, як зіницю ока. Не кидайте пораненого товариша...

— Його не поранили,— сказав Корницький.— Його вбили наповал кулеметники на Темпельгофському аеродромі.

— Це той виродок Ахмистов їх вивів під кулемети. Я вже чув, знаю.— Хуратов скрипнув зубами і глянув на Корницького.— Чому ж ти, як ординарець, не прикрив його?

— Він мене не взяв на рекогносцировку — обслуги біля мінометів у нас зараз неповні,— виправдовувався Корницький, хоч виправдовуватись йому й не було потреби.

— Я так і знав,— сказав Хуратов.— Він завжди вас жалів. Усіх жалів і захищав. Навіть від мого гніву і моїх стягнень. А його не було кому пожаліти й захистити. Ех, Миша-Мишенька,— зітхнув він так само, як і Корницький після загибелі Сухова, і махнув нам.— Беріть і песіть його. Тепер вже нічого не зробиш,— а сам пішов вслід за нами замість процесії, один як палець.

Миша Сухов давно вже захолов і не гнувся. І нам було легко його нести. Аби так легко було нашим ворогам...

І досі пам'ятаю, як ми принесли й поклали його скраю, біля якогось красивого вусатого майора, а самі вклонилися й відійшли, бо Смолин із світою наближався з протилежного кінця цієї мертвої шеренги, яка б затьмарила всі батальні картини світу, якби її хтось намалював. Але художників там не знайшлося. Та й ніколи було малювати картину, бо всіх нас чекали важкі бої, і загибелі, й тяжкі поранення, і страждання. Смолин зупинявся над кожним убитим, і йому доповідали прізвище й посаду, обставини й подробиці загибелі, а він тут же розпоряджався: «До ордену Червоного Прапора, Олександра Невського, Вітчизняної війни першого ступеня, Червоної Зірки, Богдана Хмельницького»,— пролунало над якимсь полковником. Багатьох командир дивізії пізнавав сам і розпитував тільки про те, як і де вони загинули, де зараз їхні підрозділ чи частина.

Ми стояли осторонь і чекали, коли дійдуть до Сухова. Він лежав у тому ряду останнім, маленький, тоненький, тендітний і наймолодший за всіх. Хуратов, зсутулившись, стояв над ним і теж чекав, коли підійдуть. А як Смолин зупинився і схилився над Суховим, кинув руку до скроні, немов пістолета, яким мав застрілитися, хапнув повітря, і схлипнув, і нічого не міг сказати, безсило й розпачливо опутив, зронив розслаблену руку і голову, затрясся від

ридань. Стоячи до нього правим боком з мертво повислим протезом замість правої руки, Смолин обійшов Хуратова, обняв здоровою лівою рукою:

— Ну-ну-ну, заспокойся. Знаю, знаю, твій командир першого вогневого взводу, старший на батареї...

— М-миш-ша С-су-у-хов,— крізь ридання пробився на-решті голос Хуратова.— На Темпельгофському аеродромі...

— При штурмі казарм? — спитав командир дивізії.

— При рекогносцировці,— уточнив нескитний у своїй чесності Хуратов.— Ахмистов вивів їх усіх під кулемети. Всі попадали, а Сухов за професійною звичкою, очевидно, хотів засікти вогневу точку противника.

— Запишіть,— обернувся до своїх ад'ютантів Смолин.— «Нагородити орденом Червоного Прапора (посмертно)». Заготуйте й відправте відповідні документи в штаб армії. А ви чого тут? — запитав він нас.— Попрощались — і шагом марш на позиції. Ворог ще сильний. Опір чинить шалений. Дорога кожна хвилина. Ще один штурм — і війні кінець. Жаль, що гинуть такі прекрасні люди, такі досвідчені воїни і командири. Починайте! — наказав він похоронній команді, і в нас за спиною ревнув «Прощання слов'янки» дивізійний оркестр, а ми йшли, слухали його й плакали.

...Що ж мені так сумно за ними? Ревний жаль крає мені душу, як тільки згадаю кого-небудь з них. Але згадуються вони найчастіше всі разом: сходяться з усіх усюд, з далеких місць і просторів, де вперше побачив їх, де жив чи воював поряд з ними і бачив їх востаннє, де кожен з них покинув мене на вічне розставання — вмер, загинув чи пропав у далечач життя й пам'яті. Здається мені, були вони добріші, щиріші, світліші духом і помислами. Може, це ностальгія? Може, загальнолюдська схильність ідеалізувати все, що було з нами в молодості, надто ж у дитинстві? Можливо, можливо...

Але коли вони сходяться й оступають мене в самотині при світлі дня чи в темряві ночі, коли мене огортає й пронизує їхнє неповторне духовне світло, краса їхня, душевна грація, не так показна, зовнішня, як прихована, внутрішня інтелігентність, я знаю, я певен, я глибоко переконаний: ні в кого з них навіть в уяві не зародилося б наміру плюндрувати рідну землю, губити великі ріки Дунай, Дніпро, Буг і навіть Чорне море. Не могли в їхній чистій уяві, в намірах і прагненнях зародитися такі злочинні проекти. Тим більш не уявляю їх учасниками здійснення чужих сумнівних намірів — їхня духовна суверенність, висока людська гідність повстала б проти цього варварства, заставила б

їх боротися до кінця, до загину! Але їх давно вже немає, носіїв інтелігентності вищили так само заповзято й «поголовно» або «до ноги», як найлютіших класових ворогів. Щоправда, дісталось добре й селянам від розкуркулювання, штучного голоду тридцять третього, суцільної колективізації, тому-то вигибають наші села і нічим їх поки що відродити не вдається. Але ще важче, ніж селянська істинно народна моральність і духовність, ще складніше і довше регенерується інтелігентність. І в цьому теж велика наша біда. Можливо, непоправна.

Отож їх давно немає, а ми є і будуть наші діти, внуки і правнуки. Заради тих, що були, і тих, хто лишиться після нас, ми маємо отямитися й подумати про себе, про все людство: «Камо грядеші? Камо грядеші?»

Розділ чотирнадцятий

1.

Ранком другого дня рибалки не збудили мене о пів на шосту торохкотінням своїх мотоциклів — ні про який вихід в море не могло бути й мови. Та якби вони й проїхали, за ревищем шторму звуки-пухкалки все одно б до мене не пробилися. Заснувши десь аж перед світом, я прокинувся від того ж таки розбійницького висвисту вітру, загрозливого хряпання підірваної шиферини, протяжного й ненажерливого шубовскання хвиль, що перетворилося на суцільний, потужний і нездоланний звук погрози і розпачу. Здається, море гнівалося і скаржилося на те, що береги стискають його та не випускають на простір: «Ті-і-с-с-но-о! Ті-і-іс-с-сно-о-о!» — водало воно, мішаючи, перекурмішкуючи шум води з посвистом та завиванням вітру, що забирався до найвищих нот відчаю і зухвалості. В тому содомі, в тій клекотливій гоморрі чулися тріск, зойки, щось там ніби ламалося чи мало зламатися, розпастися, зруйнуватися і загинути, і дивно було, як ще тримається й не розлітається в друзки мій легенький будиночок на белебні насипаного в давнину валу під батарею, ще й вознесений на метровий цоколь.

Зірвавшись із ліжка, я кинувся до вікна і отороців: над розбурханим, геть скаламученим морем, здібленим досі небаченими хвилями з білясто-брунатними шапками й султанами, летіли, закручуючись і звиваючись, покошпані й розірвані вітром хмари, синювато-чорні, з білим підбосом.

Летіли так швидко й навалльно, що за ними важко було вгледіти щось. Перекидаючись і змішуючись, вони перепліталися й перетворювалися одна в одну, і вітер ніс їх над здібленим рудувато-охровим від оббитих та обвалених хвилями глинистих берегових круч морем ніби на пожежу, куди вже й встигнути було неможливо. Триміліметрове скло шибок вібрувало й видзвонювало під розбійницькими наскоками потужного вітру, а засклена веранда скрипіла і вгиналася під його ударами — ось-ось рами не витримають безперервного тиску, хряснуть і розлетяться в друзки.

У розпачі й тривозі я схопив весло, що стояло в кутку, і підпер ним поздовжню раму веранди, що прогиналася найдужче і аж тріщала за кожним поривом вітру — та не вітру, а вітругана, шаленому натиску якого не було ні кінця, ні початку, і важко було зрозуміти, де береться така потужна й безперервна енергія. Де вона береться? З чого виникає і куди пропадає? Щоб погамувати її, здається, не вистачить і всеземних просторів. Весло виявилось саме таким, як треба: ширшим кінцем я підпер раму веранди посередині, а тоншим, за який беруться й гребуть, вперся в одвірок трохи вище і, натиснувши вниз, розклав так, що рама перестала вгинатися й вібрувати. Потім глянув на косу і мало не скрикнув: коси не було! Через неї перекочувалися брудні глинисті хвилі, поховавши під собою, а може, й розмивши піщаний насип встеленої бетонними плитами дороги, затопивши зарості сріблястого лоху, осоку й очерети понад лиманом, пляжі, грибки й роздягалки, тільки будинки стояли по самі вікна у воді, і хвилі билися об їхні стіни, немов об борти кораблів. Ревло, висвистувало, шубовскало і завивало на всю видиму широчінь і глибочінь світу, і відчуття нездоланної й невідворотної самотності й незахищеності огорнуло мене, і все, що було зі мною на моєму віку, всі ті, кого я любив, хто був мені найближчим та найдорожчим, віддалилися й почужішали, мовби забули мене навіки й покинули напризволяще на цих збурених штормових берегах, вже наполовину затоплених оскаженим, осатанілим морем, що ніби взялося все поглинути і зруйнувати, втопити й загарбати, мов Атлантиду.

«Якщо море прийде й сюди, на узвишся насипаної хто-зна й коли батареї, то найперше воно залле гараж і машину», — подумалося мені з жахом. Але море аж сюди прийти не могло, бо коса, яку воно накрило, через яку перекотилося, починалася від маяка, під крутосхилом, не менш, як на десять-дванадцять метрів нижче. Якось я наче й не

помічав досі цього рятівного перепаду висот, а тепер оцінив його по-справжньому, як і вибір передбачливого Обранця, що так ні разу й не навідався сюди до нас на дачу, хоч минуло вже два роки відтоді, як її збудовано. Скромність і делікатність Обранця була мені тепер докором власного сумління: я його так ні разу й не запросив, хоч зустрічалися часто і подовгу бесідували. Та найбільш доводилося воювати проти будівництва осоружного гідровузла, а виходило, що ми дружно воюємо з Лавандовим, котрий в цьому ділі нічого не вирішував і не міг вирішити, був просто-напросто викопавцем чужих проектів і наказів, а також державних постанов. Усі ми такі — тільки думаємо, що керуємося власними намірами й сумлінням, а насправді все наше життя регламентується чужими задумами й планами, і за прикладами ходити далеко не треба. І це мені відкрилося саме зараз з убивчою простотою й прозорістю під завивання вітру і моторошний клекіт розбурханого штормом моря, коли під натиском розбурханої стихії всі амбіції облетіли, оголивши перед її нездоланністю всю малість та неспроможність твою власну і незахищеність та безпорадність всього людства. Бо що воно може вдіяти з усіма своїми винаходами й відкриттями проти оцього вітру? Хоча б проти нього? Анічогісінько! Як і тисячі років тому...

Од воріт долинув сигнал машини, і я побачив, як з відчинених, але притиснутих вітром дверцят таксі намагається вислизнути моя старша сестра, тримаючи в обох руках кирзові чорні сумки. Вітер збивав її з ніг, вдавлював дверцятами назад, у машину, і вона ніяк не могла подолати цей натиск. Коли ж вона вислизнула з дверцят, вони під напором вітру гахнули й зачинилися, таксист одразу ж рвонув з місця, а Нюся, припадаючи мало не до землі, силкувалася добратися хоч до хвіртки, всім тілом, грудьми й важкими сумками в обох руках навалювалася на тугі струмені вітру, а він гнув її, відпихав, відтручував, рвав і шматував на ній одяг і, мені видно було з веранди, навіть спотворював їй обличчя. Я кинувся їй назустріч, і, як тільки відчинив двері, їх вирвало у мене з рук, хряпнуло об стіну, аж шибки забряжчали, а дух мені забило тугим, густим, ніби аж драглистим, вітром.

— Не виходь, Шурочко! Не виходь! — гукнула моя сердечна, моя ніжна й ласкава сестра, що колись доглядала мене, малого, та так на все життя й лишилася для мене пяпею, а я їй ніби малим хлопчиком, так вона мене жаліла, так бідкалася за мною, наче ще дужче за нашу маму.

Пожбурений вітром, я палетів на неї й обняв однією рукою, а другою мав хапатися за арматуру металевої арки над в'їздом у гараж, щоб не впасти туди та встояти під напором неблаганного, відчутного на дотик, як щось цілком матеріальне, рвучкого й неподатливого вітру.

Припадаючи до самої землі, впираючись у неї руками й підтримуючи одне одного, крок за кроком повзли ми до веранди, а вітер здував нас, ніби якихось мурах, рвав на нас одяг, сліпив очі, розплющував носи, набивався у вуха і ніздрі. Ми продиралися крізь тугі й рвучкі його нетрі, невидимі, але потужні, як ото ломляться через суцільні зарості осоки, очерету або чагарника, тільки зарості нерухомі, стоять собі — і все, перешкоджають вам, так би мовити, пасивно. А штормовий вітер майже ураганної сили налітає на вас люто й завзято, намагається одірвати від землі і запести в немислимі й неміряні далі, в які й сам летить навмання, не знаючи куди, не відаючи, де зупинка.

Добравшись під захист будиночка, ми мало не попадали; позбувшись раптово й несподівано наскоків вітру: тут він крутився й бешкетував, немов зраділий пес навколо господаря, за яким скучив і якого давно не бачив, налітає то з одного, то з іншого боку, а навколо все гоготіло, висвистувало, ревли хвилі на морі й на лимані, перекочувалися довжелезними валами від обр'ю до обр'ю, і вітер у своїй навіженості зривав із них не лише шапки білої піни, а й водяні гриви, розпорошував їх у повітрі, від чого над темними здібленими водами висів моторошний і рухливий туман...

— Хіба ж можна жити на такому белебні? — спитала Нюся, з мученицьким виразом на обличчі, заходячи у веранду й зачиняючи двері. — Та нехай вона пропаде пропадом, отака дача! Їздити сюди за шістсот кілометрів, щоб потрапити в отакий катаклізм? — Вона скинула товсту вовняну хустку, стрельнула нею в напрямі дверей, склала й кинула на ослін, скинула й пальто, засукала рукава й заходилася розкладати на тому ж таки ослоні припаси з обох кирзових сумок.

Її поношений одяг, стоптані черевики невизначеного кольору, сива закучмана коротка стрижка — все свідчило про те, як нелегко, як бідно живеться моїй милій сестрі, що весь вік невтомно працювала, на її куцу фельдшерську пенсію. Весь час підсмикуючи сукню на лівім плечі, вона намагалася утаїти від мене наслідки страшної операції, перенесеної нещодавно, але я знав, що їй вирізали ліву

грудь і залози під лівою пахвою «кардинально», як підкреслювали хірурги в телефонній розмові зі мною. І великий жаль та пекучий сором огорнули мене: адже весь вік вона дбала про всіх нас, найперше про батьків, доглядала змалку мене і вчила в десятирічці, а я так рідко провідую її, так мало приділяю уваги. Відчуття власної провини заглушило радість несподіваної зустрічі, цього несподіваного приїзду, отруїло мене безвіллям, непевністю, пригнітило каюттям, яке неспромога було висловити.

— Хоч би була щось купила собі за той гонорар, що переслали з місцевої редакції, — з гіркотою сказав я. — І так нас все життя переслідували злидні. Хоч тепер вже треба вибиратися з них.

— А тебе шокує мій одяг? — майже весело запитала Нюся і всміхнулася. — Та хіба ж на дачу наряджаються? Я тут збираюся рибу половити, в саду й на городі поратимусь. Та й те ще скажи: мені ж уже скоро сімдесят. Про які наряди може йти мова у такому віці? Весь твій гонорар на дочку витратила — вона ж молода, саме на порі стала. А я й так обійдуся. І така буду гарна, — бадьоро, як завжди, сказала вона, і на її чорнобривому смаглявому обличчі грала життєрадісна усмішка, що тепер вже не радувала, а бентежила мене. — Скільки там того життя залишилося? — допитувалась вона. — То чи варто отруювати його тугою за тим, чого немає й не буде ніколи? — Вона підійшла й погладила мене по щоці, як маленького. — Ти не бійся, я тебе не зганьблю ні виглядом своїм, ні одягом. Помію голову, накручуся, одягну свіжу сукню, що привезла із собою. Ну, а Галині ж черевики якісь лишилися? От і надіну, як гості до тебе прийдуть. Ти за мене не хвилюйся, я — кругом шістнадцять, як любив говорити паш батько.

Краще б ти помовчала, моя сестро, бо ще більший тягар поклала мені на серце бадьорими своїми розмовами. Не бадьорість чулася мені у твоїх словах, у тоні твого голосу й у виразі обличчя. Не бадьорість, а приреченість, нелегке і майже трагічне розуміння, що нічого цьому світові не доведеш і нічого в ньому не виправиш: бідні стають в ньому ще біднішими, а багаті — багатшими, і навіть революції тільки на якийсь невизначений час можуть поміняти їх місцями, а не суттю.

— Я ось тобі пиріжків з потрібочкою напекла, — щебетала й далі моя невгамовна сестричка. — Вчиняних, просто з духовки. Мабуть, ще й досі теплі. Саме такі, як ти любиш. Ходімо поснідаємо, доки він, оцей шторм'яга, не здув

нас з будиночком у море, — кивнула вона за вікно, мов на живу істоту. — Десять років після ревакувації із Саратовської області прожила в Скадовську над самим морем, а отакого страшного шторму ні разу не бачила й не чула. «Сумно й страшно», — як казали наші мама. — За цими розмовами вона викладала все зі своїх сумок і розставляла на столі посеред кімнати, за яким ми рідко обідали самі. — А ось і кавунчика квашеного привезла тобі — знаю, що любиш. Саме до пиріжків з потрібочкою. Їж, Шурочко, наїдайся, бо вже, мабуть, охляв тут па косі без Галі.

— До такої закуски не гріх і вишити, — сказав я, вносячи графин з темним як піч каберне, чи це найкращим із сухих вин — густим, терпкуватим, духовитим і пахучим, мов саме життя.

— Не пий, Шурочко, не пий! — благала Нюся, вронивши руки на коліна, і страдницький та благальний вираз знівечив її і без того змарніле обличчя. — Та ще й зрапку! Нащо воно тобі?

— Ти мала б, сестро, рацію, якби я пив горілку. Я ж збираюся випити з тобою доброго вина, а вино, кажуть, від бога...

— Не те що пити, навіть слухати не хочу! — гнівно відмахнулася Нюся. — І тебе прошу... Ти навіть не уявляєш, яке шкідливе молоде вино! Особливо для серця.

— Ну, по-перше, це вино не молоде, а витримане. Не менше трьох років. А по-друге, просто рідкісне — його з радгоспу «Лиманський» возять аж у Зоряне містечко для космонавтів.

— Так то ж космонавти! Що тобі до них рівнятися — здорові як світ, молоді. До того ж у них фізичні переважання на тренуваннях і космічні опромінення під час польотів. Їм треба виводити стронцій із крові, знімати нервові перенапруги. Це все люди відбірні, молоді, а ти, мій братику, вже підтоптаний. Та ще й після такого важкого поранення, загального сепсису, дев'яти операцій під загальним наркозом. Берегтися треба, а не мочемордієм займатися, як жартував Шевченко.

— Берегтися від чого й для чого? Від такого доброго вина берегтися можуть одні дурні. А для чого берегтися? Щоб дожити до глибокої старості й нудити світом та отруювати життя іншим?

— Ну, до старості тобі ще далеко...

— Сама ж сказала, що я вже підтоптаний.

— Аякже, Шурочко, тобі ж уже шістдесят! Проти космонавтів ти й справді старий уже, і вони ніколи й нізащо

не прийняли б тебе до свого загону. Порівняно з ними ти й справді підтоптаний.

— Все одно, порівнюй не порівнюй, а чути таке від сестри, ти знаєш, не зовсім приємно. І неприємно, й несподівано, й гірко, але що поробиш? Настав такий час, а він для всіх, мабуть, здається несподіваним і осоружним: «Старість — не радість», — сказано давно і не нами. Але що ж тут поробиш? Давай, сестро, вип'ємо за нашу зустріч, за те, щоб ми частіше зустрічалися, родичалися, не цуралися...

Фужери були кришталеві, прозорі й тонкі, і вино в них просвічувалося рубіновим сяєвом на білому тлі. Було воно таке густе, що, здається, бугрилось в фужерах. А вітер біснувався так само, стрясаючи будиночок, гнучи до землі верби й очерети на невеличкому острові посеред лиману, і дивно було, що тут тихо, що він не вривається сюди через тонкі й прозорі шибки й не видуває вино з фужерів, немовірно втримуваний всього лиш тонким склом.

— Ну, будь здорова, Нюсічко, — стукнув я своїм фужером об її фужер, ховаючи очі, бо крізь них мала вихлюпнутись вся моя ніжність до неї, любов і провина, жалість і співчуття, про які не те що сказати, навіть натякнути не можна, щоб не розплакатися.

— Будь здоровий і ти, — глянула вона на мене такими рідними й відданими очима, що мені стало не по собі. Я ж так хочу, щоб ти жив довго і щасливо. — Верхня губа її, трохи зморщена й вкрита легким темнуватим пушком, як у баби нашої Гапки, затремтіла.

— Ну, ну, ну, — посварився я на неї. — Ніяких сліз, жодних плачів! Хіба ми зустрілись для того, щоб плакати, а не радуватися? За твоє здоров'я, Нюсічко. — Я нагнувся й поцілував її в щоку, холодну як лід, далеку й чужу. Таку чужу, що я аж здивувався.

«Отак забувають своїх сестер!» — з гіркотою й докором самому собі подумав я і випив фужер одним духом, гамуючи ще нічну, задавнену спрагу. Нюся тільки надпила із свого фужера й поставила його на стіл, скривившись, і заперечливо хитнула головою, і все-таки заплакала чи тільки сплакнула, підсунула мені тарілку з пирогами, ще й подала:

— На, їж. Слава богу, ще теплі. — Вона зітхнула і всміхнулася, і я раптом відчув себе малим і щасливим, як тоді, коли ми жили в тридцять третьому без батьків і вона щодня припасала для мене бурячок чи картоплину, а то й шматочок хліба із свого шкільного «гарячого сніданку». Хіба ж таке можна забути?! А от забувається...

Шторм гоготав, висвистував вітер, ревла море й шубовскали хвилі в лимані, і нам доводилося нагинатися одне до одного, щоб чути слова через стіл. Хмари летіли над морем, над лиманом, над маяком, над самим дахом довго маячного будинку, вони перекидалися й перемішувалися, здається, перед самими нашими вікнами, і враження було таке, наче ми летимо в літаку і ніяк не можемо подолати їх та пробитися до сонця. Все гоготіло, гуло, здригалося й рвалося вітром, і дивна неприкаяність і петривалість життя на землі відкривалася нам в ці хвилини на всю глибину невідворотності й неоправності.

— Слухай,— сказала раптом моя сестра,— а на чорта вона тобі здалася, оця дача? Їздити сюди далеко. Київ ти не маєш права кидати отак надовго. Галі тут не можна бути. І я певна, вона сюди більш не приїде. Так вона й сказала мені по телефону: «Більш не поїду туди вмирати!» А Миколаїв аж реве: йдуть справжні процеси над власниками дач, особливо над тими, що займають високі пости — знімають з роботи, виключають з партії. Самого мера виключили. «Здавай дачу,— наказали йому,— або геть з роботи і з партії полетиш!» Ти його знаєш, він з Галею вчився заочно у вечірній школі чи в педінституті. «Мені до пенсії вже недалеко,— відповів він на бюро обкому,— а я туберкульозний, без дачі пропаду. Виключайте з партії й знімайте з роботи, а дачу я не здам». На тому й порішили. Зараз у нас новий голова міськвиконкому. А що буде з колишнім, невідомо.

— Так чого ж Миколаїв реве, як ти кажеш? За Вапю Канаєва заступається? Він — хлопець порядний, простий, чесний і скромний.

— Та хто там за нього заступиться?! Кожного власника дачі у нас в ложці води втоплять! А Миколаїв аж реве про тебе: «Збудував, мовляв, під Очаковом триповерхову дачу! Сказано, письменник. Йому можна, а нам зась!» Я й справді думала, що тут хороми, якась вілла чи фазенда, а воно й плюнути ні на що. Якщо не шпаківня, то якась собача будка. І за це треба, щоб твоє ім'я, твою репутацію тріпали обивателі? Та здай ти її к бісу, риж поли і тікай звідси! Бо й до тебе доберуться, раз уже почалися такі розмови...

— Тут не лише розмови, Нюсічко,— сказав я.— Вже давно задіяно й анонімки, і прями доноси, і навіть усні погрози довелося вислухати і мені, й Галі. А які тут вигуки лунають з проїжджих машин! Ти б не повірила своїм вухам... Я ще тримаюсь. Збираюся вікна помінати, бо те-

чуть, мабуть, через невдалу конструкцію, а може, через отакі ураганні вітри. Та й відремонтувати дещо, а дещо й освіжити...

— Та хто ж це на зиму робить? Вже навесні й освіжиш, і підремонтуєш, як усі роблять на дачах і на базах відпочинку.

— Е-е-е, сестро! За зиму й підлоги згниють, якщо крізь вікна вода протікатиме всередину. А цього допустити ніяк не можна. Краще вже було й не будуватися. Але місце ж, місце яке! Ти тільки поглянь.

— Та хай буде хоч і найкраще,— твердо й непримиренно сказала Нюся.— При чому тут місце, як поговорі іде? Коли це про нас люди з осудом говорили? І що б сказав батько, якби був живий і почув ці докори? Ти можеш уявити? Він же був проти всяких привілеїв. Найбільший і нескхитний поборник рівності й справедливості. Таким і вмирав. Усе відсилав тебе на роботу від свого смертного одра, бо боявся, що ти перебував біля нього, використовуючи службове становище. Тобі, може, й не сказав прямо, а мені говорив. І не раз. Уже перед самою смертю. Ото згадай батька та послухай Галю: здай ти її к свиням, оцю дачу, щоб твоє ім'я не тріпали. Подумай тільки: аж до мене доходять розмови! Та й не тільки розмови, а справжні докори. Знаєш, як неприємно це вислуховувати? Ото здавай сам, доки не запропонували чи не почали вимагати. Та будеш собі жити спокійно в своєму прекрасному Києві. Ти мріяв про нього, а тепер покидаєш на цілу весну, літо й осінь. Що, він тобі вже набрид? Ідеш сюди, на цей белебень, на оці вітри й шторми, на людський поговорі, на заздрісні погляди й розмови!

— Розмови розмовами, а є рішення райвиконкому, затверджене облвиконкомом і погоджене з бюро обкому партії...

— І всі ці державні клопоти ведуться навколо оцього будиночка, що не вартий навіть доброго слова? І таким людям ти морочив голову?

— Ну, що ти! Вони самі запропонували.

— Усі члени бюро обкому партії?

— Ну, чому ж і навіщо всі? Запитав мене якось Володимир Олександрович, чи маю дачу під Києвом, а дізнавшись, що не маю, запропонував збудувати тут, на батьківщині, біля моря, щоб були умови й для роботи, і для відпочинку.

— Та пощез би він, отакій відпочинок!— з серцем сказала Нюся.

— Не кажи, сестро. Відпочинок тут прекрасний. Не щодня ж тут отакі шторми біснуються. А море, лиман поряд. І дітям та внукам не треба кудись їздити та путівки діставати. Та й ми ж тут оздоровляємося, працюючи в саду й на винограднику та купаючись при першій-ліпшій по-требі. А риба яка тут! А спокій! Мені теж інколи прикро буває через задрісні погляди, розмови й натяки, але ж... Серцем до цього місця приріс. Та й перший, збудований на чесно зароблені гроші будиночок, багато в чому й власноручно опоряджений, дуже дорогий для мене. Кожне ж деревце, кожний кущ винограду посаджено, доглянуто й вирощено нашими з Галею трудами й стараннями, і ми гордимось цим! Не так просто з усім цим розлучитися через якісь там навіть чи поговори, анонімки чи безвідставні задрісні лінивців, нероб і злопихателів. Ми у все це душі свої вклали і майже п'ять років життя. А ти кажеш: здай. З якого дива й добра? Закон я не порушував, кошти свої вклав, причому державі платив, а не якимсь шабашникам-пройдисвітам. Так що побудувався я по праву і по закону, а розмови розмовами й залишаються. На кожний роток не накинеш платок. Ти мене, Нюсічко, не підбивай на капітуляцію перед задрісниками й анонімниками, а підтримуй.

— Чим? — здивувалась сестра.

— От хоч би й тим, що приїхала, спасибі тобі. Що поживеш зі мною тут та придивишся. Отоді й побачиш, що воно й до чого. А здавати збудоване з такими трудами й клопцями, викохане й вирощене власними руками кожне деревце, кожен кущик винограду, кожну троянду, жоржину та хризантему на оцьому белебні, здати кому, чому і навіщо? Ти гадавеш, усе це так просто? Чому ми комусь маємо віддати зароблене, збудоване й вирощене власними руками? І кому? Якомусь чортові нетрудженому? Щоб на готове сюди прийшов і користувався нашим надбанням, плодами нашої праці? Чому? По якому праву й закону? Хіба ми, весь вік пропрацювавши, не маємо права самі скористатися тим, що заробили й зробили на своїй землі? До того ж я воював, пролив свою кров, мучився й страждав від ран. Невже я не заслужив оцієї дачі, збудованої за власні кошти? Невже не маю права пожити й попрацювати над рідним теплим морем? Багато прикрих питань виникає, сестро моя, коли хтось зазіхає на мої права, так само, як і на права кожної чесної людини. Так що не поспішай приєднуватися до моїх хулителів і утримайся від своїх, прямо скажу, дискримінаційних закликів.

— Бог з тобою, брате! — вигукнула Нюся і зірвалася із стільця, ніби її щось підкинуло. — Я ж хочу тобі добра! Я ж люблю й горджуся тобою, і мені боляче слухати будь-які осудливі слова на твою адресу.

— Ну, особливих підстав для гордощів у нас, Нюсю, немає, а щодо розмов, то бог з ними, з тими розмовами. Поки хтось на виду, про того й говорять. Я тут і справді виставився як на показ. Але розмови тут вже відпускають. Дасть бог, відхвнуть і в Миколаєві. Прости мені за різкість і послухай мене цього разу: давай поживемо й побачимо, що буде далі. Знаю напевне одно — з кожним роком тут буде краще, коли ми з Галеєю докладатимемо рук до всього. Інакше все загине.

2.

Він з'явився першого ж дня після шторму з самого ранку, різко й настирливо постукав у двері веранди, як звук, мабуть, стукати при арештах. Стривоженій Нюсі, що вискочила на його грізний стукіт, поставив голосом карателя й обвинувача невідпорне й невблаганце запитання, в якому вже чувся неспростовний вирок:

— Ану, де цей новоявлений поміщик! — І грізно глянув на Нюсю.

— Тут ніякого поміщика не було й немає, — спокійно відповіла вона, а сама подумала: «От воно й почалося».

— Ти що, його служниця? Покоївка чи куховарка? — ставив він запитання тоном слідчого з особливих доручень, в'їдливо, пронизливо мружачись, і на його брунатному, з синіми прожилками, обличчі алкаша й гіпертоніка грала усмішка, нахабна й презирлива водпочас.

— Яке ви маєте право «тикати» й ображати мене і мого брата письменника! — крикнула йому у вибалупені очі Нюся. — Ви — хам! А з хамом я відмовляюся розмовляти! Геть з порога! — вона трахнула дверима.

Колишній берісвець, єжовець чи ще ягодовець вибалупився ще дужче і вжарив кулаком в одвірок веранди, аж загуло.

— Негайно відчини! — гримпув він. — Мені треба допитати хазяїна цієї дачі, хто б він не був!

— Він поїхав у райком до першого секретаря, — гукнула Нюся. — Там його й шукайте, — зверталася вона до білявої елегантної жінки, що підійшла й щось тихо сказала

роз'юшеному допитувачеві.— А ти,— вхопивши весло, прихилилась вона до самого обличчя самодура,— якщо стукнеш ще раз, то я так тебе стукну межі очі, що дорогу сюди забудеш. Іч, розтикався тут та розкричався!

— Я заступник завідуючого обласним управлінням юстиції,— потягся той за документами до кипені.

— З цього треба було й починати,— сказала йому Ньюся.— Але нам нема про що говорити: я тільки вчора приїхала до брата в гості. Шукайте його і розмовляйте з ним, бо я нічого не знаю і ні на які ваші запитання відповіді не зможу.— Вона зайшла з веранди в коридор і зачинила за собою двері.

— Поїхали до райкому,— запропонувала елегантна блондинка.— Тільки з ним можна вяснити все, що нас цікавить. З хазяїном дачі.

— Я йому покажу дачу! — багровів усе дужче беріівець, що й досі ще не зраджував своїм репресивним принципам.— Я його виведу на чисту воду! Подумасш, писатель! Замість шести соток, чверть гектара зайняв!

— Нічого ви йому не покажете. Будівництво велось за рішенням районної Ради, в якому обумовлено й площу забудови...

— Це ми ще побачимо,— огризнувся замзав, з натугою влазячи в зеленого «Москвича».— А зараз поїдемо в УСПР, піднімемо документи по виконанню будівельних робіт та їх оплаті. Давно йдуть сигнали, що багато матеріалів на будівництві дачі липилося неоплачено. Те ж саме стосується транспорту, ваптажно-розвантажувальних робіт. Ви ж з досвіду знаєте, як важко все врахувати на будівництві. Стут ми його й застукаємо! А як тільки попадеться хоч на дрібничці, то вже не вивернеться. У мене хватка міцна, можна сказати: мертва!

— Це нам відомо,— всміхнулася елегантна блондинка, вмощуючись на задньому сидінні й прикриваючи полами пальта свої породисті стегна і коліна, з яких не зводив хтивих і пожадливих поглядів молодий і вродливий водій.— Але він давно вже насторожений жалобами й анонімками і, думаю, підстав для жодних звинувачень не дасть. Самі розумієте: репутацію дорожити в розквіті творчих літ він навчився, та й розмінюватися на дрібничці він не стане, так широко друкуючись, видаючи книжку за книжкою майже щороку та одержуючи відповідні гоно-рари.

— Цікавлюся, Ганно Сергіївно, мотивами вашого від-рядження,— обернувся до неї, ще дужче синіючи брунат-

ним лицем, її шеф.— Приїхали сюди викривати самозабудовника чи захищати його?

— У цю поїздку я не набивалася — ви самі примусили мене їхати з вами, хоч я ще в Миколаєві доводила вам, що ніякий він не самозабудовник. Якщо порушення й були припущені, то не він в цьому винен, а місцеві органи влади. Скоріш за все, саме цю позицію я й буду захищати, хоч вам хотілося б зовсім іншого. Чи не так?

— З такою позицією залишатися б у своєму кабінеті.

— Можливо. Але я б хотіла звернути вашу увагу, Михайле Ісайовичу, на такий важливий момент, про який і ви, і я забули і який пригадався мені оце зараз: проект рішення облвиконкому про затвердження рішення Очаківського райвиконкому від Управління юстиції візували ви.

— А яке це має значення, хто візував? З формальної точки зору не було ніяких мотивів відхилити чи заперечити те рішення. З приймальної голови облвиконкому принесли проект, я його й завізував.

— Тоді мотивів не було, а зараз вони з'явилися? На якій підставі?

— На підставі нових обставин, тільки і всього.

— Це не обставини, Михаїле Ісайовичу, а тільки сигнали про можливу їхню перемену. До того ж сигнали безпідставні, бо виходять не з об'єктивної ситуації, а з суб'єктивних ін'єктив: комусь конче потрібно скомпрометувати письменника й вижити звідси...

— Кому саме?

— Ви, мабуть, знаєте. А я тільки здогадуюся після його виступу в пресі проти будівництва очаківського гідровузла і особливо проти перекриття Дніпро-Бузького лиману.

— Слава аллаху, хоч мене не зачислили в основні виживальщики. І на тому спасибі. Ви читали листи трудящих із Очакова: «Чому письменникові можна будуватися біля моря, а нам зась?»

— Хотіла б я звірити почерки на тих листах з почерком начальника будівництва очаківської греблі.

— Не такий він примітивний, щоб власноручно писати доноси. Для цього підставних осіб завжди можна знайти. Але я думаю, що люди писали з власної ініціативи.

— Тоді, значить, брехали: вони ж селяться і понад морем, і над лиманом ще від царя Гороха.

— Але ж селяться, щоб жити, а не відпочивати.

— Він теж поселився тут, щоб якнайпродуктивніше працювати, а не тільки відпочивати. Можливо, відпочиватимуть тут його діти й онуки, а він має намір саме тут

працювати, бо вся його творчість пов'язана з цим краєм, де він народився, та з людьми, серед яких виріс і формувався. А в існуючому законодавстві є відповідний пункт: для якнайповнішого розкриття й забезпечення розвитку творчих можливостей у порядку виключення надавати можливості й сприяти будівництву дач письменникам, художникам, композиторам. Ви ж знаєте цей пункт.

— Знаю, але погодитися з ним не можу.

— Працівники юстиції мають правильно тлумачити й забезпечувати чинність прийнятих законів, а не обговорювати їх правомірність чи заперечувати їх. Це ви теж знаєте незгріш за мене. Саме на цей закон, пам'ятаю, й посилалися землевпорядник та архітектор Очаківського райвиконкому, готуючи постанову про виділення ділянки під письменницьку дачу в ерозійній зоні та дозвіл на її будівництво. Таким чином, ніякого порушення закону тут немає.

— Не думав, що ви так відчайдушно захищатимете цього письменника-забудовника, залучаючи до цього всі можливі закони і навіть пункти законів. Якби знав про це, то залишив би вас у нашій конторі.

— Я ж ніколи не крилася з цим. Завжди висловлювала свою точку зору. Хіба ви не пам'ятаєте?

— Несхитність — не пайкраца з жіночих рис. Сподівався, ваша несхитність пом'якшиться.

— Саме ця риса — несхитність у відстоюванні законів — і є найголовнішою якістю справжнього юриста. Тільки й того, що вона, можливо, у нас не в пошані. Що ж, тим гірше для нас.

«Москвич» спустився крутогором на дно колишнього яру й зупинився біля штахетника, що огорожував присадкувату стару одноповерхову будівлю УСПР із гучними лозунгами по фасаді й невеличкою Дошкою пошани біля входу. Занедбане дворище, закіптюжена котельня, глибочезні колії, залишені тракторами й автомашинами під час дощів, — все це пригнічувало й наводило на гіркі роздуми: «Ну, чого ми так брутально й неохайно живемо? Немає внутрішньої культури? Бракує потягу до краси і влаштованості? Чи байдужість до всього роз'їла наші душі, непоправно й безжально? Чи щось існує глибинне в самому нашому житті, в соціальній нашій системі, що відчужує нас від місць нашої роботи, від самої праці, її процесу та її результатів? Чому ж від самої колективізації правління колгоспів, їхні стайні, амбари, господарські будівлі завжди мали такий занедбаний вигляд, що хотілося вити! Тільки остан-

пiм часом, та й то в найбагатших колгоспах, все змiнилося на краще. А в радгоспах, у отаких невеличких районних чи й промислових органiзацiях все залишилося, як було: жалюгідне, недоглянуте, убоге й брудне.

— От зараз ознайомимося з документацiєю, — сказав, вибираючись iз машини, Михайло Iсайович, — i нам все стане ясно, як у дзеркалi.

3.

Нiколи не дивуйтеся, зустрiвши i в найгиблiших та найзanedбанiших мiсцях нашої України дiвчину чи жiнку найпишнiшої, найвишуканiшої постави i вроди. Не дивуйтеся, а возрадуйтеся: генофонд нашого народу, нашої стiйкої, многотерпеливої i страдницької нацiї не вичерпався i не вичерпається, дасть бог, нiколи, якщо вже вiн вистояв i за розкозачування петровської та катерининської епох, i за посполитих рушень, коли палями та шибеницями обставлялися всi шляхи i степи нашої нещасної Батькiвщини, нi за денiкiнщини та красного терору громадянської вiйни. Навiть голод 1921-го тифозного року та 1933-го сталiнсько-кагановичського геноциду не вбив остаточного нашого спадкоємства, як не вбив його i гiтлерiвсько-фашистський моторсний геноцид та перелопачування народу ГУЛАГом. Радуйтеся й тiштеся з того, що на вас гляне i в занехаяному селi та богом забутому хуторi, i в брудному передмiстi чи районному мiстечку сама карока Україна в образi молодої дiвчини чи зрiлої жiнки навдивовиж чистої краси i розкошi, i ви побачите бiле личенько i «бiлi рученьки», «темнi як нiч» очi, високi та пишнi груди i тонку талiю над могутнiми життєдайними стегнами, струнки та довгi ноги i грацiйну, як у пави, ходу, — все це засвiдчило б красу та вроду нашої нацiї перед усiм свiтом, якби вiн мiг дивитися й бачити її. Але де вже йому, метушливому свiтовi, добратися до нашої глушини та добачити нашу красу i вроду! Тож дивiмося самi, та тiшмося, та милуймося, та переконаймося в тому, що «наша пiсня, наша слава не вмере, не загине». Не вмерла й не загинула, незважаючи нi на яку паругу, нi на якi тортури та геноциди. Радуймося й возвеличуймо невмирущу красу нашу й тiшмося надiєю, що вона квітнетьме й розвиватиметься далi ще успiшнiше.

Такi думки охоплювали мене в багатьох найглухiших мiсцях України, по якiй довелося попоїздити, слава богу, немало. П'ять рокiв такi думки й вiдчуття осявали мене

щоразу, коли я приїздив у будівельно-ремонтну організацію очаківського райвиконкому і зустрічав там інженера-планувальника Ларису Федотівну — красуню величаву й неприступну, горду й привітну та уважну водночас, смагляву й пишну, з високими тугими грудьми та вишуканою зачіскою, викладеною з довжелезних товстих кіс, з очима темними й глибокими, мов степовий колодязь. Я дивився на неї з захопленням і подивом: чому вона тут, а не в Парижі, Києві чи хоча б у Полтаві? Як вона вміщається із своєю пишною вродою в старезному, напівзабутому невеличкому Очакові?

Але не менше дивуєшся і тоді, коли на вулицях, а тим більш на пляжах Очакова подибуєш ще краших, ще молодших і пишніших красунь, що не тільки тебе не помічають, а навіть не знають ніби й не відають про свою власну вроду і дозволяють збиткуватися над собою п'яним та грубим хамам, які несповідимими господніми путями стають їхніми чоловіками чи коханцями не знати за які якості й заслуги. Оце ось вражає й обурює найбільше, і нема можливості не лише захистити їхній душевний суверенітет, їхню незайману й беззахисну красу та вроду, а навіть відкрити очі на їхню недосяжну вартість, неповторність, окрасу всього світу й життя. А самі вони ніби й не здогадуються про власні раритети. І, не здогадуючись, дозволяють принижувати себе хамством, оскверняти недосяжну красу свою душевною та побутовою убогістю, навіть рукоприкладством і родинним розбоем, фізичним та моральним терором на кожен божий день, і терплять, і миряться з цим то через дітей, то остерігаючись людського поговору, то з внутрішньої порядності зберігаючи сім'ю навіть ціною власних страждань.

Лариса Федотівна, судячи з усього, в родинному житті була щаслива: мала гарного чоловіка — високого, стрункого блондина з синіми, як море, очима, з м'якими й добрими рисами обличчя. Він, як і багато хто з очаківців, «ходив у загранку», плавав нашими туристськими лайнерами на посаді старшого механіка в Індію, Сінгапур, в Австралію та на Гавайї, відвідував США і Японію, здійснював круїзи навколо Європи, привозив своїй Ларисі дорогі прикраси та вишукане вбрання. Тому вона виділялася навіть серед очаківських модниць елегантністю та вродою, добірністю суконь, вигадливістю зачіски, найновішими зразками взуття. Здавалося, оце і є її справжнє і найголовніше покликання — демонструвати свою вроду та наймодніші моделі одягу, а все інше, в тому числі й

робота, інженерна професія, домашні та господарські турботи, щось несуттєве, другорядне, якась прикра й буденна необхідність, що розмиває її особистісну сутність, суверенність законодавельки мод.

Особливо вражала її вишуканість, елегантність і врода тут, серед невлаштованості, бруду, примітивних помешкань і меблів будівельної контори. Так вражала несумісністю, різкою контрастністю, кричущою невідповідністю, що з несподіваних висот захопленості ваш дух різко падав у нетрі жалю й скорботи: боже, яка обдарованість, яка рідкісна особистість гине й розчиняється в канцелярській бідності й убозстві!

Я не знаю, можу лиш здогадуватися, яке враження справила на колишнього беріївця Лариса Федотівна, але що вона вразила навіть його зачерствілу душу несподіваністю своєї вишуканості, елегантності і вроди, не сумніваюся: в першу мить від її краси хочеться затулити очі, мов від спалаху електрозварки. Заплющитися, щоб зібратися з духом, погамувати внутрішній зойк захоплення і вгледітися в неї не лише очима, а всім своїм еством, бо все в тобі стрепенеться при вигляді такої божественної краси, сколихнеться й те, що досі дрімало в душі і про що ти навіть сам не здогадувався. В ту ж мить в найпотемніших глибинах твого ества спалахне невідкладне бажання стати кращим, ніж ти є, достойнішим, ніж був досі, зробити щось видатне і прекрасне, щоб дорівнятися до неї чи хоч завоювати право стояти поряд, відчуваючи хоч якусь спільність з нею — ну хоч би й приналежність до однієї нації, до одного з нею народу. О прекрасні жєнщини, близькі, чужі і далекі! Скільки у вас благородства, приваб і захоплень! Як ви щедро обдаровуєте нас, облагороджуєте наші душі й запалюєте в нас найвищі почуття і прагнення, аж до подвигів і самозречень включно.

Лариса Федотівна, я це помічав, носила свою вроду з якоюсь напругою, що нагадувала напругу мислі державного діяча перед великою аудиторією, вартового біля мавзолею або сапера в ту мить, коли він збирається зірвати стратегічний міст супротивника. Незважаючи на усмішку, з якою вона неодмінно відповість на ваше вітання, в прекрасних, трохи зажурених її очах, у гордовитому погляді, у високо зведеній голові чи й у схиленому над кресленням обличчі застигне як данність, як визначальна риса характеру, холодна відчуженість і недосяжність, що, здається, судилися їй від народження. Буде вона й уважною, і привітною, витриманою й коректною, але відчуженість і

педосаженість витатиме над усім, володарюватиме над вами, так що й спробувати незмога подолати чи хоча б скоротити їх. В цьому відчувалося її велике нещастя, а може, й приреченість.

— Документи на що? — своїм бархатистим контральто перепитала Лариса Федотівна сановитих відвідувачів, яким нітрохи не дивувалася. Вона взагалі не дивувалася нічому й нікому, бо звикла в УСНР до всього.

— Поки що документи на будівельні матеріали для дачі письменника.

— Будь ласка: цегла, шифер, цемент, бут, плити перекриття, дверні й віконні перемички, шпінгалети, вітрові крючки, завіси, дверні й віконні ручки, шурупи, цвяхи шиферні, — клала вона перед елегантною блондинкою папку за папкою, доки Михайло Ісайович безцеремонно палив сигарету й ще безцеремонніше наставляв на неї свої вибалуплені очі.

— Навіть шурупи і вітрові крючки? — перепитав він.

— Авжеж, — пезворушило підтвердила Лариса Федотівна, стоячи біля шафи, з якої виймала й подавала прошпуровані швидкозшивачі. — У нас ще не було такого акуратного платіжника. Жоден матеріал не приймав без документів і негайно оплачував. Як правило, оплачував заздалегідь, перед тим, як завозити.

— А ліс? — запитала блондинка, перегорнувши швидкозшивачі. — Ліс на дах, на перекриття, на підлоги?

— Ось лаги, — ханала Лариса Федотівна з шафи й клала перед блондинкою нові течки, — дошки для підлоги: сороківка, стругана в фальць, плінтуси, а ось коробки для вікон і дверей, рами вікон і полотнища дверей, рами веранди. Ось ліс для покрівлі: крокви, лати, вітрові дошки, протівітрові розтяжки. Здається, все.

— А ворота й огорожа? — запитав Михайло Ісайович, підійшовши до Лариси Федотівни впритул і заглянувши в останній скорозшивач.

— Ворота й огорожу виготовляли в комунгоспі. Звідти ж возили і стелили асфальт. — Вона змахнула рукою, відганяючи сигаретний дим, посторонилася від курця, не зробивши, проте, йому зауваження, бо при ній безцеремонно палили тут і відвідувачі, й працівники контори, і навіть робітники, навідуючись по ділу й без діла, і вона звикла до всього. — Забудовник розраховувався за все це з комунгоспом...

— Готівкою? — насторожено й швидко спитав Михайло Ісайович.

— Мушу розчарувати вас,— спокійно сказала Лариса Федотівна.— Виставлені комунгоспом рахунки письменник оплачував через ощадкасу, де заздалегідь відкрив рахунок. Ще до початку будівництва.

— Платіжні документи в нього?

— Так. Я йому навіть скорозшивач для їхнього зберігання виділила. Можете записати: сорок копійок. Єдине, що він не оплатив.

— Міг би й сам купити в «Канцтоварах»,— буркнув Михайло Ісайович.

— Звичайно, міг би, якби в нас були канцтовари,— погодилася Лариса Федотівна смиренно.— На жаль, канцтовари у нас не продаються, то я зробила йому послугу, щоб він зберіг кожен документ на випадок приїзду отаких ревізорів, як ви.

Михайло Ісайович, здається, останньої фрази не розчув чи тільки вдав, що не чує. Він тицьнув коротким і товстим пальцем в купу скорозшивачів, що лежали тепер перед блондинкою, і сказав їй:

— Підрахуйте все до копійки за платіжними документами. До речі, нам не пред'явили специфікацію проведених робіт...

— Зараз пред'явимо,— відгукнулася Лариса Федотівна, нагнула тонкий свій стан, випнувши могутні стегна й тугі ідеально-сферичні сідниці, обіпнуті тісною, аж рипучою, вовняною сукнею звабливого гранатового кольору.— Ось вам специфікація земляних, мулярських, теслярських, покрівельних, бляхарських і опоряджувальних робіт,— випроставшись, вона помітила, що очі в юриста аж побіліли й вибалушилися ще дужче, й сприкріла від того, як завжди, коли ловила на собі хтиві нахабні погляди, легеньким рухом осмикнула сукню з талії, бо та ніяк не хотіла та й не могла звільна нап'ястися на її розкішні клуби і стегна, і похвасталась, ніби пригрозила: — У мене вся документація завжди в ідеальному порядку. Може, ще щось забули?

— Похвально, похвально,— пробурмотів, ніби заскочений зненацька на чомусь непристойному, Михайло Ісайович.— Дякуємо. Здається, все. Так, кажете, до забудовника, а тепер володаря дачі не маєте ніяких претензій?

— Жодних,— рішуче відрубала Лариса Федотівна, невзворушна й неприступна, як завжди.

— Ну, може щось забув оплатити вам через субпідрядчика? Не зміг, бо не було на той момент грошей? Не пригадуєте такого випадку?

— Не пригадую й пригадати не можу, бо жодного такого випадку не було та й не могло бути — такий він пунктуальний, оцеї наш замовник.

— Ну-ну,— дотягував недопалок сигарети юрист, шукаючи очима попільницю, а не знайшовши, розчинив двері й жбурнув його за поріг.— Мені б оце з начальником УСПР побесідувати.

— Іван Ісакович зараз, після шторму, парозхват: в котельній труба завалилася, в рибальському колгоспі дах зірвало й пожбурило в море, позривало багато дахів на будинках індивідуального сектора, а ми на весь Очаків одні, і все ремонтувати й відбудовувати нам. Я вже не кажу про бази відпочинку на Табірній косі...

— Бази відпочинку — це ваш клопіт?

— А чий же? Там і наші будиночки є. Що ж до письменницької дачі, то Іван Ісакович тоді, як вона будувалася, працював у райкомі, відав партійно-організаційним відділом, так що до цієї справи він не має ніякого відношення і навряд чи стане вам у пригоді.

— А колишній начальник УСПР?

— Розвівся з жінкою і виїхав за межі області.

— Що ж, так і буде,— розвів безпорадно й приречено руками юрист, не зводячи погляду з високих грудей Лариси Федотівни, немовби зіниці його притягувались до них нездоланим магнітом.— Ви, Ганно Сергіївно, випишіть номери платіжних документів, підрахуйте всю суму платежів, а окремо — суму виставлених нарахувань, а я тим часом подзвоню в райком, чи він там ще є, цей благородний забудовник, що завдав нам стільки клопотів та мороки. До вас він не заїздив, Ларисо Федотівно?

— Уже другий рік як не їздить — відпала потреба. Та й клопотів у нього багато: проти будівництва гідровузла затіяв боротися.

— Отож-то й воно,— презирливо буркнув замзав, набираючи номер приймальної першого секретаря райкому.— Сидів би, не рипаючись, то й сигналів менше було проти нього. Алло! Алло! Там у вас письменника не було? Був, кажете? Поїхав на дачу, кажете? Хто приїхав? З Управління юстиції? Так це ж ми приїхали! Ми! Ми його і розшукуємо. З першим? Та, мабуть, не треба. Вже як побесідуємо з письменником, тоді, може, заїдемо порадитись. А зараз немає в цьому потреби.

— А от у нього, напевне, є потреба зустрітись з вами,— сказала Лариса Федотівна, прибираючи в шафу скорозши-

вачі, з якими вже впоралася Ганпа Сергіївна. — Перед вашим приїздом він дзвонив сюди і просив передати, що він на вас чекатиме.

— Ні, ця зустріч була б передчасною. Всі деталі ми маємо обговорити із забудовником. Мені конче треба задати йому кілька запитань. Ви вже готові, Ганно Сергіївно? Все записали? Тоді поїхали швидше, щоб наполоханий письменник не кинувся нас розшукувати.

— Він не з тих людей, що полохаються, — примружившись і відкинувши переобтяжену косами голову назад, глянула на замзава Лариса Федотівна, мовби звисока і навіть презирливо, що, звичайно, не могло лишитися поза увагою досвідченого юриста.

— О-о-о, — протягнув він іронічно, — як він тут усіх вас охмурив! А наполохати й поставити його на місце у нас є всі підстави.

— Не так підстави, — розважливо й спокійно промовила Лариса Федотівна, — як засоби влади. Чи не здається вам, Михайле Ісайовичу, що ви ведете полювання на відьм, використовуючи службове становище або виконуючи чийось злу волю? Адже вся документація на будівництво цієї нещасної дачки, а не дачі в повному розумінні цього слова, в належному порядку. На все є рішення й постанови, накладні на матеріали й специфікації виконаних робіт, а головне — все це оплачено аж до цвяхів і шурупів включно. Хіба вам, як спеціалісту, не ясно, що тут шукати звинувачень не тільки безпідставно, а й непристойно.

— Чому ж непристойно?

— Тому, що це вже не об'єктивне розслідування, а намагання якщо не знайти, то вигадати компромат на абсолютно чесну людину.

— Запевняю вас, абсолютно чесних людей не буває, — іронічно всміхнувся Михайло Ісайович. — Абсолютно чесні люди — вигадка ідеалістів, інтелігентних чистоплюїв. Недарма ж віруючі тисячоліттями каються перед богом в гріхах, а церква з древності ввела в свої канони сповідь і покаяння як основний постулат віри. Ходімте, Ганно Сергіївно, виконувати своє відрядження, хоч воно тут декому й не подобається.

Вони вийшли, не попросившись, сіли в свого задрипаного «Москвича», дружно трахнули дверцятами, і Лариса Федотівна одвернулася од вікна, щоб не бачити, як важко вибиратиметься машина на гору по слизькій, спливаючій багнюкою дорозі, — їй і без того прикро й марудно стало на душі.

Брудні сліди — менші жіночі, з відбитком кругленької цятки від каблука-шпильки, та широкі, мов від солдатських кирзаків, чоловічі — перекреслювали чисто вимиту підлогу веранди, тяглися через коридорчик, перетоптали, ніби спеціально, поріг і вперлися в старепський український килимок, на якому з першого ж дня тут стояв стіл, за котрим ми обідали, а частіше приймали гостей. За столом, навалившись на нього грудьми, хамовито сидів на моєму звичному місці червонопикий немолодий чолові'яга в не дуже свіжому плащі та елегантна блондинка в зеленому пальті. Вона сиділа на самім краєчку стільця, граційно вигнувши, а скоріше, прогнувши спину, делікатно склавши руки на колінах. Перед нею лежали якісь папери, на які вона дивилася трохи огидливо, а трохи й ніяково, а перед розстебнутим і розперезаним хамом лежала його засмальцьована шапка. Вони обоє мовчали, а Нюся, сидячи на ліжку в дальнім кутку, плакала.

«Встати!!!» — рвонулося, шарпонулося десь у самій глибині мого єства, бо й Нюсині сльози, і хамовита поза цього алкаша, і особливо шапка на столі викликали блискавичний спогад про отих нелюдів з буксирних бригад, що приходили до бабусі Гапки з прутами і ключками шукати зерпа, а забирали навіть межисітку з малесенького горнятка. Вони отак само, розстебнувшись, сідали за стіл, так само клали шапки на стіл під образами, де завжди лежав хліб і куди ніколи ніхто з православних, та й навіть із нас, дітей, не смів покласти шапку. Але тридцять третій рік був далеко, його ніби й зовсім не було, судячи з нашої преси і літератури, я вже давно перестав бути хлопчиком і навіть солдатом. Тому я стримався, роздягнувся в коридорі, повісивши плащ і берет на вішалку і, хоч хатні двері були відчинені і я ще з веранди побачив непрошених гостей, тільки тоді, як зайшов до кімнати, привітався, мовчки взяв шапку зі столу й виніс у коридор на вішалку, а повернувшись, стримано й ввічливо, якомога тихше сказав:

— Ваші документи.

— Тобто? — відкинувся на спинку стільця мордатий відвідувач, здивовано підвівши брови, й обурено розвів руками: — Як накажете вас розуміти?

— А отак і розумійте: якщо не пред'явите документів, я вас вижену к чортовій матері або й викину геть.

— Дозвольте, дозвольте,— повільно підвівся він, наби-
раючи грізного вигляду.— Це ми приїхали перевірити ваші
документи...

— Не дозволю! — підвищив я голос, не стримавшись.—
Невже ви забули, що за житловим кодексом ніхто не має
права вриватися в приватне житло силою, не маючи орде-
ра на обшук. Чому ви вдерлися в будинок за відсутності
господаря? Ви що думаєте, зараз тридцять сьомий?

Він балухато вирячився на мене, забувши закрити рота,
й ошелешено кліпав повіками.

— Негайно пред'явіть документи, тоді я буду розмов-
ляти з вами! А ні — ось поріг і будьте здорові!

— Та хто вам сказав, що ми вривалися? — вже ніби й
вибачливо допитувався він.— Ми тільки...

— Ви тільки кричали на мою сестру і грюкали в двері се-
ред білого дня на очах у людей. Мені одразу ж подзвонили
в райком з маяка, як ви тут обурливо поведіться. Так що
свідки є, і я маю всі підстави притягти вас до судової від-
повідальності. А зараз пред'явіть документи. Хочу знати,
з ким маю справу. Мені вже набридли посягання на недо-
торканість житла і мої громадянські права.

— Одну хвилину...

— І півхвилини не дозволю тут перебувати без пред'яв-
лення документів. Скільки можна повторювати?

Він нарешті подав посвідчення, і я сів за письмовий стіл
і став записувати номер, а також його прізвище, ім'я й по-
батькові. Він оторопів. Але я, ретельно все записавши, за-
жадав:

— Посвідчення про відрядження! Я маю переконатися,
що вас відрядили саме для розслідування моєї справи.

— У посвідченні про відрядження це не зазначено.

— Тоді я зараз дзвонитиму обласному прокуророві про
порушення...

— Не треба дзвонити,— сказав він примирливо, поклав-
ши руку на апарат і не знаючи, що зв'язок перервано
штормом.— Не треба нікому дзвонити. Погарячкував я,
погарячкувала й ваша сестра. Навіть образила, назвала
мене хамом. Але все це ні до чого: ми перевірили доку-
менти в УСПР і пересвідчилися, що у вас все оплачено до
найменшої дрібниці, а нам писали, що дачу побудовано
майже задарма.

— То чому ж ви приїхали ще раз, вже після УСПР?
У мене ті ж самі документи, що й у них, тільки в оригі-
налі.

— А приїхали ще раз для того, щоб сказати вам, що й поселилися ви тут, і зайняли чверть гектара площі незаконно. Але закон порушили не ви, а районне начальство. Зокрема, райвиконком. Чи знаєте ви про це? Чи не відмовитеся користуватися наданими вам правами незаконно? Вирішуйте самі. Ми вас ставимо до відома перед цим дивним фактом: не порушивши закону особисто, ви користуєтесь незаконними рішеннями райвиконкому. Гадаю, вам треба знати про це.

— А я й так знаю: раз записано в рішенні райвиконкому «в порядку виключення», значить, рішення прийнято всупереч закону. А тільки чи велика від нього біда? І чи є в цьому моя вина?

— Я вже сказав, що вини вашої нема. Ви чисті перед законом. Але ті, хто прийняв рішення про будівництво вашої дачі в приморській смузі та виділив вам чверть гектара хай і в ерозійній зоні, діяли всупереч закону. Вини, як такої, на вас нема, а біда є. І полягає вона в тому, що спонукує й інших шукати рішень в обхід законів: раз є прецедент, ніхто не може заперечувати претензій інших людей. Про це ми й хотіли вам сказати. А ви вже поведіться й вирішуйте, як вам підкаже ваше сумління. На тому стояла й стоїть юстиція, щоб захищати закони. Бувайте здорові й повірте, що такі дії не приносять і нам задоволення. У вашої сестри я прошу пробачення, — він обернувся до Нюсі. — Простіть мою гарячковість. Дуже вже настропилила мене одна в'їдлива бомага. Уміло написана, нічого не скажеш.

— Я вам одразу сказала, що це фальсифікація, — озвалась нарешті Ганна Сергіївна, підвелася й злегка вклонилася нам обом. — Вибачайте і до побачення.

— Раз уже пішло на замирення, то підвезіть мене до Очакова, бо свою машину я залишив там на техобслуговуванні.

5.

На в'їзді в Очаків нас зустрів Лавандов, стоячи біля свого «уаза». Він підвів руку, оббіг «Москвича» й схилився до дверцят Михайла Ісайовича. Той енергійно опустив скло і висунувся назустріч Лавандову.

— Слухаю вас.

— Були в письменника? Я чув, що не все там гаразд з будівництвом? Кажуть, неприємності його чекають? А що ви вияснили? Хіба вже він докотився до того, щоб за матеріал і роботу не платити?

— А ви його самого запитайте,— запропонував Михайло Ісайович, одсунувшись од вікна і даючи змогу Лавандову побачити мене.

А Лавандов — круть! Відсахнувся від «Москвича», кинувся до своєї машини, вскочив у неї і рвонув з місця так, що аж камінці порснули з-під задніх коліс.

— Вам усе зрозуміло? — спитала нас обох Ганна Сергіївна.

Жоден з нас не сказав ні єдиного слова.

Розділ п'ятнадцятий

1.

З того дня життя моє над морем стало дивним чином віддалятися од мене й чужішати, обсотуючи душу мою великим смутком і ще більшим жалем. Ще перебуваючи тут, я вже прощався з усім назавжди: і з морем та лиманом, і з будиночком, збудованим у таких клопотах і тривогах, з кожним деревом і кущиком винограду, посадженими власними руками, з кожною хмаркою, як ніде більше в світі кучерявою тут і своєрідно освітленою, з кожним повівом вітерця і плескотом хвилі, з вечірніми й ранковими зорями, з лебедями й альбатросами, рибами й зміями, і постійно звучала й звучала мені у серці й вухах дивна музика печалі і забуття, викарбувана древнім народом майя на безсмертному камінні, що дивним чином якось дійшла до нас, зберігшись, і була навіть прочитана вченими, здивувавши все людство: «Спитай зорю, спитай хвилю, спитай вітер, спитай бурю, спитай землю — землю прощання і землю улюблену: хто ми? Ми — земля...»

Цілий народ з неповторною культурою, історією, архітектурою, звичаями й обрядами пронав і розвіявся у вічності, лишивши цей вражаючий напис. А від мене тут не лишилось нічого. Звичайно ж, стоятиме будиночок, ростимуть дерева, дуже недовговічні, як усі плодови дерева на нашій землі, але й їхнього віку вистачить, щоб геть і безповоротно забулося, хто їх садив, хто будувався і жив тут, милуючись і втішаючись морем. Про виноградну ж лозу й говорити нічого: вона живе по триста-чотириста, а то й по тисячу років, якщо її не корчувати. І люди інших поколінь, зрізаючи гроно для ласування чи давлячи виноград па вино і п'ючи його, не знатимуть і поготів, хто посадив для них цю лозу, благодатну, життєдайну й безсмертну.

Тільки щемлива втіха ворухнеться в серці, коли подумаєш про їхню вдячність садівникові, такому ж далекому й забутому, як древній народ майя.

Я дивився на золотаво-рум'яні персики пізнього сорту, що саме дозрівали оце аж тепер, і на бурштиново-прозорі кетяги винограду мовби очима тих людей, що житимуть тут після мене, і мені було прикро від того, що ці плоди нашої праці вродили цього року вперше і вже їх треба покидати. Тому що, хоч та остання атака обласного Управління юстиції закінчилась нічим, адміністративно-командна система району й області невблаганно витісняла нас від моря, випихала з Табірної коси, виживала з будиночка, підсилаючи то Республіканське управління ошадкас, то обласне управління Товариства охорони пам'яток історії та культури, то, нарешті, навчально-виробниче об'єднання глухонімих, якому вже й відмовити гріх.

Усі вони приступали до мене з пропозиціями заплатити за дачу яку завгодно ціну. І всі хитрувато всміхалися на мої відмагання, що, мовляв, дачу продавати не збираюся, а буду тут і далі жити й працювати, і усмішки ті мали означати тільки одне: «Балакай, балакай! Ми ж знаємо, що життя твоє тут кінчається,— від найвищих обласних інстанцій чули про це. Просто хочеш комусь вигідніше продати». Ті мовчазні усмішки важко було спростувати. Ще важче було спростувати те, що крилось за ними. А вже як з'явився тихий і малопомітний товариш Слива з УТОГу, якого прислав мій давній друг Попович з облвиконкому, я зрозумів, що долю мого перебування тут вирішено на самих обласних верхах остаточно й безповоротно, і, як я не відбивався, з неділі приїхала кількома машинами численна комісія, складена із завідуючих відділами райвиконкому, щоб приступити до інвентаризації та практичної і дійсної оцінки вартості будиночка, робіт, проведених по благоустрою садиби та зелених насаджень, як було потім зафіксовано канцелярськи сухо й мертво у довжелезному акті. Сума виявилась майже вдвічі вищою від тої, яку я заплатив УСР та субпідрядчикам комувгоспу й дорвідділу, бо, як сказали мені члени комісії, за цей час будівельні матеріали подорожчали майже вдвічі та й наші з Галиною п'ятилітні труди оцінювалися достойно.

— Ви ж на цьому белебні справжню оазу виростили.— сказав голова комісії — завідуючий райфінвідділом.— Я б вам сам особисто заплатив за неї тридцять тисяч хоч завтра. А впайшляся б такі, що заплатили б і всі сорок. Товариш Слива, наприклад, одержав із своєї республіканської

контори на придбання вашої дачі саме таку суму. Але наші пунктуальні, за державними нормами, підрахунки, визначили остаточну ціну двадцять сім тисяч. Ви, звичайно, можете з нею не погоджуватись і призначити та вимагати свою, що я вам і радив би зробити.

— Ні,— сказав я йому.— Якщо я продаватиму, то тільки за ту суму, яку заплатив.

— Так не буває,— звузив на мене й без того вузькі свої татарські очі головний фінансист району.— За ту ж саму ціну будівлі продають або дурні, або...

— От і вважайте мене дурнем. Я від свого рішення не відступлюсь. Хіба мало ви читали фейлетонів у «Правде»? Я не хочу там фігурувати ні за які гроші. Не для того приймалися рішення, не за тим мене кликав сюди Васляєв...

— Васляєва давно вже немає,— сказав татарин-фінансист невідомо для чого й глянув на мене суворо і ніби з осудом.

— Немає й Горищенка,— сказав я.— Скрізь нові люди. Навіть голови райвиконкому та облвиконкому за цей недовгий час встигли помінятися чи їх поміняли. Однак я не збираюся продавати дачу й виїздити звідси. Не знаю, що це за поспішність і хто дав розпорядження створювати вашу комісію.

— Це питання вирішене, а розпорядження, наскільки мені відомо, поступило згори.

— Що значить «згори»? З Миколаєва, чи що?

— Беріть вище — з Києва! Вам залишається одне: не прогадати з ціною. Тому я, фінансист, раджу вам не зв'язати ні на власні платіжні документи, ні на кошторис, складений нашою комісією, а вимагати сорок тисяч і ні копійки менше. Товариство глухонімих має переваги над всіма іншими організаціями, а воно готове заплатити саме таку суму. Не прогадайте,— твердо сказав він.— Не пошійтеся в дурні, раз вас без вашої згоди випихають з вашої дачі. Попросту кажучи, витурюють звідси. Не здогадустесь, за що?

— Ні,— здвигнув я плечима.— Відчуваю, що обкладають, як вовка: то з обласного Управління юстиції приїздять розслідувати будівництво п'ятилітньої давності, то аж у ЦК викликають обласне начальство, то вашу комісію присилають явочним порядком.

— Якщо ви не здогадустесь, то я здогадався давно, ще як мені доручили очолити цю комісію. Та й не я один. Багато людей розуміє, що це розправа за виступи проти будівництва очаківського гідровузла.

— Але ж я ще не виступав у пресі! Ще тільки збираюся виступити.

— А заяви? А публічні виступи на комісії? А суперечки з начальником будівництва? Треба було не говорити, а спочатку виступити в центральній пресі. Тоді б до вас не підступились! А так балачки, балачки, що вони дають? Козирі в руки ваших супротивників. Оце саме момент ізолувати вас — до виступу в пресі: вижити звідси, а потім заборонити як сторонній і необізнаний із справою людині.

— Це мене не зупинить.

— Ще й як зупинить. Точніше кажучи: зупинять, — він відштовхнувся од стіни, під якою ми в затишку стояли, випровадивши членів комісії, підійшов до персикового дерева й зірвав найчервоніший та найспіліший плід дивовижної краси і форми, смачно вп'явся в нього міцними прокуреними зубами. — Який аромат! — вигукнув він. — Яка соковитість! Дивуюся, що їх шторм не позривав.

— Аякже, багато й позривав. А ці лишилися, бо в затишку. Персики міцно тримаються на дереві, особливо якщо недозрілі.

— У вас випити не знайдеться? — раптом спитав він просто й невимушено. — Якщо немає, то я з'їжджу. Моя машина мене чекає.

— Відправте водія. Я сам відвезу вас.

— Після випивки? — здивувався він.

— А я багато не п'ю. І лише каберне.

— Тоді все в порядку. — Він одразу ж висупувався за ріг, махнув водієві, щоб їхав, тут же, надворі, вимив руки під краном, і ми пішли в хату. — Ех, життя холостяцьке! — бадьоро вигукнув він. — Зразу чути, що й кіт не валявся. То давайте я щось приготую вам.

— У мене є свіжий хліб, копчений лящ...

— О! Давайте я ляща розроблю так, що тільки пальці оближете! Божественна закуска! Що під горілку, що під вино, що під пиво. У вас горілка є? Бо я, хоч і живу в Очакові вже понад двадцять років, так і не звик до вина. Всі кричать: «Каберне! Каберне!» А для мене воно кислятина, та й більш нічого. А сто п'ятдесят горілочки єтьобнеш, і ти вже людина: і апетит, і настрої що треба!

Отак примовляючи, він поклав ляща на газету, розрізав досить міцну закіптюжену шкіру на спині, потім на животі, легко й спритно зняв її з обох боків, одрізав голову й вибрав кишки, так само легко відділив м'якуш від хреб-

та і ребер і поклав на тарілку прозорі й пахучі боковинки, схожі на балик.

— Отепер можна й випити,— він схопив пляшку «Столичної», налив собі майже повну склянку.— П'ю один раз,— пояснив.— За другим мене просто марудить,— і, не чекаючи, доки я наллю собі, хвацько вихилив горілку і не скривився.— Пийте й ви і беріть ось жирненький шматочок та помідор до нього. Ох, і закуска ж,— приказував він, порядкуючи, як вдома.— Я чому у вас залишився,— говорив він, густо присолюючи помідор, хоч лящ був досить-таки солоний.— Хочу вас попередити, що сіті на вас закинуто досить широко, а головне — високо, аж у ЦК та Раду Міністрів. Не питайте, звідки мені це відомо, все одно не скажу, та це й не має значення. Але, доки тут все оформлятиметься, а оформлятиметься воно не один день, викликайте сестру з Миколаєва і негайно їдьте в Київ. Ідьте нагору, захищайте свою позицію, доводьте абсурдність цього будівництва, бо якщо не доведете, за вас кріпко візьмуться.— Він стиснув кулак і помахав ним переді мною.— Ви ж бо знаєте, як у нас це діло поставлено. Не мені вам казати. Може, ще й дітей доведеться захищати, а не лише самому захищатися. У вас же діти дорослі. Коли б і на них ця ваша боротьба проти греблі не окошилася. Ви про це не думали?

— Ні, про це я ніколи не думав. А от зараз думаю: хто ви? Порадник чи залякувач? Чи не підприглися й ви до затії Лавандова вижити мене звідси порадами, застереженнями, що нагадують погрози? Ніяк не можу збагнути, чому й навіщо ви затіяли цю розмову зі мною?

— Ну навіщо ж так багато запитань одразу? — спокійно глянув на мене районний фінансист.— Підозріливість, знаєте, поганий порадник. Мабуть, ще гірший за мене. О,— підвівся він із стільця й припав до вікна,— до вас ще якісь гості припожалували...

— Що ж, замість священного письменницького принципу «ні дня без рядка», я тут живу за іншим принципом: «ні дня без гостя»!

— Виходить, ні за чим і шкодувати? Адже часті відвідувачі не сприяють творчій роботі, наскільки я можу собі уявити. То, може, й краще покинути це осоружне місце, як вказує на це сам перст божий?

Відповісти йому я не встиг: під вікном пролунали кроки, у веранду вимогливо постукали, потім, не чекаючи відповіді чи дозволу, відчинили двері, одні й другі, і на порозі виріс обвітрений і давно не голений чоловік.

— Я хотів би поговорити з господарем наодинці,— сказав він, не привітавшись та не випускаючи з рук величезного баула, що був, проте, судячи з усього, неважкий.

Сонце сідало за лиманом по той бік будинку, і тут, у кімнаті, вже снувалися сутінки, хоч світло вмикати ще й не треба було, але виразу обличчя пезваного гостя вже не розрізнити й не визначити. Тільки владність тону свідчила про те, що він звик розпоряджатися.

— Що ж,— підвівся завідуючий райфінвідділом,— готовий вас залишити наодинці, якщо ви мене підвезете на зворотній дорозі додому.

— Скажіть водієві, що я дозволяю відвезти вас...

— Я тут не статист, а господар,— різко сказав я.— І вам би личило дізнатися, чи є в мене час і бажання розмовляти з вами аж так довго, щоб водій ваш встиг з'їздити в Очаків і повернутись назад. А в мене взагалі немає бажання розмовляти з вами, бо я здогадуюся, що ви завідуючий обласною рибінспекцією. А в моїх очах — попросту вбивця Василя-маячника, який і помирав, і воскресав на моїх очах, та так і не воскрес, хоч я брав участь у його врятуванні і знаю, що реаніматори зробили все, майже неможливе, щоб повернути його до життя. То про що ж нам з вами говорити? Чи ви приїхали й на мене складати акта? Тоді це годиться робити, навпаки, при свідках, а не наодинці.

— Що ви, що ви,— забелькотав він від порога,— ні про який акт не може бути й мови. Мені дзвонив із Москви Віктор Григорович, запрошував туди на роботу і просив провідати вас та дещо вам привезти.

— За привіт од Віктора Григоровича спасибі. А від вас мені не треба нічого. Я не хочу ніяких контактів із вами, бо ви занапали молодого чесного хлопця, за якого, до речі, заступався перед вами й Віктор Григорович. І заступився б, якби його не забрали на роботу в Москву. А от я заступитись не спромігся, бо я для вас не авторитет.

— Нічого вам і заступатися за браконьєра,— вже зовсім іншим тоном сказав рибінспектор.— Я його застав на місці злочину і виконав свій державний обов'язок. А що він руки на себе наклав, що хлорофосом здуру отруївся, за те я не відповідаю, бо не штовхав до цього й не захоплювався. Я просто виконав свій обов'язок,— повторив він, все ще топчучись у порозі і не знаючи, що робити далі.

— Ідїть собі, чоловіче,— сказав я,— нам ні про що говорити.

— Ви помиляєтеся,— сказав він настійливо.— Говорити є про що і, мабуть, таки доведеться, бо я одержав на вас анонїмку і маю відповісти на неї в обком партії. Як же я можу відповісти, не поговоривши з вами?

— Як я зрозумїв, анонїмка надїйшла до обкому, а звідти вже передали її вам? Чи не так?

— Саме так.

— Чому ж не запросили мене, а одразу доручили розслідування вам? Очевидно, повірили анонїмникові?

— Просто доручили мені закрити анонїмку, оскїльки це моя парафія, і послали сюди, щоб не турбувати вас викликами. Ніхто анонїмці не повірив, але так заведено, щоб перед закриттям її не стїльки перевірити, як поставити до відома того, на кого її написано.

— Сядьте,— сказав я завідуючому фіпвідділом, що ні в сих, ні в тих вкляк посеред кімнати, очевидно, зацікавлений повиною.— Сїдайте й берїть участь у перевірці фактів, викладених в анонїмці. Хїба ж не для того я їхав у рїдні краї, щоб на мене тут взялися писати доноси, наклепи, анонїмки, кривосвідчення? Це ж цікаво, чорт візьми!

— Нічого цікавого,— буркнув Стьопїн, підсовуючи стїльця до столу й виймаючи з внутрішньої кишені добре вже зіжмаканого конверта.— Сама брехня. Де тут у вас вмикається світло?

Я натиснув кнопку настїльної лампи і дивився, як він негнучкими й незграбними пальцями розправляє добуту з конверта анонїмку, як розправляє її, мовби не зважаючи на подати мені.

— Зворотної адреси, звичайно, немає,— потягнув я до себе конверт, але Стьопїн спритно перевернув його:

— Як немає? Ось дивїться: нагло виведено «Очакїв», тїльки підпис нерозбїрливий.

— Там була ще одна анонїмка. В обласне Управління юстиції. На тому тижні приїздили перевіряти. От би звїрити, чи не єдиним почерком написано анонїмки?

— Перевіряли,— спокїйно сказав Стьопїн.— Та теж була адресована обкому, а звідти переслана в Управління юстиції для перевірки. Одночасно з моєю прийшла, одночасно й доручено було мені й Тихоградову. Тоді ж і встановили, що писано їх одним почерком, однією особою, з однієї й тої ж адреси. Ви, мабуть, здогадуєтеся, хто

саме писав, для чого і з яких мотивів. Віктор Григорович дзвонив саме з цього ж приводу — їм теж в Комітет партійного контролю надійшов лист подібного змісту, з тими ж самим звинуваченнями, і вони просили наслідки розслідування переслати їм.

— Чому ж він не подзвонив мені? Чому не подзвонили обкомівці?

— Це вже питайте їх,— сказав Стьопін.— Я можу висловити тільки свої припущення: кому приємно порпатися в такому бруді, та ще й лізти вам у душу? Це вже ми з Тихоградовим — асенізатори. Так би мовити, за посадою зобов'язані.

— А від мене що вимагається?

— Прочитайте й розпишіться, що ознайомилися.

— І все?

— Якщо маєте спростування і бажаєте викласти їх, буде ще краще.

— А це дає гарантію, що анонімки припиляться або на них не зважатимуть і не розглядатимуть більше?

— Гарантій, звичайно, ніяких, бо інстанцій багато — в кожному написати можна. Але й залишати без уваги й відповіді, я вважаю, не варто. Треба ці анонімки закрити, і квит.

— А ще потрібніше знайти анонімника,— сказав фінансист.— Знайти і притягти до відповідальності за наклеп, за образу людської гідності. Нарешті, за моральний терор.

— Такої статті і в законодавстві не відшукаєте. А якщо вона і є, то застосувати її не так і просто. Дуже рідко і дуже мляво діють ці статті. Тому й процвітають анонімники, що ніякої відповідальності не несуть за свої дії, знають про свою безкарність і ламають людям не лише кар'єри, а й долі, залишаючись недосяжними й недоторканими. Комусь це вигідно, тому й не поспішають вносити зміни в законодавство та узгоджувати його з вимогами життя, підпорядковувати потребам суспільства.

— Очевидно, саме вам і таким, як ви, це й потрібно,— сказав раптом тихий та смиренний фінансист.— Бо, якби мені доручали розслідування за анонімною, я б її і в руки не взяв.

— То полетіли б з роботи,— криво усміхнувся Стьопін.

— Щоб захистити гідність людську і громадянські принципи, треба іноді йти на крайнощі.

— Можна піти на такий крок, будучи певним, що тебе підтримають інші. Але ж нас привчили до єдності на збо-

рах, а в дружбі, в побуті ми розпорошені, мов вівці. І такі ж залякані ще з тридцять сьомого.

— Ну, ви вже забралися чорті й куди,— зупинив я їх.— Давайте я вам наллю, та випийте краще по чарці.

Вмовляти їх довго не довелося, тим більш, що Стьопін дістав з свого баула ще одну пляшку «Столичної» та штук п'ять в'ялених рибиць на шворці. Вони навіть при електричному освітленні рожево просвічувались, і коли він надіравав першого рибиця з голови, з нього одразу ж вилився на тарілку прозорий, мов сльоза, жир.

— Гадаю, до такої закуски і ви не відмовитеся смикнути «Столичної»,— сказав Стьопін, щедро краючи палахкотючі помідори і ще гарячу паляницю.— Тим більш, що це подарунок від Віктора Григоровича: передав з одним товаришем «Столичної» із столиці. «А то в них там, каже, в Миколаєві, її й не знайдеш. А якщо й знайдеш, то вона фолона, як і вода миколаївська солона». А оце зараз подзвонив, то каже: їдь на косу та випийте разом. Та згадайте мене над морем, яке мені тут, у Москві, й не перестась снитися. То я оце й приїхав. Анонімку ми закриємо, та й по боку, а візьмемося за анонімника,— Стьопін розлив горілку, взяв свою чарку, підморгнув мені.— Якщо цей фінансист виявиться приятелем анонімника, то це ще краще: хай той писака мовкне і блідніє, як писав Чехов.— Стьопін спрагло випив, крутнув головою і визивно глянув на фінансиста.— Чого мовчиш? Нічим крити?

Той спокійно собі закушував, ніби ці запитання його й не стосувалися. Тільки статечно й неквапливо закусивши, він по-татарськи акуратно витер губи салфеткою й сказав більше мені, ніж Стьопіну:

— Звинувачувати — все одно що клеїти ярлики, легко — ніяких тобі доказів не треба. А виправдовуватися майже даремно: скільки не виправдовуйся, а пляма лишається. Як лишається й старе як світ переконання: раз виправдовується, значить, винен. І тут хоч чорта дай! Виходить, треба тільки кинути на людину тінь, і вона вже приречена на марні виправдання, що не виправдують, а тільки ускладнюють неіснуючу провину. Так ведеться не лише в нас. Так ведеться повсюди в світі з біблійських часів.

На це важко було щось відповісти чи заперечити. Та й заперечувати не хотілося. Донивши горілку й доївши рибиць, вони не забарилися з від'їздом, і я лишився сам.

Шукав от, шукав самотності, а став боятись її, мов чорт ладану. Як тільки залишусь на самоті, гіркі роздуми

огортають мою душу, прикрі спогади обступають мене, а пам'ять, ця доводиця і мучителька, розправляє свої чорні й певтомві крила, і я чую, як шелестить і потріскує на вітрах часу її шорстке й невблаганне махове пір'я. І типша підкреслює кожен звук, і відчай стає перед очима: нічого й піколи цьому жорстокому світові не доведеш, поки світу й сонця. І після нас він залишиться таким самим жорстоким і невблаганним, як був до нас, наче ми й не жили в ньому. Тільки з жахом за долю дітей і внуків думається про те, чи не стане він ще жорстокішим та невблаганнішим до них? І шум моря та шубовскання хвиль, і велика водна гладінь лиману, і вогні маяків за Далеким Бейкушем — все це здається тепер почужілим та відстороненим і не обіцяє вже ні заспокоєння, ні втіхи.

Бо все це лишається вже для інших, для щасливіших, для молодших. Лишається тільки падія, що вони будуть достойніші за нас...

3.

Враці, прокинувшись на світанні, я не пізнав світу: він перемішився невпізнанно, ніби оповився й освіжився штормом, а вітри видули з нього пил повсякденності, буденності й метушні. Небеса стали високі й сипі-сині, аж у душі синіло від них і ставало просторо в ній і свіжо, мов перед далекою дорогою, а дорога ж усім нам обіцяє надії й нові враження, хоч скільки б ти прожив на цій грішній і вже непоправно загадженій нами самими землі.

Отакі переміни настроїв, як і погоди, вселяють надію на майбутнє, воскрешають бажання жити, дихати, радуватися сонцеві й вітру, хвилі й зорі над близькими й далекими просторами, над степом і над морем, над несходимими шляхами, що ніде й ні на чому не кінчаються, а біжать собі й біжать, тікаючи від нас в невідомість, кличуть і манять, доки й живемо.

Вийшовши за поріг, я не міг надивитися й надихатися красою й прохолодою, і вчорашні тривоги, сум, самотність і тяжкі роздуми здалися мені далекими-далекими, безпідставними і навіть чужими: під такими тихими й високими небесами немислимі здавалися біди й нещастя, і тиха радість поселялась в душі разом з геніальними рядками улюбленого поета: «Цвітуть осінні тихі небеса, де ти стоїш блакитна, мов роса. В очах засмуток, темний, мов ожина. Моя кохана — думалось, дружина...»

І тут, над самою головою, почулося дитинно-чисте й прекрасне: «Курли-курли!» — наче голоси батька й матері з того світу, що й досі лінуть до тебе, шукаючи тебе й не знаходячи в суєті житейської дріб'язковості, в гонитві нашої невідомо за чим.

Курли-курли! — многоголосо, міднотрубне і таке чисте, ніби долинуло з немилосердно далекого дитинства, а не з реального, хоча й недосяжного неба над Далеким Бейкушем, над морем і лиманами, ще синішими за небо, над невеличкою нашою хатою, осиротілою восени, вже покинутою дітьми моїми та онуками.

У неймовірних глибинах чистого осіннього неба велетенським трикутником, що однією своєю стороною захоплював увесь видимий простір з півночі, мабуть, аж до колишньої запорозької паланки «Соколи», що тепер звалася Вознесенськом, а другою, південною стороною, осіяла Крим і нейтральні води аж до Туреччини, линули журавлі у вирій, чітко вирізняючись на чистому тлі синіх небес, так що й помах крил було видно, і довжелезні шиї та ще довші лапи. Найдивнішим здавалося те, що всередині більшого трикутника прилаштувався на тій самій височині трохи менший, а в ньому — ще менший, майже із спільними вершинами. І, пригледівшись пильніше, можна було розрізнити в найменшому гусей — тлустіших, важчих і поважніших, ніж легкокрилі журавлі. Всі вони летіли не на південь через море, як можна було уявити собі вирій, а плавно й швидко, немов уві сні, линули по береговій лінії в напрямі на Одесу: може, в дунайські плавні правилися, а може, одвічний міграційний пеленг вів їх давнім незбагненим маршрутом. А тільки заворожувало й чарувало це видово так само й зараз, як у забутому вже дитинстві, й щось робило з душею, наче вона відроджувалася й ставала чутливішою, ніби зрячою ставала, спратло й радісно вбираючи в себе красу й неосяжність світу, дарованого нам на все довге життя, що виявляється однією миттю, як оцей проліт журавлиний, що сіє захоплення і жаль невідомо за чим...

Пролетіли над моєю вже похиленою головою журавлі й дикі гуси, немов над моєю долею, і стало просторо і ясно в душі, і зронились надії на краще, сподівання на майбутні щасливі роки в цьому краї. А чи ж будуть вони, чи будуть?!

Подаленіли три журавлині ключі, мов наша молодість, подаленіли й зчезли за далекими берегами узмор'я, і курликання їхнє розтануло в осінній прозорості й тиші, а я

все ще стояв, зачарований таким небаченим за все життя дивом, і дивився їм услід, очікуючи хтозна-чого. Наче вони несли мені якусь звістку від усіх тих, кого я любив, передавали їй своїм міднотрубним величавим і сумовитим курликанням, та я не втямив того, не зумів розібратися в його значенні й змісті.

Тепер я вже знав напевно, що ніколи більш не побачу їхнього масового лету в мудро вибудуваних трикутниках у такому неосяжному просторі над морем і степом водночас, немов над самою далечинню нашого короткого життя, що має тенденцію дедалі більше скорочуватись. Але не сум, не смуток, не щем огортали мою змучену душу, а підсвідомо ностальгія за оцією одвічною красою журавлиного лету, за всім, що тут відбулося з нами й залишиться назавжди вже без нас, без наших дітей і внуків. І забудуться наші труди і дні, безсонні наші ночі — ніхто й не згадає, хто садив ці дерева, виноградну безсмертну лозу й педовговічні, але такі прекрасні квіти, яких наче й не було тут ніколи, на цьому покинутому пустирі, насипаній хтозна-коли і ким батареї. Заклопотані своїми клопотами й турботами, люди забудуть нас, та й самі ми відлетимо, як оці журавлі, тільки в краї ще дальші, звідки немає вороття. Відлетимо з вітрами й бурями, а може, з тишею осінніх задумливих днів — і ні згадки, ні голосу, ні сліду.

А день же був тихий-тихий та прозорий, і на покинутих, спустілих берегах ні лялечки. Все мліло під теплим сонечком, німувало після шторму і теж, здається, милувалося високим летом журавлів, що велетенськими своїми трикутниками, вправленими один в другий, піби вигортали геть і забирали з собою залишки літньої спеки і метушні та понесли їх у вирій, у Далеку Африку чи на Близький Схід. Самі покидали принішклий наш край і виносили на своїх крилах з нього щось дуже суттєве й невловне, без чого сиротливо стає у цім світі, наче тебе покинули невідомо за яку провину — найскорше за неіснуючі гріхи, за які вже не відмолишся, не покаєшся і які не спокутаєш до самої смерті. Журавлі, журавлі...

4.

Двері веранди розчинені навстіж, а перед порогом, на підмурку, вигрівається на осонні плямистий сіро-зелений полог, лискучий і такий неймовірно чистий, що вже в самій цій чистоті проглядається дика відчуженість: тіль-

ки там, у дикій природі, незайнятій цивілізацією й промисловим виробництвом, може ще існувати така первозданна чистота. Нахабно вибалушені очі без повік дивляться на мене майже з ненавистю, з якоюсь незбагненою люттю, що була б потворною, огидною і навіть мерзенною, якби в тих очах не дрімали затамовані одвічна мудрість і зверхність. Хоч і вбий полоза, а погляд його не померкне, і мудрості та зверхності в ньому не поменшає — нерозгадана і незбагненна загадка зміїного кодла.

— Чого ж це ти тут вилягся? — спитав я полоза, ступивши на першу приступку ганку, а він ніби й не помічає мене, тільки вузьким чорним язиком, який ми в дитинстві наївно сприймаємо як саме жало, яким змії отруюють людей, мов оси чи бджоли, квапливо й швидко пронизує повітря, ніби дражниться або кепкує з мене.

— Добро а чи зло віщуєш, приповзши сюди? — допитався його, роздумуючи, як зігнати полоза з ганку так, щоб він не здумав залізти у веранду, а далі й у хату, бо двері й там були відчинені: я їх відчинив і покинув, вискочивши на журавлине курликання.

— Це ви його на облігації збираєтесь підписувати, чи як? — запитала, нечутно підійшовши, Василева хрещена. — Хіба ж з цим гаддям так розмовляють! — Вона енергійно підважила полоза своєю лискучою грушевою палицею, так що він перегнувся навпіл і, звиваючись, намагався повище піднести голову і якимось сповзти з лискучої, як він сам, палиці, але стара квапливо і пружно, як для свого віку, ступила з веранди, одбігла підтюпцем до краю урвища й пожбурила полоза вниз, у високу лободу.

— Щезни в моря й лимани, куди й півень недокукурікне, й голос людський не долетить, — бурмотіла вона, повертаючись, тепер вже важко, перевальцем, міцно спираючись на свою вивірену палицю-карлюку та химерно похитуючись з боку на бік на кожному кроці. — О цій порі все гадюче плем'я так і норить у хату залізти, так і прикрадається заповзти в тепле приміщення, щоб у землю не йти. Так і пильнуй, щоб не залізли у хату, чи в погрібник, або хоч у стайню. Їм же всім господь оприділив на зиму в землю залягати. А яка з гадюк укусить чи, приміром, оцей полоз якусь божу твар ковтне, що йому не заповідає від бога: дике каченятко там, водяну курочку чи ще щось, то його й земля не приймає — так ото й нипає до перших морозів, доки й околіє. Ага, — вона сперлась обома руками на свій костур, пильно глянула на мене вицвілими своїми очима й смитала без паузи й без будь-якого

переходу: — Зпачить, і вас, як Василя з Людкою, виселяють звідси? От взялися, так взялися! Видно, добре ви їм насолити.

— Як я там насолити,— виправдовувався я невідомо за що й чого, але виправдовуватися мусив, як муситиму виправдовуватися й досі.— Я сам, бабусю, вирішив здати дачу — найперше через Галю. Сказала: «Не поїду більш туди помирати». Та й оці всі заздрощі, кепкування, підсиджування й апошійки зносити вже несила. Нащо вона нам, ця дача?

— Балакайте,— не повірила мені Василева хрещена, прямо й чесно дивлячись мені у вічі.— Виживають вас звідси, щоб не мішали оту греблю осоружну зводити та гроші за неї лопатами гребти. Люди даремно не говоритимуть. А говорять же? Значить, знають, може, й краще за вас, що воно тут твориться. І що з вами витворюють. Ну, ви не піддавайтесь — плюньте й розітріть і живіть собі далі з дітьми та онуками, бо таки ж заслужили, трясця його матері,— стукнула вона костуром об поріг,— за свої кривні збудуватися й жити тут, над морем та лиманами. Та й рук же з своєю молодницею доклали так, що мало хто й за все життя стільки зробив, як ви за п'ять років. Краса яка — рай, та й годі! Так ви ото, чуєте, нікого не слухайте і ні на які вимоги не приставайте. Це ж не тридцять третій! І не тридцять сьомий. Що вони вам зроблять? А дітей та онуків обидите. Вони ж уже звикли тут шоліта жити з дідом та бабою, купатися в морі та лиманах, рибу вудити. Хіба ж так ваш меншепський тягає бичків! Сама бачила. Він і гнізда диких качок на острові знає, і качата до нього звикли, навіть не тікають, як припливе своїм гумовим човником. Хоч його пожалійте, як себе і своєї праці не жалієте. Я оце того й прийшла, щоб вас відговорити та розраяти. Не кидайте цього святого місця, бо тепер вже ніде такого місця не знайдете — все загадили, все зайняли й забудували. Отут ще й тримається щось путне через плагбову. А як зпінуть...

Вона махнула рукою, наче послала прокльони на чийсь нерозумну й злочинну голову.

— Я сам вирішив здати дачу державі...

— Та яка ж це держава? — усміхнулась вона жовтозубим ротом, аж зморшки на обличчі, старому й темному, розправились.— Це вас місцеві мудрагелі обкладають, як вовка, насилають на вас комісію за комісією, щоб вижити та ще й нічого не заплатити. Мислимо, таку дачу хочуть забрати за одну тільки страховку. Та її ж тут, у селі, кіт

наплакав! Весь Далекий Бейкуш гримить, що, мовляв, у письменника дачу дарма забирають. Хрест мене побий,— перехрестилась вона,— не брешу. Так і кажуть. А ви їй не знаєте?

— Кажу ж вам, сам вирішив...

— Ну-ну,— подивилась вона на мене, мов на нерозумну дитину,— хай буде по-вашому. А тільки людей не проведеш. Люди дарма не говоритимуть. «Страховку йому віддамо,— кажуть у райвиконкомі,— та й по всьому. Хай летить звідки прилетів, а ми його сюди не кликали. Його, мовляв, Васляєв та Горищенко кликали — одного вже давно нема, а другий аж у Москві опинився. Хай і цей їде к такій матері й не плутається тут під ногами, не встряє не в своє діло». Отак кажуть. Чим же це ви їм так дозолили? Подейкують, що документи про те, як море горіло, знайшли-таки і їм тепер нічим крити? Так гомонять у Далекому Бейкуші. Та й в Очакові теж.— Вона, знявши праву руку з костура, розмашисто перехрестилась на синіючий острів Березань, поклонилася раз і вдруге поміж ритуальними цими хрестіннями:— Слава тобі господи, що правда про ту гебну вогненну відкрилась-таки і не дарма ми з чоловіком настрахались тоді, побачивши те пекельне полум'я з моря. Може, хоч перст господній зупинить цих антихристів і супостатів, що заходилися знищити й ріку, й лиман, і море наше годівельне, і рибу та птицю, і всяку живу твар у воді й під водою. Вам теж спасибі, що послухали бабу й повірили, та й оті бамаги знайшли,— вона й мені вклонилася, кивнувши головою й не знявши натруджених вироблених рук з костура, і подивилась на мене довго й ласкаво, ніби хотіла ще щось сказати, та вирішила промовчати.

— Ходіте до хати,— запросив я її, не знаючи, що відповісти, зворушений її словами щирої й наївної вдячності не знати за що.

— З-під оцього ласкавого сонечка та в холодну затемнену хату? Ні вже, ідіть самі, а я й за весь вік ніби на сонці й не набулася, а вже ж треба лаштуватися в обитель і зовсім темну та холодну. Хай ще хоч трохи, може, й востаннє, посвітить на мене сонечко, а я погріюсь на ньому. Почула ж оце, що збирається їхати, та й прийшла розраяти, щоб не здавали дачу. Їдьте собі у Київ, як і щороку їздили, а вона хай стоїть собі. Хоч Василя й Людмили не стало на маяку, ну та люди й без вашого не займуть нічого, бо ви ж за всіх нас заступилися перед басурманами оцими. І за нас, і за наше море...

— Та як же заступився, коли будівництво триває і зупинити його поки що не вдається. Невідомо, чи й вдається, бо його доля вирішиться аж на самих верхах — в уряді, в Політбюро, в Держплані, якщо це питання поставити Академія наук, а не я чи хтось інший в індивідуальному порядку, як це зробив у «Літературній газеті» Олександр Спиридонов. От кого треба вважати справжнім борцем проти відомчого терору і рятівником нашого Чорного моря!

Бабця вдоволено усміхнулась, пожувала зморшкуватим ротом і синюватими губами, поблажливо усміхнулась.

— Ну-ну,— глянула на мене хитрувато, ніби знала щось таке, чого я не знав і не міг знати,— не мені судити-рядити, хто з вас главліший. Самі розберетеся. То ваше діло. Як кажуть, до бога високо, до царя далеко, а ти ось тут, поряд з нами. На наших очах і брався вручки, мало не на кулаках бився з цими гаспидами, що не хочуть од природи чекати милостині, а беруть страшною машинерією, руйнуючи все, що створив господь для благодаті. То я отам, у колючій твоїй гледичії, прилаштувала пакуночок з пеструшкою власного копчення. Такого ти ще й не куштував. Бо хіба ж ото вам у тих ресторанах подають осетрину? То якісь опилки! Так мені Микола наш говорив. Каже, виморожена вщент, так що й рибою не пахне. То візьмеш собі невзамітку, щоб якась холера не бачила, що я принесла. Та й отому Спиридонові, чи як там його, гостинця від мене передаси — видать, ви ж з однієї компанії, ге? — вона все ще всміхалась мені лукаво й поблажливо.— От і пригости його нашим бейкушським делікатесом та й чарку від усіх нас добрячу постав йому. А чого ж?

— Спиридонов, бабусю, в Москві, і я його зовсім не знаю. Та чи й захоче він знатися зі мною...

— Скажеш таке,— мовби аж образилась стара.— Чого б то він погордував тобою? Ви ж одним мирром мазані, за одно стоїте.

— Але не бачилися ні разу й не підозрювали про існування один одного. Кожен виходив на цю проблему самостійно. Він у пресі, а я поки що балачками та лайками з Лавандовим та іншими будівельниками.

— Аж он як воно буває! — дивувалася зчорпіла на пекучому сонці та вив'ялена чорноморськими вітрами бабуся.— Ну, та розбирайтеся в тому вже самі, а я пішла, доки тут знову не з'явилися оті з комісії та не побачили мене тут. Береженого бог береже, а ти, Марку, грай, тобто ніяким комісіям дачі не здавай, бо все одно одурять, ще й винуватим зроблять. Хто-хто, а я це добре знаю,— вона по-

вільно розвернулася на порослому споришем моріжку перед нашим порогом і, зігнувшись в поясниці та тримаючись однією рукою за попереk, рушила з двору попід самим в'їздом в гараж. На самому початку в'їзду зупинилась, трохи пригнулася й заглянула всередину. — Бач, як машину прилаштував! — похвалила мене. — Стоїть собі під будиночком, захищена од вітрів, штормів і сонця, як у вусі. Де ж ти таке добро знайдеш чи збудуєш? Мало кому випадає за весь людський вік дві хати збудувати — однієї вистачає, бо, доки збудуєш, то й кров'ю окипить. Зоставайся з богом та молодіці своїй поклон передавай. Хай не забуває мене, одиноку. А як погано стане, то приїзди за мною: я така, що порятую, доки жива. Ну, а як вмру, то не прогнівайтесь і прости-прощай і на цім, і на тім світі, — вона пішла, важко спираючись на свою вичовгану руками грушеву палицю-оцупок, і більш не оглянулася ні разу. Я дивився їй вслід, наче прощався назавжди.

5.

Юрко був увесь такий модний, виголений і напрасований, мов з голочки: і костюм маренго, й білосніжна сорочка, й повесенькі модельні черевики останнього зразка на високому каблучці — все немов з вітрини далекого не нашого універмагу, з Парижа, Лондона, Нью-Йорка чи Сан-Франціско. Такий він був ще в комсомолі, коли я зустрів його вперше на полюванні в Мар'ївському переліску після вдалого пострілу по дикому кабанові, який набіг на нашу облаву заюшений кров'ю з великої рваної рани на загривку, наїжачений і лютий, і саме мені вдалося добити його, вціливши під ліву лопатку, так що він і не рохкнув — ткнувся рилом у підмерзлу землю, мелькнув через голову, блиснувши білястим напівголеним черевом, і не ворухнувся. Так ми й побратались тоді тими влучними пострілами, зваливши першого в наших степах кабана, або дика, як його зве Павличко, і, доки досвідчені мисливці свіжували й розробляли його досконалыми рухами, ножами й сокирами, доки смажили на багатті шапlickи й варили шурпу в потрібки, серця та грудинки й порібряного, Юрко прочитав мені напам'ять всього Павличка, Драча й Ліпу Костенко, а найбільш — нашого земляка з Первомайська Миколу Вінграновського. Я безмірно дивувався його колосальній пам'яті, його смакам і уподобанням, бо перші секретарі обкомів комсомолу мали свого беззмінного поета — Роберта Рождественського, хоч ти їм кіл на голові

теши: більш нікого й не знали та й знати не хотіли. Ніби й тут діяли за інструкцією.

Ми тоді бенкетували в тому гаю-переліску, що гучно й безпідставно зветься в навколишніх селах, та й по всій Миколаївщині, лісом, майже до ранку, ласували екзотичною свіжиною й місцевим нехитрим вином із кудерки, і рідко що так зближує чоловіків, як добре полювання й трапеза по ньому впольованою дичиною після цілоденного гасання по ріллі, по степах, лісосмугах і перелісках. Збраталися й ми тоді з Юрком, здавалось, навіки, а виявилось — тільки до мого від'їзду з Далекого Бейкуша, і винних тут немає й не може бути, бо таке воно ї є наше життя: з очей — геть, з серця — геть. І тут нічого не зробиш. Лишається тільки в найгіршу хвилину згадати ще одну нев'яную життєвську мудрість: не суди, да не осуджений будеш.

Тепер Юрко був обраний заступником голови облвиконкому по культурі, але всі й досі звали його Юрком, бо був наймолодшим на такому рівні обласної ієрархії, лишався по-хлоп'ячому струнким, рухливим, усміхненим і привітним, ніколи не печалився своїм безправним становищем, як усі причетні до культури, зате відшукав гніздо корифеїв українського театру — село Кам'яно-Костувате найглухішого Братського району, давно забуте всіма й покинуте, і збирав та «вибивав» з місцевого бюджету кошти на відкриття там бібліотеки й музею Садовського й Саксаганського, псуючи начальству нерви, а собі кар'єру. До того ж, за розподілом обов'язків поміж заступниками голови облвиконкому, дістав шмат лиха — контролювати забудову оздоровчої зони вздовж морського узбережжя по всій Миколаївщині та найважчу його ділянку — бази відпочинку на Табірній косі, що починається в Далекому Бейкуші від колишньої туберкульозної лікарні, чомусь покинутої теж, хоч в ній і не народжувалися й ніколи не жили корифеї української культури.

Облвиконкомівська «Волга» біліла під сонцем, аж сяяла, і сяяв привітною усмішкою Юрко, а найдужче та найсліпучіше сяяла його вродлива, довгонога й розкішна дружина Валя, що граційно впливла з машини в світло-блакитній сукні з якоїсь рипучої тканини, сама вся туга й рипуча, мов великодній подарунок, ще й з палахкотючими гвоздиками в тендітній засмаглій руді.

— Знаю і чула, що у вас і своїх квітів повно, — щебетала вона, лишаючись проте соліднішою й строгішою від Юрка, — що Галина Дмитрівна насадила тут цілу оранже-

рею, але гвоздик, сподівалась, у вас нема, от і привезла,— вона обома руками вручила мені мої найулюбленіші квіти, але тут же й забрала їх, доки ми обнімалися й цілувалися з її чоловіком, що завжди пахнув мені молодістю, козацькою волею й трохи розбишацтвом, що так йому пасувало, а мене радувало в ньому.

— Ну, ти, Валю, тут бувала, знаєш, де плита, де сіль і сірники, порядкуй тут з водієм, бо вже обідати пора, а ми пройдемося берегом та поговоримо.— Юрко взяв мене під руку, і ми рушили до моря.

— Зпачить, так,— говорив він мені, ведучи мене під руку.— Ти сам прекрасно знаєш, що будувався всупереч урядовій постанові про заборону заселяти приморську зону ближче, як за сто метрів від берегового зрізу...

— Ти мені, Юро, не співай Лазаря,— вивільнив я руку й пішов, грузнучи в синучому піску, до самої води.— Садиба нарізалася точно по визначеному ряду хат Далекого Бейкуша, а будиночок ми поставили па двадцять п'ять метрів углиб садиби, щоб подалі відійти від дороги. Та сама дорога з кюветами. Та територія переднього Вікторівського маяка. Які ж тут сто метрів?

— Геодезисти тобі такий шик наведуть своїми вимірювальними приладами — всякими теодолітами та прив'язками до місцевості, що й доказів піяких не збереш. Саме оце зараз аж із Москви прийшли роз'яснення, постанови, рішення по забудові узбережжя Чорного й Азовського морів у зв'язку з масовими порушеннями ще давніших постанов партії та уряду, якими навіть Конституція — Основний Закон — обставлена чи обкладена так, що її, власне, зовсім вихолостили в багатьох розділах і статтях. От і з твоїм будиночком вийшла колізія: саме ж під повітню постанову підпадає разом з оцими базами відпочинку, і мені доручено з усім оцим господарством розібратися. Ну, бази таких гігантів, як завод 61 комунара, завод «Океан» чи й Будинок творчості художників імені Судковського, будуть захищені відповідними Міністерствами, відомствами і всупереч будь-якій постанові, хай і найновітнішій, вони будуть збережені. А хто захистить тебе?

— Ти, Юрку,— сказав я йому зопалу.— Тобі готувати рішення по цих об'єктах, тобі й обгрунтувати мою забудову й перебування тут.

— Ти жартуєш? — зупинився над самісіньким зрізом води Юрко, розстегнувши піджака й взявшись у боки.

Легенький бриз наганяв хвилюнку на пологий піщаний берег під самі гострі носки новесеньких і модних Юркових черевиків, але він, здається, не помічав того. Невідривно й знетямлено дивився на мене, вкрай розгублений, і навіть обурення проступало в його очах.

— Цілком серйозно кажу тобі: тобі доручено готувати рішення по цій постанові, а значить — і карти в руки. Обгрунтуй і захисти.

— Ти дзвонив Шараєву? — тихо й погрозово спитав він.

— Дзвонив.

— Казав, що покидаєш дачу і хочеш передати її обліковому?

— Казав, а зараз передумав.

— Не жаргуй! — з притиском сказав Юрко, куди й наша дружба поділась. — У нас такими речами не жартують. Перший секретар обкому викликав мене до себе й доручив від імені бюро допомогти тобі в цій делікатній справі: знайти організацію, яка б тобі сплатила вартість будинку і готова була взяти його на свій баланс. Таку організацію я визначив: це Товариство глухонімих — УТОГ називається скорочено. Ми їм передаємо колишню базу УТМР і приплюсовуємо твою садибу і будиночок. Вони згодні, і керівник УТОГу Василь Федорович Слива приїхав услід за нами своїм «рафиком» з бухгалтером та завгоспом приймати базу УТМР в охорони. Заразом хочуть і твій будиночок подивитися і взяти його на баланс до першого жовтня — інакше їм не виділять коштів на його придбання. Так що часу в тебе нема ні для роздумів, ні для жартів. Подумай, у яке ти становище поставиш і Шараєва, і мене, і всіх членів бюро обкому партії?

— А цей Слива що за один? Чи не він так вдало зарядив тобі набій жаканом, коли ти вицілів кабана?

— А при чому тут Слива? — розсердився Юрко. — Я сам собі набої споряджаю, якщо немає в магазині виготовлених заводом «Азот».

— Недарма ж ти йому базу УТМР відвалив.

— Нічого я не відваливав. Українське Товариство мисливців і рибалок від своєї бази відмовилось, бо нерентабельна та й незручна. Претендентів на неї було багато, а вирішили віддати нещасним глухонімих дітям — хай хоч з весни до осені поживуть біля моря, покупаються, засмагнуть на сонці, подихають свіжим повітрям на просторі, бо що ж їм, убогим калікам, лишається на цьому світі, крім страждань, безмовності й глухоти. Страшно подума-

ти! От і твій будиночок передаємо їм за одним заходом — так вдало склалося. Слива вже й у Київ з'їздив у свою республіканську контору, і йому виділили сорок тисяч додатково. Так що покупець солідний, готовий навіть таку суму сплатити. По правді кажучи, навіть така невеличка, але розумно спланована і так розкішно обсаджена деревами, виноградом і трояндами дача над самим морем та лиманами коштує таких грошей. Але ж ти, я певен, на це не підеш.

— Не підю. Я хочу одержати ту суму, яку сам сплатив державі за платіжними документами, які є в мене на руках. Але райвиконком створив для чогось комісію з усіх своїх завідуючих відділами, все заново обміряли, починаючи з фундаментів, обрахували кількість цегли, цементу, лісу, вапна й асфальту — два тижні в поті чола трудилися, товклися тут і не давали мені працювати. Нарахували двадцять сім тисяч за новими, підвищеними, розцінками на будматеріали. Але я сказав, що не візьму ні на копійку більше, ніж у мене зафіксовано в платіжних документах. Показую їм оплачені чеки, а вони й дивитися не хочуть: ми, мовляв, спеціалісти, все кваліфіковано обрахували, затвердимо це на засіданні райвиконкому, ото й буде законна продажна ціна. Щоб усе й для всіх було по справедливості.

— Правильно зробили, — усміхнувся Юрко. — Це я їм порадив створити таку комісію і провести таку ревізію будівлі органами місцевої влади. І ти тут своїх законів не встановлюй. Не втручайся й не заважай. До всіх тих розрахунків та обчислень їм необхідна твоя заява, з якої, власне, все й мало розпочатися. Тепер уже така велика робота зроблена, підрахунки проведено, сума визначена, а предмету для розгляду на виконкомі, тобто твої заяви про здачу будиночка, немає. Так що ти завтра ж завези їм, хай вирішують. Чим швидше, тим краще. І для тебе, й для них. Рвати треба з пуповиною і одразу: раз вирішив, треба рубати з плеча, а не мотати нерви і собі й людям. Я так думаю. Бо відступати тобі вже нікуди. Справа про здачу будиночка вважається в принципі вирішеною, лишилися деталі. Ми зробили для тебе все, що могли. І коли ти вирішив тут будуватися, і зараз, коли надумав покинути нас. Своя рука — владика.

— Хлопці-і-і! — почувся поклик від дачі, дзвіпкий і бархатистий водночас, і ми, оглянувшись, побачили струнку й розкішну Валю в світло-блакитній сукні, що зливалася

з небом, бо стояла набагато вище за нас.— Ідіть обідати, а то все вихолопе!

Вона вимахувала високо піднятою рукою з барвистою хусточкою, зірваною з голови. З кожним помахом звабливо звивалась тонким станом, і могутні стегна її хтиво й затасно погойдувалися, напинаючи рипучу сукню. Увесь цей осінній задумливий світ кращав у її присутності. «Пролетіть, журавлі, саме в цю мить над нею»,— подумалося мимоволі, але журавлів не було — вони пролетіли давно вже і щезли, і невимовна та невловна туга змішалася із замилюванням Валиною жіночністю і вродою не знати чому.

Розділ шістнадцятий

1.

Комісія з'явилася ранком другого дня, одразу по від'їзді Валі і Юрка, що лишилися в мене почувати на мансарді. Ми бесідували майже до ранку, тому таких ранніх гостей я не чекав та й робити їм тут, здається, було вже нічого. Проте вони з'явилися повним і навіть поповненим складом: серед них вирізнявся високий і досить вгодований ветеран пудів на сім-вісім вагою, так що дивно було, як він примудрився втиснутися в старенький «Москвич» завідуючого райфінвідділом, бо тепер ледве-ледве вибрався з нього, відламуючи черевом хисткі й досить поіржавілі дверцята.

Вибравшись з машини та гучно віддихавшись, він одразу ж рушив до порослої лободою й щирцею купи бетонних виноградних стовпців, оббитих за давністю лежання берізкою-повитухою та довгими й в'юнкими стеблами споришу. Наступивши величезним розтоптаним черевиком сорок шостого розміру на нижній стовпець, що випав із штабеля, він переможно оглянув комісію, що, висипавши з «рафика», застигла біля воріт барвистим натовпом, і запитав:

— Хто з вас знає, чи є на ці залізобетонні конструкції документи в хазяїна дачі і де він їх придбав?

Члени комісії мовчали. Мене ж він демонстративно не помічав.

— Два тижні тут працювали і не знаєте: крадені чи оплачені ці перемички, що виявилися непотрібними чи зайвими.

— Не валяй, Тихоне, дурня,— розсердився начальник райфінвідділу.— Стовиці було завезено на бокову огорожу, від якої забудовник відмовився, обсадивши садибу трьома рядами гледичії.

— Хто завіз? На якій підставі? Чи є накладна? А якщо немає, то чому досі не забрали? На те ж ви й комісія райвиконкому, щоб усе перевірити й вияснити. З цього, власне, треба було почипати, а не обмірювати заново будівлю та обраховувати вартість будматеріалів, що пішли на неї, у зв'язку з підвищенням роздрібних цін. Що на це скаже нам забудовник? — обернувся він парешті до мене, і я помітив у нього на ладкапі характерний червоно-лазоревий значок депутата райради, навіть встиг прочитати: «Ленінський район міста Києва» і зрозумів, що цей чоловік опинився тут не випадково.

— Землячок! — удавано радісно гукнув я йому.— Яким вітром занесло? Чи не анонімним? «Чи так по світу волочусь?» — як писав Шевченко. Далеченько ж ви забралися.

— Боюсь, що Шевченко вам тут не допоможе. Одержано інструкцію ретельно перевірити всі дачі, садові будиночки, індивідуальних забудовників по містах і селах для виявлення «лівих» матеріалів та притягнення їхніх власників до суворої партійно-адміністративної, а то й кримінальної відповідальності.

— От і перевіряйте на своєму терені, тобто в Ленінському районі міста Києва, якщо вам дадуть такі повноваження. А на якій підставі вторгаєтесь в чужий адміністративний поділ? Тут і без вас є кому цим зайнятися. Чи ви вважаєте правомірним підмінити місцеві органи влади і пародних депутатів на тій підставі, що приїхали з Києва? Чому це ви прибилися до комісії, призначеної Очаківським райвиконкомом? Вирішили і її діяльність перевірити?

— О-о-о,— прохрипів він пропитим голосом,— видать, тебе ще не клював у гузно смажений півень? Розпащекував, помімаєш...

— Посоромтесь жінок,— урезонював я його, все ще сподіваючись на якусь пристойність чи хоч залишки її у цьому вгодованому кабанові.— І не «тикайте» мені, бо я з вами курей не крав, ні живих, ні смажених, і не кликав вас сюди. Раджу помовчати, доки розмовлятиму з комісією...

— А то що? — грізно взявся він у боки.

— Міліцію викличу. Ви ж, як депутат, знаєте Закон про недоторканість житла і обійстя. Чому ж ви вриваєтеся

сюди без запрошення? Я слухаю вас,— звернувся я до заврайфінвідділом як голови комісії.— Здається, ще в п'ятницю ви все перевірили й обрахували...

— Так. Привезли документи, щоб ви завізували.

— І для цього треба було їхати повним складом комісії?

— Ну,— здвигнув плечима охайний татарин ні в сих, ні в тих.

— Нездогадливий у мене землячок,— докинув знову своє ветеран.

— Помовчіть,— сказав я йому.— До вас поки що ніхто не звертається.

Та здоровань і не збирався вгамуватися.

— Нездогадливий пішов писателю,— продовжував він напівжартома, а проте нахабно й безцеремонно.— Ти, Рафаїле, прямо кажи: став могорич, бо вартість дачі збільшено майже на десять тисяч. А я б за неї й половини не дав. Так собі, шпаківня, та й все,— чвиркнув він крізь зуби в бік будиночка.— Тьху, та й тільки. Оддав би глухонімим дітям задарма, не обіднів би. А то ще якісь комісії затіває, вартість будівельних матеріалів перераховує... Не письменник пішов, а якийсь жебрак. Справжні письменники он палаци й маєтки людям дарували.

— Як вам не соромно,— вже й зовсім безпорадно врезюнював я цього нахабу.— Хіба ж я затівав ці комісії? Я здаю дачу, і все...

— Не зважайте,— взяв мене під руку голова комісії і повів у хату з наготовленими на підпис паперами.— Він і з мене не злазить вже третій рік, відтоді, як познайомився в санаторії «Конча-Заспа». Щороку приїздить то сам, то з дружиною. Живе у нас місяцями, вимагаючи ікри, осетрини і півлітра щодня. Підпишіть, будь ласка, отут і отут на всіх примірниках, якщо згодні з висновками комісії. І додайте свою заяву про передачу будиночка райвиконкомові, бо сьогодні, щоб вас не затримувати, я сам одвезу на затвердження в облвиконком.

Доки я тремтячою від обурення рукою підписував папери, а потім писав заяву, він все ще заспокоював мене, розповідаючи про вихватці свого новоявленого приятеля і дивувався, де беруться такі нахаби, на яких ні закону, ні управи, бо совісті в них немає.

— Певен, він ще й завтра мене сюди притягне, як притягнув усю комісію сьогодні так настійливо, що ніхто й опиратися не зміг.

— Завтра я, мабуть, вирушу на Київ.

— Не дідждавшись результатів? — здивувався акуратний фінансист, забираючи мою заяву й підписані мною папери.— Я б вам не радив цього робити. Завтра я сам поїду в Миколаїв, доб'юся затвердження нашого акту й рішення райвиконкому, а там лишиться лише єдина банківська операція. Ну, хай ще день пройде, хай два, так ви ж поїдете, все як слід оформивши, отримавши гроші, в чистим сумлінням і спокійним серцем. А як поїдете, не довівши до кінця оформлення, то все повисне в повітрі, а дачу зараз ну ніяк не можна лишати без нагляду. Бо павесні її не застанете — розтягнуть. І грошей, витрачених на її будівництво, не повернете.

— Ви й без мене оформите все, що належить.

— Е-е-е, не кажіть,— уважно подивився він мені в обличчя, наче помітив нарешті мій стан.— Доки ви тут, доти й справа крутитиметься, а як тільки поїдете, закритесь очима й плечима, як говорить моя теща, так все й зупиниться: своїх справ у районного, а ще більше в обласного начальства вистачає й без вашої дачі. Куй залізо, доки гарче. Але що з вами? Вам погано? Серце болить?

— Та не боліло досі ніколи і зараз не болить. Голова паморочиться, як у моєї дружини, що не може тут і місяця протягти з своїм задавненим остеохондрозом. А мені ще жодного сигналу ні серце, ні судини не подавали. І шторми, і сонце зносив добре в найбільшу спеку. Цілими днями в шортах працював навіть у липні — й нічого. А це якась слабкість налягла і нудота. Вибачайте, я ляжу.

— Лягайте, лягайте,— заметушився він, підбиваючи подушку.— Може, Іван Іванович хай навідається? Я заїду по дорозі, скажу?

— Не турбуйте його. Головному лікареві вистачає клопотів і без мене. А отого хама не беріть більше з собою, як їхатимете сюди, бо я його дрючком, ломакою гнатиму з двору.

— Та хіба ж я його запрошую? Він сам налазить. Але більш не поткнеться сюди, я вам обіцяю. Яюсь аж незручно покидати вас самого в такому стані...

— Минеться,— заспокоїв я більше себе, ніж його, бо мені ще ні разу в житті не було так кепсько. Хіба що при пораненні.

— А до Івана Івановича я все-таки заїду, скажу, щоб навідався, як звільниться. Бувайте здорові, я поїхав, бо он скільки людей чекає і все через цього нахабу.

— Вибачтеся перед ними за мене. І хай вам щастить.

Татарин раптом швидко підійшов до мене, нагнувся й тихо поцілував у щоку:

— Тримайтеся,— потиснув він мені руку.— Я подзвою.

Він вийшов, тихо причинивши двері, обережно перейшов коридор і веранду, клацнув на виході з неї відпущеним англійським замком, і все стихло. І я вперше в житті лишився на самоті з недугою. Дико було. Страшно було. І сумно. І чомусь захотілося плакати...

2.

Плакав я довго й болісно, не знати за чим і чому. Але в тих риданнях була туга за батьком і мамою, за загиблими друзями фронтовими, виливалися в них образи й припущення давні й сьогочасні, і дорога моя життєва слалася перед внутрішнім зором вибоїста, вся замощена, мов тяжким камінням, злиднями, несправедливостями, кривосвідченнями ворогів і друзів, зрадами й підступництвом — багато їх назбирається в кожного, і відкриваються вони якось раптово й несподівано, коли про них не думаєш і згадок про них не чекаєш. Самі навалюються в такій множині, що й сам дивуєшся: як їх пережив, подолав, зніс терпеливо, ще й не скурвився, а лишився людиною. І ні світ, ні людей не зненавидів, а, навпаки, любив наче ще дужче й дорожів усім ще більше після цих випробувань, бо розумів, мабуть, глибше, ставав мудрішим і чуйнішим до краси й добра.

Наплакавшись, я нечувся, як заснув, і спав довго, майже до самого вечора, доки й не постукав у причілкуве вікно та не розбудив мене головний лікар районної лікарні Іван Іванович Адешков — високий, молодий, вродливий і завжди одягнений як з голочки.

— Що це таке? — сміявся він.— Що за okazія? Що за придибенція в нашому отаманському й козацькому коші? Серед нас хворих не буває й не повинно бути! Це Горіщенко сказав. А ще він говорив: партії і державі хворі громадяни, а особливо відповідальні працівники не потрібні. Всі мають бути здорові, і кожен відповідає за свій стан перед державою. Отоді вона й буде сильна, коли кожен її громадянин буде здоровий та дужий,— сміючись і приказуючи отак, він поміряв мені тиск, потім температуру, з елегантного дипломата вийняв нікельовану коробочку з прокип'яченими шприцами й голками, зробив мені укол і довго походжав по кімнаті, розповідаючи про лікарняні новини й проблеми, про нестачу сучасного устаткування

для операційної та стоматологічного кабінету — і все це з гумором, з сміхом, з жартами й приказками, явно намагаючись розвеселити мене й розвіяти хворобливий мій стан.

А потім без всякого переходу, помірявши ще раз тиск і наказавши мені підводитись та не вилежуватись, серйозно так і навіть похмуро, що зовсім не личило йому й не пасувало до його настрою:

— Якийсь нервовий стрес у вас. Хтось образив? Замучили комісією? Мене теж включали до її складу, та я відмовився, бо рішуче не сприймаю вашого непродуманого рішення покинути цей край і дачу. Збудувати такий будиночок, знести стільки горя від анонімщиків і лакуз, докласти стільки сил і здоров'я і за п'ять років створити якусь дивовижну субтропічну оазу і все це раптом покинути майже задарма?! Хто ж вас розумним назве? Схаменіться! Тутешні бонзи тільки й мріють, аби ви покинули дачу: на кого б її не оформили, відпочиватимуть влітку в ній тільки вони та їхні діти, якщо не коханки. Сказано ж, «Далекий Бейкуш» — і від Очакова далеко, а від Миколаєва й поготів, ще далі. Влітку ранні сорти винограду, восени «Карабурну», «Італія», «Мускат гамбурзький», сливи, персики, груші — чим не житуха! А троянди які все літо й осінь цвітуть. А туя, навіть горобина, не кажучи про горіхи. Такого добра насадили, доглянули, а тепер покидаєте. Немислимо й неприпустимо!

— Іване Івановичу, — змолвився я, — для чого ви зробили мені уколи? Щоб цими розмовами увігнати в той самий стан?

— Пробачте. Я й справді від обурення вашим рішенням забув найпростішу з істин про те, що в домі повішеного про вірвовку не мовиться й не згадується. Вставайте, вип'ємо по чарці, та й горем об землю! Серце у вас поки що нівроку, а все інше поправити легше. Давайте нарвемо ваших солодких помідорів, а я тут rybця прихопив. Мені по складній операції, а вам по ще складнішій катавасії з цими комісіями сам бог велів розслабитися, прийнявши оковитої. Я справжньої аква-віти прихопив, флакончик спірітус віні ректіфікати. Щоправда, теплий, а як розбавим водою, ще теплішим стане. Зате вже без жодних домішок, чистий, мов янгольська сльоза.

— Не визнаю. У мене в морозилці пляшка «Столичної» аж інеєм покрилась. І не яка-небудь, аж із Москви від Віктора Григоровича. Приберігав для слушної нагоди та гостя дорогого, а тут вас сам бог послав, — я дістав з холодиль-

ника пляшку, розшукав кришталеві стограмові келишки стовбуваті, нарізав відварної осетрини, поставив тарілку перемитих помідорів-сосочок, накришив цибулі.

— А сало морожене є? — запитав елегантний Іван Іванович, явивши свій селянський поров, і сам нарізав його, рожеве, з м'ясними прожилками, тонесенькими, як пелюстка, пластівцями — в рот візьмеш, само на язичі тоне. — Ну, й сало ж! Рідко й буває таке смачне. Видать, соломою смалили кабана.

— Соломою. В нашому селі інакше не визнають. Це молодша сестра передала. Ковбаси, шинку і кров'янку ми, пам'ятаєте, прикінчили на день мого народження. А сало лишилось.

— Це як ото нам хліба «від зайця» привозили малим батьки із степу найчастіше восени — нічого, здається, смачнішого не було, — Іван Іванович налив по вінця наші кришталеві келишки, аж вони сльозу пустили, враз запотівши в теплій веранді. — Будьмо здорові. Та й сестрі вашій хай легенько гикнеться. І Вікторові Григоровичу.

— Дай боже здоров'я, — сказав і я йому по-нашому, по-сільському, як приказували одвіку батьки, діди й прадіди наші.

Ми випили, й помовчали, і мовчки закусили, бо проголодалися. Спочатку випили до риби — до рибця й ніжної свіжовідвареної осетрини. Потім до сала з цибулею й помідорами, а потім до того й до сього, доки й пляшку спорожнили. А тоді вийшли на повітря, зупинились над глинистим урвищем, що спадало в лиман. Збурунився він від берега прудкою і потужною кефаллю, що випасалася тут табунами. А на всю широчінь лежав він, цей Бейкушський лиман, мов велетенське темнаве дзеркало, відбиваючи високі прозорі хмарки і могутню вечорову заграву над водяною гладінню.

За дальній Zackpайок порослого очеретами острова запливали ще освітлені відблисками вечірньої зорі білі лебеді, і чайки заклопотано й тихо перелітали лиман, прямуючи на ніч у степи на сон чи поживу, і тихо-тихо було, як у раю. І не хотілося порушувати цієї первозданної тиші навіть ласкавим словом, що просилося зараз із душі, і мовчання наше не пригнічувало нас, як це найчастіше буває, а зближувало і ріднило. Вже увімкнулися певдовзі маяки — спочатку чомусь задній Вікторівський, білястий і ніби мертвий, потім рубіновий передній Вікторівський, а за ним підморгнув пам'явонницьки блакитний маяк-мигавка з острова Березань, і нічні вертольоти неждано-негадано зблимали

над нашими головами бортовими різнокольоровими, тривожно блимаючими вогнями на неміряних своїх військово-тренувальних курсах по виявленню гіпотетичних, а може, й справжніх підводних човнів. Чим синішим ставало небо, чим дужче меркла вечірна заграва над неміряною водною гладінню Березанського та Бейкушівського лиманів, тим вогні вертольотів ставали яскравішими й тривожнішими, а рокотання їхніх двигунів — чутнішим і загрозливішим. Це була одна з найнегативніших прикмет над нашим обійстям і будиночком — вона вивергалася на нас з неба щодочі і особливо дошкуляла при загостренні Галиної хвороби: тільки засне, було, після ін'єкції чи пігулки, аж тут пролітає вертоліт, стрясаючи небо і весь повітряний простір над нами своїм настирливим стрекотом, б'ючи кожним тактом двигуна у груди, у вуха, заставляючи серце мало не вискакувати з грудей.

Другою негативною прикметою нашого перебування тут була робота радарів, що безшелесно й невпинно крутили своїми антенами сферичні кола над пагорбами підземних казематів над самим морським урвищем, прикриті акацієвою лісосмугою від дороги й від людських очей. Якщо вони крутилися вечорами, ці округлі, дірчасті антени, контролюючи небо над усім простором Чорного моря й сягаючи Туреччини та Близького Сходу, починало блимати зображення на екрані телевізора, котрий ми вмикали тільки для Ланочки під час передачі «На добраніч, діти», «Актуальної камери» та програми «Час», і тоді вже ніякі найдосвідченіші майстри, яких ми попервах викликали, не могли нічого вдіяти і допомогти нам.

— Хтось же проклав маршрут нічних польотів якраз через самісіньку нашу хату, просто над її гребенем, — сказав я Іванові Івановичу. — Щодочі будять і спати не дають майже до ранку.

— Маршрути прокладає полковник Сухенко, начальник штабу протичовнового вертольотного полку. Можу поговорити з ним, щоб змінив напрям бойового заходу. Якщо це залежить від нього, то він прокладе підходящий. — Іван Іванович постояв, подумав, поозирався на Табірну косу, заставлену яскраво освітленими базами відпочинку і зараз, коли вони всі вже покинуті, на принишклий і приртемнений Далекий Бейкуш по праву руку і сказав: — Хоча це буде зробити непросто: над базами літаючи, полохатимуть відпочиваючих з дітьми, а над Далеким Бейкушем — стомлених працею доярок, механізаторів з дітьми й онуками. Найпідходящий маршрут пролягає саме тут,

над вашим одиночним обійстям і маячним господарством, що має і вночі пильнувати морські створи й світити кораблям. До того ж, яка щаслива прив'язка для штурманів-початківців! Адже їм найлегше запеленгувати найяскравіший тут вогонь переднього Вікторівського маяка і за його орієнтуванням на вогонь заднього Вікторівського пайточніше визначити місце перебування в повітрі. Спражнісінький тобі навчальний полігон. Кращого й не вигадаєш, хоч би й хотів.

— Оце ж ми й терпимо вертольотні піччі тортури п'ятий рік підряд. Знаєте, як важко зносити це хворим людям — зокрема Галині Дмитрівні з її вічно загостреним тут остеохондрозом. Та й мене вже почало дошкуляти безсоння.

— Ну, не щопочі ж вони тут літають.

— Майте щопочі. А друга біда, що, мабуть, на всіх нас вплинула, це радарні установки. Як вони впливають на нервову систему? І чи не несуть радіації?

— Про ці установки нічого не знаю, а про радіацію від них навіть вчені ще не сказали жодного слова. Можна подумати, що ви самі, одні-єдині тут живете. А чому ж решта людей нічого на собі не відчувають? Чим же вони відрізняються від вас?

— Адаптацією з умовами проживання як корінні жителі цього району, це раз. А друге — молодші й здоровші за нас. В усякому разі мене дивувало те, що сталося з дружиною. А коли вже й мене сьогодні підкосило, сумніви закарлися найпідступніші: ми тут пропадемо.

— Що ж, мотиви для того, щоб покинути тут усе й утікати до Кисва, у вас дуже серйозні. Та чи знаєте ви, які там працюють радари? Які літаки й вертольоти літають почамі? А Чорнобильська атомна під самим боком? Ні, голубчику, вже піде не сховатися нашому братові від екологічної небезпеки, що пасувається на всю планету, тільки ніхто не хоче ні говорити, ні думати про це.

— Як змовились,— приречено сказав я, бо й сам не раз думав про це.— Нобелівські премії щороку присуджуються вченим-атомникам, математикам і астрономам...

— А письменникам? — перебив мене Іван Іванович.— Кому-кому, а письменникам мовчати негоже, а може й злочинно, бо вони перші мають бити в пабат.

— А хіба мало й б'ють у пабат у своїх творах Распутін, Залигін, Абрамов, Астаф'єв? Та й Гончар, Загребельний не раз писали про це. Але все йде як вода у пісок. А нобелівські промови, або, як прийнято їх називати, «лекції», у нас не друкуються зовсім: раз не наш лауреат,

то й слова його у наших газетах немає. Не можуть мовчати такі видатні люди.

— Може, і не мовчать, та їх замовчують: і слова, і думки, й тривоги лишаються невідомі людям, щоб не заважали й далі розвиватися військово-промисловим комплексам по всьому світу та не зменшували баришів. Пам'ятасте, у Кропивницького: «Чи на морі із купцями ділиш з краму бариші?» Ще коли написав! Справжній пророк. От і ділять бариші, доки землю загадять, що й жити на ній стане неможливо. Візьміть нашу греблю: всім ясно, що це диверсія світового масштабу, а зупинити це безумство, це розгнуздане божевілля не вдається нікому. У вас он які козири з донесенням постів спостереження Чорноморського флоту ще за двадцять восьмий рік та стаття Олександра Спиридонова. І що ж?

— А те, що сипонули вже жару під хвіст і меліодводбуду, і погоничам незатвердженого проекту, до яких, щоправда, так і не довелось добратися і в'яснити, хто вони такі. Конспірація така, як у магістрів масонства, або «батьків» сіцілійської «Коза ностри», чи нью-йоркської мафії. Але заворушилися добряче! І тут. І в Києві. І навіть у Москві. Мені хлопці дзвонили, розповідали...

— Розповідали, та не все,— різко сказав Іван Іванович.— А ви послухайте, що я вам скажу. Приїхала з центру висока особа з надзвичайними повноваженнями і з численною свитою вчених із Києва, відповідальних і найвідповідальніших працівників ЦК та Миколаївського обкому. Шерстять тут усіх, аж шір'я та шерсть летить. Але не прикривати це безглузде будівництво, а, навпаки, захистити й продовжити його за всяку ціну...

— Це просто якась пекельна машина, яку вже не зупинити нікому.

— Самі найвищі верхи можуть зупинити, але хіба їм зараз до цього? Як вони всі на ладан дихають і вмирають один за одним від старості й фізичної та розумової немочі. А молодому, що нарешті з'явився у нас за останні тридцять два роки, до цих проблем не догребтися через авгієві завали в політиці й економіці і соціальній сфері. Бідна, нещасна наша країна.— Іван Іванович зітхнув і мерлякувато повів плечима.— Хотів вам ще щось сказати, та пора вже їхати, бо завтра нас усіх викликають на будівництво на вісім нуль-нуль. І вас також. Маю пряме доручення передати вам.

— Доручення від кого?

— А яке це має значення? — усміхнувся Іван Іванович і став прощатися: — Бувайте здорові, виспіться гарненько. Я вже не буду колоти вас, а дам вам тарну пігулку. Тільки ж глядіть не проспійте.

— Я встаю разом з рибалками, пів на шосту. Так що не турбуйтеся — буду вчасно. Спасибі, що приїхали. На добраніч вам.

3.

На будівництві, коли я приїхав, так само ревли екскаватори і бульдозери, натужно гули навантажені по самі кабіни КрАЗи, МАЗи й КамАЗи, розсипаючи на вибоях яскраво-жовту сипучу землю, але все це виглядало вже якось надто аврально, судомно, показушно, бо в центрі будівельної панорами, під отим яскраво-синім, очевидно, помитим до приїзду високих гостей, чеським вагоном Лавандова стояла дорогокостюмна, білосорочна і модногалстучна ватага вгодованих і надто білолицих для цих спекотливих і восени країв, випещених володарів високих та розкішних кабінетів, дуже далеких і від будівельних полігонів та об'єктів, і від народного трудового життя. То простоволосі, то в модних і наймодніших капелюхах, аж до техаських широкополих, та все дорогих велюрових, найпіжніших мишачо-сірих відтінків, всі вони являли собою абсолютно чужий і чуждий оцьому будівництву і народному загалові конгломерат, всевладний і зверхній, незважаючи ні на які революції й лозунги, програми і статуту. І тільки дивлячись на скопище отаких випещених та самозакоханих навіть на вигляд людей, починаеш розуміти облудність закликів і постулатів про всезагальну рівність і соціальну справедливість: доки існує людство, доти й будуть у ньому володарі, з одного боку, що привласнять собі всі можливі привілеї і переваги, і плебс, що завжди залишається плебсом, здійснивши нав'язані йому перевороти і здобувши запрограмовані зверхниками перемоги тільки для того, щоб звеличити їх самих, закріпити на вершинах влади, а самому в поті чола добувати хліб свій насущний, не покладаючи рук ні на землі, ні під землею у шахтах, ні біля домен, конвертерів, коксових батарей і мартенів. Того ранку це була ілюстрація ілюзорності всіх перетворень і соціальних перебудов, скільки б їх не було в історії людства, на кривавих її шляхах, на трагічних його, людства, долях. І чим далі той ранок у часі,

чим більше його заслоняють інші мітингові, парламентські дійства і теледійства та лицедійства, вони тільки ще яскравіше висвічують той натовп «вершителей» і так досить яскраво освітлений тихим і лагідним сонечком ранньої південної осені, і мимоволі закрадається думка, що всі наші сучасні політичні спектаклі й вистави починалися саме з того ранку, тільки ми того ще не знали, бо не усвідомлювали, що перебудова вже розпочалася з квітня місяця того року, ще не афішована гучно й широко, а тиха-тиха, мов горличка. Можливо, ще й сама вона не усвідомлювала себе як новий етап нашого існування, а може, й свідомо приховувала катаклізми, що несла народові в своїм початком, а особливо з розгортанням процесів, які навряд чи й були прогнозовані хоча б у пайосновніших проявах і напрямках.

Для мене той ранок виявився просто трагічним: одного за одним до вагона викликали керівників району та області, адміністрацію будівельного тресту «Чорноморгідробуд», виконробів і проектувальників місцевого масштабу, і я спостерігав за цими викликами стороннім оком спостерігача, аж доки не дійшла черга й до мене. Немало здивувавшись, коли почув своє ім'я, я хвацько вихопився на вагонні сходишки, виснувши на міцних поручнях і підтягуючись на них, мов на турнику, а коли з тамбура переступив поріг салону й побачив огрядного червонопикого здорованя за пригвинченим до підлоги столиком, постійним робочим місцем Лавандова, то вже з одного його погляду зрозумів, що мене тут чекає.

— Так це отой писака? — повернув бичачу шию здоровань до Лавандова, що тулився тепер у самому закапелку з якимись паперами і, мабуть, характеризував йому кожного викликаного, перераховуючи гріхи й провини перед «Великою будовою».

— Саме він все й розпочав, — несподівано сміливо і навіть розв'язно доповів Лавандов. — Вско оцю розвінчувальну кампанію і бучу про самозагорання моря під час землетрусу тисяча дев'яносто двадцять восьмого року підняв він.

— У змові з Спиридоновим? — крутнувся на дзиглику здоровань, знявши галстук і засукавши рукава сліпучо-білої сорочки. Мабуть, йому жарко й душно було, хоч піджак його й висів на спинці того ж таки дзиглика із значком депутата Верховної Ради СРСР, та мені чомусь здалося, що він збирається допитувати мене із застосуванням фізичного впливу.

— Ні, раніше. Спиридонов, як вам відомо, виступив у

«Литгазете» нещодавно, хоч статтю заготував набагато раніше, а цей через покійного Васляєва вийшов на ті самі донесення постів спостереження — Чорноморського флоту з миса Лукулла, Євпаторії та Костянтинівського равеліну начальника гідрографічного Управління й роздзвонив у всі інстанції, включаючи центральні органи влади й Академію наук України й СРСР. Вів підривну роботу й серед будівельників на виробничому й побутовому, так би мовити, рівні.

— Що ж ти собі дозволяєш, мерзотнику,— тихо й погрозливо схилився до мене пещеним своїм обличчям здоровань.— Проти отакого загальнодержавного будівництва повстаєш? На мільярдні виділення з бюджету замахнувся? Це ж пряма диверсія, твою мати! Тобі треба голову відірвати!

— Відривайте свою,— спокійно відповів я,— бо для такої будови, що ви оце розпочали до завершення й затвердження проекту, голова непотрібна. Оце дійсно або безголів'я, або вселенська глобальна диверсія проти всієї української нації, проти степів і Чорного моря, не кажучи вже про ріки.

— «Української нації»,— перекривив він мене.— Чи не Донцова ти, голубчику, начитався, що на перший план ставиш націю всупереч нашій ідеології? Саме на цьому тебе найлегше піймати і спровадити в тюрюгу або в табір особливого режиму.

— Усіх не пересаджаєте,— сказав я, відчуваючи, як у пальці немовби зашпори зайшли, і серце зачастило й підкотилося до самого горла.— Насаджалися вже — пора й перепочити.

— Всіх і справді не пересаджаємо та й потреби нема. А от таких, як ти, субчиків, треба було б. За такими й табори, і в'язниці плачуть.

— За що? Чи не за те, що людям очі відкриваємо про міжнародну змову проти нашої країни, проти Чорного моря і цілого народу?

— Покличте Водолія,— наказав Лавандову здоровань. І коли той вийшов, сказав майже довірливо: — Якщо не припиниш писати в сумнівні інстанції й морочити зайнятим людям голови, я тебе в порошок зітру! Подумавш, мудрагель знайшовся! Та що ти в цьому петраєш? Сунеш свого носа, куди собака... Збудував, поміваєш, дачу на березі моря й лиманів — не заважайте йому! Ось чим диктується твій спротив будівництву гідровузла! Заходьте, заходьте,— підбадьорив він сивого Водолія, що важко дихав і

дуже повільно переступав поріг, подолавши круті сходи вагона.— Так оце він вам торочив щось про мафію та Лічо Джеллі?

— Та не про мафію, а про масонську ложу «Пі-2» чи «М-2».

— Так він чи не він?

Водолій все ще важко дихав, усміхався й дивився на мене майже благально: до прямого доносительства, видно, не звик.

— Казав тоді, скажу й зараз, що проект перекриття Дніпра й Південного Бугу і поворот Дунаю в південно-українські степи при глобальному отруєнні Чорного моря сірководнем могли і можуть прощтовхувати тільки міжнародні диверсанти і змовники проти нашої держави. І хоч би що ви тут говорили мені чи робили зі мною, істина ця проясниться і справедливість восторжествує.

— Яка справедливість? Що ви мелете?

— Це злочинне будівництво буде припинено, а його зачинщиків віддано під суд. Як диверсантів.

— А лексика! А судження! Забуваєш, голубе, що часи репресій давно минули й не вернуться,— весело декламував здоровань.

— А ваша лексика чим краща? Хіба ви мене тут не допитували якщо не методами, то тоном тридцять сьомого року?

— Ну, ти даєш! — зареготав здоровань.— Начисто позбавлений здорового народного гумору, а це, братику, ве-е-еликий недолік! Особливо для творчої індивідуальності. Товаришу Водолій, я так зрозумів, що ваш співбесідник натякав на зв'язок проєктантів із секретними зарубіжними службами — з ЦРУ, масонами, авантюристами типу Лічо Джеллі? За це ж його можна й до судової відповідальності притягти, га? Як ви гадаєте, є підстава?

— Якщо начисто відкинути гумор, цей супутник здорового глузду, то підстави могли б знайтися. Так свідків нема: ми говорили з ним віч-на-віч.

— Сподіваюся, товариш дорожить своєю гідністю і відмовлятися не стане — сам підтвердить свої слова.

— Тут підтверджу, а в суді відмовлюся. Що ви мені зробите?

— Не ставте так часто дурних запитань, бо можна подумати, що ви й досі не вийшли з шкільного віку. Я — заступник Голови Ради Міністрів. Міг би багато чого вам заподіяти, якби захотів або мав схильність до цього. А зараз просто раджу вам не встрявати в цю справу, доки відповідні органи, спираючись на наукових експертів та

консультантів, не приймуть остаточного рішення. До мене, товаришу Водолій, ви зайдете пізніше, коли знадобитеся, а зараз я ще маю сказати оцьому писучому опонентіві кілька слів на прощання,— він діждався, коли за Водолієм зачинилися двері, й швидко та грізно повернувся на дзиглику до мене, дихнув у саме обличчя духом доброї ранкової чарки і ще добрішої закуски: — Котися звідси, негіднику, щоб твоєї ноги не було в Очакові! — злісно прошипів по-зміїному.— Здавай дачу і їдь к такій матері, бо не зносити тобі голови. Ще й фейлетона в «Правді» схлопочеп — у нас це недовго.

— Не думав і не гадав, що в нашій Раді Міністрів розмовляють таким тоном і користуються такою лексикою.

— Не для всіх, не для всіх! — заперечливо замахав він товстим пальцем перед самим моїм носом.— А тільки для таких негідників, як ти, знаходяться відповідний тон і слова, бо майже всі ми вийшли із заводчан, а на заводі, як і в армії, з падлюками не миндальничають. Пішов ти к такій матері, щоб я ще тут з тобою полемізував.

Як я спускався тими східцями салон-вагону, що стояв на рейках, що нікуди не вели і не поведуть ніколи, один бог знає. Світ мені померк і перевернувся, як перевернулося й моє ставлення до державних структур через одного цього хама, гада й провокатора та кар'єриста, яких, мабуть, і світ не бачив. Такі нелюди здатні на все.

4.

До самого дому я вів машину як уві сні, автоматично долаючи перехрестя, ще й досі забиті машинами із зерном проса й кукурудзи, що прямували до елеватора, автоцистернами з виноматеріалом з далеких плантацій ольвійських давніх виноградників, тракторними причепами, під зрізи нарощених бортів забитими ящиками туманно-синього «мускату гамбурзького» та яблуками насипом, але ця краса й багатство не радували мене, як радували досі, завжди і звичайно, а почужішали рантом і віддалилися, наче я опинився раптом у чужій країні і спостерігав чуже життя, чужий труд і достаток, що не мав до мене жодного відношення: між усім світом і мною стояв тепер вгодований і випещений самодур, хам і сатрап, що невідомо як дорвався до влади, аж на такий немислимо високий її цабель. Руки й ноги тремтіли, губи сіпалися — мене давив плач, паморочилася голова. Недовго думаючи, я заїхав у ворота лікарні і, зушинившись перед ганком, побачив на

ньому Браславського. Він сидів просто на цементній сходинці в розстебнутому халаті і з задоволенням курив, вочевидь відпочиваючи після якоїсь напруженої й тривалої роботи.

— Жаль-жаль,— гукнув мені, як тільки я зупинився.— Саме відіправив з okazjiю Василя Бондаря — з дружиною — ледве вмовив якогось «жигуліста», щоб одвіз їх в Далекий Бейкуш. Я його щоранку масажую всього, вправляю диски поміж хребцями, кладу парафін на суглоби. Помаленьку оживає наш Василь. До весни, сподіваюсь, оговтається ще й рибалити почне. Ну, а ви чого це до нас? — тільки аж тепер він уважно глянув на мене і зірвався з місця.— Заждіть, заждіть,— вхопив мене за плечі і прихилився до самого обличчя.— Що з вами? Чому так зблідли? Ану, ходімте до мене,— він швидко повів мене, міцно підтримуючи під руку, по східцях ганку, не відпустив і в коридорі, наче я міг упасти, і зразу ж вклав на канапу в своєму реанімаційному закуткові.— Найперше зміряємо тиск,— говорив, лаштуючи тонометра і одночасно намагаючи пульс.

— У мене завжди був тиск космонавта: 120/80,— сказав я.

— Був та загув,— відповів Браславський по паузі, відкладаючи апаратуру.— До того ж учора вже спостерігалися явища гіпертонії. Сьогодні Іван Іванович на п'ятихвилинці заклопотано говорив.

— А мені нічого не сказав, хоч поїхав від мене опівночі.

— І я вам не скажу, який у вас тиск. Але, щоб ви знали, високий. Треба пару днів полежати й полікуватись. Ну, і назавжди розпрощатися з чаркою — ні горілки, ні каберне. Хіба, може, ковточок коньяку при якійсь невідкладній нагоді та фужер шампанського в новорічну ніч. Дзвінок продзвонив вам ранувато, але дзвінок серйозний. Сестра! — гукнув він без всякого переходу.— Клофелін! — і вже до мене, тихіше: — Як ви спали?

— Кепсько. Я вже з тиждень по два-три рази просянаюся й довго не можу заснути. Такого ніколи зі мною не було. Старість, мабуть, підкралась зненацька. А може, й за дачею тужу.

— Вам таке витворяють за неї вже цілих п'ять років, що треба хреститися й тікати,— сказав Браславський, приймаючи від сестри малюсіньку пігулочку й склянку з водою.— Оце й усе? — здивовано спитав її.— Принесіть увесь кульочок з моєї шафи: тут треба цілий курс призначати на тиждень, а то й на два.

— Це залежить від серця? — зачитав я, відчуваючи, що воно ось-ось вискочить із грудей.

— І від серця, й від нервів. Зараз ми вам зробимо електрокардіографію, зробимо відповідні ін'єкції, і я одвезу вас додому. Бо за кермо зараз вам сідати небажано, а може, й небезпечно.

«Чи не перебільшуєте ви, докторе?» — хотів я спитати, але не спитав, бо й справді почував себе дедалі гірше і вже хотів, щоб пошвидше зробили уколи і дали мені спокій. Я думав зараз про те, що в терапію треба йти аж на протилежний кінець величезного й довжелезного корпусу, а в мене вже не було певності, що дійду. Але незабаром з громіздкою апаратурою прийшла сестра й зробила електрокардіографію, і Браславський, уважно проглянувши автоматичний запис кардіограми, сказав мені:

— Поки що бог милував нас і заповідав берегтися, — в іншій сестри, що принесла в нікельованому кип'ятильнику стерильні шприци під салфеткою, вихопив з другої руки червоний гумовий джгут, наклав мені на передпліччя й міцно крутонув, стягаючи, аж пальці потерпли. — Давай, — наказав сестрі. — Вени, бач, як батоги. Сміливіше, впевненіше! Отак, — коментував він її дії, здається, забувши про мене. — А тепер не поспішай, не квапся, вводь повільно. Тут аж два десятки кубиків. — Він вже давно зняв джгут і наказав мені розімкнути стиснутий кулак, а тепер уважно стежив за тим, як сестра вводила в вену ліки для підтримки роботи серця й заспокоєння його. Я набачився й натерпівся таких процедур ще в госпіталі після поранення, ще в юності, а тепер вони повертались до мене вже в старості, мов гінці її й провісники, і страшно було подумати, що до них треба звикати, хочеш ти чи не хочеш.

Полежавши після ін'єкції та доброго масажу, я трохи оговтався і почав умовляти Браславського відпустити мене самого, оскільки в мене вже ніби спала полуда з очей, відчув силу в руках і твердість в ногах, вільно орієнтувався в просторі. Він, щоправда, не дуже й наполягав, бо привезли йому нового пацієнта, і я поїхав додому. Але, господи, який же це дім? До мого дому було шістсот вісімдесят кілометрів! Тільки сьогодні, втративши силу і волю над відстанями й над самим собою, я вперше в житті відчув по-справжньому цю далекість і її непоправність перед лицем немічності й хвороби і зрозумів, що світ належить тільки молодим та здоровим, повноцінним людям. Пригадалися раптом легенди про лосів-одинців, що на старість

покидають маток з лосенятами й зникають у безвістях боліт і лісових нетрів, шукаючи там смерті в самотині, перекази диких африканських племен про усамітнення старих слонів, що сходяться в джунглях всі, як один, у найглухіші та недоступні хащі, утворюючи там велетенські кладовища, всіяні кістками й дороцінними бивнями; про старих і хворих людей, яких північні кочові племена, вирушаючи на нові висади, залишають біля багатьох помирає в найлютіші морози. Важко й гірко було зараховувати себе в число цих покинутих і приречених на загибель задалегідь, але близькість та невідворотність такої участі й долі постали сьогодні переді мною в усій своїй трагічній реальності. Тільки не бажання самотини, а відворотність її охопила мене того ранку з такою силою, що мені панічно й невідкладно захотілося раптом опинитися в Києві, серед дітей і друзів, обняти онуку Ланочку, за якою стужився, мабуть, найдужче. Одразу все тут спротивилося, здалося осоружним і навіть незносим: і пил на дорогах, і випалені сонцем пустирі, і порожній берег, і покинутий Василем і Людою маяк. Як я терпів усе це досі? За чим тут шкодувати? Що відстоювати? Оцей белебень і самотину та повну одірваність од світу? Він не заслуговує такої зневаги, без нього, його зв'язків та порядків немає життя.

Хвороба і немічність, що так нагло впали на мене цього ранку від неймовірного хамства й приниження, раптом ніби розбудили мене й дали новітній зір, зовсім інший погляд на усталені явища й речі, і я зрозумів, що безтурботність моя, підсвідома віра в силу свою і правду назавжди покинули мене, і я вже ніколи не буду таким, як був ще позавчора: крім раптової немічності, яка, проте, відступила під дією Браславського, до мене наблизилася старість, може, тільки вигулькнула із своєї підступної засідки, але вже не відступить, не відведе від мене своїх потворних караючих очей.

Безпомилно й точно, як завжди, спустивши крутим в'їздом машину в гараж, на розкриту оглядову яму, бо на неї так і не знайшлося в УСПР дощок, як і передбачав Горищенко («Немає нічого постійнішого, як тимчасове»), я за звичкою зняв клеми, подумавши, що тепер, може, й надовго, повільно піднявся крутим узвозом, щоб не сполохати серця, довго сидів на нагрітій сонечком цементній облямівці в'їзду, дивився на прозорі кетяги дозрілого вже «карабурну», бузкові пірамідально-трапеційні велетенські грона «рожевого дністровського» в палахкотючо-червоному

листі, на чорні, великі ягоди «Італії», що кожна ніби випрочувалася й виставлялася напоказ із ще зовсім зеленого лапатого листу, я не відчував ні захоплення наочними наслідками власної праці й клопотів, ні гордоців за те, що опанував складною, древньою, як саме життя, технікою чи технологією догляду за виноградною лозою, ні бажання хоча б покуштувати цих божественних плодів. Мені було гірко й прикро. Приниження ятрило душу, спустошувало її, і від безсилля можна було накласти на себе руки, знаючи, що хам і бандит, дорвавшись до влади, лишався захищеним законом у своїх злочинних діях, безкарно нівечить і зараз душі й долі людей, особливо тих, що підвладні йому, і нічого не можна вдіяти проти нього, проти його свавілля й глумління над людською гідністю й особистістю.

— Та будьте ви прокляті! — мимоволі виривається мовби з самої душі, в розпачі підхоплюєшся з єдиним бажанням негайно виїхати, покинути й забути все, що ти тут зробив, про що думав і що намірявся захищати. — Геть звідси — подалі і назавжди, щоб і очі мої нічого тут більш не бачили! — кричав я сам до себе, немов божевільний, і тільки рудий собака Долгових від своєї будки злякано гавкнув на мене разів зо два та й поліз до своєї конури.

Тихо, сипь, прозоро... Кругом ні лялечки. Тільки чайки піщаними висинами забутих пляжів весело й заклопотано перебігають з місця на місце, щось скльовуючи, та довлять крилами невидимі потоки нечутного тут вітерця альбатроси над глинистими урвищами понад морем, що зовсім вже розліпилось, розніжилось і павіть не підозрює, які нещастя йому затіваються. «Хіба ж море, і птахи, і риби, і люди завинили у чомусь, що я їх так пагло і злісно покидаю? Хіба відомо їм хоч що-небудь про норів цього розперезаного хама і його наміри? Беззахисні вони перед ним, як і ти, тільки що не зіткнулися досі так близько». Я охолов трохи і спустився до моря знайомою тепер уже ніби навіки покинутою асфальтовою дорогою, обійшов маяк, що й у тиху погоду ледве чути гудів від пролітаючого над ним бризу, й спустився до моря. Мені перетнула дорогу вже неспрудка, якась млява, ніби приречена, чорна гадюка й сховалася в бур'яні під огорожею з колючої проволочки, лишивши на піску звивистий слід.

На порожньому пляжі не було ніяких слідів — їх давно занесли піском недавні шторми, а більше сюди ніхто і не

навідувався, покинувши море аж до наступного літа. «Покину тебе і я, та, мабуть, вже назавжди», — якимось жалібно подумав я, і серце моє похололо.

5.

— Алло! — гукав я в трубку, набравши службовий номер Валентинового телефону. — Алло, ви чуєте мене?

Мене не чули й кричали тому з усієї сили, аж у вухах лящало.

Я поклав трубку і набрав номер ще раз і ще раз, іще. Аж доки там полегшено не сказали, скоріше собі, ніж мені:

— Нарешті. Хто вам потрібен? Говоріть швидше, доки ваш голос прорвався, бо знов перерветься зв'язок.

— До вас, я бачу, важче, ніж до Кремля додзвонитись.

— Аякже, транспорт усім потрібен. З ким хочете говорити?

— Покличте, будь ласка, Ночвина.

— Валентин Андрійович на території, і його важко зараз розшукати. Хто ви і куди вам подзвонити? Ми йому передамо.

Я помовчав, збираючись із думками: чи варто й справді його турбувати, але перша згадка про вранішню розмову на будівництві нагадала мені таку наглу немічність, нездоланну перед далечінню, звичною й любов'ю мені дорогою на Київ, і я зважився-таки:

— Скажіть, хай передзвонить дядькові під Очаків.

— Куди-куди? — перепитав грайливий дівочий голос. — Чи не на письменницьку дачу?

— Скажіть: дзвонив його дядько.

— А як вам дзвонити, я запишу.

— Він знає, — сказав я й поклав трубку, щоб не нагрукати такій наврипливій і надто вже допитливій телефоністці.

А може, вона тільки здалася мені такою через нервову напруженість. Тепер мені все здавалось інакшим, зовсім іншим, ніж було. Медики, особливо, психіатри, називають це неадекватним сприйняттям реальної дійсності і рекомендують серйозно лікуватися. А мені це здавалось не лише нормальним, а й смішним, коли я думав про себе, ніби дивлячись збоку на свій стан і свою поведінку: хай би отак нагримав на нього та виматюнав нізачо отакий сарановитий хам, тоді б я подивився: адекватно чи не адекватно сприймав би він, психіатр, реальну, а може, й уявну

дійсність. Тим більш — уявну, яку треба вибудувати самому, як вибудував її я відносно надто цікавої телефоністки. Мені не лежалося й не ходилося. Не хотілося ні їсти, ні пити, хоч я ще й досі не снідав, бо поспішав на восьму годину на будівництво, мовби на зване свято, котре випадає тут не густо, а нарвався он на неприємність і приниженість, на які ніколи не сподівався і які мучили тут, на самоті, ще пекучіше й болючіше, що й місця собі не знайдеш.

Померкло мені не тільки моє і наше перебування тут, бо що ж воно означало для світу й для цього краю порівняно з тим, що будівництво греблі продовжувалося й розгорталося ще інтенсивніше і зупинити його не було не те що ніякої можливості, а навіть надії, бо ніякі аргументи не діяли, всі докази повисали в повітрі, а головне, ніяк не вдавалося й досі вийти на проєктантів гідровузла — не сліпих виконавців, а саме ідейних натхненників, які подали думку й закрутили навколо неї всю державну машинерію, яка всіх інакомислячих підминала під себе й перетворювала на пил, на куряву, на порох перетирала й розвіювала на вітрах виконання злочинних планів, виссаного з пальця змагання, на принадах премій та високих заробітків і орденів. Їх, цих натхненників і «вдохновителів» грандіозної будови, що несла цьому краю, всій Україні, а можливо, і всьому світові й людству небачену ще катастрофу, захищали самі державні структури, а проти них безсила навіть наука, не кажучи вже про окрему, хай і найвидатнішу людину. Патона, наприклад, який один виступив проти будівництва Чорнобильської атомної електростанції поруч з Києвом, тримільйонним містом з тенденцією до подальшої інтенсивної розбудови, виступив і проти самої ідеї перекриття Дніпро-Бузького лиману, але і його протест, незважаючи на всесвітній авторитет потомственого вченого, сина самого незрівнянного Євгена Оскаровича Патона — славетного мостобудівника і зварювальника танків, вперше у світовій практиці, авторитет нинішнього Президента Академії наук України, лишили без уваги, його науково обґрунтований, аргументований протест проти цього проєкту в самому його зачатку, продовжують убивати і ріки, і море, нищити всю цю одвічну красу й гармонію, неспішно і мудро сотворену природою на окрасу всієї планети Земля та її жителів. І нічого не можна зробити на захист цього незрівнянного надбання, що дісталось нам у спадок на щастя й життя у трудах на цій прекрасній землі наших пращурів.

Гірко й боляче було це усвідомлювати і відчувати своє припущення, образу за патріотичні поривання від невіглахів, а може й злочинців та злодюг, що замишляють глобальну диверсію проти цілого народу, а по суті, й проти всього людства. Бо хіба ж воно збагатиться з втратою Чорного моря і таких прекрасних рівнинних рік, як Дунай, Дніпро, Південний Буг, що породили всю цивілізацію Східної й Південної Європи, починаючи з її Альпійського серця, починаючи з Монблану та його перевалів. «Горе нам, горе,— думалося мені у розпучі від усвідомлення свого безсилля й незахищеності рік, моря й природи.— Горе й нашій цивілізації, недорозвиненій настільки, що сама себе пожирає і не відає, що творить, та не може постояти за найвищі свої, незрівнянні й неповторні раритети».

Ін'єкції й ліки Браславського подіяли-таки, і я, зболівшись душею, заснув, незчувся й коли. І спились мені танки з фашистськими білими хрестами на чорній броні, як вони сунули на нас на плацдармі під Кюстріном за весняним Одером, а нам нічим було стріляти, бо Одер розлився і снарядів тієї ночі не підвезли. А потім танки кудись зникли і просто на мене вилетів з провулка на цілій вервечці наловлених у селі коней козак-запроданець у німецькому однострої, підвів свій кудий карабін і вистрілив мені просто в обличчя, промахнувшись з такої близької відстані тільки тому, що в цю мить напереріз йому вискочив із-за хати і, юзом по багнюці шаснувши на колінах під куцбузку в Лавріновім палісаднику, збив з нього кубанку влучним пострілом десантника полонений Ночвін. Саме ж від його пострілу схарапудились коні й понесли невдахустрільця, тільки кавалки багна полетіли в повітря з-під їхніх копит. Такого рятівника тепер поруч зі мною не виявилось, і я це розумів навіть у сні і дуже шкодував за цим, і мені захотілося плакати, але я не встиг: розвернувшись на сусідній вулиці, тим самим провулком знову мчав на нас той самий козак-запроданець з карабіном напереваги в супроводі ще двох таких самих бузувірів, а наблизившись так, що вже можна було розрізнити риси обличчя, він перетворився на мого сьогоднішнього кривдника. Я ловив його неависне обличчя в розріз прицілу свого автомата, але, вгодоване й брутальне, воно не зміцалося в ньому, і я ніяк не міг взяти його на мушку, щоб по центру було — вцілити і вбити, щоб і не тріпнувся. Я цілив йому межі очі, знаючи, що куля увійде трохи вище, якраз в перенісся, і вже натиснув на спуск, але цієї ж самої миті хтось з силою торсонув мене за ялече і пад самим вухом пролунав

знайомий голос, ніби з того далекого вже й немислимо тяжкого сорок четвертого, коли мене мало не вбили перед самим звільненням, а потім на марші до Дністра звалив тиф на роз'юшеній фронтівій дорозі, так що нікому було й підібрати й ні на які підводи розраховувати.

— Дя' Шур! — гукав Валентин голосом загиблого батька, юного десантника, що, втікши з полону, оженився на моїй молодшій сестрі, а по звільненню в першій бою за Баштанку був тяжко поранений і «умер от ран», як було повідомлено в похоронці, одержаній Вірою буквально через тиждень після того, як прийшли наші. В березні нас визволили з німецько-фашистської окупації, а в грудні народився Валентин — єдина згадка про Андрія Ночвина, мого рятувника од вірної і паглої смерті. Навіть брат мій двоюрідний Віктор, відчайдушний, але, як і я, тоді ще необстріляний, розгубився, Андрій же вирвався із-за рогу і вдарив по козакові з коліна, як навчили його, сімнадцятилітнього добровольця, в далекому сорок першому перед тим, як викинути їх повітряним десантом під Вінницею назустріч Клейстовим танкам, де вони всі були й знищені або взяті в полон. — Дя' Шур, чого ж це ви плачете? — все це торсав мене за плече Валентин, бо ніколи я при ньому не плакав — це було не заведено в нашій роду серед мужчин, що б там не було.

А з-за Валентина вигулькнула й припала до мене старша моя сестра Ганна, яка виняньчила мене, бо батьки ж від зорі до зорі були в полі, або, як казали у нашій селі, «на степу».

— Що сталося, братику? — зойкнула вона, передчасно заломивши руки, як наша завжди стривожена мама, царство їй небесне — «хай царствуй», як кажуть у Баштанці. — Чого це ти як з хреста знятий?

Що їм скажеш? Ну, що скажеш, отаким стурбованим і люблячим, аж ніяково ставало під їхніми відданими й безмірно ніжними поглядами. Пожалієшся, щоб роз'ярити душі й так відкриті назустріч нежданим-негаданим нещастям? Принизити і їх власним приниженням та образою? Тому я зробив вигляд найбезтурботніший і лише поскаржився на наглу хворобу, що звалилася так недоречно:

— Тиск підскочив до ста шістдесяти, — ловлячи Ньюсю на її скептицизмі до нашої гіпотопії, і вгадав.

— Ха-ха-ха! — засміялась вона. — У мене он двісті двадцять на сто сорок, та й то піду зараз бичків наловлю та насмажу тобі, бо холодильник у тебе зовсім пустий. Оце

ти так хазяйнуєш без Галі. І взагалі як ти можеш? На косі ні душі, а він спить при відчинених дверях. Поряд живе один божевільний, другий щодня пробігає тут від Очакова в кінець табірної коси, безрукий такий. Зайде, пожем шпортоне, і поминай, як звали.

— Убивць і без божевільних вистачає,— сказав я.— А Микола майже свій: мало не щодня похмеляться приходять. За що ж він сердився б на мене? Сама подумай. А безрукого я навіть пробував був підвезти, так він так сахнувся від машини, так перелякано глянув на мене та як дремене ще швидше по бур'янах, аж до самих берегових круч, і машиною не наздогнав би. Що там, у темних глибинах їхньої свідомості, твориться, ніхто не розгадає. А от у, здавалося б, здорових розумово й психічно людей думання виливається в абсолютно незбагненні речі, як оця Очаківська гребля і перекриття Дніпра й Бугу. Оцих треба боятися дужче, ніж божевільних.

— Ти знову вернеш на цю тему,— сприкріла сестра.— Хай вона їм згорить!

— Не згорить, сестро,— сказав я, підводячись, та тут же мусив хапатися за спинку ліжка, бо голова запаморочилась і все крутнулося перед очима, ніби я потрапив на карусель.— Згоримо, скоріше, ми, якщо не зупинимо це безглузде будівництво,— докінчив я думку, намагаючись приховати свій стан, але моя старша сестра, досвідчений фельдшер, одразу все помітила й зрозуміла: тут же вхопила за руку і стала рахувати пульс.

— Ти що, «швидку» викликав?

— Та ні. Вчора головний лікар сам заїздив. Сказав, серце в порядку. А сьогодні знову щось негаразд. Так, як ото з Галею...

— Остеохондроз,— сердито сказала Нюся.— Чи на вас його радари насилають, чи хтось тут вам наврочив?

— Ну, це вже зовсім «науковий» висновок,— через силу всміхнувся я, все ще вдаючи розважливість.

— А сьогодні ж як?

— Сьогодні сам їздив у лікарню.

— Внутрівно щось вводили? А що саме?

— Та я не питав. Не цікавився. Головне — полегшало.

— А нас же викликали для чого, раз все, кажете, у вас в порядку,— напругу, як завжди, спитав Валентин, що весь час мовчав і пильно придивлявся до мене.— Щось воно, дя' Шур, не те з вами. По очах бачу. А що, не пойму. Наче ще не проспались або не протверезили. Ніколи таким вас не бачив, відколи й живу.

Валентин, цей зірвіголова в дитинстві, після ремісничого училища, де вже був одним із перших і вибивався в лідери серед ровесників, закінчив заочно технікум, а потім і автодорожний інститут і тепер працював заступником директора таксопарку по експлуатації. Підтягнутий, пофлотськи напрасований і навіть вилощений, бо, відслуживши в погранвійськах КДБ Чорноморського флоту, він на все життя позбувся свого хлопчатого нехлюйства і недисциплінованості і навіть у сірому цивільному костюмі, як зараз, справляв враження корабельної респектабельності. Я любив його, перенісши й любов до його батька, мого рятувальника од вірної смерті, на наші родинні взаємини, фактично з дитинства виховав його мужність, витривалість, беручи з дошкільного віку на полювання, і не було й немає таких лісосмуг у рідному нашому степу, де б ми з ним не побували у засідці чи не встрілили зайця, лисицю, куріпку чи перепела. Підкрадалися не раз і до дрофи, та все марно. А потім їх вже й не стало, і осиротіли наші степи неоправно навіки. Бачили журавлів восени і навесні, коли вони справляли ще свої знамениті шлюбні танці, і це нас єднало, мабуть, більше, як родичання, кривні зв'язки. А ще він любив свого діда, а мого батька, не менше, ніж я.

Він був явно приголомшений і засмучений моїм станом, притихлий і беззахисний, як усі наші люди перед лицем горя чи втрат.

— Думає, хоч раз на острові візьмете мене на перелітну північну качку,— сказав він, коли Нюся побігла ловити бичків.— А воно он що виходить: вибило звідси тітку Галю, а тепер і вас. Я вже бачу по вас. Ну, не думав, що ви так швидко здастесь,— він пройшов до вікна і довго дивився, як із-за порослого високими очеретами острова випливають довгою вервечкою білі лебеді вперемішку з сірими однолітками-сьоголітками, що здавались брунатними і брудними на тлі їхньої нетутешньої білизни, синіх вод та все ще яскраво-зелених очеретів.

На Бейкушський лиман з широкого, на всю стіну, заднього вікна відкривалась широка панорама, і мені з ліжка теж було видно лебедів, що так і не встигли та, мабуть, і не могли ніколи набриднути, як саме небо і води, скільки б ми на них не дивилися.

— Хрінові, Валю, діла. Дачу здаю, а мене в Київ доведеться везти тобі — боюся, що сам не доїду.

Він оглянувся і тепер довго дивився на мене мовчки. Ще довше, мабуть, ніж на лебедів, не ймучи віри. Так ні-

чого й не сказавши, підійшов і сів поруч, упершись ліктями в коліна. Після довгої мовчанки тихо спитав:

— Коли збираєтесь їхати?

— Та вже, мабуть, не сьогодні, щоб не полохати Ньюсю, Та й на ніч глядючи хто ж вибирається в таку далеку дорогу.

— Мені все одно,— сказав Валентин.— Дороги не буває і не може бути для справжнього водія ні нічної, ні денної, ні гарної, ні поганої. Ви ж знаєте, я п'ять років водив «Ікаруси» в нічні рейси літо й зиму, в туман і ожеледу, в зливи і заметілі. А на вашій «Волзі» до Києва можу доїхати через Миколаїв за п'ять-шість годин. Хіба ж це далека дорога? Чи ви її коли-небудь боялися? Щось я вас не пойму — так ви перемінились.

— Ось доживеш до моїх років та продзвонить дзвінок...

— Думаєте, мені він вже не дзвонив? Ну, не треба здаватись. Не можна! — сказав він з притиском і образою, і я боявся, щоб він не заплакав.— Самі вчили мене перемагати труднощі й немочі, які б не траплялись та не випадали.

— Вчити легше, ніж долати. Можна було б виїхати й зараз, так треба ж повечеряти, заправити машину, попередити Ньюсю, щоб побула тут, доки повернуся, чи до тих пір, коли нарешті оформлять купівлю-продаж. Треба ж буде все звідси забирати.

— І вам усього цього не жаль? Що ви так спокійно про це говорите? В одному гаражі скільки зібралося запчастин, інструментів, пристосувань і мастил. Наче тільки збиралось жити тут. Тільки виноград почав плодоносити.

— Не одну ніч я, Валю, провів тут без сну, все думав та думав і нічого іншого не придумав, як розставатися з дачею й цими місцями, що причарували мене. Здоров'я обох нас покинуло, що ж тут поробиш. Це мені й зараз так рве серце, що чим скоріше я поїду звідси, тим легше мені буде.

— То вам тільки так здається. Я особисто ні вас, ні себе, ні тьоті Галі без оцієї дачі, без моря, лиманів, Далекого Бейкуша, посаженого вами виноградника й саду вже не уявляю — не можу, не хочу уявити. Це ж просто якесь безглуздя! Для чого було все це затівати? Щоб покинути нетрудженим чортам, як казали наші бабуня.

— Все, Валю, нема вороття. Про все вже домовлено, підраховано все, як належить по закону. Зараз питання вирішується в банку, а коли вирішиться, невідомо. Тому завтра рушаємо якнайраніше, щоб мені легше було в дорозі. Мені завжди легше вранці.

— Значить, я маю домовитися на роботі, що мене завтра не буде.

Валентин сів за стіл і почав зв'язуватися із своїм начальством.

А я дивився на нього, на лебедів, освітлених призахідним сонцем, що заповнили все широке вікно, мов екран широкоформатного фільму, і на душі в мене було кепсько. Настільки кепсько, що хотілося знову лягти. Але я мусів триматись, думаючи про тих далеких людей, у яких забирали палаци, мастки й висилали з Батьківщини.

Наші вожді, починаючи від Леніна, Троцького, Бухаріна, Каменєва, Зінов'єва і кінчаючи Сталіним, називали тих людей класовими ворогами трудового народу.

Чий же ворогом став тут я? Спитати не було в кого, бо тільки вихори крутили пилюку по спустілому маячному обійстю та по курній вулиці Далекого Бейкуша, а людей не видно ні лялечки. Лебеді ж, як відомо, не розмовляють. Та й дача моя, може, й справді схожа на собачу будку чи шпаківню, навряд чи була причиною мого тихого та й гучного вже остракізму.

Чи був я твоїм ворогом, Далекий Бейкуше?

Мовчить. Лежить собі над лиманом і в ус не дує, наче мене й не було тут ніколи. Так і стоятиме доки світу й сонця, ні на що не зважаючи.

ЕПІЛОГ

Покидали ми з Валентином Далекий Бейкуш не на світанні, як я збирався, а десь під обідню пору: доки зібрали у гаражі найдефіцитніші та найнеобхідніші запчастини та інструменти, якими швидко й непомітно наповнюється кожен гараж, доки зрізали найспіліші та найвідбірніші кетяги й грона «Італії», що росла окремим кущем між садовими деревами, зеленолиста й аж чорна від крупних ягід, «карабурну» та «муската гамбурзького», то вже й сонце підбилося височенько. А я зрізав і думав, що кожна галузочка тут, підв'язана моїми руками, буде зрізана навесні, відплодоносивши, тільки й лишиться штурпачок з трьома-чотирма вічками для подальшого розвою, цвітіння й плодоношення. І мені було прикро, що це зроблю після першого ж урожаю не я, а хтось інший, невідомо хто. «Якщо й зробить, — думалося мені мимоволі. — А то й рук не докладуть, і уваги не звернуть за нашою генетичною байдужістю і лінощами, і все пропаде: і така прекрасна лоза,

вирощена мною, і наші в Галею труди. Усі ми, на жаль, приречені на забуття.

Мегушлива та роботяща моя сестра-нянечка, плачучи, вибирала найкращі та найспіліші помідори, все одно що тверді і солодкі, як мед, останні диньки і крупніші кавунчики останньої в'язі, що не бувають вже такими, як спершу, дорідними, принесла великий лозовий кошик синіх баклажанів з невеличкою грядки, яку я заклав у свинячий голос, а вони вродили-таки, дорідні, лискучі, крутобокі і сині, мов стародавні парсуни китайських мудреців.

— У Києві ж їх вдень з вогнем не знайдеш, а ти ж так любиш ікру з них,— говорила вона та все витирала хвартухом очі, аж серце мені заходилося з жалю.

— Не плач, Нюсічко, я ще повернуся,— вмовляв я її,— а то мені й самому хочеться плакати, і серце тіпається, мов телячий хвіст. Чи від твого плачу, чи від сонця, що вже підбилося й пряхить добряче. А повітря ж, повітря! Ти подивись: яке синє й прозоре! Як у тому вірші Щоголіва, що ти мене вчила малим з своєї читанки: «Висне небо синє, синє, та не те. Світить, та не гріє сонце золоте. Темна діброва стихла і мовчить. Пожовтіле листя з дерева летить. Хоч би де замріла квіточка одна, тільки й червоніє, що горобина. Високо у небі, в вирій летючи, голосно курличуть журавлів ключі...» Чого ж ти плачеш, сестро моя, чому ридаш?

З цими безхитрісними й чистими як сльоза віршами воскресли спогади про дитинство, померлих надто рано батьків, жаль за тим, що й по нас прийшла старість, а за нею й ота, що з косою, хоч ми наче й не жили, і дримаючий Далекий Бейкуш над синім тихим лиманом не мав би лишатись таким байдужим до мого від'їзду, як і до нашого неблаганного старіння.

Нюся ще запрошувала нас переснідати, але ми взяли із собою всього, що заманеться в дорозі, поцілувалися для годиться, і рушили з двору в далеку путь, що вперше в житті здавалась мені такою далекою, бо не знав, як її подолаю: чи не трапиться знову чогось?

Перш, ніж зникне з очей, закрита колишньою туберкульозною лікарнею, а тепер базою УТМР, я оглянувся на свою дачу. Маленька й охайна, вона встанована була виноградними шпалерами з палахкотючим по-осінньому листом, особливо на в'їзній арці, майже втопала у зовсім ще зеленій гледичії, якою була обсаджена по всьому периметру садиби, завітчана знизу майорами, жоржинами, ранньою зіркою й трояндами, затінена від вулиці темними кущами туї й висвітлена веселою дрібнолистою горобиною.

І все то те, кожен кущик і кожне дерево були посаджені нашими з Галею руками, не наймано, а власноручно, і важко було передати радість і вдоволення від того, що все це виросло з власних наших трудів, під нашим наглядом і дбанням.

Вона завжди відкривалася райським куточком на тлі випаленого й одноманітного ландшафту степового примор'я, особливо після довгої дороги з Києва, а зараз здалася мені зажуреною й печальною, немов покинута дитина. Глянула на мене своїми багатостраждальними вікнами, робленими й переробленими, щоб протистояти штормам та не пропускати під їхнім напором дощову воду, майнули вигаптувані Галею занавісочки і штори, зшиті нею на коліні вручну, бо не було швейної машини. Може, саме тому вони вразили в саме серце зворушливим жалем за всім, що тут залишалося, зроблене й покинуте нами.

За базою УТМР дорога пішла вгору, на якийсь пологий пагорб, майже непомітний на цій перепадистій рівнині, але з нього відкрилася далека панорама виноградників, що збігали до самого зрізу води синього, мов ультрамарин, лиману, білі хати Далекого Бейкуша, що ніби збіглися на водопій, принавши теж до води, вишикувавшись в однуєдину довжелезну вулицю. Потім ми спустилися в балку, і Далекий Бейкуш, лиман, моя дача — все згубилося з очей, тільки маяк ще жеврів над глинистими кручами та море сміялося сонячними блискітками за високим його й гордим червонястим плечем, празниково яскравим на тлі морської блакиті. Скоро й передній Вікторівський маяк зникне з очей, і наблизиться спорожнілий після літнього тлуму Очаків, і мені стане гірко й самотньо навіть у Валентиновій присутності. Він, як завжди за кермом, був поглинутий дорогою, хай і вкрай безпечною, і мовчазно-восереджений. Не промовив і слова, коли порівнялись із лікарнею, мовчки пригальмував, заїхав до самого ганку, на якому, як і вчора, сидів і курив Браславський.

— Як почуваете себе? — запитав, наче ми й не розлучалися. — Як спали? Мені ото як не спиться, так я дві-три таблетки не снодійного, бо то неймовірна гидота, а клофеліну ковтну, і сплю до ранку, мов після купелі. До речі, й покупатися перед сном не завадить. Вам же там близько, — а сам пульса шукає і, знайшовши, кладе на нього одразу три пальці, рахує, дивлячись на годинник, і курить, забиваючи мені дихання. — Нормальний пульс. Можете й далі приймати клофелін по таблетці три рази на день і полежати пару днів, доки тиск остаточно нормалізується...

— Я їду на Київ.

— Зараз? Чому така покvapливiсть?

А я й сам не знаю, чому, але їхати, відчуваю, треба негайно, наче мене щось гонить і викихає звідси чимдуж. Туга й тривога рвуть мені душу, і я тікаю не знати від чого. Може, й від самого себе, хоч знаю, що ні в Київ, ні в Єгипет від себе не втечеш.

— Поїхали, дя' Шур, а то й так припізнились.

— Давайте на дорогу введу вам сердечне внутрієнно. Для укріплення міокарду і для заспокоєння: всю дорогу проспите, не зчуєтесь, як і доїдете. І будете гарантовані від усякої несподіванки.

— Та ні вже, не будемо затівати цих процедур. Я вже в дорозі і не терплю ніяких проволочок і затримок. Тим більш, ви самі сказали після кардіограми, що з серцем у мене все в порядку.

— Відносно, відносно,— виставив він руку з цигаркою і мовби захищаючись.— Вікові відхилення не враховуються, а вони є, як і у всіх, тому гарантувати себе від усяких ускладнень під час гіпертонічного кризу, та ще й перед такою дальньою дорогою, не завадить. Тим більш, що я це зроблю максимум за п'ять хвилин,— він підхопився, кинув недопалок в урну і голосно покликав сестру, щоб приготувала шприц і відповідні ліки.

Ми попрощалися з ними, пригостивши добірним виноградом власного вирощення, і рвонули з Очакова, тільки пил за нами ліг. Валентин вів машину, ніби на руках її ніс, і вдарився найкоротшою дорогою через Миколаїв — Вознесенськ — Первомайськ — Голованівськ, а вихопившись на трасу Одеса — Київ під Ульяновкою, взяв розгін 140 кілометрів на годину, і о 17-й ми вже були вдома. Я тут же подзвонив у Жуляни, попросив забронювати йому квиток на найближчий рейс, на який він ледве-ледве встигав уже без мене, а сам ніби провалився в чорну діру виснаження і сну і проспав до ночі.

А вночі, коли всі спали, я провештався кабінетом до самого ранку, не підозрюючи, що почався для мене тяжкий і страшний період безсоння, проти якого і транквілізатори, й уколи, і внутрієнні вливання виявилися безсилими, і я майже всю осінь і зиму провів у тій самій Феофанії, де вмирав Васляєв. Шукав-шукав дуба, під яким ми стояли далекого літа востаннє, та так і не зміг віднайти. Можливо, його спалили з якихось міркувань чи з якоїсь потреби. Ні прикмети, ні сліду. «Отак і після мене»,—

подумалося тоді, але якось мляво, мовби не про себе, а про якусь сторонню людину, абсолютно байдужу мені.

Часу на роздуми було тепер багато. І хоч мене в спеціалізованому відділенні функціональної неврології вперто тримали в тримісній палаті при наявності одномісних і такого тяжкого безсоння, телефон був, і я додзвонився з великими труднощами до Патона.

— А-а-а,— іронічно засміявся він,— Аніка-воїн! Ну-ну, розкажи з перших вуст, як ви там гуртом воювали з вітряками,— а вислухавши, спокійно сказав: — Будову закрито. Постанова Ради Міністрів п'ятсот сім. Можеш лікуватися далі. Бувай.

— Підождіть! — кринув я.— Авторів проекту встановили? Хтось же має відповісти за таку диверсію?!

Патон помовчав.

— Вітряків давно вже немає,— сказав він флегматично.— Викинь списа, доки тобі не звернули в'язи, і лікуйся далі. Пробач, у мене за дві хвилини починається засідання Президії,— і поклав трубку, а я ще довго слухав гудки відбою, розуміючи, що й він безсилий, і справа ця — мафіозна, а сліди ведуть на саму вершину піраміди, «де завжди самотньо»,— як поетично висловився Ніцше, цей «поет-філософ», як його охрестили однодумці й колеги по расовій теорії та ідеї «надлюдини», володаря темних мас.

А чи так уже й самотньо там, на вершині влади? Чи це не підступна гра в поезію та афоризми, де по-справжньому пахне кров'ю і поневоленням власного й інших народів? «На вершині завжди самотньо»,— сказав Фрідріх Ніцше й назавжди залишився поетом філософії, породивши фашизм, гітлерівське фюрерство, безмозгло дуче, кривавого каудільо і Сталіна, хоч той у публічних печастих виступах і в своїх «теоретичних» вправах типу «Питання ленінізму» завжди відхрепчувався од Ніцше та ніцшеанства і люто засуджував його на словах, щоб застосувати на ділі, як застосовував він все життя розгромленого і вбитого його агентами Троцького.

Самотньо там чи гамірно, на тих верховинах влади, а простому смертному як було наказано туди дорогу, то так вона й лишилася наказаною при всіх революціях та соціально-економічних формаціях, починаючи з феодального абсолютизму й кінчаючи найдемократичнішим президентством, хоч би й Сполучених Штатів Америки, куди зараз з усіх сил тягнуть нас новоявлені «демократи» так само

настійливо, як Троцький тягнув у світову революцію, ставши раптом то «демоном», то «мучеником» її в устах і умах гнучких і лукавих публіцистів.

Ну, як ти доберешся до тієї ж Заславської, що стала академіком за теорію і практику вишищення «неперспективних» сіл і тепер очолює Інститут соціологічних досліджень, вигідних тим, хто займає ті ж самісінькі вершини влади, на яких їм, бідним, так самотньо. Або до Аганбегяна — патхненника цієї ідеї й наукового керівника Заславської, а також головного «теоретика» перекидання північних та сибірських рік, одночасно являючись головним економічним радником Президента нинішнього і, будьте певні, наступних і президентів, і диктаторів, бо аганбегяни ні у воді не тонуть, ні у вогні не горять — це показала давня і найновіша історія. Варто тільки потрапити в «команду», а вони це роблять блискавично, випереджаючи політичні колізії на два-три, а то й на десять ходів уперед, оскільки рекомендації мають всесвітні мало не від народження. І що їм партії, державні структури — в будь-яких вони, як риба у воді. Про національні ж інтереси країни проживання вони, ці «громадяни світу», не мають жодних уявлень і не хочуть мати, бо масштаби їхньої діяльності тільки «загальнолюдські», глобальні й всеохоплюючі, як ідея всесвітньої революції. Класові інтереси — так! Тільки не робітничо-селянські, а елітарні, засновані на скасуванні верхньої межі доходів, без всяких обмежень. Тобто це — завжди інтереси визискувачів, гешефтмайстерів, банкірів, фабрикантів та латифундистів у Англії. У нас це — інтереси новоспечених підпільних мільйонерів з числа посередницьких кооператорів, на яких два роки держава не могла накласти і стягнути податки. Отже, не обов'язково з цих кіл, але обов'язково із споріднених з ними виходять ідеї «великих будов комунізму», а зараз, коли цей термін і постулат зітерся й висміявся тією ж таки «демократичною» пресою й телебаченням, а його творці й виконавці повискакували на несподіваному політичному зигзагу з комуністичної партії, проекти стали називатися найчастіше «глобальними», «всепланетними» або «планетарними» й не нижче! А суть та ж сама: спочатку озера Ельтон і Баскунчак стерли з лица землі, а не лише з географічної карти, потім ріки Сирдар'я та Амудар'я, пізніше — Ладога, Дніпро і Волга, Арал і вся Кара-Калпакія, а тепер от і Чорне море під загрозою, відгороджене греблею від Дніпро-Бузького лиману й прикрите в свій

загибелі мовби кільцем зовнішнього оточення на повне знищення ще й каналом Дунай — Дніпро, що замкнули б цей цикл навіки.

Перебуваючи в закритій лікувальній установі, якою є Феофанія, у найнедоступнішому відділенні функціональної неврології, я намагався додзвонитися в Очаків і на будівництво каналу Дунай — Дніпро чи хоч в зону лиману Сасик, але звідусіль мене посилали подалі, якщо не сповіщали бадьоро-знущально, що будівництво посувається успішно і ні про які постанови Ради Міністрів СРСР № 207 там навіть не чули. Це поглиблювало мою депресію та нервово виснаження, ускладнювало безсоння, проти якого не діяли ні уколи, ні навіть крапельниці, і я почав втрачати пам'ять.

Щоранку молода й вродлива моя лікарка, одягнена в суцільний імпорт, немов від Діона чи нью-йоркського наймоднішого універмагу, починала обхід вкрай неетично, з некоректного запитання:

— Ну, так як же мене звать, товаришу хворий, га? — і брала мене за руку, щупаючи пульс і дивлячись надто пильно й підозріливо у вічі, ніби слідчий на допиті.

Я розгублено дивився на неї, підсвідомо вловлюючи її впевненість у тому, що я й справді не пам'ятаю нічого, або ж підозру, що забуваю її ім'я за ніч і цим самим підтверджую якийсь дуже підступний і вкрай небезпечний для мене симптом, що підтвердить не лише її передбачливий діагноз, а засвідчить її неабияку кваліфікованість. Я взагалі важко реагую на всяку підозру на мою адресу, а тут ставився під сумнів мій розумовий ценз, психічна нормальність. Тому я губився під її прискіпливим поглядом темних і глибоких очей, що найперше робили її вродливою і привабливою, і називав то Адою Олексіївною, коли вона була Світлана Антонівна, то Світланою Миколаївною, котра залишила в моєму житті глибокий і болісний слід. Ада Олексіївна була завідуюча нашого відділення і теж щодня регулярно навідувалась до мене.

Світлана Антонівна скрушно похитувала головою і щось занотовувала до історії хвороби, з якою розпочинала обхід, і категорично відхиляла моє прохання поселити мене в одномісній палаті, де б, мені здавалося, я б міг виспатися. Треба сказати, що я відчував певну незручність перед моїми сусідами, яким я ніби відмовляв у своїй прихильності чи в якихось їхніх чисто людських раритетах, але мусив це робити перед лицем суцільного безсоння, що навівало на мене жах вже зранку, позбавляло волі і віри

в себе. До того ж, мене ніби спеціально поклали в ряду ліжок посередині. Так що я виразно чув дихання обох своїх співпалатників, дуже чемних та симпатичних людей. Але дихання — це ще півбідн. По праву руку від мене лежав відставний генерал, високий, огрядний і світлоокий, як усі наші старі генерали. Маючи норів зовсім не генеральський, а скорше ангельський по своїй доброті, скромності і навіть гречності по відношенню до всіх санітарок, сестер і хворих, особливо офіціанток, вдень він найчастіше відкидав сніг, коли випадав, чи замітав наш невеличкий, відгороджений додатковим парканом будиночок, чи сколював ломом дзвінкий льодок перших березневих відлиг, а вночі... Горенько моє! Засинав звечора абсолютно тихо, як дитина, і спав так увесь перший сон.

Мені ж, як на гріх, чергові фельдшери й сестри, за призначенням лікаря та графіком процедур, не давали спати до двадцять третьої години, коли наставав час робити одразу аж два уколи проти безсоння, а через півгодини давали одну заспокійливу пігулу і ще через півгодини — другу, снодійну. Тобто за цим графіком я мав лягати тільки опівночі рівно, коли путні люди додивляються перший сон і спливають на солодкім човні у другий. І тільки-но я почну дрімати під впливом двох уколів та двох дуже сильних пігулок, як з правого флангу палати стається раптово гірський обвал. Тобто уявити таке можуть хропіння нездатна жодна нормальна людина.

Ці гірські обвали чергуються з паузами абсолютної, щоб не сказати мертвої, а може, й смертельної тиші, коли аж у вухах починає дзвеніти, а серце стискається від жаху: коли ж почнеться нове виверження вулкану. Чекати його доводиться довго: хвилину, півтори, і чим довше чекаєш, тим хропіння здається оглушливішим і несподіванішим. До ранку від нього можна збожеволіти найздоровшій людині, а не такій нервово виснаженій, як я. Найдивніше ж полягає в тому, що генерал свого храпу не чує, як і мій сусіда зліва, і обоє вранці кепкують наді мною — кажуть, що я вигадую, аби тільки добитися персональної палати, а генерал навіть тоді, коли ми з ним увечері наодинці сколюєм лід, божиться й клянеться, що ніколи в житті не хропів.

Коли ж він знову починав хропiti, я тихенько вставав, забирав свою подушку і в самій піжамі виходив у хол і вмощувався на канапі для відвідувачів. Але мене тут же чи перегода знаходила санітарка, старенька жіночка з близького приміського села, турботлива і безвідмовна

у всякому горі, як усі наші сільські матері, схилялася наді мною і благала, згорнувши руки перед грудьми:

— Будьте ласкаві, не гнівайтесь на мене, що я вас буджу...

— Та я й не сплю,— заспокоюю її, відчуваючи потребу вхопити оті нагруджені руки й поцілувати, бо мамі своїй так ніколи й не цілував, хіба що в труні вже.— А що трапилося?

— Не дозволяється тут спати.

— Але ж ви чуєте, як людина хропе? Я вже третій тиждень не сплю через нього. Може, хоч тут задрімаю. А вранці повернусь у палату ще до появи лікарів.

— Так черговий же лікар може нагрянути. Тоді мене з роботи знімуть. А в мене ж і поросятко, і корівка — треба ж чимсь годувати? Та й онучків двоє на моїх руках, а батько й мати п'янствують і не просипаються. Вже давно ніде не працюють. На мені все й тримається. Так що ви вже, конешно, звиняйте, а пожалійте мене та моїх онуків малих. Бо, як виженуть мене звідси, то пропадемо: де ж я візьму двоє відер помиїв щозміни? А працюю через день, а не через два, щоб прогодувати їх усіх. Так що, пожалуста, йдіть у свою палату, бо на мені все окошиться.

Я підводився з канапи і йшов з таким болем за цю нещасну матір і бабусю, що хотілося плакати. Але я ніколи нічого не сказав їй, хоч і дотепер шкодую, що не сказав, як мені її жалко і як я їй співчуваю. Так воно й ведеться в нашому житті: слова, слова ні до чого й ні на що, а найпотрібніших ніколи не скажем.

Незабаром, саме як потеплішало й повіяло весною, я вже не міг колоти лід з генералом, вештався по «ромашці», як називали неофіційно наше відділення самі хворі й відвідувачі, мов осіння муха, одного разу, прийшовши на сніданок після чергової безсонної ночі, замість того, щоб сісти на стільця, почав падати навznak, перекинувши його і потягнувши на себе стіл, сервіруваний до спіданку, з чаєм у склянках, з кефіром та ряжанкою, із сметаною та вінегретом, і все це я разом з столом перекинув на себе, упавши навznak на підлогу, і нажахані обличчя моїх сусідів по столу схилилися наді мною, немов у якомусь паноптикумі чи фільмах жахів Хічкока, тільки я все це забув надовго, а тоді сприймав, мов у сні чи в маренні.

Побийте мене камінням, як древніх пророків, чи відьом, чи шарлатанів, але якщо такі методи «лікування» називаються медициною, та ще у привілейованих закладах, то що ж тоді зветься тортурами й цивілізованим вбивством?

З невігластва? Чи з лихим наміром? Не знаю й понині, та, очевидно, й до смерті не взнаю, бо медицина ніколи не була підконтрольна і вбила людей набагато більше, ніж врятувала. Тільки мало хто знає про це, а говорити не прийнято зовсім.

Після цього випадку я вже не підводився з ліжка, лежав цілими днями в якійсь дивній прострації, до всього збайдужілий, геть виключений з дійсності та її сприйняття, але все одно мене залишали в тій самій палаті з вулканічними виверженнями й гірськими обвалами генеральського хропіння, сподіваючись на диво чи на мою близьку смерть. Це мене потім довго дивувало, вражало просто-таки злочинною байдужістю, аж доки не грякпув над нашими головами Чорнобиль та не зробив нас усіх своїми заложниками й об'єктами небувалого в світі по жорстокості наслідків експерименту.

Великий гріх підозрювати лікарів у злих намірах, маючи старшу сестру фельдшером, а молодшу дочку й зятя лікарями, але не раз мені спадало на думку: ану, як їм дано тут таємне завдання від отого хама, що так позбиткувався над моєю гідністю на промбазі Очаківського гідровузла, або й самих проєктантів? Чорнобиль, повторюю, викинувши над долею всієї нашої нації Звізду Полюс, зняв ці безглузді припущення. Але, як би там воно не було, я, напевне, вмер би у тій «ромашці», якби вічно зайнятий зять не здумав привезти мені новий спортивний костюм, не застав мене вже зовсім безпам'ятного, фактично непритомного: я вже не міг ворухнути ні ногою, ні рукою, і про це не знали ні мої друзі, ні колеги із Спілки письменників, а дружина все зносила на собі мовчки, не звикнувши турбувати зайвими клопотами навіть рідних дітей.

Отоді й кинувся мій зять Владислав до завідувачки відділенням, а тоді й до головного лікаря, якого, проте, не застав. Мене йому не віддавали, але він зловив таксі і майже силоміць забрав мене з тієї привілейованої лікарні, де добре, мабуть, тільки вмирати, давши розписку, що забирає на свій страх і ризик, на повну свою відповідальність. Я цього й досі не пам'ятаю, скільки мені про це не розповідають. Обличчя сусідів по столу, смертельно наляканих та розгублених, незабаром згадав, як тільки мені розповіли, а от як забирав мене з криками й лайками Владислав, не пам'ятаю. Не можу згадати й крихти, наче це було й не зі мною, а з кимось іншим.

А врятував мене, спасибі йому, фітотерапевт Леонід Оксентійович Павленко, якого я знайшов за рекомендацією Сергія Плачинди у Василькові. Знаючись на травах з дідом-прадідом, який, кажуть, лікував ще козаків-запорожців, він на ціле літо дав їх у найрізноманітніших сполуках, і я, п'ючи їх аж у Ново-Олександрівці, куди довелося тікати з онуками після Чорнобиля, почав там оживити помаленьку і за чотири місяці навіть поправився, набрав тіла, бо висох на пси, тільки сон ніяк не налагоджувався. Та так і не налагодився й досі.

Ланочці нашій було вже сім років, а Сашкові — ще тільки рік. Так із соскою в роті й приїхав і ступив на прадідів двір уперше із соскою, мужньо витерпівши таку далеку дорогу в машині. Ланочка виросла на дачі в Далекому Бейкуші й з пискляти навчилася плавати в морі, тому часто згадувала в сільській глушині і навіть плакала за морем і за дачею, завдаючи мені болю, а малий ще тільки входив у світ, і його чиста янгольська душа не мала за чим тужити. Хіба що за мамою й татом. Але біда, кажуть в народі, «навчить їсти коржі з маком» і робить усіх нас терпеливішими, навіть і найменших, вселяє підсвідоме розуміння невідворотності її та необхідність вистояти під її ударами.

Так ми й тулилися того надзвичайно спекотливого, просто єгипетського літа у батьківській хаті, в уже забутій і незвичній тіснятві: до Віри й Миколи сюди звозили з міста своїх дітей дві дочки й Валентин, так що лемент стояв з до-світку до ночі — галасували й билися між собою дітлахи, гавкав без угаву на кожного перехожого доброзичливий пес Валет, співали півні й ревли припнуті тут-таки на вулиці перед хатою корова й телля, вимагаючи води й додаткового харчового довольтства у вигляді свіжої кукурудзяної січки, до якої звикли й серед літа, пасучись. І не було можливості затулитись від цього очима й плечима й зостатися на самоті з своїми хворобами, безсонням, якоюсь нелюдською втомою від наглого атомного нещастя, що впало на нас зненацька, але ж, либонь, не випадково, бо готувалося заздалегідь, ще коли приймався недосконалий проєкт реактора, визначалося місце його будування.

Серед цього ревіння худоби, галасування дітлахів, кудкудакання курей, собачого гавкання й кувікання підсвицка у сажу посеред двору можна було збожеволіти. І я, майже вмираючи того літа від хвороб та атомної біди, що впала на Україну, почувався тут, у рідній батьківській хаті, що незбагненно стала чужою, як вигнаний у Ольвію

Овідій. І сумував, як він за Римом, не за Києвом, а за Далеким Бейкушем, що був зовсім поруч, одібраний у мене майже задарма: місцеві органи влади, зігнорувавши мої платіжні документи й висновки райвиконкомівської комісії, передали розгляд і оформлення куплі-продажу районній конторі будбанку, і той, за поданням держстраху, визначив жалюгідну ціну і моїй дачі, і нашій праці біля неї протягом п'яти років.

А тихий та смиренний Василь Федорович Слива, який жодного разу не переступив нашого порога, доки ми були там, а тільки пильно й невідступно вів спостереження за нашою оселею й садибою не без заздрощів і зазіхань з одвоюваної вже бази УТМР, ніби повернувся з ніг па голову: одержавши (а може, й домігшись) документів будбанку, що найяскравіше виявили дискримінаційне ставлення держави до свого громадянина та його майна, увірвався із здоровими та дужими німими в присутності Нюсі в нашу тиху й невеличку дачу, жестами наказав їм винести все з двох кімнат, кухні, гаража та мансарди надвір. Вони мовчки звалили все це на купу, що нагадала моїй старшій сестрі картини війни та евакуації з Баштанки аж у Саратовщину. Знищена цим самоуправством, розтерзана чутками про мою хворобу й безпорадність, сестра кидалася до Сливи з благанням діждатись мого приїзду і зробити все по-людськи і з дачею, і з майном, але він не чув її, як його глухонімі підлеглі, відмахувався і гримав:

— Ваш брат у лікарні й невідомо, коли вийде звідти та приїде сюди, а мені треба завозити замовлені меблі з нерозвантаженого вагона, за який моє підприємство щодня платить колосальний штраф.

— А куди ж я з усім цим дінусь? — заламувала руки Нюся.

— Зараз прийде машина, загрузимо все й одвеземо до вас у Миколаїв, а там уже порядкуйте самі, щоб не сказали, що ми що-небудь привласнили. Нам чужого не треба...

— Та я ж живу в комунальній квартирі! Де ж мені розмістити тільки шість ліжок, не кажучи про все інше?

— А в селі у вас є родичі?

— Є. Молодша сестра в Баштанському районі...

— Не турбуйтеся, поможемо. В Баштанку, так в Баштанку. Нам все одно куди, аби швидше звільнити будинок, бо начальство з Києва має приїхати не сьогодні-завтра, подивитися, що тут нам виділили та за що ми гро-

ші платили. Знаєте, УТОГ — не така вже багата організація, опікується нещасними людьми.

Сестра, плачучи, слухала ці майже офіційні облудливі теревені й збирала мої папери, незавершені рукописи. Не знаю, що вона думала про мене й цю наругу над моїми правами й гідністю громадянина, зате про свої враження написав мені по гарячих слідах мій добрий молодший друг і колега в листі талановитому й незабгненному тоді для мене висвяженої безсонням свідомості: «Я був на лимані, на знаменитому Бейкуші... Так, певен, дорогому вам. Над лиманом, на плоскуватій просторіні, я бачив грізні й важкі цивілізаторські сліди сьогочасної техніки. Довкола виростали новочасні забудови, і посеред цих баз відпочинку, будинків перепочинку й турбаз у Далекому Бейкуші одразу ж за шлагбаумом сирітськи стояла ваша покинута дача. Подумалося: спершу допомагали її зводити, із таким же рвінням почали забирати, коли вона була збудована, обсаджена садом і виноградником. Вашу дачу зробили тепер підсобним приміщенням школи глухонімих, на подвір'ї покотом, як перенилі після наради вчителі, лежали незрозумілі меблі, й криком кричали з-під них посажені вами й дружиною вашою криваво-гарячі троянди.

Я з гіркотою подумав, що в цих краях не забирали такої ж хатки навіть у лауреата премії імені Октавіана Августа поета Публія Овідія Назона, хоч, може, вона була очеретяна — історія про се мовчить. Але й у далекі часи, безмовні й недоступні, коли метрополія виділяла провінціям ліміти на пергамент, отакого не було.

Коли ви падали під чергою так високо оцінюваного вами і нині німецького кулемета МГ-42, затискаючи в худій дитячій долоньці окрушину підберлівського суглинку, голодний червоноармієць із Баштанщини, хіба ви думали тоді про те, що рідна земля вас відрине завдяки «сигналам» та напливу образ. Бо ж тільки в наш час цю територію колишнього Боспорського царства, звану тепер Україною, американці стали мітити нейтральним екстериторіальним слівцем — «самоїди». «З'їли» читачі свого письменника-земляка — але які читачі?.. Адепти проскрипційних списків — це так.

Надвечір Далекий Бейкуш бурунив: лиманом пливли сунроти млявої течії косяки риби — здається, це була кефаль, з боку Очакова йшли та йшли вантажівки, скрепери, шурхотіли делікатними шинами «Жигулі» та «Лади»: північний люд уперто шукав шматочка дикого берега, недоцивілізованої ще природи, розмірковували, як дістатися до

Кінбурна: беззахисним серпанком лежала перед ними коса на свинцевій долоні розпеченого до олов'яного полиску Чорного моря. І скрики бакланів тонули в реактивному реві морської авіації — літаки забивали навіть рев шторму, що народжувався тут, і лише шерех піску під босими ногами звучав голосніше над усі звуки світу, бо він звучав дотиком підошов». — «Умри, Денисе, й більш не пиши», — хочеться гукнути вслід за класиком, прочитавши отаке.

Мало кому з нас, простих смертних, доводиться за життя отримувати такі листи. Тому й подаю його майже повністю і через те, що не намілююсь ним, сподіваючись, що й вас він зачарує також, а ще більше тому, що в ньому мій незабутній Далекий Бейкуш промовляє до моєї душі своєю душею, овіваючи мої настрої смутком і печаллю ще більшими, ще болючішими, затаєними й інтимними до краю. Бо хіба ж це не мої роздуми, настрої й відчуття? Хіба не про це думав я, розкошуючи на тих рідних і недосяжних уже берегах щоліта протягом п'яти років? Я і ви, кожен з нас, якщо ми люди, і все людство віками думає про це від свого народження, овіяне вітрами й освітлене зорями цього прекрасного, багатолікого, многогрішного й ласкавого світу, з яким так само важко й болісно розставатися, як і народжуватися: нічого-бо не дається без мук і все народжується в них, як і помирає.

«Якою мовою розмовляють чорноморські чайки? А баклани? А лебеді? Якою мовою освідчуються небесам безбережні води моря й лиманів тут, у Далекому Бейкуші? Про що волає просто неба поранений браконьєрами осетер — цар-риба, яку тут добивають і вона вже майже пощезла, мов дрофи в степах? І як освідчуємось ми самі — небу й землі, траві й воді, морській воді й прісному джерелу, що спалахує блакитною квіткою поміж трав?» — чому ж він, такий молодий, раніше і яскравіше за мене виразив цю нездоланну тугу й тривогу, яка рве душу, але так рідко постає перед нами такими зримими образами?

«Немає загадки таланту — є вічна загадка любові», — кинув нам усім на згадку афоризм незабутній Григійр Тютюнник, що не захотів з нами жити далі. Тисячу разів ти правий був, Григоре, але тут ти помилився: любить багато хто, а талант мають одиниці. Особливо такий талант, як у тебе, як у цього невисокого хлопчика з Карпат, що високо талановиту душу свою повісив негаснучим свічадом над південними нашими лиманами, степами і особливо над Чорним морем та Ольвією.

Прощай, Далекий Бейкуше! Я не бачу тебе вже шість

років, не знаю, чи вдасться побачити й до смерті, бо скінчилося моє володарювання не лише над відстанями й автострадами, але й над своїми намірами та бажаннями. І я думаю про тебе, як думають про кохану, яку забрали в тебе й завезли в Париж, а дорога туди заказана, та й нікому ти там не потрібний, бо прийдеш соглядатаєм: як вона там живе й чи постаріла? А земна твердь і небесна, води, повітря, рослини й птахи старіють тепер швидше й непоправніше за найчарівніших жінок, бо плюндруємо їх гуртом, а не самотиною, і ця рішуча єдність наша — найстрашніша і наймерзенніша перед лицем Вічності і природи-матінки, нашої зелено-синьої і блакитної Землі.

Я боюся навідатися до тебе, Далекий Бейкуше, бо, напевне, не впізнаю тебе. А може, ти й справді був тільки сон у моєму житті?

*Далекий Бейкуш — Конча-Озерна,
1987—1991 рр.*

Літературно-художнє видання

СИЗОНЕНКО ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ

Далекий Бейкуш

Роман

Художнє оформлення *С. О. Попова*

Художній редактор *Ю. В. Бойченко*

Технічний редактор *В. В. Чала*

Коректор *В. А. Зеленська*

Здано на виробництво 07.05.91. Підписано до друку
28.05.92. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.
Гарнітура звичайна нова. Друк високій. 20,16 умовн.
друк. арк., 20,16 умовн. фарбовідб., 22,25 обл.-вид. арк.
Тираж 19 000 прим. Зам. 1-218.

Видавництво «Український письменник»,

252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.

310057, Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Сизоненко О. О.

С34   **Далекий Бейкуш: Роман.— К.: Укр.
письменник, 1992.— 382 с.
ISBN 5-333-00941-4**

Складні, часом трагічні долі людей різних поколінь, гострі життєві колізії та найінтимніші перипетії кохання на тлі безкомпромісних зіткнень поглядів і характерів, екологічних катастроф і загрозливих природних аномалій зображує автор у своєму новому романі.

У ньому читач знайде багато прикмет і розгадок нашого складного, розтривоженого, жорстокого світу.

С $\frac{4702640201-082}{223-92}$ 94.92

ББК 84Ук 7

